

Juvenilia VII.

Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája

Juvenilia VII.

Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája

Szerkesztő:

Dobi Edit

Printart-Press Kft.

Debrecen, 2017.

A kötet kiadását az Emberi Erőforrások Minisztériuma, az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, A Nemzeti Tehetség Program, valamint az Oktatáskutató és Fejlesztő intézet támogatta.

© 2017 Printart-Press Kft.
Felelős kiadó: Szabó Balázs, ügyvezető
Nyomdai munkálatok: Printart-Press Kft., Debrecen
ISSN 1788-6848

Tartalom

Előszó	7
Bajnay Flóra	
„Open Wounds” – The Effects of Trans- and Intergenerational Traumatic Heritage on the Descendants of Holocaust Survivors and Perpetrators	9
Bodnár Noémi	
Kollokvialis és szleng elemek a magyar jelnyelvben	24
Bodnárné Harmati Katalin	
Félúton: A korai iskolaelhagyók mindennapjai	51
Csepregi Dávid	
Immanuel Kant politikai filozófiája és a kortárs politikai realizmus	69
Greskó Martina	
Párkapcsolatok jutalmazási mintázat és az elégedettség szerinti vizsgálata	85
Kiszely Zsófia	
Mesterséges fény – Féja Géza <i>Viharsarok</i> című szociográfiájának vizuális antropológiai elemzése	105
Kocsis Zsófia	
A hallgatói munkavállalás megítélése a debreceni és a nyíregyházi oktatók szemszögéből	119
Krek Norbert	
Emlékezhely és irónia Pintér Béla <i>Kaisers TV, Ungarn</i> című drá- májában és annak színpadi változatában	134
Kurdi Krisztina	
<i>Ne is bolygassuk...</i> Fiktív fordítói napló Günter Grass „Ein weites Feld” című regényéhez	149
Lengyel Emese	
Nőkarakterek és nőkép Huszka Jenő operettjében	165
Mászlai Olga	
Kulturális közfoglalkoztatás a partnerszervezetek szemszögéből	179
Molnár Adrienn	
A célorientációk és a tanulmányi eredményesség kapcsolata	195
Novák Zsófia	
A Quest for Meaning - The Role of Language and Narrative in Shaping Identity in <i>American Gods</i> and <i>The Dancers at the End of Time</i>	213

Szolyka Hajnalka	
Az apa tekintete – A gyermek eszményítése Kazinczy Ferenc levelezésében és autobiografikus szövegeiben	228
Szücs Gábor	
A katonatiszti vívósport társadalmi reprezentációja és túlélése Békessy Béla életútján keresztül	250
Ternován Barbara	
Agglutinációval keletkezett határozóragok a Jókai-kódexben	267
Vas János	
Videojátékok az oktatásban – akadémiai kontextus, tanórai keretek, kritikai vizsgálatok	281
Virovec Viktória	
A határozott névelő használatáról üres névmási (<i>pro</i>) birtokos mellett a magyar nyelvben	297
A szerzők	314

Előszó

Az immár évtizedes múltra visszatekintő *Juvenilia – Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája* – című sorozat újra sokszínű kötettel gazdagodott. Az új kiadvány azoknak a tehetséges és lelkes fiataloknak a kutatási eredményeit foglalja magában, akik a XXXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián nyújtott teljesítményük alapján díjazottak lettek.

A témájában, módszertanában sokszínű kötet képet ad arról, hogy a bölcsészettudományok területén milyen kérdések felé fordul a napjainkban felnövő tudósjelöltek figyelme. Azoké a fiataloké, akiknek körülményeire, szemléletére és képességeire a mai dinamikusan változó, sikerorientált, gyorsuló, ezért talán egyre felszínesebb világ értékrendje is hat, és amelyben a bölcsészettudományok művelése, az írás, a szövegekkel való elmélyült foglalkozás, az emberről, a kultúráról, a történelemtől való filozofikus gondolkodás „hasznát” olykor – az említett értékrend mércéje szerint – kétségbe vonják. Ennek fényében még inkább őszinte elismerés illeti a kötet szerzőit elmélyült, nem ritkán újabb vizsgálódásokra ösztönző eredményeket felmutató munkájukért. Azokat a hallgatókat is, akik – bár teljesítményüket ezúttal nem jutalmazták helyezéssel – a kutatómunka és a dolgozatírás során értékes tapasztalatokat szereztek, amelyekre további kutatásaikban támaszkodhatnak.

A szerkesztő kiváltságos helyzetben van: elsőként nyerhet betekintést a Diákkör kutatásaiba.

2017-ben a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán hatvannyolc OTDK-dolgozat született, ezek közül a zsűri harmincegyet jutalmazott helyezéssel. A *Juvenilia*-sorozatban felkínált publikálási lehetőséggel tizennyolc szerző élt.

A kötet tíz tanulmányt tartalmaz a Humán Tudományi Szekció munkái közül: négy szerző irodalmi témát dolgoz fel, két munka a szorosabb értelemben vett nyelvészet keretébe sorolható, egy-egy tanulmány pedig történelmi, színháztudományi, fordítástudományi, valamint szociolingvisztikai problematikát elemez. A kötet négy tanulmányt közöl a Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekcióhoz benyújtott dolgozatok közül: ezek nevelésszociológiai, szociálpszichológiai, pedagógiai pszichológiai tárgyúak, illetve egyikük a kultúra és a közösség hatásait és viszonyát értékeli. A kötet hármat mutat be a Társadalomtudományi Szekción megvédett munkák közül: a szociális munka – szociálpolitika, a politikatudomány, valamint a média- és kommunikációtudomány területéről. Ezekon kívül egy tanulmány foglalkozik tanulás- és tanítás-módszertani, tudástechnológiai témával, közelebbről a játék szerepével a tanításban.

A dolgozatokat nyelvilag és szakmailag a témavezetők lektorálták, a szerkesztés keretében legfőképp a tipográfiát egységesítő és a helyesírási szabályok alkalmazását szorgalmazó szemlélettel történtek változtatások.

A tanulmányok szerzőit elismerés illeti a kutatásban, valamint a dolgozat megírásában nyújtott teljesítményükért; a témavezetőket pedig az odafigyelésért, amivel támogatták diákjaik munkáját.

Dobi Edit

„Open Wounds” – The Effects of Trans- and Intergenerational Traumatic Heritage on the Descendants of Holocaust Survivors and Perpetrators

1. Introduction

The shift toward the cultural centrality of memory that is sometimes referred to the „memory boom” is obviously not unrelated to the expansion of Holocaust discourse. The same applies to the centrality of trauma as a cultural trope, the relevance of which has left behind the sphere of individual psychology to result in what E Ann Kaplan has called „trauma culture.” „[T]he subject of the Holocaust has indeed inspired a range of reflections on the notion of memory, trauma, and history” – claims Jay Winter, who was among the first to explore the changes in contemporary historical, memory and trauma studies in the aftermath of World War II and the Holocaust. Winter suggests that „something important has happened in our discipline, something we need to attend to more than a passing fashion,” adding that its cause might be „the cultural repercussion of the Holocaust” (364). The memory boom and the new global discourse of the Holocaust coincided with the second generation after the war reaching their mid-thirties and have not lost their centrality when the third generation came to prominence. My paper focuses on the trans- and intergenerational aspect of Holocaust memory, more precisely, on those descendants of Holocaust survivors and Nazi perpetrators who have come forth with personal narratives, fictions, and other artistic representations of their ancestors’ past and their own roles and perspectives in the present. I shall also attempt to contribute to the explanation of the role of these generations by attending to the question why they had to be the ones to break the oath of silence and step forward. These descendants belong to the „generation of postmemory”, a notion introduced by Marianne Hirsch, who sees it

as a structure of inter- and trans-generational transmission of traumatic knowledge and experience. [...] Post memory describes the relationship that the generation after those who witnessed cultural or collective trauma bears to the experiences of those who came before, experiences that they „remember” only by means of the stories, images, and behaviors among which they grew up. But these experiences were transmitted to them so deeply and affectively as to seem to constitute memories of their own right (106–7).

„This dynamic operates at both a personal and a larger communal or cultural level; it also operates across generations” (80), – explains Gabriele Schwab. Based on Jan and Aleida Assmann’s insights on the divisions of public and private spheres, I explore these two as the mediums of traumatic transmission, focusing mostly on their interactions and effects upon each other. My paper explores four narratives: the autobiography *The War After: Living With the Holocaust* (1996) by Anglo-Jewish Anne Karpf and the young adult novel *Briar Rose* (1992) by Jewish-American Jane Yolen, in which second- and third-generation authors belonging to the Jewish community speak through fictional and autobiographical stories. The two other narratives introduce stories of descendants of Nazi perpetrators or accomplices: German-Australian-British author Rachel Seiffert’s novel *The Dark Room* (2001) and Hungarian-Swiss journalist Sacha Batthyány’s fictional autobiography *Und was hat das mit mir zu tun?* (2016).

Focusing on the „generation of postmemory,” I aim to show that second- or third-generation descendants of Holocaust survivors and perpetrators seem to produce similar traumatic patterns with comparable mental, physical and social disruptions, including varieties of shame and guilt. These patterns cannot be examined without taking into consideration the conflicting-complementary memorial practices of the public and private spheres of remembering and commemoration, referring back to Jay Winter’s and Gabriele Schwab’s notions. The descendants, who belong to the „generation of postmemory,” feel the need to come to terms with the past and learn to live with it, which demands the reinvention of themselves in their present, a process that always needs to be adjusted to the interaction between the public and private spheres.

Jan Assmann calls the public sphere of remembering „cultural memory” (9), which stands for the institutionalized practices of remembering: commemorations, performances, and rituals. It is evidently accompanied by forgetting – „negative forms of loss through forgetting and through suppression by way of manipulation, censorship, destruction, circumscription, and substitution” (9).

The private sphere, called by Assmann „communicative memory,” comprises memories of (inter)personal strategies of remembering to the recent past. These are what „the individual shares with his contemporaries” (36). It is informal and can disappear „with time or [...] with its carriers” (36), however, its potency encompasses „a moving horizon of 3–4 interacting generations” (37), which is precisely the timeframe considered in this case: the children and grandchildren of the war generation.

Aleida Assmann has created further subcategories within Jan Assmann’s general categories of communicative and cultural memory, differentiating individual memory from the family/group memory in the communicative sphere

and calling the latter an intergenerational *practice*, meaning that it is an active, practical, direct transmission that is sometimes embodied (Hirsch 110).

The key site and medium of interactions between the two spheres is the family: it is through the family that traumas are mediated both directly and via the intervention of practices of remembering, and it is in the family that public and private lacunae of memory are inscribed on the body, resulting in what Kathy Davis calls „embodied practices”. Intergenerational transmission, however, although tending to take more direct forms, can still be concealed within this closed group. Some families talk about an event openly, while others try to leave it behind. Whichever strategy is chosen, the traumatic experience will be passed on, either consciously or unconsciously, to children and grandchildren. In her *Family Secrets and the Psychoanalysis of Narrative*, Esther Rashkin – drawing upon the psychoanalytical theories of Abraham and Török – defines this secret within a family as „a situation or drama that is transmitted without being stated and without the sender’s or receiver’s awareness of its transmission” (4). In trying to address the unpredictable ways in which traumatic memories and affects are handed down, I shall also draw upon the „phantom theory” – introduced by Nicolas Abraham and Maria Török – as the driving force of secrets in the family. When the phantom reaches the individuals’ conscious selves, they immediately step outside from the circle of the communicative memory and fall under the institutionalized projections of the cultural sphere. The core of Marianne Hirsch’s essay, *The Generation of Postmemory*, also explores the consequences of the individuals’ encounter with cultural memory. To Hirsch, this confrontation „strives to reactivate and reembody more distant social/national and archival/cultural memorial structures by reinvestigating them with resonant individual and familial forms of mediation and aesthetic expression. Thus, less directly affected participants can become engaged in the generation of postmemory, which can thus persist even after all participants and even their familial descendants are gone” (Hirsch 111).

2. In the Grasp of Shame: Coping With the Past as the Grandchild of a Nazi Perpetrator in Rachel Seiffert’s *The Dark Room*

„Just lately, Michael has taken to mapping his family. In queues, on trains, in idle moments, he will lay them out in his head; [...] *Me and Luise, Vati and Mutti, Oma and Opa. Opa and Opa and Opa*” (221–227). Michael – or Micha – is the protagonist of the final novella in Rachel Seiffert’s *The Dark Room*, a volume comprising of three novellas exploring the tribulations of three twentieth-century generations of Germans. Michael, a high school teacher in his mid-thirties in the 1990s, belongs to the third generation, just like Rachel

Seiffert herself. He embarks on a quest to find out about his grandfather's hidden past as a member of the Nazi party's Waffen SS elite section, something that was concealed from his grandson all along: the above quotation, which precedes Micha's quest, reflects the fact that Micha's obsession begins before he has any evidence of a shameful past; an unconscious suspicion makes his grandfather (Opa) the dominant figure in his imagination. One could argue that this unconscious suspicion is the result of intergenerational affective transmission. Micha is a German, he knows about the Holocaust, however, he would never think that his family could be involved.

The thought that sneaks into his mind and cannot be driven out might be seen as a version of what psychoanalysts Nicolas Abraham and Maria Török have called a *phantom*. In their view, „[t]he configuration in which a shameful, unspeakable secret is silently transmitted to someone else in whom it lodges is called a *phantom*” (Rashkin, 4). Esther Rashkin, exploring „the relationship between literary analysis and psychoanalysis” (5), sets out to examine „how phantoms can be concealed rhetorically and linguistically within literature, how their concealed presence can be detected and exposed as the driving force behind the actions and discourse of certain fictive characters” (5). This is what I also aim to show in the case of Michael.

First of all, the phantom manifests itself as a lack in the communicative sphere, which makes the protagonist turn to the public remembering, which in turn makes him feel uncomfortable. He does not want anyone to know what he is reading about, so in the library, he turns the spines of the books he consults to the wall, an act of concealment, which is an unconscious repetition of a well-known gesture of collective remembrance: Rachel Whitehead's Vienna Holocaust Memorial. This gesture also indicates the unpredictable entanglement of the private and the public that affects and defines Micha's troubled quest throughout. Micha, due to the lack of information from the family, desperately tries to make connections between the public and the private. This culminates when he connects his grandfather to the perpetrators, realizing that his Opa averts his gaze from the camera, just like Hitler does in a video recording and Jozef Kolesnik, an accomplice of his grandfather from Belarus. Although unable to find his name in the archives or his face among the photos in the Belarusian museum where his Opa was held captive, this tiny common point is enough for him to be sure of his grandfather's guilt and continue in his quest.

Although Micha, as part of the third generation, already has the historical knowledge of the World War II period, the problematic status of knowledge of the public sphere and the lack of knowledge in the private sphere result in several mental, physical and social distortions. Starting with the sensitive subject concerning his own family, he needs to be prepared „to meet with the unexpected”

(3) – as Anette Kuhn puts it in her book on family secrets. This readiness to know the worst comes quite late in his quest. His dithering suggests that, for a long time, Micha is unable to face the truth, preferring to look away or procrastinate when it is at his fingertips. This delay will also be discussed in the case of Holocaust survivor-descendant, Anne Karpf.

Micha's inability to confront his grandfather's past as well as the reason why he dares not to ask his family, derive from his being in the grasp of shame. In her 1971 book *Shame and Guilt in Neurosis*, Helen Block Lewis discusses shame as a social emotion. Gershen Kaufman argues that shame is a taboo topic on both the social and individual level, and as we tend to be ashamed of our shame it becomes so deeply disavowed and buried that we sometimes act as if it did not exist. (Scheff: *Shame in Self and Society*) Lewis describes it as a threat to social bonds, and her definition is supported by Charles Cooley, who claims that we perceive ourselves through the eyes of others and ponder about how we might seem to be from the outside. Following the same thread, Thomas Scheff argues that it is not just a simple outside perception of ourselves but presuming that others have negative thoughts towards us (Scheff: *Shame in Self and Society*). This is also what partly defines Micha's behavior: he remains worried about the outside world's pressure and disapproving gaze as he, by descent, becomes directly involved in the circle of German perpetrators. As an affect, shame, of course, works on the level of the individual: before he could find out anything specific about his Opa, Micha confesses: „Stupid to feel guilty about things that were done before I was born” (Seiffert 247). Misrecognizing his own affect has a crucial role in Micha's hesitation: he fails to conceptualize his own complex emotional life, mistaking shame for guilt. Helen B. Lewis suggests that guilt tends to be associated with „responsibility, obligation, fault, and blame” and, while shame is usually ignored, guilt becomes more accessible (Zarem 5). Lewis distinguishes between two kinds of shame. *Unidentified shame* results in identifying only the effects of shame (depression, self-hatred, melancholia) but the core feeling remains hidden. The other type, which applies to Micha, is called *by-passed shame*, when the individuals are aware that the events they are coping with are shameful but still do not feel ashamed, but choose to associate these feelings with guilt instead, just like Michael. Another main difference between the two, she argues, is that shame, unlike guilt, is „deeply embodied” (5). Michael's bodily symptoms might be related to this assumption: he blushes, sweats, has a quickened heart rate throughout the story whenever he encounters something shameful.

Besides the mental obsession and bodily reactions, the grasp of shame also has a destructive influence on his personal relations: his girlfriend becomes disgusted by his research, especially when it is still his priority over her

pregnancy. He treats his mother and grandmother as if they were guilty of covering up for his Opa. He refuses to visit his grandmother, and rarely talks to his mother after several intense quarrels as he cannot understand her position, her decision to hide from the truth.

Seiffert's narrative is a typical postmemory narrative as it includes a journey by the second – or third-generation descendant to what can be called 'the place of the real'. In the case of Micha, this place is Belarus, where he interviews a possible accomplice, lying that it is needed for a research. Both of them are hiding the truth from each other, which makes its appearance through omissions and fragments. These fragments, omissions, delays, the language barrier and the narrative structure are those narrative devices which are symptomatic of the presence of the phantom.

Seiffert leaves the question of forgiveness open. When Michael eventually walks to his Oma's place with his daughter, returning, as it were, into the family sphere of communicative memory, it is implied that he is ready to forgive. The narrative, however, stops before they enter the house, adding an uncomfortable, precarious aspect to what might be the preamble for a happy ending. It is up to the reader to fill in what is missing. As Rashkin suggests, „The task of the reader is to 'complete' the text, to reconstruct from the visible text the symbol fragment estranged from it. This 'completion' is never fully achieved since interpretation is understood as an infinite process” (Rashkin 161). Her explanation together with the third generation's complex situation might be the reason for all the omissions and cuts towards the end of the novella, which leave these crucial confrontations unexplained.

3. „Ich bin ein Kriegsenkel”¹ – Sacha Batthyany's *Und was hat das mit mir zu tun?* (2016)

Sacha Batthyany, living in Zurich, did not really care about the history of his family, said the author in an online interview (konyves.blog.hu). He knew that the Batthyany's are among those aristocratic Hungarian families who lost everything during the Communist years. His interest, however, was raised by two questions that changed his life and, eventually, led him to write his fictional autobiography *Und was hat das mit mir zu tun?* published in 2016:

„Was hast du denn für eine Familie?” (11)

„Und was hat das mit dir zu tun?”² (27)

The first question refers to a torn-out article from a newspaper about „Die Gastgeberin der Hölle” (12), his aunt Margit, who was an accomplice in the

¹ „I am a grandchild of war”

² „What kind of a family do you have?” (11), „What is that to do with you?” (27)

massacre of 180 Jews. Margit was having a party in the family estate of Rechnitz, (situated in Austria today) one evening in March, 1945, which later turned into the massacre by some Nazi officials. The other provocative question by the German writer Maxim Biller had awoken Batthyany's conscience. He did know about the 'memory boom,' having read about the intergenerational transmission of traumas, especially from grandparents to grandchildren. He had wondered whether the bombings that his father lived through were the cause of his fits of melancholy, or whether his weirdness might be due to the ten years his grandfather had spent on the Gulags. Reading about third-generation representatives who felt anxious about a past event they cannot possibly be responsible for, he recognized himself: „Ich bin ein Kriegsenkel“, who secretly yearns for war (Batthyany 27–29).

Batthyany, an experienced, plain-spoken journalist, offers a critical picture of cultural and communicative memory in Switzerland, in Hungary, as well as in Russia. He was born in Switzerland where his parents had fled before the outbreak of the Hungarian Revolution of 1956. However, they soon went back to Hungary, leaving Sacha behind with a feeling of displacement, a sense that he was not living in the right country (17). „Switzerland is essential to start everything over and leave behind the weight of the past few days as there is nothing that would recall Hitler or Stalin. [...] There is nothing to be processed [...] no collective failure or crisis” (15 my translation).

Regarding Hungary and its collective remembrance, he states in an interview: „my family often spoke about the horror of Communism, which they were greatly affected by, about the Nazi and the Arrow Cross reign, however, they had much less to tell. Why? Because I think it is easier to talk about something where you are a victim than acknowledging collaboration” (konyves.blog.hu – my translation). His grandmother, Marietta, writes in her diary: „Wir waren eine Familie von Maulwürfen. [...] Wir zogen uns zurück, glaubten an nichts mehr und versanken in uns, den Köpfen unter der Erde, immer am Ducken”³ (30). Perhaps this is what led Sacha to Rechnitz, to Sárosd and Kistarcsa, and even to the Gulag to trace back his grandfather's past, and eventually to Buenos Aires to visit the Holocaust survivor Ágnes. The seven-year quest resulted in his book, a token of his refusal to be a mole for once on behalf of his family.

This refusal might be the reason he criticizes the way public memory handles the Soviet forced labour camps. He embarks on a journey with his father, visiting all the places in Russia where Ferenc (the grandfather) was interned. They visit the Gulag Museum in Moscow which they struggle to find since it is not indicated by signposts, and the people do not seem to be aware of its existence. „Gulag? Njet” (116) – comes the answer. They find it eventually in the inner courtyard of a two-

³ „We were a family of moles. [...] We withdrew, believed in nothing more, and sank into ourselves, our heads under the earth, always crouched” (30).

or three-storey building: the museum consists of some photos, maps displayed in rooms designed to look like the camps where the interns slept. „Wo war denn die Gewalt Stalins? Der Terror? [...] Und wo war dieser Hunger, von dem ich so viel las? [...] In der Räumen dieses Museums war über all das nichts zu erfahren“⁴ (117–120). The immense number of exhibitions after the Holocaust keep reminding us of the horrors (120). „Wieso aber gilt das noch für die Gräuel der Russen? Warum kümmert das niemanden?“⁵ (120–21). He claims that the connection between the past and the present has always been crucial for him; this is precisely what he misses in Switzerland (135), and cannot accept in the case of the Soviet camps. However, their trip to Russia makes him realize: „dass ich gegen die Weltgeschichte, diese ganzen Kriege, die in seinem Kopf herumspukten, nicht ankam“⁶ (143).

A figure that needs to be looked at in more detail is his grandmother, Marietta. She was witness to a murder: her father was responsible for the shooting of a Jewish couple as they were begging him to save their children from deportation. For Marietta, this experience immediately becomes a trauma, turning into a phantom inside her. She becomes an unofficial archivist who compulsively keeps rewriting the traumatic scene, and is waiting for somebody from the subsequent generations to take over the trauma. Sacha does precisely this and even more: he inserts their family trauma into the frameworks of collective memory by writing his book. Sacha, as a journalist, is now able to look back on his own journalistic work with sudden surprise, realizing his professional obsession with dislocation, enforced migration and suffering. Sacha's book about his family phantom, thus, becomes an integral part of his professional – public writing practice.

Marietta also risked her life to visit Ágnes, the daughter of the murdered couple, in the ghetto of Kistarcsa, where, however, she could not see her. Sacha revisits the place, imagines his grandmother standing there, disappointed because Ágnes is not coming. Angry and confused, Sacha starts to cry inexorably, displaying yet another common symptom of descendants that usually grasps them when confronting the „place of the real“. He also did what Marietta had failed to do: meet Ágnes. He travelled to Buenos Aires, a decision he explains as follows:

In Argentina, there were moments when I was ashamed for what happened. I felt that this suggests I am on the other side. On the perpetrators' side, if you prefer. [...] Before I left [Europe], I thought that this would be an interesting and sometimes sad journey, but

⁴ „Where was Stalin's violence? The terror? [...] And where was that hunger of which I read so much [...] Nothing could be learnt about all this in the rooms of this museum“ (117–120).

⁵ „Why it does not true for the atrocities of the Russians? Why does nobody care?“ (120–121)

⁶ „that I could not come to terms with the history of the world, nor all these wars spinning in his [his father's] head“ (143).

eventually I felt emotionally crushed. [...] I do not think I wanted absolution. I never felt guilty, but I felt that I was part of this family. I am in their shoes and I have to finish something that my grandmother has started. [...] I wanted to close this circle: that is why I flew to Buenos Aires. (konyv.blog.hu, my translation)

Ultimately, he is not only able to reinvent himself in the light of his past, but closes his family's traumatic experience while bringing up crucial problems of public and private remembering.

4. „[W]e, the trying-to-assimilate” – Coping with Guilt and Jewishness in Anne Karpf's *The War After*

Anne Karpf's narrative, *The War After: Living with the Holocaust* (1996), is not just a historical reportage about the situation of Jews in Great Britain, but primarily an autobiographical and biographical memoir about her childhood and early adulthood, her difficulties in coping with the „past brutalization of [her] parents” (Karpf 94), and a detailed psychological, physical and social analysis of her struggles in contemporary British society as a second-generation descendant of a Holocaust survivor mother and a Soviet forced labour camp survivor father.

In her book on mothers and daughters in the framework of Holocaust, Federica K. Clementi describes the problem of second-generation children in a general sense: they are „frequently anxious about struggling to fit into a picture that no longer exists. [...] They are the belated generation – born late enough not to witness the camps but also too late to save the dead” (235). This is exactly how Anne Karpf feels: „I'd always envied my parents their suffering. [...] In its drama, enormity, and significance, their war could never be matched. We would always be children in a playpen of misery” (Karpf 126).

In her story there is no secret, the past had been openly discussed since she was a child: „The Holocaust was our fairy tale”. It seems that neither concealment nor openness can prevent the transmission of trauma: the concealment and the open handling of the past have the same effects on the next generations, and Holocaust survivors' children and grandchildren inherit personal disruptions precisely like Sacha Batthyany and the fictional character of Micha, resulting just as much from the conflicting nature of the private and public spheres.

Intergenerational transmission frequently manifests itself in what Aleida Assmann calls embodied practices, which is the most obvious form of unconscious traumatic transmission within a family. Anna Karpf opens her book with one of her parents' obsessive compulsions:

My family was big on coats [...] My parents, always convinced I was a season behind (dressed for summer in the autumn, autumn in

the winter), [...] then openly lambast me for the thinness of my coat: ‘You can’t go out like that you’ll freeze’ [...] It would end either in screams or a fraught expedition to buy a new coat (3).

Although later she was to find out the reason behind her parents’ anxiety („My parents experienced the post-war world as cold, both in their bodies and minds” (4)), her own reaction to this overprotective zeal is ambiguous from the start: she internalizes it without understanding anything about it: „despite my protests, I too secretly subscribed to the belief that the only way to avoid refrigeration was by wearing bulk” (3). This is a clear instance of an embodied practice: the automatic and natural gesture of parental caring becomes an unconscious reenactment of the reaction to extreme physical suffering, and the desire to wrap up the body, to protect it against much more than the cold of the camp: against the powers that are intent on the physical destruction of the Jewish body. This is how the private and everyday family rituals become entangled with the encroachments of politics.

Besides this instance of an embodied practice, it was mainly her parents’ inventive stories of their Holocaust experiences that caused Ann’s symptoms in her later life. These stories are so deeply encrypted in her that Karpf only remembers the ones about the Holocaust and barely anything of the popular fairy tales known by every child. A phantom was formed in her unconscious as a child, lurking in there all along, until she was able to recognize the real reasons behind her mental and physical disruptions. The recognition of the inherited traumas happens belatedly. This belatedness is reflected at several points during the text: she is only able to re-listen to her recordings of her parent’s testimonies thirteen years later (67). It is also reinforced by her amnesia: she admits that one year after she recorded their memories, she did not remember anything about them.

After this period is over, she becomes aware of the mental and physical symptoms she has been suffering from since early childhood. She recalls that she was always sick (7), had eating disorders (9) and skin problems (19). The latter is a recurrent problem in her adulthood: she keeps scratching her skin, especially at the place where her mother has the tattoo from the camp (89), a habit which is probably not unrelated to the fact that Natalia Karpf keeps avoiding to look at this part of her anatomy (106). This skin disorder „shows an excessive identification with her mother’s pain” (201) – argues Pellicer-Ortín, but one might also add that the child might also be sending out signals of distress, trying to urge her mother to face whatever the ignored inscription on her body reminds her of, and thus relieve her, Anne, of this compulsive habit.

The scratching might be seen as part of her „nervous attachment and dependency” (43) towards her parents, which adds up to feelings of „deep personal inadequacy” (43), constant fear of losing the loved ones (99) and obsession with death (5). She wants all her parents’ suffering to become her own,

but as „[she] would never be able to match them in suffering” (53), Karpf is tormented by the feeling of guilt:

„My whole life had been an act of solidarity – an attempt never to have more pleasure, fun, or success than they had had, while at the same time needing to be extravagantly happy and successful in order to keep them buoyant- no wonder I was confused” (126).

The third part of the book describes all those events that helped her go through a healing process: her father’s death, her visit to Poland, to the ‘place of trauma’ and finally the birth of her daughter. The identification with her mother resulted in getting pregnant at the same age as her, after seven years of trying (146).

Although she has been able to recognize the phantom buried inside her, she knows she will never be able to overcome these traumatic symptoms that are deeply embodied, such as the obsessive overfeeding and overprotectiveness and the constant anxiety over her daughter as a Jew in Britain. This offers a frame with the initial image, with which Karpf closes her memoir: „It’s a windy day and I’m going out with B. ‘Put your coat on’, I plead, ‘you’ll be cold.’ ‘No, mama’, she replies, ‘I’m not cold. You are’” (317). She has not only inherited the compulsion to make herself warm but this is also what she passes on to her daughter, whose remark, however, can suggest a possibility of an end to the chain of traumatic transmission. Ultimately, together with B’s off-hand attitude towards her Jewishness, this projects a more hopeful future for the next generation, while it is still suggested that a full recovery is never possible, the wounds of traumas „will always be there, (dis)connecting the various generations of survivors” (Pellicer–Ortín 207).

5. „Truth is never tidy. Only fairy tales” –Traumatic identifications with Sleeping Beauty in Jane Yolen’s Briar Rose

„For countless centuries, storytellers have used the richly symbolic language of fairy tales to explore all the dark, and bright, and shades of gray of the human experience” (xiv Yolen) writes Terri Windling in the Introduction to Jane Yolen’s *Briar Rose*, in which Yolen reinvents the age-old fairy tale also known as *Sleeping Beauty*.

In Yolen’s narrative, Gemma – as everyone calls the grandmother in the family – unconsciously identifies herself with Briar Rose. She was gassed in a van at Chelmno, where a Nazi extermination camp was installed; a group of partisans found her in the mass grave, and she was kissed alive by one of them, a certain Josef Potocki, who had also been interned previously for being a homosexual. The poison gas damaged Gemma’s mind so severely that her memories have been erased, including not only the experience of the gassing but

her pre-Chelmno life as well. This is the most fragmented story among the four analysed here, since the family members realize they do not even know the real name of the grandmother, lacking any hints concerning her past which has not seemed to interest the family so far. The difference in Gemma's case is that she died while still in her fantasy world, without being able to bring forth her memories. Becca, her youngest granddaughter, becomes overwhelmed with what most third generation descendants are overwhelmed by: finding her roots by painfully repeating some of the untellable experiences of her ancestors. It is as if – following the logic of fairy tales – she had been selected by some mysterious force to inherit the transmitted *phantom*, and it is her task now to find out the truth as well as to reinvent herself (and, in a sense, her entire decent, upper-middle-class suburban American family) in the light of whatever Gemma's past will reveal. However, rather than interpreting the story from an external perspective, she starts repeating it, identifying herself with Briar Rose, as an embodied practice transmitted to her. As communicative memory is not available in this case either, she turns to the cultural one. The controversial pieces of information lead Becca to the decision that so many descendants make: to set off to the 'place of the real': to Poland. Before setting off to her journey, she is indulging in speculative fantasies about her origins. She is toying with the possibility that she is a „real granddaughter of a princess” (109), and she shakes off her parents' concerns about her quest by saying „It's a kind if fairy tale” (102) where her task is to „break the spell” (109). Her boss, Stan constantly encourages her and he is a partner when it comes to fairy tales, he is also the one who reminds Becca (and the readers) that this fictional story is still based on a dark time of history:

„[W]e are made up of stories. And even the ones that seem the most like lies can be our deepest hidden truths” (64).

„[T]ime may heal wounds, but it does not erase the scars” (81).

„Don't count on Happy Ever After. This is the real world” (109).

Ultimately, however, Stan is the one who brings Becca's fairy tale story to a happy ending. On her return to America, she almost demands Stan to kiss her awake, because „[t]hat's the way it goes in the fairy tale” (236). Upon this requests Stan fulfils the last duty that would complete her tale, which turns out to be a „happily ever after eventually” (237).

Becca, a Sleeping Beauty herself, having been oblivious of her origins, and living in total ignorance with her family safely in America, embarks upon a quest for her roots in the cushioned, protected framework of princesses, princes and castles to find out the truth about her grandmother. She succeeds only partly, since she still does not know their family background, in which she seems to lose interest once she finds her own Prince Charming at the end, satisfied with the

happy ending she gets. The safe distancing framework of the fairy tale suppresses her grandmother's horrendous past and Becca is the only descendant in the four narratives analysed here who gets away without emotional breakdown. Like a fairy tale character, she has no internal world, and her identity is exhausted by the narrative role of putting an end to the magic spell. Becca's is not ready at this point. She may need yet another kiss, yet another moment of „awakening” and recognize her grandmother's buried phantom inside her, which would make her continue the quest for her family's origins and delve into her grandmother's pre-Chelmno life in order to complete the reinvention of herself.

6. Conclusion

The investigation of the various mental, physical and social disruptions affecting descendants due to the driving force of the phantom showed in the four narratives that this phantom produces similar symptomatic patterns. These are guilt and shame accompanied by similar bodily reactions (sweating, quickened heart rate, blushing, shivering, eczema). Their personal relations also become tense. Another crucial common factor is the visit to the „land of the real”. In every analysed narrative, the descendant protagonist sets out on a journey. It is the memory inscribed in space that usually turns out to be the most traumatic, having a cathartic effect on the descendants, which is ultimately comes down as a „healing process” (Karpf 309). The four narratives analysed in the present paper suggest that, in transgenerational family transmission, the interplay of the public and private spheres and strategies of remembering (or forgetting) is always a crucial factor. Descendants find it difficult to set out on their quest, since family structures of remembering tend to be damaged, while the public ones tend to offer general frameworks and structures, which often fail to be satisfactory, leading to confusion.

Regarding the complementary-conflicting nature of the public and private spheres, each author seems to write against the way cultural memory deals with this aspect of history. Karpf provides a historical reportage on the negligence and anti-Semitism that surrounded the Jewish community in Great Britain. Jane Yolen rebels by fusing an age-old, well-known item of the public sphere, a fairy tale with the darkest part of history. Rachel Seiffert also breaks the silence over the perpetrators and creates a discourse for the descendants to experience the responsibility of the Germans. Finally, Sacha Batthyany draws parallels between our attitudes to the suffering of others in the past and present. He likens his family's refusal to act to our (lack of) reaction to atrocities in faraway countries when we are not involved personally, and watching them safely behind our computers.

Thus, we do need narratives like these in our present. We need them to be able to talk about situations that are not available. These narratives can have the power to create such public discourses, so we can learn from the past and from each other and act differently, since, to end with Gabriele Schwab's words, „[t]he damages and cultural deformations of these violent histories of colonialism, imperialism, war, genocide, and slavery manifest themselves on both sides of the divide, and only if both sides [the public and the private] work through the legacies of these histories can the vicious cycle of repetition be disturbed” (82).

Works Cited

- Assmann, Jan 2011. *Cultural Memory and Early Civilization*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Batthyany, Sacha 2016. *Und was hat das mit mir zu tun?* Köln, Kiepenheuer& Witsch.
- Caruth, Cathy 1996. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Clementi, Federica K 2013. *Holocaust Mothers and Daughters: Family, History, and Trauma*. Waltham, Brandeis University Press.
- Davis, Kathy 1997. *Embodied Practices: Feminist Perspectives on the Body*. London, SAGE.
- Hirsch, Marianne 2008. The Generation of Postmemory. In: *Poetics Today*, 29.1. Durham, Duke University Press. 103–28.
- Kaplan, Anne E. 2005. *Trauma Culture: The Politics of Terror and Loss in Media and Literature*. New Brunswick, Rutgers University Press.
- Karpf, Anne 1997. *The War After: Living with the Holocaust*. London, Minerva.
- Kuhn, Annette 1995. *Family Secrets: Acts of Memory and Imagination*. London, Verso.
- Lewis, Helen B. 1971. *Shame and Guilt and Neurosis*. New York, International University Press.
- Pellicer–Ortín, Silvia 2014. 'Separateness and Connectedness': Generational Trauma and the Ethical Impulse in Anne Karpf's *The War After: Living with the Holocaust*. In: *Contemporary Trauma Narratives: Liminality and the Ethics of Form*. New York, Routledge.
- Rashkin, Esther 1992. *Family Secrets and the Psychoanalysis of Narrative*. New Jersey, Princeton University Press.
- Rostás Eni 2016. „Sacha Batthyány szerint túl könnyű 180 zsidó halálával magyarázni a neurózist.” Interjú. *Könyves Blog*. Web.
- Scheff, Thomas J. 2016. Shame in Self and Society. *Santa Barbara Sociology*. Web.

- Schwab, Gabriele 2010. *Haunting Legacies: Violent Histories and Trans-generational Trauma*. New York, Columbia University Press.
- Seiffert, Rachel 2002. *The Dark Room*. London, Vintage.
- Winter, Jay 2007. The Generation of Memory: Reflections on the 'Memory Boom' in Contemporary Historical Studies. In: *Archives & Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research*, 1. 363–97. archivo.cartagena.es/doc/Archivos_Social_Studies/Vol1_n0/16-winter_generation.pdf.
- Yolen, Jane 1992. *Briar Rose*. New York, Tor.
- Zarem, Sara 2006. A Homage to Helen Block Lewis. *International Psychoanalysis*. Web.

Kollokvialis és szleng elemek a magyar jelyelvben

1. Bevezetés

A Központi Statisztikai Hivatal 2014-es adatai szerint¹ a magyarországi siketek és nagyothallók száma megközelítőleg 72.000 fő, ezek az adatok viszont a 2001-es népszámlálás adatai alapján készültek, ahol nem volt kötelező a fogyatékos-sággal kapcsolatos kérdésekre válaszolni, így ezek csak megközelítőleges adatok. Léteznek olyan becslések, melyek a súlyos nagyothallók és siketek számát kb. 30–40.000 főre teszik (Vasák 2005: 14).

A siketek tehát jelentős kisebbséget alkotnak Magyarországon, identitásuknak egyik alapköve pedig a 2009 óta hivatalos nyelvként elismert magyar jelyelv. Ezidáig nem túl sok publikáció született hazánkban a jelyelvvvel kapcsolatban. Három magyar nyelvész munkája kiemelendő: Szabó M. Helga a jelyelv grammatikai szerkezetével foglalkozik (Mongyi–Szabó 2003; Szabó 2003; Szabó 2007; Szabó 2012; Szabó 2013), Hattyár Helga szocio-pszicholingvisztikai szempontból vizsgálja a siketek nyelvvelsajátítását (Hattyár 2008), Bartha Csilla pedig a kétnyelvűség szempontjából vizsgálja a siket közösséget (Bartha 2004; Bartha–Hattyár 2011), valamint „az MTA Nyelvtudományi Intézetében „JelEsély” néven futó projekt a magyar jelyelvnek és a siket közösség jelyelvhasználatának kutatásával és feltárásával foglalkozik, a jelyelvi, illetve kétnyelvű (jelyelven és magyar nyelven történő) oktatás megalapozása és támogatása érdekében” (<http://jelesely.hu/web/>).

A Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége (SINOSZ), valamint a Hallatlan Alapítvány szintén igyekszik a jelyelvet széles körben hozzáférhetővé tenni, a pozitivistá jelgyűjtés eredményeképpen meg is született és folyamatosan bővül az első magyarországi online jelyelvi szótár (<http://www.hallatlan.hu/c/jelek/>), viszont ebben a szótárban nem kap helyet a jelyelvi szleng.

Mivel a jelyelv természetes nyelv, tekintve, hogy komplex rendszer, van beszélőközössége, nyelvjárásai vannak, a siketek spontán módon használják a kommunikációban (Hattyár 2008: 15–28), feltételezhető, hogy beszélhetünk jelyelvi szlengről, amennyiben a szlenget nyelvi univerzálénak (Penttinen 1984: 7; Tender 1997; Kis 2006) tekintjük. Ezt a feltételezést erősítheti az is, hogy dialektusai vannak a magyar nyelvnek, hagyományosan a hét hallássérültek számára létrehozott iskolához kötve hét magyar jelyelvjárást szokás elkülöníteni (Szabó 2013).

¹Vö.: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/evkonyv/egeszsegugyi_evkonyv_2014.pdf.

Eddigi ismereteim szerint a magyar jelnyelv kollokvialis és szleng elemeivel ezidáig nyelvészeti szempontból még nem foglalkoztak hazánkban, így dolgozomban ezt a témát szeretném körüljárni. A szleng fogalmát alapvetően társasnyelvészeti szemlélet szerint értelmezem: „A modern szlengkutatás úgy véli, hogy a szleng elsősorban nem szókincs, hanem egyfajta nyelvi viselkedés, a nagyobb közösségeken belül létrejövő kiscsoportok (koalíciók) identitását jelző beszédmód, az ember társas tulajdonságaiból magyarázható nyelvi univerzálé, amely minden nyelvben és a nyelveknek minden korszakában megtalálható. Létrejöttének talán legfontosabb feltétele egy olyan közösség, amelynek tagjai intenzív emocionális és beszédkapcsolatban állnak egymással” (Kis 2010).

A dolgozat távlati célja a magyar jelnyelv kollokvialis és szleng elemeinek összegyűjtése, ismertetése, tipologizálása, elemzése, valamint egy folyamatosan bővülő online jelnyelvi szlengszótár² bemutatása. A jelnyelvi szleng feltérképezése számos tudományterületnek szolgál fontos adalékokkal (pl. nyelvészet, szociológia, gyógypedagógia), emellett a mindennapi életben is rendkívül hasznos lenne, például a siketiskolákban dolgozók vagy a jelelni tanuló hallók számára. Egy jelnyelvi szlengszótár vagy adatbázis hozzájárulna ahhoz, hogy a hallók és a siketek életszerűen, gördülékenyen, dinamikusan tudjanak kommunikálni, így a két kultúra is közeledhetne egymáshoz, amire nagy szükség lenne.

2. A siket közösség szociológiai és kommunikációs jellemzői

2.1. Kik a siketek?

„Orvosi szempontból siketnek számít minden olyan személy, akinek az audiogramja min. 90 dB halláscsökkenést mutat mindkét fülön. Ez vagy azt jelenti, hogy az illető egyáltalán nem hall semmit, vagy azt, hogy hallásmaradványával csupán a legerőteljesebb hangokat észleli (pl. robbanás, repülőgép)” (Lancz 1999: v). A siketség lehet öröklött vagy szerzett, nem minden esetben lehet műtéttel korrigálni.

A közösség saját magára a *siket* kifejezést használja, mert a *süketnéma* terminus nem feltétlenül fedi a valóságot (aki siket, az általában nem néma), a *süket* kifejezést pedig pejoratívnak érzékelik, így én is a *siket* kifejezést használom az érintettekre. A nagyothallók (akiknél a halláskárosodás mértéke mindkét fülön 30–90 dB) közül – mivel többnyire tudnak beszélni, és valamennyit értenek a hangzó nyelvből – kevesen ismerik és használják a jelnyelvet.

² A dolgozat ezen pontján fontosnak tartom elmondani, hogy bár a készülő szótárat szlengszótárnak nevezem, nem csupán szleng elemeket tartalmaz. A céloom nem csupán a jelnyelvi szleng, hanem a jelnyelv informális elemeinek összegyűjtése, elemzése és szótárba rendezése. Ilyen szempontból a *szlengszótár* meghatározás félrevezető lehet.

Arról, hogy mit is jelent pontosan siketnek lenni, két alapvető vélekedés van. Az egyik szerint a siketség fizikai fogyatékoszággként definiálható, a „hallás hiánya”, ám én a másik felfogást tekintem kiindulópontnak, miszerint a siketek egy nyelvi-kulturális közösség tagjai, és nem a „fogyatékoságuk” miatt alkotnak közösséget, hanem a közös kultúrájuk és identitásuk okán.

A siket közösség alapvetően nem zárt. „Elvileg halló emberek is tartozhatnak siketek közösségéhez, ha magukévá teszik annak céljait, és dolgoznak e céljokért” (Vasák 2005: 21). A közösséghez tartozás egyik legfőbb követelménye a jelnyelv ismerete és használata.

2.2. A hallók és a siketek

A többségi halló társadalom és a siket közösség kapcsolata egyáltalán nem problémamentes: „egy siket embert pedig csak akkor vesznek észre, ha jelnyelvét használja. A társadalom siketekre vonatkozó tájékozottsága szinte a nullával egyenlő. Róluk hallani a legkevesebbet, mintha nem is élnének köztünk ilyen emberek. Nem véletlen, hogy az abszolút kívülállók olyan szavakat használtak beszélgetésünk során vagy a kérdőívben, mint »süket, süketnéma, mutogatás, kálimpálás« vagy a legjobb esetben is »jelbeszéd«. Hogy ez egy önálló nyelv, azt alig tudja valaki a laikusok közül, azzal pedig főleg nem vagyunk tisztában, hogy a siketek nem fogyatékosnak, hanem nyelvi kisebbségnek vallják magukat!” (Vasák 2005: 31). Az 1998-as „esélyegyenlőségi törvény” egyértelműen kimondja, hogy a fogyatékosága miatt senkit nem érhet hátrányos megkülönböztetés, ennek ellenére sok siket számol be öt évtől negatív tapasztalatokról. Ezeknek a skálája igen széles. Az integráltan tanuló siket gyerekek gyakran tapasztalnak figyelmetlenséget az iskolában, amikor például a tanár nem jól artikulál, hátat fordít magyarázás közben, nem hagy elég időt tollbamondáskor, stb. De a hátrányos megkülönböztetés érkezik a kortársak irányából is, több siket ismerősömtől hallottam olyan panaszt, hogy sokat csúfolták kisiskolás korában a hallássérülése miatt, kiközösítették, sőt van, akit fizikailag is bántottak, megverték.

Sok hallássérültet még felnőtt korában is érnek ilyen tapasztalatok, előfordul, hogy hiába tanul egy hallássérült ember szakmát, nem kap munkát hallássérülése miatt, holott a hallássérültek jórészenek nem okozna nagy gondot a hallókkal kommunikálni, hogyha a hallók részéről is lenne kommunikációs törekvés. A legtöbb siket kiválóan olvas szájról, így ha odafordulva, tagoltan, jól artikulálva beszélnek hozzájuk, megértik, és mivel általában nem némák, válaszolni is tudnak.

A fent említetteken túl problémát jelent a siketek számára az is, hogy csak korlátozottan férnek hozzá a fontos információkhoz. „A technikai segédeszközök köre a hallókészülékek kivételével hiányos. A társadalombiztosító listáján évtizedek óta egyetlen eszköz van, amely a siketek életvitelét hivatott megkönnyíteni,

és ez nem más, mint egy ébresztőóra. A korszerű és komplex funkcióval rendelkező optikai segédeszközök támogatott listára kerülése hosszú évtizedek óta várat magára. Nincs hozzáférésünk a hírközléshez, vizuális szolgáltatások nem léteznek, illetve nem számottevők, sem a közlekedési eszközökön, sem az állomásokon, sem a hivatalokban, sem az orvosi rendelőkben nem gondolnak az ott megforduló siketekre. A közszolgálati televízióban napjainkra szinte teljesen megszűnt a felirat, kiépítetlen és állami támogatás híján van a jelnyelvi tolmácsszolgálat. Jelen körülmények alapján megállapítom, hogy szinte lehetetlen a társadalmi vérkeringésbe becsatlakozni” (Vasák 2005: 24–25).

Rendkívül aktuális és nagyon fontos kérdés az, hogy a többségi halló társadalom mit tehetne a siketek integrációja érdekében. Úgy gondolom, hogy a jelnyelv kutatása is egy olyan eszköz lehet, amely segít abban, hogy a halló és a siket kultúra közelebb kerüljön egymáshoz, tehát a jelnyelv vizsgálata még a nyelvészeti eredményeknél is többet adhat.

2.3. A siketek nyelvi jellemzői

Hattyár Helga szerint a siketekkel kapcsolatos legelterjedtebb tévhitek a következők:

„1. aki siket, az néma is;

2. a siketség együtt jár más – értelmi – fogyatékkal is;

3. a nyelv azonos a beszéddel, illetőleg a nyelv egyetlen megjelenési formája a beszéd;

4. a jelnyelv azonos a pantomimmal;

5. a jelnyelv univerzális nyelv, azaz a siketek mindenütt a világon ugyanazt a jelnyelvet használják;

6. a jelnyelvek a különböző hangzó nyelvek (esetenként mesterségesen kitalált) jelekkel kísért formái, önálló nyelvtani szabályok nélkül, mintegy követve egy hangzó nyelv minden jellegzetességét” (Hattyár 2008: 13).

Hattyár doktori disszertációjában részletesen cáfolja ezeket a tévhiteket, én ebben a dolgozatban erre nem vállalkozom, de mindenképpen fontosnak tartom legalább vázlatosan körüljárni néhányukat.

A siket közösség kifejezetten érzékeny arra, ha némának vagy siketnémának nevezik őket. Ezt a személyes tapasztalataim is alátámasztják, a médiában előfordul, hogy például egy cikkben szerepel valamelyik kifejezés, és olyankor a siket közösség tagjai mindig hangot adnak nemtetszésüknek.

A siketség általában nem jár együtt némasággal, oktatástól, szociális helyzettől, egyéni kompetenciától függően a siketek képesek megtanulni beszélni. Emellett természetesen fontos azt is megemlíteni, hogy sok siket nem használja szívesen a hangzó beszédet a negatív tapasztalataik miatt, vagy épp amiatt, hogy a siketek

jellegetes artikulációja a laikusokban az „értelmi fogyatékos” benyomást keltheti, így az első és második tévhit szorosan összefügg. Hattyár Helga szerint a jó beszédképesség és a fejlett intellektus fogalmai szorosan összekapcsolódnak, ez lehet a gyökere a kettesszámú tévhitnek, azaz annak, hogy a siketség más értelmi fogyatékosággal is együtt jár (Hattyár 2008: 17).

A hangzó magyar nyelvet a pre- és posztlingvális siketek egyaránt képesek elsajátítani, de a posztlingvális siketek (azaz azok, akik kétéves koruk után, tehát már a nyelv elsajátítása után veszítették el a hallásukat) előnyben vannak a prelingvális siketekkel szemben (azaz azokkal szemben, akik kétéves koruk előtt veszítették el a hallásukat).³ Persze ez nem jelenti azt, hogy a posztlingvális siketeknek ne adódnának nehézségeik a hangzó nyelv elsajátítása és használata során. A siketek beszédperformanciája mindig egyedi kompetenciáktól függ, a hangképzésük általában nem tökéletes, néhányuknak problémái vannak a beszéd ritmusával, a hangsúlyokkal, ebből sok nehézségük adódhat, ami elsősorban pszichológiai és szociológiai szempontból fontos.

A magyarországi kutatók közül Hattyár Helga foglalkozott a legrészletesebben a siketek nyelvsajátításával és nyelvhasználatával. A nyelvsajátítás kérdése népszerű téma a nyelvészet egyes ágaiban (szociolingvisztika, pszicholingvisztika), így a szakirodalma egyre bővül, egyre több forrás áll rendelkezésünkre, amikor nyelvsajátítással kapcsolatos kérdésekkel kívánunk foglalkozni.

Igaz, hogy sok vitás kérdés van a nyelvsajátítás kapcsán a nyelvészetben, ami megoszthatja a kutatókat, mivel eltérő nézetrendszerek mentén értelmezik ezt a folyamatot, de talán ma már senki nem vitatkozik azzal, hogy a nyelvsajátításra hatással van az a szűkebb (majd később tágabb) környezet, amelybe beleszületik a kisbaba. A prelingvális siket babák helyzete különösen összetett és speciális. Ha siket családba születnek, akkor jó eséllyel megkapják a magyar jelnyelvi ingereket, így a magyar jelnyelvet probléma nélkül el is tudják sajátítani anyanyelvként, viszont a siket babák csupán 5–10%-a születik siket családba (Berent 2004: 317). A halló családok nincsenek felkészülve egy siket kisbaba születésére. A halló szülők általában nem járatosak a siket kultúrában, nem ismerik a jelnyelvet, ráadásul traumaként élik meg, ha a gyerekekük siket vagy súlyos fokú nagyothalló (Hattyár 2008: 196). Amikor egy babáról kiderül, hogy siket, nem tudják neki a jelnyelvi inputot biztosítani.

³Vö: Lancz Edina (1999: 10). Lancz nem utal arra, hogy miért épp a kétéves kort tekintti határnak, hogy csak ő gondolja így, vagy ez egyszerűen egy konvencionális megállapodás. A nyelvészetben nincs egységes álláspont azzal kapcsolatban, hogy a nyelvsajátítás mikor kezdődik, vagy mikor zárul le, hogy lezárul-e egyáltalán, vagy egy életen át tart. A posztlingvális siketek így tehát nem biztos, hogy a nyelv elsajátítása után veszítették el a hallásukat. Talán pontosabb úgy fogalmaznunk, hogy a posztlingvális siketek több nyelvi ingert kaptak, mint a közösség már siketen született tagjai, és ez megkönnyíti számukra a hangzó nyelv megtanulását.

A halló családba született siketeket általában megpróbálják megtanítani beszélni. Ez a siketek egész életét meghatározza. Beszélni tanítják őket a szülők, a rokonok, a logopédus, az óvodai, iskolai dolgozók, a siket gyerekek viszont ez sokszor reménytelen küzdelem. Az oralista módszer sajnos sokszor alkalmatlannak tűnik arra, hogy segítse a nyelvi-kommunikációs fejlődést. Személyes tapasztalataim is erősítik azt a véleményt, melyet Hattyár Helga megfogalmaz disszertációjában: a siketek számára nagyon nagy nehézséget okoz az írás és az írott szöveg értése (Hattyár 2008: 180). A siketek sokszor mesélnek arról, hogy nem szeretnek olvasni, vagy nagyon nehezen boldogulnak a magyar nyelvvel, nem értik a szabályrendszerét, nem megy nekik jól a helyesírás, nem tudnak koherens, érthető szövegeket létrehozni. Ez nagyon nagy hátrány az életükben, ezért fontos lenne megoldást találni rá.

Ezt a problémát a siket gyerekek szülei is felismerik, Hattyár Helga erre vonatkozó interjúiból ez egyértelműen látszik: „Neki [a siket gyerekek] folyamatosan magyarázni kell a szavak jelentését, gyakorolni kell, hogy ne felejtse el. A ragozás az képtelenség... Mert... van egy nagyobb barátja, akivel a HÉV-en szokott együtt járni, hallássérültek iskolájába járt, felnőtt, dolgozik, nem tudom, hogy mit: ha SMS-t ír, huszonevésen sem képes egyetlen mondatot rendesen elragozni. Úgyhogy így nem tudom, hogy továbbtanulásban is milyen lehetőségei lennének. Hisz csak egy könyv elolvasása is folytonos akadályba ütközik, mert húzd alá a nem értett szavakat... És azt mind, mind megmagyarázni, hogy azt ő stabilan megértse. Ez nagyon nehéz. És főleg egy felsőbb iskolában, ahol egy fogalmazás sem egyszerű, többszörösen bővített mondatokban, szóismétlést kerülve, rokon értelmű szavakat használva, tehát így szerintem nagyon nehéz. (Egy 13 éves siket gyermek halló édesanyja)” (Hattyár 2008: 182).

Érdekes megfigyelni, hogy szinte minden szülő ehhez hasonlóan nyilatkozott a gyermeke nyelvi képességeiről és problémáiról. A siketek is felismerik ezt, és sem a szegregáltan, sem az integráltan tanulók nem haladnak olyan jól a tanulással, mint halló társaik, tehát az sem tűnik igazán jó megoldásnak, ha a siket gyerekek szegregáltan tanulnak, viszont az sem, ha integráltan, és esetleg hátráltatják halló társaikat. Bár 2017-től kötelezővé vált a bilingvális (jelnyelv és hangzó magyar) oktatás, kétséges, hogy ez milyen hatékonysággal tud majd működni az első időkben. Mindenesetre biztos, hogy a jelnyelv megkönnyíti a siket gyerekeknek a tanulást, így mindenképpen jó az az irány, amely a siketoktatásban kirajzolódni látszik.

A siketek – mivel ilyen nagy nyelvi hátránnyal indulnak – felnőtt korukra sem mindig képesek a magyar nyelv megfelelő szintű elsajátítására, így még felnőttként is gondjaik vannak az élet azon területein, amelyekhez elengedhetetlen egy megfelelő szintű magyar nyelvi kompetencia. Még ha a hétköznapi társalgásban jól is boldogulnak, a hivatalos iratok, levelek, kérvények megfogalmazása, egy önéletrajz megírása problémát jelent számukra. Ezek a nyelvi nehézsé-

gek, plusz a „furcsa” beszédmód, a szokatlan hang mind negatívan befolyásolják a siketek és a hallók közötti kommunikációt, a siketek nem tanulnak meg megfelelően kommunikálni a hallókkal, és a hallók nem tudnak mit kezdeni egy siket ember kommunikációs jellemzőivel. A jelnyelv jelentősen megkönnyíti ezt a helyzetet, és az oktatásban is igény van rá. Hattyár Helga kérdésére minden adatközlője azt válaszolta, hogy szeretné, hogy jelnyelven folyjon az oktatás, vagy legalább a hangzó magyar mellett jelnyelven is (Hattyár 2008: 185).

2.3.1. A siketek nyelvi attitűdje

Annak érdekében, hogy jobban megismerjem a siket közösség nyelvi attitűdjét, és ezáltal képet kapjak a mindennapi nyelvhasználati tapasztalataikról, készítettem egy rövid kérdőívet (1. melléklet), melynek eredményeit a következőkben ismertetem.

A kérdőíves méréssel az alapvető céloom az, hogy képet kapjak arról, hogy a siketeknek milyen kommunikációs tapasztalataik vannak.⁴ Ezalatt a következőket értem: milyen nyelven fejezik ki magukat a legjobban, melyik nyelvet tartják a legszebbnek, jól tudnak-e a hallókkal kommunikálni, szerintük a hallók jól tudnak-e velük kommunikálni, stb.

A siketek többsége saját bevallása szerint nem igazán szeret olvasni, és szövegértési nehézségekkel is küzd, ezeket a problémákat igyekezniem kellett valahogy kiküszöbölni. A siket adatközlők nyelvi szempontból speciális megközelítést igényelnek. Mivel értelemszerűen nem az volt a céloom, hogy adatközlőim megunják a tesztet kitöltés közben, hogy kellemetlenül érezzék magukat, hogy ne tudjanak válaszolni, nagyon fontos volt odafigyelnem ezekre a speciális igényekre. Épp ezért úgy döntöttem, hogy egy rövid kérdéssort állítok össze, ahol a rövid, egy-két szavas válaszok is releváns eredményeket hozhatnak.

2.3.2. A célcsoport

A szociolingvisztikai méréseknél általában fontos a megfelelő célcsoport kiválasztása. Arra törekedtem, hogy a kérdőívből nyert eredmények lehetőleg a siket közösség egészét reprezentálják, senkit nem zártam ki a közösség tagjai közül a mérésből. Nyilvánvaló, hogy annál pontosabb egy mérés, minél többen töltik ki, de a siket közösség esetében ez nem problémamentes. Nem egyszerű siket adatközlő-

⁴ A kérdőív ugyan nem kapcsolódik szorosan a dolgozat központi témájához, viszont úgy gondolom, ahhoz, hogy a siketek kollokvialis és szleng nyelvhasználatát feltérképezzük, elengedhetetlen az, hogy legalább vázlatos ismereteink legyenek arról, milyen nyelvi tapasztalataik vannak, milyen kommunikációs nehézségekbe ütköznek a mindennapokban, milyen tereken tudják a jelnyelvet használni, stb.

ket találni, mert sokan közülük nem vesznek részt szívesen ilyen mérésekben, nem akarnak tesztek kitölteni. Hallóként nehéz a siketek aránylag zárt közösségébe bekerülni, nehéz elegendő embert találni, akik rászánják az idejüket a mérésre, ezért úgy döntöttem, hogy a kérdőív terjesztéséhez a siket ismerőseim segítségét kérem, ennek köszönhetően sikerült megfelelő számú adatközlőt találnom.

2.3.3. Eredmények

A kérdőívet elektronikus felületen egy hét alatt összesen nyolcvanhárman töltötték ki, a legfiatalabb kitöltő 15, a legidősebb 70 éves volt. A kitöltők között a legtöbben a 15–35 éves korosztályba estek. 75%-uk nő, 25%-uk férfi. 65%-uk integráltan, azaz hallókkal együtt járt iskolába, 35%-uk pedig szegregáltan, kifejezetten siketek számára létrehozott intézménybe járt. 35%-uk Budapesten járt iskolába, 65%-uk pedig valahol vidéken.

A kitöltők 20%-a rendelkezik egyetemi diplomával, 30%-uknak valamilyen szakmai képesítése van, 40%-uk érettségivel rendelkezik, 10%-uk pedig nyolc osztályt végzett. 40%-uk születésétől fogva siket, 60%-uk pedig gyermekkorában veszítette el a hallását.

A kérdőív arra is rámutatott, hogy kitöltőim igen változatos munkákat végeznek, sokféle szakmában dolgoznak. Húsz adatközlő válaszából egyértelműen kiderül, hogy szellemi munkát végez (pl. jelnyelvoktató, pedagógus, könyvelő, irodai asszisztens, klasszika-filológus), hatan még tanulnak, a többi adatközlő pedig leginkább a szakmájában dolgozik (bördízműves, géplakatos, varrónő, könyvkötő, szakács, szabó, kertész, villanyszerelő stb.).

A nyelvhasználatra vonatkozó kérdésekre nagyon sokféle válasz született. Adatközlőim nyelvtudása nem korlátozódik a magyar nyelvre és a magyar jelnyelvre, a „milyen nyelveket ismersz és használasz?” kérdésre ezen a két lehetőségen kívül számos más válasz is született. A nyolcvankét válaszadó közül a magyar és magyar jelnyelv mellett huszonhatan ismernek és használnak egyéb nyelveket, legtöbben az angolt. Arra a kérdésre, hogy melyik nyelvet tartják a legszebbnek, nem mindenki adott választ, de a válaszadók 100%-a a magyar jelnyelvre voksolt. A jelnyelvnek tehát a siketek között rendkívül nagy a presztízse, és a legtöbb válaszadó annak is örülne, ha a hallók legalább alapszinten tudnának jelezni. A nyolcvankét kitöltő közül hetvennégyen azt válaszolták, hogy jelnyelven tudják leginkább kifejezni magukat, ezt tartják anyanyelvüknek, és csupán nyolcan adtak eltérő választ. Ennek ellenére a mindennapokban szinte mindenhol arra kényszerülnek, hogy a hangzó magyart használják, például ügyintézéskor, a családban, a munkahelyükön. Majdnem kizárólag csak a siket családtagjaikkal és barátaikkal tudnak jelezni. Több válaszadó is említette, hogy a munkahelyén (hallók között) ez nehézség számára, sokszor le kell írnia a mondandó-

ját. Volt, aki megjegyezte, hogy sajnós a hallók sokszor türelmetlenek, így nehézségekbe ütköznek, ha velük kell kommunikálni.

Meglepő módon, amikor direkt módon rákérdeztem, hogy könnyen kommunikálnak-e a hallókkal, azt válaszolta a többség, hogy igen, bár a legtöbbször valamit hozzáfűzött. Tipikusan ilyen válaszok születtek: „Igen, de az adott hallótól is függ.”; „A családommal igen, a többiekkel nem”; „Igen, de gyorsbeszédű nem lehet!”; néhányan válaszoltak nemmel is, vagy azt írták, hogy nem túl könnyű.

Ezzel szemben arra a kérdésre, hogy a hallók szerintük jól kommunikálnak-e a siketekkel, csupán hárman adtak egyértelmű igenlő választ. Dominánsan nemmel feleltek, vagy szintén arra utaltak, hogy az adott hallótól függ; volt, aki úgy gondolta, hogy a jelelni tudó, tisztán artikuláló hallók tudnak a siketekkel jól kommunikálni, mások szerint sok türelem kell hozzá, egy adatközlő szerint pedig egy halló úgy beszél egy sikettel, mint egy külföldivel.

Adatközlőim viszonya a hallókhöz meglehetősen vegyes. Erre a „vannak-e halló barátaid?” kérdésre adott válaszaik engednek következtetni. Harmincan válaszoltak egyértelmű igennel erre a kérdésre, a többiek viszont óvatosabban fogalmaztak: „Mindig is voltak, de mostanában hanyagolom őket”; „Nagyon kevés”; „Van, de nem olyan sok”; „Igazi nincs”; „Hát, vegyes”. Azt hiszem, ez mutatja, hogy mekkora szakadék tátong a hallók és siketek világa között, és alátámasztja azt a felvetést, hogy fontos megpróbálni a két közösség közé valamilyen módon hidat építeni. Lenne is erre igény, ugyanis arra a kérdésre, hogy fontosnak tartják-e azt, hogy a siketek és a hallók barátkozzanak egymással, majdnem egyöntetűen igenlő válaszok érkeztek. Többen is írták, hogy szerintük nagyon jó lenne megismerni egymást (siketeknek a hallókat és fordítva), hogy a hallók sokat segíthetnének a siketeknek, fontos szerintük a türelem, nyitottság. Meglepően sokan utalnak arra, hogy örülnének annak, hogyha a hallók segítenének nekik információt gyűjteni a világról, és aki találkozott már siketekkel, az tudja, hogy ez valóban így van, a siketek többsége rendkívül információéhes.

Rákérdeztem arra is, hogy szerintük a hallók mit gondolnak a siketekről, és erre a kérdésre is tanulságos válaszokat adtak. A válaszadók úgy látják, hogy a hallók szerint a siketek szánni való fogyatékosok, a világuk nagyon eltér a hallók világától, furcsának, butának tartják őket, valaki már találkozott olyan (persze alaptalan) aggodalommal is a hallók irányából, hogy ő mint siket megfertőzi a többi hallót. Szerintük a hallók sokszor megijednek a siketek beszédhangjától, értelmi fogyatékosnak tartják, lenézik őket.

A kitöltők közül szinte mindenkivel előfordult már, hogy nem értett egy hallót, vagy egy halló nem értette őt, és majdnem mindenkinek rosszul esett ez, vagy legalább is kellemetlen volt, viszont sokan utalnak arra is, hogy idővel meg lehet szokni. A kitöltők jó része két lehetséges utat lát a hallók és siketek kommunikációjának javítására, az egyik a türelem, elfogadás, nyitottság a hallók részéről, a

másik a jelnyelv legalább alapszintű elsajátítása. Mindössze nyolc kitöltő gondolja úgy, hogy nem fontos az, hogy a hallók tanuljanak jelelni.

Tizenkilenc adatközlő sosem kért még jelnyelvi tolmácsot a kommunikáció akadálymentesítésére, a többiek viszont igen, hivatalos ügyekhez, konferenciákra, bankba, orvoshoz, egyetemi előadásokra stb. Majdnem száz százalékban elégedettek a jeltolmácsok munkájával, de volt, aki említette, hogy kevés a jeltolmács, és mindig elfoglaltak.

Azon kívül, hogy a válaszok nyelvszociológiai szempontból nagyon tanulságosak, szolgáltak még egy érdekes adalékkal a siketek és a szleng kapcsolatát illetően. A kérdőívek értékelésekor felfigyeltem arra, hogy néhány válaszban a siketek használtak szleng elemeket, tehát nem teljesen járatlanok a magyar szlengben. A következő elemeket használták az adatközlőim: „gáz, (hogy nem hall)”, „Szar (érzés, ezért szeretem a jelnyelvet használni, mert ez 100%-osan akadálymentes)”, „(Igen-igen, bevallom hát) nagyon ciki helyzet, és nagyon szarul esett.”, „Szar ügy”, „(ismerősökkel nincs bajom [...], idegenek előtt) kussolok inkább... nuku (emelt fővel járás... stb.)”, „(bele van vésve, hogy kerüld), mert »ért' fogyis«”.

Úgy tűnik a kérdőív alapján, hogy bár a siketek kénytelenek a hangzó magyar nyelvet használni mindennapjaikban a többségi halló társadalom miatt, a jelnyelvet használják legszívesebben, ezen a nyelven tudják legpontosabban kifejezni magukat, szeretnék, hogyha szélesebb körben, az élet több területén is használhatnák.

3. Kollokvializmus és szleng

„A kollokvialis eléggé homályos szó, különféle emberek számára különféle dolgokat jelent, de legáltalánosabban olyan szavakat és szerkezeteket, melyek sokkal gyakoribbak a beszélt, mint az írott nyelvben. Mint ilyen, magában foglalja a szlenget, de nem csak arra korlátozódik. Kollokvializmus alatt minden olyan formát értünk, amelyet az emberek – a műveltek és műveletlenek egyaránt – használnak társalgásban, de igyekeznek elkerülni írásban” (Roberts 2002: 137).

A szleng elemekről tehát elmondhatjuk, hogy tekinthetők kollokvializmusnak. Az emberek a mindennapi társalgás során használják a szlenget, és meg is tudjuk nevezni az általuk szlengnek tartott nyelvi elemeket, viszont a szleng definiálása már valószínűleg problémákat okozna, és nemcsak a laikusok számára. Eric Partridge szerint könnyedén használjuk a szlenget, azonban „rendkívül nehéz a meggyőző könnyedséggel írni róla, amit egy ilyen, első látásra egyértelműnek tűnő tárgy megkíván” (Partridge 2002: 17).

Bárczi Géza 1932-ben a „pesti nyelv”-ről írott tanulmányában azt tárgyalja, hogy létezik egy speciálisan pesti alsóbb osztályokra jellemző „többé-kevésbé érthetetlen szavakkal megtűzdelte” nyelvhasználat, melyet „jargonnak vagy argotnak” szokás nevezni (Bárczi 1932).

Szilágyi N. Sándor 1980-ban a szlenget a csoportjellegű szövegek kategóriáján belül tárgyalja. A csoportjellegű szövegek legfőbb ismérvének a beszélőjük társadalmi hovatartozásáról való árulkodását tartja. Ezen a főkategórián belül olyan alkategóriákat különít el, mint zsargon, argó, szleng és a diáknyelv mint a szleng alfaja. Ő a szleng legjellemzőbb vonásainak a következőket tartja: elsődleges beszélői a fiatalok, legfőképpen a városi fiatalok. A szleng elsősorban szókincsében tér el a köznyelvtől, és a szleng csoportjellegű használatának lényege nem az elkülönülés, hanem az összetartozás jelzése (Szilágyi N. 1980).

Dumas és Lighter az alábbi feltételek közül legalább kettő teljesülése esetén tekint szlengnek egy kifejezést:

1. Jelenléte szembeütően csökkenti – legalábbis pillanatnyilag – a formális vagy komoly beszéd vagy írásmű méltóságteljességét.
2. Használata arra utal, hogy használója vagy a megjelölt tartalmat ismeri, vagy az emberek azon alacsonyabb társadalmi helyzetű vagy kisebb felelősséggel bíró osztályát, akik e kifejezés sajátos ismerői és használói.
3. A mindennapos társalgásban magasabb társadalmi helyzetű vagy nagyobb felelősséget viselő személyek között tabukifejezésnek számít.
4. A jól ismert konvencionális szinonima helyett használják, elsősorban azért, hogy (a) megvédjék a használót a konvencionális kifejezés használata által okozott kényelmetlen érzéstől, vagy hogy (b) megvédjék a használót a további részletezés kényelmetlenségétől vagy fáradalmaitól (Dumas–Leighter 2002).

Kis Tamás az alábbi jellemzőit ragadja meg a szlengnek: A többségi csoport nyelvével összevetve a szleng szókincsé általában lenéző, lekicsinylő stílusárnyalatot hordoz, ami abból következik, hogy a szlengben beszélő a megnevezett dolgokat, jelenségeket, cselekvéseket erős kritikával (elsősorban negatívan) szemléli, és ezt – leggyakrabban familiáris, esetleg tréfás, humoros vagy éppenséggel durva, sértő formában – ki is fejezi. Ebből a szembeállító attitűdből következik, hogy a szleng és használója gyakran normaszegő. Egyrészt megsérti a többségi nyelvváltozat, nyelvhasználat normáit: „hibás” szavakat, szokatlan alakulatokat hoz létre, szándékosan használ úgynevezett „nyelvhelyességi hiba”-ként elkönyvelt formákat. Másrészt pedig a többségi csoport viselkedési, világnézeti normáit, szokásait szegi meg: tabufogalmakat használ, nevén nevezi a dolgokat, profanizálja a fennköltet, a szókincs bővítése céljából szívesen fordul olyan társadalmi csoportok (a társadalom peremén élők, lecsúszottak, bűnözők) nyelvéhez, amelyeket a többségi társadalom megvet, amelyekkel nem kíván (szoros) kapcsolatot fenntartani. (Ez magyarázza azt a jelenséget, hogy az európai szlengekben jelentős mennyiségben találni zsidó (héber-jiddis) és cigány nyelvi elemeket) (Kis 2010).

A fent említett meghatározásokból is látszik, hogy mennyire sokféle irányból közelítenek a nyelvészek a szleng fogalmához, és természetesen ezen a néhány definíción túl még számos más megközelítés is létezik.

A szociolingvisták egy része abból indul ki, hogy a szleng nyelvi univerzálénak tekinthető, tehát minden nyelv minden időszakában létezett. A szleng létrejöttét ebben a felfogásban az ember társas tulajdonságai határozzák meg. „...a szleng használata minden bizonnyal a nyelv kialakulása óta jellemzi a *Homo sapiens*-t. A szleng abszolút univerzálé, létezése minden emberi nyelvben törvényszerű és törvényszerű volt. Sőt, mivel a szlenget (és vele együtt a nyelvet) létrehozó okok az ember legalapvetőbb emberi tulajdonságaiból, a *Homo sapiens* társas jellemzőiből származnak, azt is elmondhatjuk, hogy létrejöttének elsősorban nem nyelvi, hanem biológiai-etológiai-szociális okai vannak, épp ezért a szleng nem egyszerűen nyelvi, hanem »emberi« univerzálé is” (Kis 2006).

A nyelv kialakulása során a *Homo sapiens* maximum 140–150 fős csoportokban élt, és ezek a csoportok mindig heterogének voltak. A nagyobb közösségekben belül tehát kisebb közösségek szerveződtek, és nincs ez másként a mai társadalomban sem. Robin Dunbar szerint „kognitív korlátok limitálják azoknak az egyéneknek a számát, akikkel bizonyos intenzitású kapcsolatot vagyunk képesek ápolni. Régóta ismert tény például, hogy azoknak az egyéneknek a száma, akikkel különösen szoros kötődésünk lehet, mindössze 12–15 lehet, és ezen belül lehet egy körülbelül ötfős belső kör, amelynek tagjaival még erősebb a kapcsolatunk. Ezen kívül számos jel utal arra, hogy kapcsolatrendszerünk többrétegű lehet, a rétegek határai 35, illetve 80–100 körül mozognak, és a számok növekedésével párhuzamosan csökken az érzelmi intenzitás és közelség. Ez olyan, mintha mindegyikünk egyre nagyobb, 5, 15, 35, 80 és 150 fős körök középpontjában helyezkedne el” (Dunbar 2002). A szleng tehát ebben az értelmezésben a nagycsoportokon belüli kiscsoportok nyelvhasználata.

„A szleng tulajdonképpen a csoport és az egyén verbális lázadása a hierarchia ellen, és igazságtevés humorral. Ez a verbális lázadás, azaz maga a szleng azért rendkívül sikeres, mert segít a feszültségek levezetésében, ám önmagában még nem veszélyezteti a nagycsoportot, tehát nem rombolja le a kiscsoport és tagjai számára is életeret biztosító közösséget” (Kis 2010).

4. Kollokvialis és szleng elemek a jelnyelvben

A jelnyelvkutatás viszonylag fiatal tudomány, Amerikában az 1960-as években indult el. William C. Stokoe nevéhez fűzhető, ő volt ugyanis az, aki felismerte, hogy a jelnyelv természetes, teljes értékű nyelv. Az 1960-ban megjelenő *Sign Language Structure: An Outline of Visual Communication Systems of the American Deaf* című munkája a jelnyelv világszerte felkeltette a jelnyelv iránti érdeklődést. Hazánkban viszont csak az 1994-ben a SINOSZ koordinálásával indultak el a jelnyelvi kutatások.

A jelnyelvi szlengkutatásnak még nem igazán alakult ki szakirodalma, viszont mivel a szleng nyelvi univerzálé, feltételezhető, hogy a jelnyelv használói körében is kialakult és él. Amerikában 2014-ben szerveztek jelnyelvoktatók részére egy továbbképzést, melynek keretében kifejezetten az amerikai jelnyelvi szlengre koncentráltak⁵, valamint több siket vlogger is utal a jelnyelvi szleng létezésére⁶. Rövidebb internetes cikkek is szólnak mind a külföldi mind a magyar jelnyelvi szlengről⁷.

A jelnyelvben a kollokvializmus szleng fogalmát csak részben lehet a hangzó nyelvekre irányuló nyelvészeti kutatások mentén meghatározni, ezért fontosnak tartom meghatározni azt, hogy a jelnyelv mely elemeit tekintem kollokvializmusnak vagy szlengnek. A jelnyelvi kollokvializmust és szlenget aligha lehet a jelnyelv standard változatához képest meghatározni, hiszen a jelnyelv standardizációja jelenleg is zajlik. Nem beszélhetünk formális jelnyelvről, ezért nehéz lenne meghatározni, hogy mi is az informális jelnyelv. A szleng mint kiscsoportnyelv felfogás sem használható, hiszen az egész siket közösség kollokvializmusait és szlengjét vizsgálom, nem határok körül a siket közösségen belül egy kisebb csoportot, akiknek jelhasználatára koncentrálok⁸. Nem használható az a meghatározás sem, hogy kollokvializmusnak tekinthető az, amit a mindennapi társalgás során használnak, de írásban nem szívesen, hiszen a jelnyelvnek nincsen írásos változata.

Pavol Odaloš szerint „A szlengizmusok egyfajta aktualizációs szándék eredményeként jelentkeznek a kommunikációban. A szlengizmusok aktualizációs szerepével szorosan összefügg változatosságuk és nagyfokú expresszivitásuk” (Odaloš 1999). Ezt az expresszivitást meghatározónak tartottam a jelek gyűjtése során. Úgy döntöttem, hogy minden olyan elemet kollokvializmusnak vagy

⁵ A wsrid.com oldalon található jelnyelvi továbbképzés meghívójában olvasható a következő szövegrészlet: „This workshop will provide participants an opportunity to learn some of the newest and often used ASL slang signs and colloquialisms and their meanings.” Azaz: „Ez a workshop lehetőséget nyújt a résztvevőknek arra, hogy elsajátítsanak néhány új és népszerű kollokvialis és szleng elemet az amerikai jelnyelvből”. (URL: <http://wsrid.com/event-1790687>. Letöltve: 2016. 12. 06.)

⁶ Vö.: Shannon, Rogan: *A Deaf Perspective: ASL Signs and Slang | ft. Ren Putz* (URL: <https://www.youtube.com/watch?v=K2iRwQJh9dk>. Letöltve: 2016. 12. 11.), *casstripen: Sign Language Slang* (URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mSKsnxbTVb0>. Letöltve: 2016. 12. 11.)

⁷ Vö.: Sheffield, Mike–Duncan, Antwan–Strasser, Andrew 2015. *Internet Slang Meets American Sign Language*. (URL: <http://www.hopesandfears.com/hopes/now/internet/168477-internet-american-sign-language>. Letöltve: 2016. 12. 11.), Jaxon, Ron: *How to Use ASL Slang (American Sign Language Slang)* (URL: <https://snapguide.com/guides/use-asl-slang-american-sign-language-slang/>. Letöltve: 2016. 12. 11.), Iván Viktória 2014. *Így küld el a fenébe egy siket ember*. (URL: <http://www.nlcafe.hu/foto/20140801/jelnyelv-szleng-siket-fiatalok/>. Letöltve: 2016. 12. 11.)

⁸ A kutatás során sok sikettől hallottam azt, hogy a szleng leginkább a siketiskolákban alakul ki, annak érdekében, hogy a privát beszélgetések ne legyenek mindenki számára érthetőek. Kétségkívül érdekes és fontos feladat lenne a hét siketiskolában erre vonatkozó gyűjtéseket végezni, de ez túlmutat jelen dolgozat céljain.

szlengnek tekintek, amiről az adatközlőim azt mondják, hogy szerintük kollokvializmus vagy szleng. Erre az eljárásra van példa a szlengkutatásban, ezt képviseli Kis Tamás is, aki a katonai szlengszótárban így ír: „szleng az, amit a beszélője annak érez” (Kis 1992: 345).

Természetesen az adatközlők között sem teljes az egyetértés ezzel kapcsolatban, ellentétesek a vélemények például a jelnyelvi idiómákkal kapcsolatban. „Vannak úgynevezett siketes jelek, amelyek gyakran 2, 3, 4 vagy 5 szót is képesek egy jelben tömöríteni, vagy egy cselekvést egy jelben megjeleníteni” (Iván 2014). Ezeket másképp jelnyelvi idiómáknak nevezzük. A jelnyelv nyelvészeti szakirodalmában ezidáig nem találtam utalást arra, hogy az idiómákat szlengnek tekintenek, ezért úgy gondolom, fontos megmagyarázni, én miért tekintem őket a jelnyelvi szleng részének.

Baranyai András és Vincze Tamás nevéhez kapcsolódik a *Beszél a Kéz* című, elsősorban gyerekeknek szóló ismeretterjesztő könyvsorozat harmadik részeként 2007-ben megjelent *Vaker* című könyv. A könyv fülszövegében a következők állnak: „A Beszél a Kéz sorozat harmadik részében a fiatalok rengeteg, mostanában használatos kifejezéssel ismerkedhetnek meg, és mindezek mellett kézijelüket is elsajátíthatják” (Vincze 2007: fülszöveg). (Bár ez a könyv nem tekinthető nyelvészeti szakirodalomnak, áttekintése mégis tanulságos, hiszen ez az egyetlen olyan szélesebb körben hozzáférhető munka, amely betekintést nyújt a jelnyelvi szlengbe. A kötet egyébként gyerekeknek, kamaszoknak szól, ezt az illusztrációk is alátámasztják, alapvetően tehát egy nagyon friss, fiatalos munkáról van szó.)

A mostanában használatos kifejezés meghatározása véleményem szerint megegyezik azt a felvetést, hogy ezek voltaképp szleng elemek. Olyan szempontból is a szlenghez kapcsolhatjuk az idiómákat, hogy nagyon sűrítettek, nagyon kifejezőek, mindig nagy érzelmi többletet hordoznak a köznyelvi megfelelőjükhöz képest. A siketes jel elnevezés az idiómák közösségi jellegét hangsúlyozza, a szlengre pedig jellemző, hogy egy adott közösség tagjainak összetartozását erősíti, így én a jelnyelvi idiómákat bevettem a gyűjtésbe.

A jelnyelvi idiómákat (bár nem a jelnyelvi szleng részének tekintve) a külföldi kutatások már érintik (pl.: Hines 2015), és léteznek jelnyelvi idiómagyűjtemények⁹ is.

⁹ Ezek az idiómagyűjtemények nem mindig hozzáférhetők széles körben, a SigningSavvy (URL: <https://www.signingsavvy.com/wordlist/3371/idioms>. Letöltve: 2016. 12. 12.) oldalon például csak regisztrált tagoknak hozzáférhető, a regisztráció pedig nem ingyenes. Léteznek olyan cikkek is, amelyek nem illusztrálják vizuálisan a jelelés módját, csak leírják a jelek kivitelezését (Panse, Sonal 2012. *How to Sign Popular Idioms*. URL: <http://www.brighthubeducation.com/studying-a-language/40538-idioms-in-american-sign-language/>. Letöltve: 2016. 12. 12.) Létezik egy megvásárolható *Idioms & Phrases in American Sign Language* című DVD-sorozat is, valamint egy ingyenesen hozzáférhető online jelnyelvi szótár (URL: <http://www.aslpro.com/cgi-bin/aslpro/phrases.cgi>. Letöltve: 2016. 12. 12.), ahol találhatóak jelnyelvi idiómák. A magyar jelnyelv idiómáiról eddig még nem készült gyűjtemény.

4.1. A gyűjtés

A siketek nyelvi-kommunikációs sajátosságait figyelembe véve könnyen belátható, hogy a siket adatközlőktől másképpen lehet adatot gyűjteni, mint a halló adatközlőktől. A jelnyelvet érintő kutatások számos megoldandó nehézségbe ütközhetnek (Stokoe 1978). Épp ezért a jelnyelvi szleng gyűjtésének módszertana némileg eltér a hagyományos hangzónyelvi gyűjtések módszertanától.

4.1.2. A jelnyelvi anyaggyűjtés problémái, a megfigyelői paradoxon

A jelnyelvi kollokvializmusok és szleng gyűjtése több szempontból is eltér a beszélt vagy írott magyar nyelvi anyag gyűjtésétől. Néhány gyűjtési módszer (kérdőíves vizsgálat, diktafon használata) alapvetően szóba sem jöhet, ha jelnyelvi elemeket kívánunk gyűjteni, ezért az egyetlen rögzítési mód, amit a kutatás során használok, a videofelvételek készítése. Ez az eljárás viszont nem problémamentes.

William Labov nevéhez fűződik az ún. „megfigyelői paradoxon” (Labov 1972: 209). A megfigyelői paradoxon abból adódik, hogy a nyelvhasználók nyelvi megnyilvánulásainak megfigyelésekor „Célunk, hogy megfigyeljük, hogyan beszélnek az emberek akkor, amikor nem figyeljük őket” (Trudgill 1997: 49). Hogyha bekapcsolt videokamerával érkezünk egy beszélgetésre, akkor valószínű, hogy az adatközlők eleinte nem fognak tudni természetesen viselkedni, zavarban lesznek, feszengeni fognak. Nagyon fontos valahogy minimalizálni ezt a feszültséget, megpróbálni elérni azt, hogy megfélekedzenek a kameráról, és a lehető legtermészetesebben viselkedjenek. A megfigyelői paradoxon csökkentésének egyik módja lehet, hogy igyekszünk olyan témákról kérdezni, amely a közösséget érdekli és érinti (Szabó D. 2013). A siket közösséget például – mivel eddigi tapasztalataim szerint nekik nem tabu erről beszélni – célszerű lehet a hallássérülésükről kérdezni, arról, hogy hogyan élik meg a mindennapokban, mennyire érzik hátrálynak, mi a véleményük az oktatásról, mit gondolnak magáról a jelnyelvről, milyen tapasztalataik vannak a hallókkal, stb.

Viszont az így születő jelnyelvi interjúkból nehéz lehet kiszűrni a kollokvialis és szleng elemeket, így megítélésem szerint fontos lenne valamilyen konkrét módon is rákérdezni arra, hogy mit tekintenek ők maguk szlengnek. Ezzel viszont az az alapvető probléma, hogy a kollokvializmust és szlenget mint nyelvészeti fogalmakat valószínűleg nem ismeri minden siket, ha érzik is, mi az, nem tudnak egyértelmű definíciót adni (nem feltétlenül a siketségük okán). Ha viszont egy kész definíció ismertetése alapján kérünk tőlük szleng és kollokvialis elemeket, nem biztos, hogy (a nyelvi nehézségeik miatt) eredményes gyűjtést tudunk végezni. Az lehet a megoldása ennek a problémának, hogyha körültekintően választunk adatközlőket, és minimalizálni tudjuk a kommunikációs nehézségeket.

4.1.3. A problémák minimalizálása

A fent felvetett problémák véleményem szerint minimálisra csökkenthetők. Az egyik megoldás az lehet, hogy a gyűjtést jelnyelvi tolmácsok segítségével végezzük el. Ők könnyen akadálymentesíthetik a siket–halló kommunikációt, és a jelenlétükben talán nem is olyan lámpalázások a kamera előtt a siketek. Hozzá kell tennem, hogy tulajdonképpen a siket közösség legtöbb tagja sokkal kevésbé jön zavarba egy videofelvételtől, mint a hallók. Ők szívesen készítenek magukról blogokat, amelyeket gyakran szélesebb körben is megosztanak. Én azonban nem ezt a megoldást választottam, mert nem szerettem volna, hogyha egy harmadik ember is részt vesz a beszélgetésekben.

Egy másik megoldás az lehet, ha jelnyelvi tolmácsokkal végezzük a gyűjtést. Valószínűsíthetően ők sem szoronganak a kamera előtt, és a hangzó magyar nyelvnek is ismerik olyan jól a szerkezetét, hogy könnyen megértenek egy kollokvializmus vagy szlengdefiníciót, így egyszerűbben tudnak szleng jeleket mutatni, mint a siketek. Ezt a megoldást viszont azért nem tartom a legerencsésebbnek, mert egyrészt a tolmácsok időbeosztása nagyon feszes, nehéz olyan jeltolmácsokat találni, akik szívesen részt vennének egy ilyen gyűjtésben, ráadásul még nehezebb olyan jeltolmácsot találni, aki anyanyelvi szinten használja a jelnyelvet.

Harmadik lehetőségként pedig készülhet a gyűjtés jelnyelvoktatók segítségével. Azért tartom a jelnyelvoktatókat a lehető legjobb segítőknak, mert ők elég magas szinten ismerik a hangzó magyar nyelvet (használniuk kell nap mint nap az oktatás során), és anyanyelvként használják a jelnyelvet is. Szívügyük a jelnyelv, így szívesen segítenek az ilyen jellegű feladatokban, a velük való kommunikáció könnyebb, mint a többi sikettel, így tolmácsra sincsen szükség. Vannak nyelvészeti ismereteik, mert az oktatóképzés során kötelezően hallgatnak jelnyelvészetet, így ezen terület terminológiájában is jártasak, hozzá vannak szokva a kamerához (általában saját óráikra is maguk készítik a videókat). Épp ezért az anyaggyűjtésben elsősorban jelnyelvi oktatók segítségét kértem. Ez viszont felveti azt a problémát, hogy a jelnyelvoktatók a jelnyelvhasználó közösségen belül valamilyest „kibic”-nek számítanak, hiszen kevésbé szabályosan használják a jelnyelvet, mint a csoport belső tagjai (Sándor 1995).

4.1.4. A gyűjtés menete

A gyűjtés első lépéseként igyekeztem a lehetőségekhez mérten minél jobban bekeverülni a siket közösségbe, minél több sikettel találkozni, beszélgetni. Ezek a beszélgetések tulajdonképpen szociolingvisztikai interjúként is funkcionáltak, bár videofelvétel nem készült róluk, csak jegyzetek. A lehető legtöbb sikettel igyekeztem beszélni a szlengről, bár a legtöbben a terminust magát nem ismerték. A jelek egy részét a mindennapi társalgási helyzetekben gyűjtöttem, valamint siket vlogokból.

Azoknál, akik ismerték a szleng terminust, és volt arról fogalmuk, hogy mit jelent, direkt rákérdezéssel is gyűjtöttem (Milyen más jele(ke)t ismersz a ...-ra? Van szleng jel a ...-ra? típusú kérdések), és ez a gyűjtési módszer sem bukott el, kiderült, hogy a hangzó magyar nyelv szlengje és a magyar jelnyelvi szleng részben fedi egymást. A következő témaköröket érintettem a gyűjtés során: hallók-hallássérültek, iskola, ismerkedés, flört, technika, szórakozás, ételek, érzelmek, sport, öltözködés, külső, szexualitás, vita, emberi kapcsolatok, betegség, testrészek, hobbi, tudatmódosító szerek. Mivel a gyűjtést még nem tekintem lezártnak, az eredmények teljes körű közlésére még nem vállalkozom. Szeretném a jelkinccset folyamatosan bővíteni, az adatközlők számát növelni.

Időnként nehézséget okozott a jelek kollokvialis vagy szleng voltának eldöntése, például a szitokszavak (azaz „szitokjelek”) esetében, de végül – az adatközlők véleményére alapozva – ezeket is bevettem a korpuszba. Az összegyűjtött jelekről listát készítettem, ezek szolgálnak majd a szótár alapjául.

4.2. A szótár

4.2.1. Jelnyelvi szótárak

Mivel a jelnyelv vizuális nyelv, jelnyelvi szótárat alkotni csak ezt a tulajdonságát figyelembe véve lehet. Számos jelnyelvi szótár létezik, néhány példa a teljesség igénye nélkül: az amerikai *American Sign Language Dictionary*, a francia *Lalangue des signes* sorozat második kötete, a görög *Systema hellenikon neumaton*, az olasz *Dizionario bilingue elementare della lingua italiana dei segni* stb. Amerikában 2011-ben megjelent a *Dirty Sign Language: Everyday Slang from „What’s Up?” to „F*%# Off!”* (*Dirty Everyday Slang*) című jelszótár, amely számos jelnyelvi kollokvialis és szleng kifejezést összegyűjt olyan témakörökből, mint például bulizás, flört, sport, emberi kapcsolatok, szexualitás. Ez a kötet jó kiindulási pont lehetne egy hasonló magyar jelnyelvi szlenget és kollokvializmusokat leíró kötethez.

A magyarországi kutatók közül Lancz Edina alkotta meg *A magyar jelnyelv szótárát*-t. Ebben a kézformák adják a rendszerezés alapját, és – habár kétségtelenül hatalmas gyűjtőmunka eredménye a szótár – sajnos a munka egyáltalán nem teljes, inkább csak rövid kivonat a jelnyelv néhány eleméről. Ez a hiányosság abból adódik, hogy nyomtatott formában körülményes bemutatni a jelnyelvet, Lancz – jellemzően a jelnyelvi szótárak szerzőire – fotókkal szemlélteti a jeleket, és valóban ez tűnik a legszerencsésebb eljárásnak ilyen munkák esetében, hiszen a jelnyelvnek nem igazán van egységes, kidolgozott, jól működő lejegyzési rendszere.

Másik lehetséges út a jelnyelvi szótárak létrehozására az online videoszótárak építése. Az ilyen jellegű szótáraknak számos előnyük van a nyomtatott változatokkal szemben: könnyen hozzáférhetők, folyamatosan fejleszthetők, bővíthetők, pontosabbak, szemléletesebbek, épp ezért talán eredményesebben használhatók.

A legnagyobb ingyenesen hozzáférhető online videoszótár a *Spreadthesign* nevű (URL: <https://www.spreadthesign.com>), amely egy rendkívül jól rendszerezett és bőséges nemzetközi jelnyelvi adatbázis. Úgy gondolom, a jelnyelvi szlengszótár is videoszótár formában működhet igazán eredményesen, ezért én is online felületen szeretném létrehozni a szótárt.¹⁰

4.2.2. A szócikkek felépítése

A jelnyelvi szlengszótár szócikkeinek felépítése csak részben illeszkedhet a klasszikus nyomtatott szótárak szócikkeinek felépítéséhez. Mivel a szótár egyrészt jelszeng-magyar kétnyelvű szótár, másrészt egynyelvű jelnyelvi szótár is, a szócikkekben szerepel a szlengjel neve, videofelvétel a jelről, a szlengjel neutrális megfelelőjének neve (amennyiben van), és erről videofelvétel, a szófaj, a jelentésárnyalat (ahol megállapítható), és mind a szlengjelet, mind annak neutrális megfelelőjét tartalmazó példamondatok (2. melléklet).

Lesznek olyan szócikkek, ahol a szlengjel neutrális megfelelője a jelentésmegadásban segít, lesznek olyan cikkek, ahol a neutrális pár csak a kontraszt miatt szerepel, és lesznek olyan szócikkek is, ahol nem lesz a szlengjelnek neutrális megfelelője, itt a példamondat segít majd a jelentésmegadásban. A szótárban használt rövidítéseket mellékletben közlöm (3. melléklet).

Mivel a hangzó és a jelnyelvi szleng csak részben fedi egymást, adódnak fordítási problémák. Előfordulhat, hogy a szlengjelnek van szleng megfelelője a hangzó nyelvben, viszont előfordulhat, hogy csak körülírással adható meg a jelentése, ilyenkor pedig nehezen érzékeltethető a fordításban a stílusárnyalat, viszont reményeim szerint a példamondatok majd segítenek ezeket a problémákat megoldani, hiszen a példákknak köszönhetően lehetőség van kontextusba helyezni magukat a jeleket, így a fordításbeli problémák ellenére is meggyőző lesz az, hogy az adott jel a jelnyelvben szlengnek minősül.

A szótárban igyekszem minél több jelet feldolgozni, a korpuszba jelkapcsolatokat is beveszek. A jelnyelvi szótárakra általában jellemző, hogy a szavakat tematikus csoportokba rendezve dolgozzák fel.¹¹ Ennek az az előnye, hogy egyszerűbben áttekinthetők egy-egy témakör szavai, viszont mindig felvetődik az a probléma, hogy bizonyos elemek nem férnek bele egy kategóriába sem, így általában születik egy „egyéb” kategória. Ezt elkerülendő maga a jelnyelvi szlengszótár a szócikkeket a szleng jelek hangzó magyar nyelvi megfelelőinek alfabetikus sorrendjében dolgozza fel, viszont a dolgozatom következő fejezetében felvázolom a jelölő és jelölt viszonyán alapuló, valamint a tematikus csoportosításon alapuló elemzési lehetőségeket is.

¹⁰ A készülő szótár elérhetősége: <http://jelnyelvszleng.blog.hu>.

¹¹ A hangzó nyelvi szlenget feldolgozó szótárak közül is létezik olyan, amely tematikus csoportokba rendezi a gyűjtött anyagot, pl. Hoffmann 1996.

4.3. A jelnyelvi szleng elemzése

Dolgozatom ezen fejezetében egy hetven szleng jelet tartalmazó kisebb gyűjtemény többféle tipologizálási lehetőségét fogom bemutatni. Minden csoport minden eleme kattintható, és a jelről készített videofelvételre mutat. A dolgozatban elemzett jelkincs egésze megtekinthető itt: <https://www.youtube.com/playlist?list=PLN11FSscGtMcD1D8VQLJaL-j2B9kJ1igN9>.

Első megközelítésben vizsgálhatjuk például Charles Sanders Peirce ikon-index-szimbólum trichotómiája alapján a jeleket. A jelnyelvben ikonikusnak azokat a jeleket nevezzük, melyek transzparenssek, a jelölő és a jelölt között természetes kapcsolat áll fenn. A hangzó nyelvek elemei közül mindössze a hangutánzó szavak sorolhatók ebbe a kategóriába, a jelnyelvi jeleknek viszont a nagy része ide tartozik. Az ide tartozó jelek három alcsoportba sorolhatók: akció, forma, és tulajdonság. Az indexikus jelek esetében a jelölő és a jelölt közti kapcsolat nem egyértelmű vagy már elhomályosult. A szimbolikus jelek esetében a jelölő és a jelölt közötti viszony egyáltalán nem átlátszó, ezek a jelek teljesen konvencionálisak (Mongyi–Szabó 2005: 64–66). Ezek alapján az általam vizsgált jeleket a következő módon tipologizálhatjuk:

Ikon			Index	Szimbólum
akció	forma	tulajdonság		
<i>Kuss1</i>	<i>Bomba</i>	<i>Csaj1</i>	<i>Baszd meg</i>	<i>Baszus</i>
<i>Kuss2</i>	<i>Faszszopó</i>	<i>Csaj2</i>	<i>Elbasz</i>	<i>Bejön</i>
<i>Lenyel</i>	<i>Kapd be2</i>	<i>Feltűnő</i>	<i>De</i>	<i>Big</i>
<i>Like</i>	<i>Lófasz</i>	<i>Buzi2</i>	<i>Dugnám2</i>	<i>Bocs</i>
<i>Blabla</i>	<i>Okos (agyas)</i>	<i>Ronda</i>	<i>Kaja</i>	<i>Ez van. (ab)</i>
<i>Duma</i>	<i>Pia</i>		<i>Leszar</i>	<i>Kösz</i>
<i>Felrobban</i>	<i>Facebook</i>		<i>Lúzer</i>	<i>Lenyom1</i>
<i>Kapd be1</i>			<i>Ostoba</i>	<i>Lenyom2</i>
<i>Kemény meló</i>			<i>Pasi</i>	<i>Mánia</i>
<i>Lefagy</i>			<i>Puha ('könnyen megkapható')</i>	<i>Megpróbálok (fo)</i>
<i>Meleg helyzet</i>			<i>Ribanc2</i>	<i>Muti</i>
<i>Mellébeszél</i>			<i>Ribanc1</i>	<i>Picsába</i>
<i>Nyald ki</i>			<i>Soha többé</i>	<i>Pipi</i>
<i>Tali</i>			<i>Suli</i>	<i>('semmisség')</i>
			<i>Szuper1</i>	<i>Rühell</i>
			<i>Szuper3</i>	<i>Buzi1</i>
			<i>Szuper5</i>	<i>Ciki</i>
			<i>Offos</i>	<i>Dugnám1</i>
				<i>Fullos</i>
				<i>Hálistennek</i>
				<i>Menő</i>

				<i>Mindig csinálni</i> <i>Nem jön össze</i> <i>Szuper2</i> <i>Szuper4</i> <i>Tré</i> <i>Végünk van</i>
--	--	--	--	---

Az általam vizsgált hetven jel közül huszonhat ikonikus, ugyanennyi szimbolikus, és tizennyolc indexikus. Első pillantásra furcsa lehet az, hogy ugyanolyan arányban szerepelnek a vizsgált jelek között szimbolikus és ikonikus jelek, ám az adatbázisban viszonylag sok elvont fogalom szerepelt, amelyeket nem feltétlenül lehet vizuálisan megjeleníteni, ez magyarázhatja a szimbolikus jelek számát. Hogyha együtt vizsgáljuk az ikonikus (~ transzparens) és az indexikus (~ félig transzparens) jeleket, amelyeknek erős a vizualitásuk¹², akkor láthatjuk, hogy ezek aránya nagyobb, mint a szimbolikus (vizualitásukban gyengébb) jeleké.

Ez a rendszerezés a szimbolikus jelekkel kapcsolatban felveti azt a kérdést, hogy mennyiben tekinthetünk egy jelnyelvi jelet szimbolikusnak. Mivel a jelnyelvről nincsenek rögzített források, etimológiák, így nem lehetünk egészen biztosak abban, hogy a szimbolikus jelek nem ikonikusak-e, főleg az olyan jelek esetében, amelyek feltehetően kifejezhetők lennének akár ikonikus jelekkel is. Ilyen esetekben (ha nincsen forrás) csak a siket közösségre tudunk hagyatkozni, siketektől tudjuk megkérdezni, hogy ők mit gondolnak erről. Ennek a kérdéskörnek a vizsgálata érdekes kutatási alapul szolgálhat a jövőben.

A második vizsgálódási lehetőség a tematikus elrendezésen alapszik. A vizsgált jeleket a következő témakörök szerint csoportosíthatjuk: 1) leginkább emberekkel kapcsolatos, emberekre használt kifejezések; 2) érzelmekkel kapcsolatos kifejezések; 3) indulatszavak; 4) kommunikációval kapcsolatos kifejezések; 5) mindennapi élettel kapcsolatos kifejezések; 6) leginkább tárgyra, tárgyak jellemzésére használt kifejezések:

1)	2)	3)	4)	5)	6)
<i>Buzi1</i>	<i>Rühell</i>	<i>Baszd meg</i>	<i>Bocs</i>	<i>De</i>	<i>Kaja</i>
<i>Buzi2</i>	<i>Szuper1</i>	<i>Elbasz</i>	<i>Kösz</i>	<i>Ez van. (ab)</i>	<i>Bomba</i>
<i>Csaj1</i>	<i>Szuper3</i>	<i>Lófasz</i>	<i>Kuss1</i>	<i>Meleg helyzet</i>	<i>Big</i>
<i>Csaj2</i>	<i>Szuper5</i>	<i>Megpróbálok</i>	<i>Kuss2</i>	<i>Pipi</i>	<i>Feltűnő</i>
<i>Dugnám1</i>	<i>Ciki</i>	(fo)	<i>Muti</i>	(‘semmiség’)	<i>Pia</i>
<i>Menő</i>	<i>Felrobban</i>	<i>Picsába</i>	<i>Blabla</i>	<i>Fullos</i>	<i>Suli</i>
<i>Dugnám2</i>	<i>Leszar</i>	<i>Kapd be1</i>	<i>Duma</i>	<i>Hálistennek</i>	
<i>Faszszopó</i>	<i>Lenyom1</i>	<i>Kapd be2</i>	<i>Facebook</i>	<i>Kemény meló</i>	
<i>Lúzer</i>	<i>Lenyom2</i>	<i>Nyald ki</i>	<i>Like</i>	<i>Lefagy</i>	

¹² Vizualitás alatt itt azt értem, hogy a jel a fogalom vizuális megjelenésére utal, a formájára, valamilyen látható jellegzetességére stb.

<i>Mánia</i>	<i>Lenyel</i>		<i>Mellébeszél</i>	<i>Mindig</i>	
<i>Bejön</i>	<i>Basszus</i>			<i>csinálni</i>	
<i>Okos (agyas)</i>	<i>Offos</i>			<i>Nem jön össze</i>	
<i>Ostoba</i>	<i>Soha többé</i>			<i>Tali</i>	
<i>Pasi</i>	<i>Szuper2</i>			<i>Végünk van</i>	
<i>Puha ('könnyen megkapható')</i>	<i>Szuper4</i>				
<i>Ribanc1</i>	<i>Tré</i>				
<i>Ribanc2</i>					
<i>Ronda</i>					

Az általam vizsgált jelkészlet elég kicsi, viszont ebből a kevés jelből is látszik az, hogy a jelnyelvben is beszélhetünk attrakciós központokról, azaz olyan témakörökről, amelyekhez kifejezetten sok szleng jel kapcsolódik. A két ilyen attrakciós központ az emberekkel és az érzelmekkel kapcsolatos kifejezések csoportja.

Ez illeszkedik Jelisztratov megállapításához, miszerint „szleng kozmoszának középpontjában az ember áll valamennyi életmegnyilvánulásával, az emelkedetten intellektuálistól a fiziológiaiig. Az ember szlengképe tehát jellemének valamennyi megnyilvánulását magában foglalja: a mohóságot, a szenvedélyességet, a bujaságot, a gyöngeséget, az ostobaságot, az észet, a szabadságvágyat, a macacsságot, a ravasztságot stb.” (Jelisztratov 1998: 189).

Másrésről eddigi tapasztalataim szerint a siketkultúrában más a (nyelvi) tabu, mint a halló kultúrában. A siketek sokat „pletykálnak”, és ezt nem is tiltja semmiféle társadalmi konvenció közösségükben, és sokkal nyíltabban beszélnek pl. pénzügyekről, szexualitásról. Az indulatszavakat, a káromkodásokat is másképpen használják, mint a hallók, sokkal inkább a mindennapi kommunikáció része náluk.

Egy nagyobb korpuszon, több adatközlő segítségével számos kérdést lehetne még vizsgálni, például azt, hogy a szleng jelek idegen jelnyelvből átvett jövevényjelek vagy belső keletkezésűek-e. Érdekes lehet azt is megfigyelni, hogy a jeleknek van-e neutrális megfelelője, vagy sem, és hogy ehhez a neutrális párhoz képest a kollokvialis/szleng jel milyen eltérést hordoz.

Tanulságos lehetne azt is megfigyelni, hogy a hét magyar jelnyelvjárás melyikében használják a jeleket; hol használnak hasonló jelentéstartalommal más jelet; vagy hogy a szlengjel más jelentésben is használatos-e¹³. Felmerülnek még a kollokvialis és szleng jelekkel kapcsolatban egyéb kérdések is: például hogy a siketiskolákban hogyan alakul a jelnyelvi szleng; vannak-e tipikus használói a szlengnek¹⁴; van-e eltérés a siket családba született és a halló családba született siketek

¹³ Az általam vizsgált korpuszból erre példa a *puha*, amely szlengben 'könnyen megkapható (nőt)' jelent, viszont használják tárgyak jellemzésére is (nem szlengként), például *puha pulóver*.

¹⁴ A siketek általában azt mondják, hogy a jelszleng legtípusosabb és legkoncentráltabb terei a siketiskolák. A jelnyelv esetében ugyanis körülményes megoldani azt, hogy egy beszélgetés privát maradjon, így az iskolások előszeretettel alkotnak szlenget. A jelszleng másik tipikus terének a si-

jelnyelvi szlenghasználatában. Ezek a kérdések azonban már túlmutatnak jelen dolgozat keretein.

5. Összefoglalás

Dolgozatomban igyekeztem a siket közösség és a siketek kommunikációs jellemzőinek rövid bemutatása után felvázolni a szlengkutatás néhány fontosabb kérdését. Ezt követően meghatároztam, hogy mit tekinthetünk kollokvializmusnak és szlengnek a magyar jelnyelvben, majd a jelnyelvi gyűjtés problémáinak és ezen problémák megoldási lehetőségeinek ismertetése után bemutattam saját jelnyelvi gyűjtésemet, valamint a készülő jelnyelvi szlengszótárt, végül pedig egy kisebb jelkorpusz segítségével felvázoltam a jelnyelv elemeinek három lehetséges tipologizálási módját.

A gyűjtést nem tekintem lezártnak, a készülő szótár jelenleg csak a kiindulási alap, hosszú távú célom a gyűjtés kiterjesztése, több adatközlő bevonása, az egyre bővülő korpusz elemzése, a szótár folyamatos építése és a szócikkek bővítése annak reményében, hogy mind a jelelni tanuló hallók, mind az érdeklődő siketek számára fontos és hasznos adatbázis születik belőle.

Irodalomjegyzék

- Bárczi Géza 1932. *A „pesti nyelv”*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Bartha Csilla 2004. Siket közösség, kétnyelvűség és a siket gyermekek kétnyelvű oktatásának lehetőségei. In: Ladányi Mária–Dér Csilla–Hattyár Helga (szerk.) „...még onnét is eljutni túlra...” *Nyelvészet és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 313–332.
- Bartha Csilla–Hattyár Helga 2011. *Siketség, kétnyelvűség, oktatás. Szemelvénygyűjtemény*. Budapest, Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége – MTA Nyelvtudományi Intézet, Többnyelvűségi Kutatóközpont.
- Dumas, Bethany K.–Lighter, Jonathan 2002. Nyelvészeknek való-e a szleng szó? In: Várnai Judit Szilvia–Kis Tamás (szerk.): *A szlengkutatás 111 éve*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 277–291.
- Dunbar, Robin I. M. 2002. Vannak-e kognitív korlátai az e-világnak? In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobilközösség — mobilmegismerés*. Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete. 57.
- Hines, Bria 2015. The Comprehension of Idioms in the Deaf Culture. In: *Unconventional Wisdom: University of Montevallo McNair Scholars Research Journal*, Volume III. Montevallo. 16–26.

ket családok nyelvhasználatát tartják, de tudományos vizsgálat még nem született ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban.

- Hattyár Helga 2008. *A magyarországi siketek nyelvésajátításának és nyelvhasználatának szociolingvisztikai vizsgálata*. Doktori disszertáció. Budapest.
- Hoffmann Ottó 1996. *Mini-tini szótár*. Pécs.
- Jelisztratov, Vlagyimir 1998. *Szlang és kultúra*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Kis Tamás 1992. *Bakaduma. A mai magyar katonai szlang szótára*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.
- Kis Tamás 2006. Is Slang a Linguistic Universal? *Revue d' Études Françaises*, 11. 125–141. (URL: http://mnytud.arts.klte.hu/szlang/tanulmanyok/szluniv_eng.htm. Letöltve: 2016. április 6.)
- Kis Tamás 2010. *Alapismeretek a szlengről*. (URL: <http://mnytud.arts.klte.hu/szlang/szlang.php>. Letöltve: 2016. március 25.)
- Lancz Edina 1999. *A magyar jelnyelv szótára*. Budapest, SINOSZ.
- Mongyi Péter–Szabó Mária Helga 2003. *A jelnyelv nyelvészeti megközelítései*. Sopron, Fogyatékosok Esélye Közalapítvány.
- Odaloš, Pavol 1999. Mi a szociolektus, és mi a szlang? In: Fenyvesi Anna–Kis Tamás–Várnai Judit Szilvia (szerk.): *Mi a szlang?* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 41–50.
- Partridge, Eric 2002. A szlang ma és tegnap. In: Várnai Judit Szilvia–Kis Tamás (szerk.): *A szlengkutatás 111 éve*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 17–26.
- Peirce, Chales Sanders 2005. A jelek felosztása. In: Horányi Özséb–Szépe György (szerk.): *A jel tudománya – szemiotika*. Budapest, General Press Kiadó. 23–37.
- Penttinen, Antti 1984. *Sotilasslangin sanakirja*. Helsinki, WSOY.
- Roberts, Paul 2002. A szlang és rokonai. In: Várnai Judit Szilvia–Kis Tamás (szerk.): *A szlengkutatás 111 éve*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 137–140.
- Sándor Klára 1995. Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség. In: *Regio. Kisebbségtudományi Szemle*. Budapest. 121–148.
- Stokoe, William C. 1960. *Sign Language Structure: An Outline of Visual Communication Systems of the American Deaf*. Buffalo, University of Buffalo.
- Stokoe, William C. 1978. Problems in Sign Language Research. In: Schlesinger, Michael I.–Namir, Lila (Eds.): *Sign Language of the Deaf: Psychological, Linguistic and Sociological Perspectives*. Massachusetts, Academic Press. 365–378.
- Szabó Dávid 2013. A szlengkutatás módszertani kérdéseiről: diákszlengkutatások Franciaországban (1990–1996) és Magyarországon (2000–2008). In: Kontra Miklós–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia előadásából – Szeged, 2012. augusztus 30.–szeptember 1.) Budapest, Gondolat Kiadó. 368–379.

- Szabó M. Helga 2003. A kétkezes jelek szerkezete a magyar jelnyelv fonológiai vizsgálatának tükrében. In: Gécseg Zsuzsa (szerk.): *LingDok 2. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, JATEPress. 107–128.
- Szabó M. Helga 2007. *A magyar jelnyelv szublexikális szintjének leírása*. (Philosophiae Doctores sorozat, az azonos című doktori disszertáció kiadása) Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szabó M. Helga 2012. Jelnyelvi vonzatok. In: Alberti Gábor–Kleiber Judit–Farkas Judit (szerk.): *Vonzásban és változásban*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola. 7–37.
- Szabó M. Helga 2013. Jelnyelvjárások. In: *Nyelv és Tudomány*. (URL: <http://www.nyest.hu/hirek/jelnyelvjarasok>. Letöltve: 2016. 12. 12.)
- Szilágyi N. Sándor 1980. A csoportjellegű szövegek. In: Szilágyi N. Sándor: *Magyar nyelvtan. Első rész*. Bukarest, Editura Didactică și Pedagogică. 43–46.
- Tender, Tönu, 1997. Az ész szleng és kutatása. In: Kis Tamás (szerk.): *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 91–119.
- Vasák Iván 2005. *A világ siket szemmel*. Budapest, Fogyatékosok Esélye Közalapítvány.

Források

- Bill, Moody et al 1986. *La langue des signes Tome II Dictionnaire bilingue élémentaire*. Paris. Casstripen: *Sign Language Slang*. (URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mSKsnxbTVb0>. Letöltve: 2016. 12. 11.)
- Iván Viktória 2014. *Így küld el a fenébe egy siket ember*. (URL: <http://www.nlcafe.hu/foto/20140801/jelnyelv-szleng-siket-fiatalok/>. Letöltve: 2016. 12. 11.)
- Jaxon, Ron: *How to Use ASL Slang. (American Sign Language Slang)* (URL: <https://snappguide.com/guides/use-asl-slang-american-sign-language-slang/>. Letöltve: 2016. 12. 11.)
- Panase, Sonal 2012. *How to Sign Popular Idioms*. (URL: <http://tinyurl.com/jqmtbtv>. Letöltve: 2016. 12. 12.)
- Radutzky, Elena 1992. *Dizionario bilingue elementare della lingua italiana dei segni*. Bologna. Shannon, Rogan: *A Deaf Perspective: ASL Signs and Slang | ft. Ren Putz*. (URL: <https://www.youtube.com/watch?v=K2iRwQJh9dk>. Letöltve: 2016. 12. 11.)
- Sheffield, Mike–Duncan, Antwan–Strasser, Andrew 2015. *Internet Slang Meets American Sign Language*. (URL: <http://tinyurl.com/k44dct4>. Letöltve: 2016. 12. 11.)
- Triantaphyllides, Georgios 1987. *Systema hellenikon neumatou*. Thessalonika.

T. Van James–O., Allison 2011. *DirtySignLanguage: Everyday Slang from „What's Up?” to „F*%# Off!”* (*DirtyEveryday Slang*). California, Ulysses Press.
Vincze Tamás 2007. *Vaker* (Beszél a kéz 3.). Budapest, Csimota Kiadó.

Mellékletek

1. melléklet

Kérdőív

Hány éves vagy? éves

Férfi vagy nő vagy? férfi – nő

Te hol jártál iskolába? Debrecen, Sopron, Kaposvár, Szeged, Budapest, Vác, Eger, Egyéb:

Hallókkal együtt tanultál? igen – nem

Legmagasabb végzettséged: nyolc osztály / érettségi / diploma

Neked milyen szakmád van?

Te hol laksz most?

Mióta vagy hallássérült? így születtem / gyermekkorom óta

Milyen nyelveket ismersz és használasz?
.....

Melyiket tartod a legszebbnek?
.....

Hogyan beszélsz (milyen nyelven)?
a családdal:

a munkahelyeden/iskolában:

a barátaiddal:

a mindennapokban:

Melyik nyelven tudod a legjobban kifejezni magad?
.....

Te hallókkal könnyen tudsz kommunikálni?
.....

A hallók jól tudnak kommunikálni a siketekkel?
.....

Neked halló barátaid vannak?
.....

Szerinted a hallók mit gondolnak a siketekről?

Előfordult már, hogy nem értett téged egy halló, vagy te nem értetted őt?

Milyen érzés volt?

Szerinted fontos lenne, hogy a hallók tudjanak jelezni, legalább alapszinten?

Szerinted fontos, hogy a siketek ismerkedjenek, barátkozzanak hallókkal?

Miért?

Te szoktál kérni jelnyelvi tolmácsot?

Miért?

Hova?

2. melléklet

A HONLAPRÓL SZÓCIKKEK FELEPÍTÉSE

ostoba mnév pej 'buta'

KERESÉS

Q

A-Á

B

BEJÖN (1)
BIG (1)
BOMBA (1)
BUTA (1)

C-CS

D

DUGNÁM (1)

E-É

F

FÁRADT (1)
FELROBBAN (1)

G-GV

H

HATALMAS (1)
HIÁBA (1)

I-Í

J

K

idióma buta

buta

'BUTA'

'OSTOBA'

idióma buta mondat

buta mondat

Már háromszor elmagyaráztam neked, már le is írtam, és még most nem érted. Nagyon ~ vagy.

Már háromszor elmagyaráztam neked, már le is írtam, és még most sem érted. Nagyon ~ vagy.

3. melléklet

ált.=általában
átv=átvitt, képes értelemben
biz=bizalmas(kodó)
cig.=cigány
durva=durva, bántóan közönséges
fn=főnév
fn-i=főnévi
gúny=gúnyos
gyak.=gyakran, gyakori
ige=ige
ill.=illetve
in=igenév
isz indulatszó
kny.=köznyelvi
ld.=lásd
mn=melléknév
mn-i=melléknévi
msz=mondatszó
nm=névmás
nyj.=nyelvjárás(i)
pej=rosszalló, elítélő, pejoratív
ritk=ritka, kevésbé használt
ritk.=ritkán
szakny-i=szaknyelvi, vmely szaknyelvben használatos
szép=szépítő, körülíró, eufemisztikus
Szh=szóláshasonlat
Szi=szállóige
Szj=szójárás
ti.=tudniilik
tkp.=tulajdonképpen
tréf=tréfás
tréf.=tréfásan
ua. =ugyanaz
ún.=úgynevezett
v.=vagy
v- (vki, vmi stb.)=vala- (valaki, valami stb.)
vö.=vesd össze

Félúton: A korai iskolaelhagyók mindennapjai

1. Bevezetés

A 2013 és 2015 közötti év Eurostat adatbázisa szerint a lemorzsolódó gyerekek aránya egyfajta hullámzó trendet mutat (2013: 11,9; 2014: 11,4; 2015: 11,6), e-közben az EU28 országai szignifikánsan csökkenő trendet mutatnak (2013: 11,9; 2014: 11,2; 2015: 11). A 2015-ös évben 11,6% volt az iskolát idő előtt elhagyók aránya Magyarországon, ami jóval meghaladja az EU2020 program számszerűsített hatásindikátorát és a Nemzeti Reformprogramban kitűzött célt, amely 10% alá szeretné csökkenteni a lemorzsolódó fiatalok arányát.¹

A KSH adatai szerint az általános iskola 8. osztályát nappali oktatásban elvégzettek aránya az elmúlt 3 évben 3000 fővel csökkent (Pl. 2015-ben a 92.000 végzett diák közül 91.000-en vettek részt nappali oktatásban).² Nemcsak az iskolát idő előtt elhagyók száma emelkedett, de kiszélesedett a lemorzsolódással veszélyeztetett, az iskola elhagyásán gondolkodó fiatalok köre is.

Az iskolából történő lemorzsolódás által veszélyeztetett fiatalok rossz életkörülményei reprodukálódhatnak, hiszen maguk is hátrányos helyzetű családokból kerülnek ki. Sokszor a tanuláshoz már a szülői generációban sem volt magas értéke, ami beépülhetett volna a további nemzedékek kulturális tőkéjébe. A hátrányos helyzetű csoportokban felnövő gyerekek számára a sikeres háztartásfők mintája nem jelent elég motiváló erőt a továbbtanuláshoz. Alacsony képzettségük miatt az alkalmi, a fekete és a szezonális munkák válnak a megélhetésük forrásává. A szekunder munkaerőpiacon történő megjelenésük alacsony bérrel és a munkavállaló hiányos védettségével jár együtt, ami tovább fokozza szociális hátrányukat. A korai iskolaelhagyást követően ezeknek a hátrányoknak a leküzdésére a tanulóknak esélyük sincsen. Annak ellenére, hogy a közvélekedés szerint a családok sem segítenek a megoldás keresésében. Azokat a szülőket tekintjük ugyanis ebben az értelemben felelősnek, akik önmagukban képtelenek megoldani a társadalmi hátrányok által életre hívott helyzeteket. Sok esetben azokról a szülőkről beszélünk, akiknek nem volt megfelelő családi mintájuk, így maguk sem tanulhatták meg a társadalom által elvárt normákat.

A lemorzsolódott fiatalok az érzelmi, kapcsolati veszteségeken túl súlyos anyagi hátrányt is szenvednek. Stabil munkajövedelem hiányában, a legtöbb esetben a szociális támogatások és szolgáltatások alanyaivá válnak, megnő a sze-

¹ http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=de&pcode=t2020_40&plugin=1.

² https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsi001b.html.

génység és kirekesztettség kockázata. Képzettség és aktív munkaerőpiaci status nélkül, felnőttként könnyen a jóléti transzferek ellátórendszerében ragadhatnak.

Az utóbbi években végzett hazai és nemzetközi kutatások igyekeztek a lemorzsolódás okait és a következményeit feltárni a hatékony beavatkozás érdekében. A 16–18 éves kor közötti generáció „útvesztésének” folyamatáról, a mindennapokban végbemenő folyamatos konfrontálódásokról és a generáció veszélyeztetett tagjainak túlélésért folytatott küzdelmeiről azonban még közel sem teljes a kép. Dolgozatom fő célja a lemorzsolódottak, illetve a lemorzsolódás által veszélyeztetettek belső motivációjának a megjelenítése, továbbá a hiányzás–bukás–lemorzsolódás összefüggésrendszerének az elemzése.

2. Szociális deficit a 16–18 éves korai iskolaelhagyók körében

A korai iskolaelhagyás problémája makroszinten, a fiatalok sikertelen gazdasági és munkaerőpiaci integrációjához vezet. Bár a lemorzsolódás jelensége sok területet érint (oktatás-, foglalkoztatás-, gazdaságpolitika), és az összefüggések feltárásának lehetősége csaknem végtelen, dolgozatomban a jelenséget mégis mikroszinten, a diákok nézőpontjából közelítem meg. A hátrányos helyzetű fiatalok beilleszkedési zavarait a családon belüli szocializációs deficitre vezetem vissza.

A szocializációs deficit kialakulását a különféle tudományágak sok szempontból vizsgálták. Szociológiai megközelítésben e hátrányok kialakulását az érintett családok hiányos társadalmi, kulturális és gazdasági tőkéjére vezetik vissza (Bourdieu 1983).

A pszichológia a családi szocializációs deficit kialakulásának fő előidézőjeként a gyermek egyéni élettörténetét nevezi meg. Ezáltal keres választ a különböző viselkedési zavarok kialakulásának az okaira, pl: skizofrénia, deviáns viselkedések (Bagdy 2014).

Bármely tudományterület értelmezését is nézzük, előbb-utóbb a gyermek ki lép az elsődleges szocializációs térből, és már az óvodába magával viszi a szociális deficitet. A szülő hiányos anyagi és kulturális tőkéje mikroszinten olyan hátrányokat teremt a hátrányos helyzetű gyermekeknél, ami nehezen korrigálható.

2.1. Fogalmak, értelmezések

Rumberger szerint a lemorzsolódás egy folyamat, amelyben azon attitűdöket és viselkedésmintákat tárják fel, amelyek meghatározzák az iskolai teljesítményt. Ilyenkor azokról az attitűdökről és viselkedésmintákról beszélünk, amiket elsősorban a családi szocializáció alakított ki. Ezáltal válik beazonosíthatóvá, hogy milyen jellemzői vannak a lemorzsolódásnak (Rumberger 2012). A „NEET-fiatalok”, azaz a „not in employment education or training” egy magyar meghatá-

rozás szerint a „MIKK-nemzedék, azaz munkán, iskolán, képzésen kívüliek” (Artner 2013) különösen a 2008-as válság óta foglalkoztatja a társadalomtudósokat, hiszen a pályakezdő fiatalok a gazdasági és társadalmi fejlődés egyik meghatározó tényezői. A NEET-jelenség leglényegesebb célcsoportja Bokányi Zita és Szabó Ákos 2014-es tanulmánya szerint az iskolából lemorzsolódó fiatalok. Ez szorosan összefügg a tankötelezettségi korhatárral, a család szegénységmutatóinak negatív tendenciájával, továbbá más hátrányos helyzetű csoporttal: a fiatalkorú bűnözőkkel, a korán kisgyermeket nevelő anyukákkal.

2.2. Helyzetleírás

A korai iskolaelhagyás és a lemorzsolódás jelenségével, és az ehhez köthető társadalmi problémákkal kapcsolatban hazai szinten Fehérvári Anikó, Imre Anna, Bognár Mária, Varga Aranka, Széll Krisztián, Híves Tamás, Liskó Ilona, Mártonfi György, Tomasz Gábor, Györgyi Zoltán munkásságait lehet kiemelni.

A hazai kutatási eredmények is arra a megállapításra jutottak, hogy a lemorzsolódás egy hosszabb folyamat eredménye, amely során már az általános iskola évei alatt láthatóvá válnak a Rumberger által említett kockázatok (Liskó 2003). A hazai kutatások főként a tanuló tanulmányi útjának eredményességét, szocio-ökonomiai háttérét és etnikai hovatartozását vizsgálták.

A lemorzsolódást Fehérvári Anikó szerint sokféleképpen lehet értelmezni. Jelenlhet például státuszt, amikor az egyén nem halad tovább az iskolai útján, nem szerez végzettséget. Ilyenkor olyan adatokat gyűjtenek a kutatók, amely a nemek vagy az etnikai csoportok szerinti különbségeket vizsgálják. Továbbá a lemorzsolódás lehet maga a konkrét esemény és az ehhez köthető időpont (Fehérvári 2015).

Dolgozatomban korai iskolaelhagyónak fogom tekinteni azokat a 16–18 éves fiatalokat, akik úgy kerülnek ki az oktatási rendszerből, hogy legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkeznek, vagy esetenként azzal sem. A továbbtanulás számukra a középfokú intézményt jelenti, ahonnan sokszor kimaradnak, majd később abba is hagyják azt.

2.3. Statisztikai megközelítés

A lemorzsolódás arányát a hazai szakirodalmak a különböző iskolai szintek szerint közelítik meg. 1–2%-ra becsülik azoknak az aktív korú személyeknek az arányát, akik az általános iskola 7. vagy 8. osztályát sikeresen befejezték. Ez arra enged következtetni, hogy maga a lemorzsolódás jelensége az általános iskolában már megjelenik, jóllehet mégis a középfokú intézmények azok, amelyekre áttolódik látványosan ez a jelenség (Kertesi–Kézdi 2010).

A középiskolák típusait vizsgálva az állapítható meg, hogy a legnagyobb arányban a lemorzsolódás a szakiskolákban van jelen, a szakközépiskolák és gimnáziumok tekintetében ez az arány alacsonyabb. A szakiskolai képzés az elmúlt években legnagyobb részt a hátrányos helyzetű tanulók képzési helyszínévé vált (Makó 2014). A 2013/2014-es tanévben összesen 105.122 diák folytatta tanulmányait szakiskolában, ebből a tanulók 27,1%-a hátrányos helyzetű és 9%-uk halmozottan hátrányos helyzetű. Ezzel szemben a 2015/2016-os tanév elején a szakiskolában tanuló diákok számának jelentős csökkenése jellemző. Nappali rendszerű oktatásban 78.617 diák vett részt. A nagymértékű visszaesés hátterében a tankötelezettségi korhatár 16 évre történő csökkentése áll. A 16. életévüket betöltött fiatal sok esetben már nem iratkozik be az új tanévre.³

Különbséget lehet tenni a középiskolák típusai között aszerint is, hogy hol a legmagasabb a bukott diákok aránya. A szakiskolákban tanuló diákok évismétlésre vonatkozó aránya megközelítőleg 6%, mely jóval magasabb a gimnáziumi 2% és a szakközépiskolai 3%-hoz képest (Bognár 2011). A szakiskolai osztályokból legnagyobb mértékben a 9. évfolyamon jellemző a bukás, míg a 12.-es végzős évfolyamon már jóval alacsonyabb arányú a bukások mértéke (Fehérvári 2008).

Az oktatásszociológiai kutatások közül érdemes kiemelni még Kertesi és Kézdi életpálya-felvételeit, amelyek keretében 2006-ban kezdték el követni 10.000 fő iskolai pályafutását. Ez a longitudinális vizsgálat kifejezetten fókuszál az ismétlődő lemorzsolódók arányára. Az első felvétel után az látható, hogy a beiratkozáshoz képest három és fél év múlva, 2009-ben, a szakiskolások 53%-a, a szakközépiskolások 66%-a és a gimnáziumba jelentkezők 84%-a érte el a 12. évfolyamot. Akik véglegesen abbahagyták a tanulmányaikat legnagyobb arányban, 19%-ban a szakiskolai tanulók voltak. A gimnáziumi, illetve szakközépiskolai diákok ezzel szemben 1-1%-ban fejezték be tanulmányaikat. Tehát egyértelműen látszik, hogy a középfokú oktatási intézmények közül a szakiskolai tanulók a legveszélyeztetettebbek (Mártonfi 2013: 7).

2.4. Amit még nem tudunk...

Az előző részek rávilágítanak arra, hogy a lemorzsolódás témája egy összetett társadalmi jelenség, amely a gazdaság-, az oktatás-, a foglalkoztatás- és a társadalompolitikával szorosan összefügg. Az jelenséget egészében szinte lehetetlen lenne vizsgálni. A statisztikai elemzés láthatóvá tette, hogy a legtöbb tudós kvantitatív elemzésekkel, strukturálisan tárta fel a korai iskolaelhagyás problémáját. Ezen kvantitatív eredményekkel nem foglalkozom, a dolgozatom elsődleges célja, hogy

³ Kormány 2015: *Köznevelési statisztikai gyorstájékoztató a 2015/2016. tanév eleji adatgyűjtés előzetes adataiból*. http://www.kormany.hu/download/0/de/80000/Koznev_stat_gyorstaj_2015_2016.pdf.

a lemorzsolódás által veszélyeztetett fiatalok mindennapjait, életkörülményeit ismeressem, és a fő hipotézisem szerint igazoljam azt, hogy a hátrányos helyzetű fiatalok mikrovilága a kapcsolati hálójuknak az alakulására, az iskolai hiányzás és annak következményének összefüggésrendszerére is ható tényező.

3. A kutatási módszer ismertetése

3.1. Empirikus vizsgálat keretei

A magyar oktatáspolitikának létezik egy jó módszere a lemorzsolódási arány csökkentésére: a második esélyű iskolák szervezése. A „második esély iskolája” EU-program hazánkban 1997-ben indult, azzal a céllal, hogy a 15–25 éves, az állami iskolákból lemorzsolódott fiatalokat a képzési rendszerbe visszavezesse. A második esélyű iskola ideális terepnek bizonyult a 16–18 éves lemorzsolódó, és a lemorzsolódás által veszélyeztetett fiatalok életkörülményeinek kutatásához (Bognár 2009).

3.2. A vizsgálat módszerei

Kvalitatív elemzésemhez nagy segítségre szolgált a 2015/2016 2. félévében indított Műhelyszeminárium I. egyetemi óra, ahol a félig strukturált elemzés készítésekor betekintést nyertem a 16–18 éves lemorzsolódó diákok mindennapjaiba. Az interjúk során igyekeztem megismerni, milyen belső struktúrákkal működik a családjuk, milyen minőségű kapcsolathálóval rendelkeznek a fiatalok, illetve arra is kíváncsi voltam, hogy stabil háttér és képzettség hiányában hogyan képzelik jövőjüket. Eszerint a dolgozatom első dimenziójában a hátrányos helyzetű diákok családtípusait, a család belső működését és gazdálkodását elemzem. A következő dimenzióban a tanulók másodlagos szocializációs erejét vizsgálom: a kortárshatást. Majd az iskolához való kötődést tárom fel, és megnézem, hogy ez hatással van-e a hiányzás okára, és következményére? A vizsgálat során 50 félig strukturált interjú készült Debrecen második esélyű iskoláiban: a Telegdi Kata Szakközépiskola, Szakgimnázium és Gimnáziumban, továbbá a Tessedik Sámuel Szakközépiskola, Szakgimnázium és Gimnáziumban (Csoba és trs. 2016).

További feltáró kutatásom során a kvantitatív adatbázist bővítettem, ahol a második esélyű iskolába járó 9. évfolyamosok (60 diák) szociális háttértényezőiről, hiányzásairól és szociáldemográfiai tényezőiről gyűjtöttem adatokat. Kutatásomban a 2015/2016-os tanév érettségire épülő képzéseinek 9. félévi és – egy osztály tekintetében – a 2014/2015-ös tanév év végi, illetve az utóbb említett tanévben ugyanezen osztály félévi tanulmányi eredményeit, hiányzását szociáldemográfiai tényezőinek összefüggéseit (életkorát, nemét, lakóhelyét, szociális háttérét) vizsgáltam. Céloom az ezek közötti kapcsolatrendszer feltárása, illetve a számítógépszerelő-karbantartó 9. és 10.-es évfolyamban a bukási arányok válto-

zásának összehasonlítása volt. Az egyes fejezetekben az elemzéskor a 9. évfolyamos diákok adataiba beleszámítom a számítógép-szerelők és -karbantartók 2014/15-ös tanév végi adatait is, így a mintámba összesen 60 diák tartozik.⁴

3.3. A minta jellemzői

3.3.1. Életkor

A statisztikai adatbázisban lévő adatokból kimutatható a diákok átlagéletkora, ami 17,6 év. Bár ez csak egy szám, mégis a tartalma intő jelül szolgál. A félig strukturált interjúkból feltárt eredményekből következtethetünk arra, hogy a 9. évfolyamos „sehol nem bukott” diákok életkoránál, ami normál esetben 14–15 év lenne, miért is lehet nagyobb ez a szám. Az interjúkból kiderült, hogy mindez több okkal is magyarázható: az általános iskolai bukások, a tanulmányok szüneteltetése, a középiskolából történő lemorzsolódás, és az iskolákból történő elbocsátás mind ide sorolhatóak.

3.3.2. Genderhatás

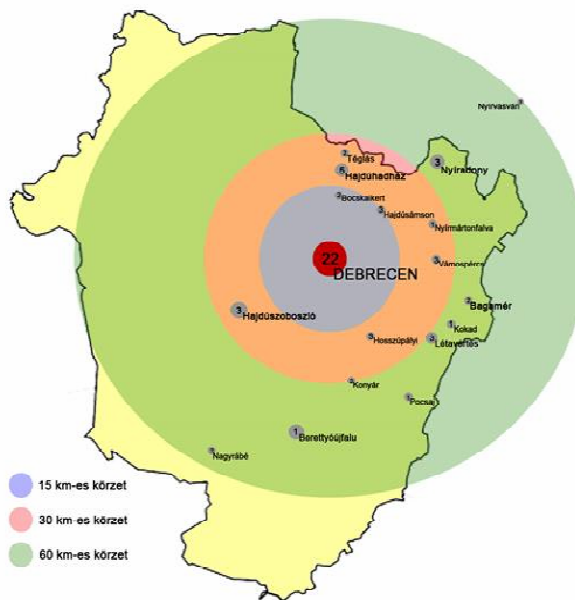
Az oktatási expanzió térhódítása előtt a fiúkat taníttatták tovább a családban, a nők iskolai végzettsége egy szinttel mindig a férfiaké alatt volt. Ez a trend ma is kimutatható a szegény családoknál. Bár az átlagos középosztálybeli lányok egyre többen kerülnek be a női egyetemi hallgatók közé, a társadalom periferiáján élő család nem tudja őket tovább taníttatni, úgy vélik, több hasznát veszik a háztartásba száműzetéssel (Csoba 2011). Nem véletlen, hogy csupán a mintám harmada volt lány, a 60 diákból 22-en. Ők is a „rózsaszín galléros” szakmában, az egészségügyi-gyógyászati képzésben vettek részt. A kisebb számarányuk hátterében a fentebb említett „háztartásbeli asszony” képe áll. Az interjúk során a lányok elmondták, hogy gyermekkoruktól kezdve dolgoznak a háztartásban, amíg a szüleik alkalmi vagy szezonális munkát végeznek. Serdülöként előfordult, hogy a kistestvérükre vigyáztak, folyamatosan ők „babysitterkedtek” otthon. Ilyenkor nem érdekelték a lányokat, mennyit is hiányoznak az iskolából, mennyire fognak lemaradni a tananyagban, vagy milyen következményekkel jár a lógás.

⁴ Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Simonné dr. habil. Csoba Juditnak, a Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék vezetőjének az OTDK pályázati munkám elkészítésében nyújtott magas színvonalú szakmai segítségéért, tanácsaiért, türelméért. Továbbá Farmasi Józsefnek, a debreceni második esélyű iskola igazgatójának hogy az 1 évig tartó kutatásomban mindig segítőkészen fordult felém, és lehetővé tette számomra az interjúk elkészítését és a statisztikai adatbázis elérését.

3.3.3. Agglomerációs hatások

A statisztikai adatbázisom szerint a diákok háromnegyede Debrecen agglomerációjából jár be mindennap az iskolába. A szegregált falvak-aprófalvak átlagtávolsága Debrecentől 16 km. Ezen diákok útiköltségét a szülők fizetik, hiszen az iskola nem tudná mindenkinek finanszírozni ezt saját erőforrásaiból. A tömegközlekedési eszközök járatai hiányosak, az utak minősége rossz, saját autóval pedig ritkán rendelkeznek a családok. Ez megnehezíti a diákok számára a „cívis város” megközelítését, az iskolába történő bejárást. Csökkenti az esélyét annak, hogy a második esély iskolák korrekciós szolgáltatását igénybe vegyék, és tanulmányaik befejezéséhez, a szakmaszerzéshez segítséget kapjanak.

A következő térkép ábrázolja a diákok által lakott kistelepülések és falvak Debrecenhez viszonyított szórását. A térképen a különböző színű sugarak a Debrecentől való távolságot mutatják. Kirajzolódik az is, hogy a lemorzsolódó diákok lakóhelyei Debrecenhez képest a keleti megyehatárok felé húzódnak.

A korai iskolaelhagyók lakóhelyei⁵

⁵ A térképen a körök nagysága jelzi arányosan az adott települések népességszámát, a benne lévő számok pedig, hogy hány 9. évfolyamos lemorzsolódó diák jön Debrecen agglomerációjából.

A jelenséget több irányból is meg lehet közelíteni. Elsősorban az észak-alföldi régióban a második esélyű iskolák telephelyei is kelet felé húznak: Debrecen, Nyíregyháza, Kisvárdra. Csupán egy iskola van, ahol Szolnok mellett beiskolázásra van lehetőség, mégpedig Túrkevéren. Azonban itt csekély a diákok választási lehetősége, 2016-ban csupán a hegesztő szakmára tudtak beiratkozni. Ezzel szemben Debrecenben sokszínű a választható szakmák palettája, bár a felajánlható szakmák köre leértékelődött a mai munkaerőpiacon a technikai modernizáció hatására.

Debrecen	Kisvárdra	Nyíregyháza
Számítógép-szerelő, karbantartó CNC gépkezelő Épület és szerkezetlakatos Gépi forgácsoló Hegesztő Ipari gépész Karosszerialakatos	Eladó Pincér Egészségügy / informatika / közgazdaság és szépészet ágazati oktatás Számítógép-szerelő és -karbantartó Ügyvitel ágazati oktatás	Szakács Egészségügy / informatika / közgazdaság és szépészet ágazati oktatás Ügyvitel ágazati oktatás

A választható szakmák köre Észak-Alföld második esélyű iskoláiban⁶

Forrás: Saját szerkesztés a 9. évfolyamos lemorzsolódó fiatalok adataiból

A vizsgált második esélyű iskolákban összefüggést mutat a hátrányos helyzet és a területi szegregáció. A 9. évfolyamon tanuló HH-, HHH-diákok csupán 1/3-a, a 33 főből 10 él Debrecenben, a többi diák a szociálgeográfiai tényezői szerint a térség keleti részén, a szegregált településeken él. Mikroszinten nézve mit is jelenthet ez a családoknál? Elsősorban többletkiadást a szülőknek ahhoz, hogy a gyerekek iskolába tudjon járni. Az interjúkból kiderült, hogy nehéz anyagi körülmények között is a legfontosabb a családnak, hogy gyermekük szakmájának megszerzését támogassa, ennek érdekében a diákok azt mondják, hogy „a szülők ki-szórólják nekik a bérlet árát, de ezen felül nem tudják őket anyagilag támogatni”.

4. A kutatási eredmények ismertetése

4.1. A családkép és a benne levő „(v)iszonyok”

Az elkészült 50 interjúból sokféle családtípus rajzolódik ki. A családoknak kevesebb mint a fele él nukleáris családban, a többiek vagy élettársi kapcsolatban élnek (az apa halála vagy szenvedélybetegsége miatt), vagy egyszülős a családmodell.

Az interjúk 2/3-ára jellemző csonka családnak különféle kockázati tényezői

⁶ Lásd még: Iskolák listája (2016).

vannak. Az új partnerek gyermekét nemcsak a mostoha szülőknek kell elfogadniuk, de emellett tekintettel kell lenni arra is, hogy a szülő a saját gyerekével el tudja fogadtatni az új családi környezetet (mostohatestvéreket, mostohaapát, -anyát, és az egyéb rokoni szálakat). Márpedig az erős kötelékek száma, amelyekhez igazodni kellene, az elkészített interjúkban az érintetteknel jelentős, hiszen átlagban 7-en élnek a rekonstruált családokban, de volt olyan család, ahol 12-en. Az ehhez történő asszimilálódás nem mindig sikerül. Ezáltal nem nyugodt, meghitt környezetben éli a diák a mindennapjait. Az alábbi interjúrészlet is ezt igazolja:

K: Anyuék otthon vannak?

V: Igen-igen, együtt lakok velük. Mostohaapukám van. Rendes apu elhunyt 15 éve. 4 éves környékén lehettem. Meg van 2 féltestvérem is.

K: Új testvérek, vagy mostohatestvérek?

V: Apum hozta.

K: És milyen velük lenni otthon?

V: Két mostohával nem jó, nem jövünk ki együtt.

(18 éves, 10. évfolyamos fiú, kétszer bukott általános iskolában)

Elmondható, hogy ezeknek a családoknak az életét elsősorban a hiány jellemzi: a megfelelő jövedelem, az iskolázottság és a középosztályokhoz képesti verseny hiánya. Egyrészt alacsony képzettségűek, mind az édesapák, mind az édesanyák, 2/3-uknak csak 8 általános osztálya van, de volt köztük olyan, akinek csak az első 5 osztálya volt meg. Az apák szakmai végzettsége: ács, kőműves, burkoló, hegesztő, karosszérialakatos; az anyáké: bolti eladó, konyhai kisegítő, cukrász, fodrász. Az anyák nagyobbik része háztartásbeli, szezonális munkát végző, rokkantnyugdíjas, közmunkaprogramban részt vevő, illetve családtámogatást igénybe vevő személy. Az apák 1/3-a tudott a szakmájának megfelelő jövedelemszerző foglalkozást találni. A többségüknek atipikus, szezonális munkája van: cementgyárban alkalmi munkás, jószágőrző, vasgyűjtő. Ezek a foglalkozások a szegmentált munkaerőpiac szekunder gazdasági világába illeszthetők be, ami a szülőknek alacsony keresetet és rossz munkakörülményeket jelent. Ezek a fizetések jóval a szegénységi küszöb alatt tartják a gyakorta 7 főből álló családokat, ahol a gyermekek fele még 1 és 4 év között van. Jövedelmük nem egy esetben a gyerekek után kifizetett segélyekből, a méltányosság által nyújtott juttatásokból áll. Vannak, akik rokkantnyugdíjasok, ugyanis súlyos egészségügyi problémáik (szív- és érrendszeri, daganatos megbetegedések) miatt nem tudnak az elsődleges munkaerőpiac világában elhelyezkedni. Ezek után nem csoda, ha a diákok a tanórákat hanyagolva, illegális munkák (fusizás) útján próbálják a család jövedelmét kiegészíteni. Szinte minden interjúrészletben ezeket a keserű élethelyzeteket tárták fel a diákok számomra:

K: És anyuékrol még nem mondtál nekem semmit.

V: Hát mit mondjak?

K: *Dolgoznak?*

V: *Nem dolgoznak, nem ismerik a munkát.*

K: *Anyukádék nem dolgoznak, akkor mit csinálnak otthon?*

V: *Felkelnek, és azzal a lendülettel mentem otthon el, igazából nem tudom. Hazamegyek, ki van takarítva, anyu kifőzött, apu meg feküdt egész nap, vagy elment a kocszába.*

K: *Legmagasabb iskolai végzettségük?*

V: *8 általános szerintem megvan.*

(17 éves, az előző iskolát elhagyó szakmát tanuló fiú).

A szülők részéről a pozitív minta adása és a gyerekek munkára hangolása nehéz, mert maguk is a munkaerőpiac szélén megkapaszkodva igyekeznek fenntartani a családot. Mindezek ellenére a szülők részéről minden egyes interjú esetében megfogalmazódott, hogy a gyerekek szakmát szerezzenek, és hozzájuk képest magasabb státust érjenek el. Hiszen ők már megtapasztalták, hogy máshogy alig lehet „megélni” a mindennapokat.

A családon belül a szülők példamutatása hiányos a fiatalabbak számára. A szülők minden törekvése ellenére, különös módon még akkor is, ha az apa kereső tevékenységet végez, a megkérdezettek nem az apát, hanem az idősebb testvért tekintik példaképnek. Valószínűleg ennek a háttérben egyfelől az áll, hogy az apák a legtöbb esetben a munkaerőpiac legalacsonyabb státuszain tudnak csak bekapcsolódni a munkavégzésbe, ami sem anyagilag, sem presztízs szempontból nem motiváló. Másfelől pedig – az interjúk tanulsága szerint – az apák nagyon kevés időt töltenek a családdal, így alig van kapcsolatuk a gyerekeikkel. Az apa mintaadó, motiváló szerepét több interjú tanulsága szerint a legidősebb gyermek (többnyire fiúgyermek) veszi át. Ez a „szerepátadás” sokszor gyengíti az apa hitelességét, motiváló erejét, és korlátozza a gyerekek mindennapjaira gyakorolt hatását.

Mindezek ismeretében jobban érthető, hogy az életkori sajátosságon túl (a tinédzserkorra jellemző leválás a szülőről) miért van a gyerekekre rendkívül nagy hatással az idősebb testvér és a kortárs csoport.

4.1.1. Az érzelmi izolálódás

A korai iskolaelhagyó diákok szüleivel való kapcsolata a „nemtörődömségben” nyilvánul meg. A szülő itt nem nevel, és csupán azért buzdítja a fiatalat az önállóságra, hogy a későbbiekben ne legyen a terhére. A diák így kielégületlenné és gátlástalanná válik (Kürti 1990). Az otthoni környezetükben nincs egy közösségi terük, ahol megbeszélnek a napi problémáikat és az iskolai élményeiket a szüleikkel. A hitelesség hiányát és a kapcsolat korlátozott voltát az is jelzi, hogy maga a kommunikáció érzelmileg és minőségében sem megfelelő. Hiába mondják azt az

interjúk során a fiatalok, hogy jó a kapcsolatuk a szülőkkel, és hogy beszélgetnek otthon, ha a bizalomról és a személyes indíttatású témák megbeszéléséről van szó, akkor csak ritkán fordulnak a szülőkhöz. A családi kommunikáció során leginkább csak felszínes témákat érintenek, tartalmatlanok a beszélgetések. Arra a kérdésre, hogy igazából hogy van az egyén, mi mindent él át, mi mindennel kell megbirkózni a mindennapok során, nem esik szó. Leginkább csak az iskolából való hazaérés után van egy gyors beszélgetés, ami a legtöbb esetben 1-2 mondatra korlátozódik.

4.1.2. A láthatatlan pénz

A család aldimenziójában érdeklődtünk a családi gazdálkodásról, ezen belül a szülők munkahelyéről, a havi nettó jövedelmükről, illetve arról, hogy ebből mennyi jut és milyen formában a gyerekeknek.

Az interjúk során meglepődve tapasztaltuk, hogy a megkérdezett fiataloknak igen kevés ismeretük van a családi gazdálkodásról, pl. arról, hogy mennyi pénzből és milyen megosztásban él családjuk. Ennek hátterében az állhat, hogy a családtagok alapvetően rendszertelen jövedelemmel rendelkeznek, a szülők többnyire nem számolják össze tételesen a havonta megkeresett összegeket és annak felhasználását. Sok esetben pillanatnyi jövedelmekből élnek, és maguknak a szülőknek is nehezen megválaszolható kérdés lenne, hogy abban a hónapban éppen honnan szerzik majd a pénzt a mindennapi kiadások fedezéséhez. Takarékoskodásról, tartalékképzésről és annak felhasználásáról a családok többségében nem beszélhetünk, hiszen a források a mindennapi szükségletek fedezésére is szűkösen elegendők. A diákok ilyen körülmények között nehezen készülnek fel a gazdálkodással, háztartásfinanszírozással kapcsolatos felnőtt szerepre.

K: Egy háztartásban elég sokan vagytok. Szerinted mennyi az az álmjövedelem, amiből egy hónapban kényelmesen ki tudnátok jönni?

V: Max. vagy 100 ezer.

K: És most mennyiből jöttök ki?

V: Azt nem tudom, nem szoktam érdeklődni iránta.

(18 éves, lemorzsolódás által veszélyeztetett, bejárós fiú)

Néhány dolgot sikerült megtudnunk a gyerekektől a család pénzfelhasználását illetően. Többnyire az anya fizeti a gyerekeknek a bérletet. A bejárós fiatalok 2/3-a kap zsebpénzt, a többiek pedig egyáltalán nem. Az összeg változó: van, hogy 1000–1500 forintot is kapnak egy napra, mások ennyit egy hétre vagy hónapra. A fiatalok többsége a zsebpénz hiánya vagy az alacsony összege miatt alternatív jövedelemszerzésre kényszerül. A 16 éves korai iskolaelhagyó fiatalok sokszor azért maradnak távol az iskolától, mert az illegális munka által szerzett jövedelem magasabb összeget teremt a családnak, mint az iskoláztatási támogatás és a családi

pótlék együttvéve. Ilyen típusú jövedelemszerző tevékenységet, illetve nem bejelentett alkalmi munkát a megkérdezett fiatalok 2/3-a végez. Kevesebb mint 1/3-uk legális diákmunkát (is) vállal. A megkérdezettek többségére jellemző, hogy a legálisan vagy illegálisan szerzett jövedelmükből a családjukat is támogatják.

K: *Otthon hogy érzed magad, ha hazaérsz?*

V: *Elvagyok. Fáradt vagyok, és utána meg még megyek dolgozni is.*

K: *Mikor érsz haza?*

V: *Suli után 5 órára, munka után este 11-re.*

K: *Mit csinálsz a mezőgazdaságban?*

V: *Tehenekkel foglalkozunk, akkor szántunk Vámospércsen.*

K: *11-kor hazaérsz, és akkor hol van a tanulás?*

V: *Hát sehol.*

(17 éves, 9. évfolyamos, bejárós, szakmát tanuló fiú)

Mivel jelentősebb összeggel nem rendelkeznek, ezért a szabadidős szokásaik sem a „költésesebb” kategóriába tartozó tevékenységekhez kötődnek. Sokat lógnak együtt a haverokkal, csocsóznak, a városban lógva beszélgetnek, a plázában nézelődnek. Meglepő módon többen említették, hogy ha van „fölösleges” pénzüik, azt energiatalpra költik. Az energiatal a viszonylag könnyen elérhető státuszszimbólum szerepét tölti be körükben.

4.2. A kapcsolati hálók diszfunkcionális működése

A megkérdezett fiatalok családon kívüli kapcsolatrendszere alapvetően meghatározza az iskolai karriert, de a társadalomban az iskolai évek után betöltött szerepet is. Ezért is kerestük az interjúk során azokat a barátokat, ismerősöket, akik befolyásolják döntéseiket, magatartásukat, erősítik formális és informális kapcsolati tőkéjüket. Megfigyelhető, hogy a fiatalok a baráti kapcsolatokat tartják a legfontosabbnak. Néhány esetben a megkérdezettek a testvérek közötti kapcsolatot is hasonló erősségűnek mutatták be. A legtöbb esetben azonban a hozzájuk legközelebb állóként a velük hasonló korú személyt jelölték meg. Elmondásuk szerint nem csak a felnőtt generációból, de gyakran az osztálytársak közül is hiányzik az hiteles személy, akit közel engednének magukhoz. A barátokat azonban nem csak pozitív szereplőként jellemzik. Leginkább a negatív lejtőn tovább „gurító kövekkel” azonosítják a hozzájuk közel álló barátok jó részét. Hasonló devianciák mutatkoznak meg náluk (lógás, alkohol- és drogfogyasztás, korai bűncselekmények: lopás, iskolai verekedés stb.), mint a korábban iskolából elbocsátott megkérdezetteknél. A konfliktusok megoldásának domináns módja ebben a közegben még mindig a fizikai erőszak. Úgy tűnik, ebben a közegben ez a barátság „próbaköve” is.

K: *És számíthatsz a barátaid tanácsaira, amikor bajba kerülsz?*

V: *Igen szoktam rájuk. Mindig jönnek segíteni, ne verekedjek, nem engednek, visszafognak.*

K: *És te hogyan segítesz nekik?*

V: *Én sem engedem őket, nem nagyon balhéba. Visszafogom őket, ne csináljanak hülyeséget.*

(16 éves, bejárós, lemorzsolódott fiatal)

Beszélgetésük, az egymástól történő segítségkérés felszínes, nincs mély tartalma: csak a balhéban segítik egymást. A serdülők nem beszéltek meg barátaikkal az életükre nagy hatással lévő választásukat, az iskolaváltásaikat (Pusztai 2009).

4.3. A „lyukas iskolai háló”

A diákok háromnegyedének ez már a második iskolája, ennek ellenére többségük innen is rendszeresen hiányzik. A tanulók elmondásuk szerint szeretnek iskolába járni, amelynek háttérében a kortársakkal való találkozás lehetősége, nem pedig az iskola szeretete állt. Több esetben kiderült, hogy épp a barátok, volt osztálytársak, ismerősök kedvéért választották/vállalták az adott iskolát, ugyanis a barátok, volt osztálytársak, ismerősök is – a megkérdezettekhez hasonló helyzetbe kerülve, rendszerint már korábban – idekerültek. Mindemellett az is nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi iskolában is, és itt is ők azok, illetve ők voltak azok, akik az „iskola mellé való járásban” is erőteljes húzóerőt jelentenek.

A diákok életében a tanulás – csaknem kivétel nélkül – nem fontos tényező. Inkább mint szükséges rosszat jelenítik meg az interjúk során. Elenyésző azok aránya, akik említést tettek arról, hogy ők készülnek egy-egy felmérőre, de a rendszeres, óráról órára való tanulást senki sem említette meg.

Hátrányos helyzetű fiataloként is azt a modellt szeretnék követni, mint a többségi társadalomhoz tartozók gyerekei: egy szinttel magasabb végzettséget akarnak, mint amit a szülői generáció elért. Ez az ambíció a megkérdezett fiatalok szüeleire is jellemző. „A kevesebb mint 8 osztályt végzett anyák gyermekeinek közel 40%-a szintén legalább érettségire gondol, 8–10%-uk pedig felsőfokú végzettségre (Balázs–Mártonfi 2011: 59). A gyermek bizonyítani akar a szülőnek, igyekszik az elvárásoknak megfelelni, és közben nem a saját útját járja. Az álmok, elvárások teljesítése nehéz, ha a szakma nem önként választott. Olyan területen próbálkoznak, amely csak egyetlen opció számukra, és legtöbb esetben nem az érdeklődésüknek, képességüknek megfelelően tanultak tovább. A tanulók 2/3-a nem az adott iskolába szeretett volna járni, és nem a választott szakmát akarta tanulni. Az viszont elmondható, hogy kudarcélményről az iskolával kapcsolatosan senki nem számol be, de az is említésre méltó, hogy a sikerélmény is csak az interjúalanyok

1%-ánál van jelen. Pozitív ugyanakkor, hogy néhány tanuló úgy gondolja, a második esély iskolában a tanárok megértőbbek, sokszor „túl engedékenyek” és türelmesebbek velük, mint az előző iskolájuk tantestülete volt. Nem tudni, ez elegendő lehet-e a szakmaszerzésre vonatkozó álmok megvalósításához; vagy hogy lehet-e az iskolai elismerés olyan motiváló erejű, ami növeli a szakmaszerzés esélyét.

A szülők felől megjelenik elvárásként, hogy szakmát szerezzenek a gyerekek, de ennek a kiválasztásához és az iskola elvégzéséhez nem tudnak megfelelő anyagi és érzelmi segítséget nyújtani. A fiataloknak az életüket meghatározó kérdésekben (például abban, hogy mik akarnak lenni) magukra maradnak, a válaszokra önmaguktól kell rájönniük. Döntéseik ezért sok esetben nem megalapozottak, és éppen ezért a következmények tekintetében sem érzik felelősségüket.

4.3.1. A hiányzás okai

Az interjúk lehetőséget biztosítottak arra, hogy a lemorzsolódás felé vezető út első állomásának, a nagymértékű hiányzásnak az okait feltárjuk. A válaszok igen sokszínűek voltak, de összességében a diákok önmagukról a valósághoz képest pozitívabb képet alkottak a személyes találkozó során (nem fogták fel a súlyát a hiányzásuk következményeinek, nevetgéltek rajta). A hiányzás okaira adott válaszokat két csoportra tudnám osztani: az egyént befolyásoló belső tényezőkre, amelyek háttérben az egyén áll; valamint az egyént befolyásoló külső tényezőkre.

Az egyént befolyásoló belső tényezők:

- a kapcsolati háló devianciái (csavargás, lógás);
- nem az érdeklődésüknek megfelelően választott szakma;
- iskolán belüli magatartászavarok (verekedések);
- rossz szabadidő-felosztás (pl. hajnalig számítógépezik, majd 11-kor kel fel, akkor már nem megy be az iskolába);
- a bukás érzelmi következményei (szégyen);
- önfelmentések (minden más fontosabb az iskolánál: autót kellett venni a nagybátyjának, édesapjának műtétje volt, vigyáznia kellett a házra, stb.).
- Az egyént befolyásoló külső tényezők:
- a település rossz infrastrukturális adottsága (a buszjáratok kis száma);
- rossz egészségi állapot;
- ingázások a család lakhatási kényszerei miatt;
- osztályon belüli kirekesztés;
- a diákok jövedelemkiegészítő tevékenységei.

Az igazolt és az igazolatlan órák számaránya jól tükrözi a hiányzás és a bukás összefüggését. A hiányzások száma nagyon magas a vizsgált második esélyű iskolákban, összesen 6288 a 60 gyereknél, ez fejenként átlagosan 112 órát jelent. Az igazolatlan órák száma pedig 278, fejenkénti átlaga 5 óra. A rengeteg hiány-

zás súlyos következménnyel jár, aminek a súlyát a megkérdezett diákok nem minden esetben érzékelték. Annak ellenére nem tartották problémának, hogy a mulasztott órák miatt a diákok sokszor nem voltak osztályozhatóak, rosszabb esetben megbuktak, vagy tankötelezettségi korhatárukat betöltve kiiratkoztak az iskolából, és véglegesen lemorzsolódtak. Bár a szakmaszerzésre vonatkozó igény – mint ahogyan ezt a korábbiakban láttuk – mind a szülők, mind a diákok körében megfogalmazódik, a feltételek teljesítéséhez szükséges következetesség a legritkább esetben volt tapasztalható. Sokkal inkább jellemző, hogy ezek a fiatalok sodród-
nak, és a mindenkori erősebb hatásoknak vagy nagyobb vonzásoknak engedve megfedkeznek hosszabb távú céljaikról, hogy pillanatnyi szükségleteiket kielégítsék. Az iskola igazgatójának elmondása szerint a lógás az iskolában egyfajta kortársjelenség, hiszen az osztályokban a rossz mintakövetések és a deviáns viselkedések válnak a fiatalok legfőbb tulajdonságává.

5. Következtetések

A kutatásom összegzéseként a következő megállapításokat tudom összefoglalni: A 9. évfolyamos korai iskolaelhagyó diákok túlkorosak (17,6 év) a normál diákokhoz képest, ahol 15 év az átlagéletkor. Mindez több okkal is magyarázható: az általános iskolai bukások, a tanulmányok szüneteltetése, a középiskolából történő lemorzsolódás és az iskolákból történő elbocsátás.

A második esély iskolába beiratkozott diákok csupán harmada volt lány, amelynek háttérében a „háztartásbeli asszony” képe áll. A lányok – ha kibuknak az első iskolából – nem iratkoznak be olyan nagy arányban a második esély iskolába, mint a fiúk, és 16 éves kor után lényegesen kisebb arányban folytatják a tanulmányaikat, mint a kortárscsoportba tartozó fiúk. Ez is arra utal, hogy nem a szakmaszerzés, hanem a férjhezmenetel és a gyerekvállalás jelenti számukra az anyagi boldogulás lehetőségét és az elérhető társadalmi státuszt. Az interjúkból kiderült, hogy gyermekkoruktól kezdve dolgoznak a háztartásban, amíg a szüleik alkalmi vagy szezonális munkát végeznek. Tudatosan készítik őket a háztartás-vezetéssel kapcsolatos feladatokra, amihez nem szükséges szakmai végzettség. A lányok emiatt csaknem kétszer annyit hiányoznak az iskolából, mint a fiúk, és több tantárgyból buknak meg. Az iskolai teljesítmény másodlagos számukra, és az iskolába járás is csupán a társasági élethez való tartozást, és nem a szakmaszerzéshez szükséges tudás- és ismeretelemek megszerzését jelenti számukra.

A diákok háromnegyede Debrecen agglomerációjából jár be mindennap az iskolába. A rossz infrastruktúrális körülmények (az utak rossz minősége, a saját autó hiánya, a buszjáratok csekély száma) a diákok számára nehezen teszik megközelíthetővé a „cívisvárost”. A területi hátrányok alapvetően korlátozzák a második esély iskola hátránykompenzáló szerepének esélyeit.

A hátrányos helyzetű diákok családjainak többféle szegénységi kockázatuk is van: a települési szegregáció, a sok gyermek, transzferjövedelmekből való élés, a háztartásfő keresőképtelensége, a kétkeresős családmódel hiánya. A hátrányok továbbélését elősegíti, hogy a diákok leginkább rekonstruált családban nevelkednek, ahol a család létszáma átlagosan 7 fő. Ezen családok életét elsősorban a hiány jellemzi: a megfelelő jövedelem, az iskolázottság és a középosztályokhoz képest a verseny hiánya. A szülők alacsony képzettségűek, a jövedelemszerző foglalkozásuk a szekunder gazdaságban található, ahol a legtöbb esetben – még szakmai végzettség birtokában is – alacsony presztízsű munkát végeznek, ezzel is csökkentve a gyerekeik szakmaszerzési motivációját. A hátrányok stabilizálásához hozzájárul a testvérek által mutatott negatív példa is.

A szülők számára a pozitív minta adása és a gyerekek munkára hangolása nehéz, hiszen maguk is a munkaerőpiac szélén megkapaszkodva igyekeznek fenntartani a családot. A családi gazdálkodásról minimális információval rendelkeznek a diákok. A családtagok jövedelme rendszertelen, a szülők nem tudatosítják magukban a megkeresett összegeket és felhasználásukat. A bejárós fiatalok 2/3-a kap zsebpénzt, 1/3-a egyáltalán nem. Az összeg változó, van, hogy 1000–1500 forintot is kapnak egy napra; mások ennyi pénzt egy hétre, illetve hónapra; de vannak olyanok is, akiket semmilyen zsebpénzzel nem támogatnak. A fiatalok emiatt önálló jövedelem szerzésére kényszerülnek, amelynek egy része illegális. Ilyen típusú foglalkozást, ideiglenes munkát a megkérdezett fiatalok 2/3-a végez, és néhányan emellett még diákmunkát is vállalnak.

A szülőkkel való verbális kommunikációt a „nemtörődömség” jellemzi, a másodlagos szocializációs erő, a barátok is a „negatív lejtőn tovább gurító kövekként” jellemezhetők. A lemorzsolódó fiatalok kapcsolati hálói diszfunkcionálisan működnek. Az élmények feldolgozatlanul maradnak, nem bíznak meg senkiben. A másodlagos szocializációs erőhöz, az iskolához sem érzelmileg, sem szakmailag nem kötődnek a fiatalok. A szakmájukat nem önként választják.

A hiányzás legfőbb okai a következők: kortárshatás, települési szegregáció, osztályon belüli kiközösítés, iskolán belüli normák megszegése, egészségügyi problémák, állandó lakóhely-változtatások, az iskola jelentéktelen szerepe a diák életében, a jövedelemszerző tevékenységek elsődlegessége az iskolába járás helyett.

Az interjúk során szembetűnő volt a fiatalok sok tekintetben tapasztalható általános céltalansága. Rendszeresen az volt a benyomásom, hogy fogalmuk sincs, mit akarnak. Nem terveznek sem rövid, sem hosszú távon, a vágyaik is maximum egy presztízs tárgy (telefon, ruhadarab stb.) megszerzésére irányulnak. A legtöbbjük olyan álomképet épített maga köré, amelynek az elérése nem reális, ezek a futballal, tánccal, énekléssel, autóversenyzéssel kapcsolatosak, olyan „sztárságokkal”, amelyeknek a megvalósításáért még nem tettek semmit.

Irodalomjegyzék

- Artner Annamária 2013. A fiatalok munkanélküliségének kérdéséhez Európa példáján keresztül. In: *Közgazdasági Szemle*, LX., Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány. 1370–1392.
- Bagdy Emőke 2014. *A személyiség titka: család, nevelés, önértékelés*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Bognár Mária 2009. *Második esélyű iskola*. Budapest, OFI.
- Bognár Mária 2011. Egy sikeres kezdeményezés a korai iskolaelhagyók integrálására: az FSZK dobbantó programja. In: *Esély*, VI./4. Budapest, Hilscher Rezső Alapítvány.
- Bokányi Zita–Szabó Ákos 2014. *NEET-fiatalok: Egy fogalom nyomában*. Budapest, NCSSZI.
- Bourdieu, Pierre 1983. Ökonomische Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In: „*Soziale Ungleichheiten*” (*Soziale Welt*), Sonderband 2. Göttingen. 183–198.
- Csoba Judit 2011. Munkaerőpiaci változások, leszakadó társadalmi csoportok. In: *Szociotéka*. Debrecen, Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék.
- Csoba Judit és trs. 2016. „Útvesztő” Az iskolából lemorzsolódó 15–19 évesek mindennapjai. In: *Társadalmi metszetek*, V./4. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Erdei Gábor és trs. 2007. *Második esély típusú intézmények és programjaik*. Budapest, Park Kiadó.
- Fehérvári Anikó 2015. Lemorzsolódás és korai iskolaelhagyás trendjei. In: *Neveléstudomány. Oktatás – kutatás – innováció*, 3. Budapest, ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar.
- Fehérvári Anikó–Széll Krisztián 2014. *Méltányosság az oktatásban: tanulói eredmények, szülők, iskola. (Az OECD az oktatásról – adatok, elemzések, értelmezések)* Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet.
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor 2010. Iskolázatlan szülők gyermekei és roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló az Educatio Életpálya-felvételének 2006–2009 közötti hullámaiból. In: *Budapesti Munkagazdasági Füzetek*, BWP-2010/3. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtani Intézet.
- Kürti Jarmila 1990. *A neveléslélektani kutatások aktuális kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Liskó Ilona 2003. *Kudarok a középfokú iskolákban*. Budapest, Oktatáskutató Intézet.
- Makó Ágnes 2014. *A szakképzett pályakezdők munkaerőpiaci helyzete és elhelyezkedési esélyei*. Budapest, MKIK Gazdaság-, és Vállalkozáskutató Intézet.
- Mártonfi György 2013. *Korai iskolaelhagyás a magyarországi szakképzésben*. Budapest, Oktatásfejlesztési Observatory Központ.

Montmarquette, Claude–Viennot-Briot, Nathalie–Dagenais, Marcel 2007. Dropout, School Performance, and Working while in School. In: *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 89, No. 4. Cambridge. 752–760.

Rumberger, Russel W. 2012. *Dropping out*. Cambridge, Harvard University Press.

Források

Az iskolát idő előtt elhagyók aránya. http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=de&pcode=t2020_40&.

Iskolák listája 2016. <http://www.iskolaklistaja.eu/mezok/?regio=eszak-alfold&tipustanulmanyok=Szakiskola&reszvetel=Nappali&felmondas=Szaktmunk%C3%A1s+bizony%C3%ADtv%C3%A1ny>.

Korai iskolaelhagyók fogalma 2016. <http://www.kormany.hu/download/5/fe/20000/V%C3%A9gzetts%C3%A9g%20n%C3%A9lk%C3%BCli%20iskolaelhagy%C3%A1s%20.pdf>.

Kormány 2015: Köznevelési statisztikai gyorstájékoztató a 2015/2016. tanév eleji adatgyűjtés előzetes adataiból. http://www.kormany.hu/download/0/de/80000/Koznev_stat_gyorstaj_2015_2016.pdf.

KSH 2013/2014. <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1204.pdf>.

KSH adatok a képzési időben elvégzettek arányáról. https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsi001b.html.

Magyarország 2016. évi Nemzeti Reform Programja. http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/csr2016/nrp2016_hungary_en.pdf.

Magyarországi lemorzsolódó fiatalok aránya. <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsdsc410&>.

NEET's. Young people not in employment, education or training: Characteristics, costs and policy responses in Europe. http://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_files/pubdocs/2012/54/en/1/EF1254EN.pdf.

Immanuel Kant politikai filozófiája és a kortárs politikai realizmus

A kortárs politikaelmélet talán legizgalmasabb hulláma a realizmus, mely mozgalom képviselői gyakran élnek az általuk moralistának nevezett írók és gondolkodók kritikájával. Ennek középpontjában leginkább John Rawls áll, azonban mivel elméleteire, illetve más moralista teoretikusokra impliciten és expliciten is hatott Immanuel Kant munkája (Newey, 2012), a porosz filozófus is gyakran megjelenik a realista tanulmányokban, mint a kritika tárgya. „A politikának szükségszerűen meg kell hajolnia a morál előtt” – idézik Kantot rendkívül gyakran a realisták, és ezzel a lendülettel vetik el elméletei érvényességét (Izd. pl.: Forrester 2010; Galston 2010; Newey 2010; North 2010; Rossi 2010; Sleat 2010; Sleat 2013). Jelen tanulmányban összehasonlítom a két fél elméleteinek legfontosabb elemeit, és arra keresem a választ, hogy ezek a kritikák valóban megfelelnek-e a valóságnak, illetve hogy tényleg ilyen egyszerű lenne-e Kant politikafilozófiája? A kérdésfeltevéseket azért is éreztem legitimnek, mert a realista írók a legtöbb esetben csupán Kant két művére hivatkoznak: *Az örök békére* és *Az erkölcsök metafizikájának alapvetésére*. Politikafilozófiával foglalkozó esszéi azonban számosabbak, ráadásul az utóbbi mű szigorúan nem is tartozik ebbe a kategóriába. Úgy gondolom továbbá, hogy ki lehet jelenteni, hogy *Az örök béke* Kant talán legutópisztikusabbnak tűnő műve, ettől függetlenül fontos meghatározásokat tartalmaz jelen esszé témájához is. Azonban mindenképpen segítségül kell hívnunk Kant más, politikával és politikai filozófiával foglalkozó esszéit is, ezzel teljesebb képet kaphatunk a filozófus által felvázolt politikaszemléletről.¹

Az összehasonlítás során két kategóriába osztottam a tárgyalt témaköröket: *részleges egyetértések* és *meghatározó véleménykülönbségek*. Részleges egyetértések alatt olyan témákat értek, melyeknek alapvetései gyakran megegyeznek mind Kantnál, mind a realistáknál, azonban ezekből más következtetéseket vonnak le, és más célokat állapítanak meg. A meghatározó véleménykülönbségekhez pedig azokat a tárgyakat soroltam, melyek fontos szerepet játszanak a két fél gondolkodásában, azonban fundamentálisan eltérő véleményen vannak ezeket illetően, és ezek összeegyeztethetősége lehetetlennek tűnik.

¹ A terjedelem miatt a kortárs realizmus általános bemutatására jelen írásban nem lesz alkalmam, azonban úgy gondolom, hogy erre ma már nincs is túlságosan szükség.

1. Részleges egyetértések

1.1. Negatív antropológia

A realista írók gyakran vádolják a moralistákat azzal, hogy az emberi természet *természeti* elemeit kizárják, és tökéletes racionalitást feltételeznek, pedig az ember cselekvéseit korántsem pusztán ez határozza meg: „A realisták szerint a moralisták az emberi természet egy egész dimenziójáról megfeledkeznek – pontosabban, a szenvedélyekről és érzelmekről. Harag, gyűlölet, belső késztetés a mások feletti dominanciára és a pusztításra való ösztön” (Galston 2015: 15).

A moralistákkal szembeni kritika éri Kantot is, azonban egyáltalán nem állítható, hogy az ember tökéletlenségét a filozófus ne ismerné el. „Az ember viselkedését rossznak és jónak adottságainkban való ismeretlen mértékű keveredése” (Kant 1997a: 421) – határozza meg, mondja Kant *Az örök békéről* c. esszéjében. Emellett *A fakultások vitájában* kifejti: „(h)a az embernek veleszületett és változatlanul jó, habár korlátozott akaratot tulajdonítanánk, akkor biztonsággal jóslhatnánk előre nemünknek jobb iránt haladtát: mert oly fejleményről szólna a jóslat, melyet magunk csinálhatunk. Rossznak és jónak adottságainkban való ismeretlen mértékű keveredése folytán azonban magunk sem tudjuk, miféle okozatot is remélhetnénk tőle voltaképp” (Kant 1997a: 421).

Kant ezzel leszögezi, hogy az ember erkölcsi képességei nem tökéletesek. Itt úgy tűnik, hogy Kant emberképe pesszimizmus felé hajlik. Az egyén viselkedésének része lehet az erkölcsileg jó, viszont cselekedetei között rengeteg „gonosz” is találunk. A cselekvést nagyban meghatározzák az érzelmek, ösztönök, indulatok, szenvedélyek, és azzal, hogy nem láthatjuk előre, miképpen is cselekedne az ember a jövőben, Kant elismeri, hogy habár *a priori* meg lehet határozni a gyakorlati ész szabályait, de az egyén szabad akaratából adódóan semmi garancia nincs arra, hogy követni is fogja ezeket a szabályokat: „mert szabadon cselekvő lényekkel van dolgunk, kiknek ugyan előre *megszabható*, mit *kell* tenniük, ám kikenél *előre meg nem mondható*, mit *fognak* tenni” (Kant 1997a: 420). Fontos azonban, hogy a realistákkal szemben Kant számára az ember tökéletlensége nem olyan állapot, amely elfogadható, vagy mint amelynek megváltoztatására ne lenne érdemes törekedni.

Kant negatív antropológiája erős optimizmussal és reménnyel keveredik. Az emberi nem fejlődésébe vetett hit igazolódni látszik Kant számára a Felvilágosodás, s később a francia forradalom kezdeti eseményeiben is. „*A felvilágosodás az ember kilábalása a maga okozta kiskorúságból*” (Kant 1997e: 16). Minden egyénben megvan az erkölcsös cselekvésre való hajlandóság, csupán ennek mértéke változik egyénenként, a történelem során azonban ezek a képességek egyre jobban felszínre törnek és kiteljesednek, feltéve, ha a hatalom is hatékonyabbá

teszi ezt. Azonban az emberi nem morális és kulturális fejlődésére Kant erős garanciákat lát a történelemben (Kant 1997b: 197).

Kant célja tehát nem az emberi természet megváltoztatása, csupán egy olyan keretrendszer létrehozása, mely a gyakorlati ész szabályai szerint korlátozza az ember tökéletlenségeit, elfedi azokat. Itt jön a képbe az állam mint struktúra, amelynek feladata a rend, a biztonság, a védelem, a megbízhatóság és az emberek közti együttműködés elősegítése. Kant állami és intézményi keretrendszerét Bernard Williams strukturális modellnek nevezi (Williams 2005: 1), Kis János pedig a közvetett motiváció kifejezést használja rá (Kis 2004: 60–66). Mindkét fogalmi meghatározás arra céloz, hogy az ember cselekvését úgy tudjuk erkölcsösebbé tenni, ha nem az egyént próbáljuk megváltoztatni, hanem a struktúrát manipuláljuk és formáljuk intézményeken keresztül, hogy az embernek megérje erkölcsösen cselekednie, vagy ideális esetben ne is lehessen más lehetősége (Kis 2004: 46). Egyéni morális fejlődés Kant szerint nem elképzelhető: „az emberben [...] az észhasználatot célzó természeti adottságok csupán a nemből fejlődhetnek teljesen, nem pedig az individuumban” (Kant 1997c: 45). Legfeljebb az együttélés feltételei és az állam politikai adottságai fejleszthetők, Kant úgy gondolta, hogy ezek evolúciószerűen fejlődnek is. Ez meghatározza Kant történelemszemléletét is, amiről később ejtek szót. Ezzel a fejlődéssel tehát együtt jár, hogy az emberek morálisabban viselkednek egymással, ám ez nem jelenti azt, hogy meg is történt volna individuálisan egyfajta morális, erkölcsi előbbre lépés. Mindössze az emberi cselekvések keretrendszere korlátozódott, a kultúra és a civilizáció fejlődött.

Kant szerint e keretrendszer szabályait *a priori* meg lehet határozni, viszont hangsúlyozta, hogy mindenfajta moralitás előfeltétele létrehozni egy keretrendszert a közjog megteremtésével, az állam és a központi hatalom – Hobbes meghatározásával élve – szuverén létrehozásával (Kant 1997d: 284). Ilyen értelemben tehát elmondhatjuk, hogy Kantnál a rend megteremtése elsődleges, amely erős realista elem a politikai filozófiájában.

Keretrendszerként különböző társadalmi és politikai intézményeket határozhatunk meg, melyek megszabják a társadalmi interakciókat egyének és csoportok között. A realisták számára a probléma abban rejlik ezen intézmények esetében, hogy a moralista politikaelmélet értelmezése szerint ezek az intézmények csupán politikán kívül meghatározott elvek, értékek, normák realizációi, ezeknek a gyakorlatba ültetése, próbatétel a gyakorlatba ültetésükre, vagy éppen erkölcsi célok elérése érdekében hozzák létre őket. Ezzel szemben a realisták nem úgy tekintenek ezekre az intézményekre, mint előre lefektetett normák realizálására. Sokkal inkább olyan fórumokra és eszközökre, melyeken keresztül ezeket az értékeket és normákat ki lehet alakítani, valamint a már kialakult véleményeket és gyakran ellentétes elveket, értékeket meg lehet vitatni (Galston 2010: 395). Ab-

ban azonban egyetértenek, hogy ahhoz, hogy ilyen intézményeket képesek legyünk létrehozni, először felül kell kerekedni a káoszon.

1.2. A rend megteremtésének elsődlegessége – *Contractus originalis*

A realisták számára az állam és a rend létrehozása elsődrendű feladat, része a politika első kérdésének, amihez enyhe konszenzusra vagy pontosabban kompromisszumra² van szükség alapvető kérdésekben: „Az egyéneknek egyet kell érteniük abban, hogy a politika alapvető feladata az anarchián való felülkerekedés, valamint a despotikus uralom elkerülése. Hiszen ha ezekben egyetértünk, abban az esetben teremthetünk egy arénát a közösségben való együttélés konfliktusainak kezelésére a háború elkerülésével” (Galston 2010: 391).

Politikai esszéiben Kant részben átveszi kora politikai filozófiáját rendkívül meghatározó társadalmi szerződéselméletet, mely különbséget tesz a természeti és a polgári állapot között. A polgári állapot létrehozásának elveit egy fiktív szerződés foglalja magában, melyet Kant *contractus originarius*nak, avagy az *eredeti szerződés*nek nevez.

Kant elismeri az emberi nem belüli állandó konfliktusokat, és úgy gondolja, hogy a történelem során éppen a háborúk vezették rá arra az embert, hogy a Föld teljes területét benépesítsék, és hogy olyan közösségeket hozzanak létre, melyekkel elkerülhetik a háborúk borzalmát (Kant 1997d: 281). A kanti természeti állapotban az egyének pusztán egymás mellett való létezése is fenyegető a többi egyén számára, így a kanti természeti állapot erősen közelít Hobbes elképzeléséhez, és szintén nem egy valós történelmi kort vizionál, valamint a szerződés létrejötte sem történelmi vagy empirikus fogalom. Ennek ellenére azonban hiba lenne összemosni Hobbes természeti állapotát Kant közjog előtti állapotával. A hobbesi természeti állapotból is az egyén mindenképpen valamilyen fenyegetés hatására kényszerül kilépni, akárcsak Kant elképzelésében (Kant 1997d: 284). Meghatározó az erőszakos haláltól és az emberi gonoszságoktól való félelem. Ez a fenyegetés származhat a közösségen belülről is, ám leggyakrabban ez a kényszer valamilyen külső fenyegetés során alakul ki. Ilyen értelemben tehát az állam létrehozására konszenzusra van szükség, viszont ez a konszenzus – a realista feltevessel ellentétben – nem túl absztrakt: létre kell hozni az egyetértést abban, hogy a túléléshez elengedhetetlen lesz a központi hatalom megalkotása, mely kényszerítő eszközökkel megvédi az egyéneket egymástól, létrehozva a békét és kizárva a háborút. Kant célja a központi hatalom létrehozásával hasonló: „A közjog célja az, hogy részlegesen megvalósuljon egy olyan helyzet, ahol

² „Úgy is lehet fogalmazni, hogy a [kompromisszum a] konszenzus egy gyengébb kritériumát tartalmazza, amely az együttélés olyan alapvetően ideiglenesnek vett módjára épít, amely a megegyező felek számára kívánatos” (Pap 2016: 12).

mindenki jóakarató (ami azt jelenti, hogy mindenki úgy kezeli a másikat, mint célt és nem, mint eszközt), legalább is, ahol mindenki betart alapvető erkölcsi célokat, mint pl. az ölés tilalma” (Riley 2003: 241).

Az állam és a törvények létrehozására tehát nem az erkölcs vezeti rá az embereket, hanem a pusztá önfenntartás. Az államon belül a törvényeken keresztül korlátozni lehet az emberek egymás elleni gonoszságát, megteremtve ezzel a rendet, biztonságot és a társadalmi együttműködés alapjait³. A realista álláspont nem tűnik túlságosan eltérőnek abból a szempontból, hogy az állam létrehozása vitális az egyének és a közösség túlélése érdekében: „a társadalmi rend az előfeltétele minden politikai jónak – és sok nem-politikai jónak is – mivel nélküle a viszályok elpusztítanák őket” (Jubb 2014: 3). Az állam létrehozásának célja a legszembetűnőbb emberi gonoszságok kiszorítása a mindennapi életből (pl. gyilkosság, kínzás, rabszolgaság), ehhez pedig nincs szükség túl absztrakt politikán kívüli erkölcsi elvek alkalmazására (Williams 2005: 19).

A kényszerítő eszköz Kantnál maga a közjog, melynek biztosítéka az uralkodó. A központi hatalom létrehozása Kantnál azért is elsődleges, mert belátja, hogy hatalom és koordináció nélkül nem lehet egyesíteni a tömegeket (Kant 1997d: 291). Az egyének a fiktív szerződés keretében feladják a természeti állapotban lévő szabadságukat az uralkodónak, aki azt azonnal visszaszolgáltatja a már polgári állapotban élő társadalom tagjainak. Kant itt azonban túlmegy a realista állásponton, és az eredeti szerződés által létrehozott polgári állapotra nem úgy tekint, mint egy merő *modus vivendire*, ebben a közös pontban tehát elérkezünk a válaszúthoz Kant és a realisták között. A *contractus originaris* a közjog létrehozásával jár, melynek alapja csakis a szabadság lehet: „A jog mindenki szabadságának ama föltételhez szabott korlátozása, hogy az mindenki más szabadságával valamely általános törvény szerint összehangolható kell legyen; a közjog pedig azoknak a külső törvényeknek a foglalata, melyek az effajta egyetemleges összehangolást lehetővé teszik” (Kant 1997b: 186).

A szabadság ebben a meghatározásban azt foglalja magában, hogy az egyén nem erőszakolhatja saját akaratát egy másik egyénre. Ebből adódóan az egyének autonómok, egymástól függetlenek, azonban minden egyes egyén elfogadja az uralkodó kényszerítő hatalmát, mivel maga az uralkodó az, aki biztosítja az egyének egymástól való függetlenségét a közjog biztosításával. Ideális esetben a *felvilágosult* emberek mindenféle korlátozás nélkül úgy cselekednének, ahogy

³ „Az államalkotás föladványa, ha bántóan hangzik is, még az ördögök népe számára is megoldható föladvány (hacsak értelemmel bírnak), s ekkép szól: »mint lehet egy seregnyi eszes lényt, akik együtt általános törvények után kiáltanak fönnmaradásuk érdekében, ám akiknek mindegyike alattomban hajlandó volna alóluk kivonni magát, úgy szervezni meg, és mint lehetne úgy formálni alkotmányukat, hogy noha egyéni hajlamaik mind a többiek ellen irányulnak, azok mégis kiegyensúlyozzák egymást, s ekként, ami nyilvános viselkedésüket illeti, úgy fessen az eredmény, mintha semmi gonosz érület sem volna bennük?»” (Kant 1997d: 284)

ezt az erkölcs törvényei előírják, tiszteletben tartva a másik személy autonómiáját. Azonban éppen ezért van szükség az államra: Kant a negatív antropológiával is elismeri, hogy a valóságban ez nem így történik, nincs ideális állapot. Azzal, hogy az állam korlátozza az egyének szabadságát, ha a szabadságból fakadó cselekvések kereszteznék egymást, megvédi egymástól a társadalom polgárait. Az állam tehát a szabadság eszköze, mely azonban korlátozhatja más szabadságát, ha az olyan cselekvésre irányul, mellyel akadályozza polgártársai szabadságát. Érdemes lehet elővenni Kant egyik leghíresebb állítását az erkölcstről: „a morál olyan tudomány, mely azt tanítja, miként kell méltóvá lennünk a boldogságra, s nem, miként lehetünk boldogok” (Kant 1997b:173).

Tegyük fel, hogy a morált most a közjoggal helyettesítjük, hiszen tulajdonképpen mindkettő a priori megismerhető, és az egyik gyakorlatilag meghatározza, pontosabban az egyiknek meg kellene határoznia a másikat Kant szerint. A közjognak tehát nem lehet tárgya a boldogság – amire még később visszatérek –, hanem meg kell teremtenie azt a keretet, amelyben méltók lehetünk rá, és ahol az emberek törekedhetnek saját boldogságukra úgy, hogy ezzel mások szabadságát tiszteletben tartják. Ha méltók vagyunk a boldogságra, az azt jelenti, hogy tiszteletben tartjuk mások szabadságát, célként bánunk embertársainkkal, és ami ebben az esetben a legfontosabb: betartjuk a törvényeket.

Abban tehát Kant és a realisták egyetértenek, hogy az anarchián és a káoszon szükségszerűen túl kell lépni a fennmaradás érdekében, ott viszont szétágaznak az álláspontok, hogy erre a kérdésre milyen válasz megfelelő. Kant eredeti szerződése túlmegy a hobbesi formulán, azon, hogy az államnak, ha úgy tetszik, a szuverén első és legfontosabb kérdése a béke biztosítása minden áron (Williams 2005: 3; Douglass 2016: 4). Itt egyértelműen beigazolódik a kritika, ami egyáltalán nem alaptalan: Kant politikán kívüli értékeket alkalmaz a politikára és az állam működésére, amihez a későbbiekben még vissza fogok térni.

1.3. A hatalom igazolása

A realisták mellett Kant is úgy gondolja, hogy a központi hatalomnak rendkívül fontos feladata az, hogy elfogadtassa magát azokkal, akik fölött hatalmát gyakorolja. Kérdés azonban, hogy hogyan határozzuk meg az elfogadható és az elfogadhatatlan, a helyes és a helytelen hatalomgyakorlást? Közös pont, hogy mindkét fél alapvetően normatív töltetet ad a helyes és a helytelen hatalomgyakorlás meghatározására, azonban ennek a normativitásnak mértéke és jellege eltérő.

Kant megkülönbözteti az uralkodás formáit, illetve kategorizálja az uralkodás minőségét (Kant 1997d: 267). Az uralkodás milyenségét tekintve a filozófus két kategóriát határoz meg: köztársasági, vagy despotikus; tehát jó, vagy rossz. Az uralkodás formái közt három esetet jelöl meg, ezek az autokrácia, az arisztokrácia, illetve a demokrácia.

Az egyének autonómiájából fakad az, hogy a polgárok nem kényszeríthetik saját akarataikat másokra, és ez alól csupán az uralkodó a kivétel. Fent láttuk azonban, hogy az eredeti szerződés elvei szerint létrehozott alkotmány az egyének szabadságára épül, abban az esetben tehát, ha az uralkodó olyan akaratot kényszerít rá a társadalom tagjaira, mellyel megsérti az egyének szabadságát, egy időben megsérti az alkotmányt is, tehát despotává válik. Ebből következik az eredeti szerződés másik alapelve: „amint a nép önmagára nézvést nem határozhat, akként a népről nem határozhat a törvényhozó sem” (Kant 1997b: 202). Az uralkodó így az általános közakarat megtestesítőjévé válik, azonban kérdés, hogy mely csatornákon keresztül lehet a közakaratot az uralkodó felé közvetíteni? Kant erre két megoldást is nyújt: az egyik, hogy elengedhetetlennek tartja a reprezentációt a törvényhozásban, hiszen ezáltal lehet megismerni, hogy mi is az általános közakarat. A reprezentáció akkor a legideálisabb, ha a társadalom teljes egészét lefedi a képviselő (Kant 1997d: 268). A másik eset akkor rendkívül lényeges, ha ilyen reprezentációs intézmény nem létezik, vagy nem hatékony: ekkor csupán a tollak szabadságára, a szólásszabadságra hagyatkozhat az uralkodó az általános közakarat megismerésében (Kant 1997b: 201).

Kant azonban fenntart egy harmadik lehetőséget is: mivel az eredeti szerződés elvei a priori meghatározhatók, ezért az uralkodónak igazából csak figyelembe kell vennie az egyének szabadságát, jogi egyenlőségét és függetlenségét, és ezek mentén kell törvénykezni úgy, hogy a törvényt mindenki elfogadná, ha lehetősége lenne a megszavazására. Ha a törvényhozás így történik, akkor szükségszerűen jogszerű, kifogásolhatatlan és ellenállhatatlan (Kant 1997b: 196). Ilyen értelemben köztársasági lehet az uralkodás minősége akkor is, ha autokráciáról beszélünk képviselő nélkül, tehát az uralkodás formája nem demokratikus. Ha létezik a szólásszabadság intézménye, akkor a társadalom polgárai kifogásolhatják az adott törvényt, azonban ha ez a kifogás nem egyezik az eredeti szerződés elveivel, akkor az uralkodónak ezt semmisnek kell tekintenie. Kifogásolni lehet egy jogszerűtlen törvényt, azonban lázadni ellene semmiképpen sem. Ez egy kategorikus imperatívusz, ami alól nincs kivétel (Sleat 2013: 8). Mivel az államon belül szerződéses viszony – még ha fiktív is – áll fenn az uralkodó és az alattvalók között, mindkét félnek kölcsönös kötelezései vannak a másikkal szemben (Balogh 2013: 333–335). Ebből adódik, hogy Kant mindenfajta lázadást elítél, abban az esetben is, ha az uralkodó despota,⁴ illetve ha a köztársasági alkotmányról néhányan úgy gondolják, hogy ez szembemegy saját boldogságukkal, a saját maguk által meghatározott szabadságukkal. A boldogság mentén nem

⁴ Azonban ha az uralkodó pl. emberiség elleni bűntetteket követ el, és esztelen erőszakot alkalmaz, ez a fenntartás valószínűleg már nem áll fenn, hiszen az állam létrehozásának célja épp a háború és az erőszak elkerülése. Abban az esetben, ha az állam nem különb az államnélküliségtől, vagy talán rosszabb is, akkor az nem tekinthető államnak (lásd: Kersting 1992).

lehet törvényeket hozni, hiszen a boldogság fogalma mindenki számára mást jelent. Ha az uralkodó saját belátása és saját boldogság-elképzelése mentén igyekszik uralkodni, akkor szükségszerűen despotává válik, ha pedig a nép tartja fontosabbnak a saját boldogságát az eredeti szerződés elveivel szemben, és ellenszegül a közjognak, akkor lázadóvá süllyed⁵ (Kant 1997b: 199). A közjog közvetlen célja nem a boldogság megteremtése. Ez csupán a keretrendszer arra, hogy az egyének képesek legyenek törekedni saját boldogságuk felé úgy, hogy ezzel nem akadályozzák más szabadságát. Ezen kívül azonban az is változik, hogy mely korokban mit tekintünk boldogságnak, mit tekintünk elfogadhatónak, elavultnak, és mit nem. Ebből adódik, hogy nem szabad olyan törvényeket hozni, melyek az idő múlásával megkérdőjelezhetetlenek maradnak, tehát dogmatikusak⁶ (Kant 1997b: 202).

Érdeemes beszélni arról, hogy Kant az eredeti szerződés megkötésénél kijelenti, hogy ennek szerzéséhez elég csupán a társadalom többsége⁷, melyből egyértelműen következtethetünk arra, hogy a többség, amely elfogadja a kölcsönösen korlátozó törvényeket, és él az eredeti szerződés által nyújtott szabadsággal, a kisebbséggel szemben elnyomást gyakorolhat. Azonban ez erősen ellentmond az egyén autonómiájának, annak, hogy az egyén teljes mértékben szabad mások akaratától. Hogyan lehet ezt az ellentmondást feloldani? Mint már fentebb is említettem, a közjognak való engedelmisség kategorikus imperatívusz, tehát erkölcsi kötelesség. Azokat az individuumokat, akik nem értenek egyet az eredeti szerződés elveivel, rá kell kényszeríteni ezeknek az elveknek az elfogadására, mivel egyet kellene érteniük ezekkel, csupán még nem elég felvilágosultak. Hisz Kant szerint „a nép fölvilágosítása nem más, mint nyilvános kioktatása afelől, mely kötelességek és jogok kötik az államhoz, melyhez tartozik” (Kant 1997a: 427). A kisebbséget tehát nem úgy kell értelmezni, mint elismert politikai ellenfelet, hanem csupán egy csoportot, akik még nem értenek velünk egyet és a ráció, valamint a kioktatás által

⁵ „Mi hát a teendője a népnek, ha minden valószínűség szerint [...] boldogsága elvész a most épp hatályos törvénykezés alatt? [...] nem tehet mást, mint hogy engedelmeskedik. Mert emitt nem arról a boldogságról beszélünk, melyet a köz alapításától vagy kormányzatától bátran elvárhat az alattvaló, hanem csupáncsak a jogról, melyet a köznek mindenki számára biztosítania kell” (Kant 1997b: 194–195). Kant gondolatai a forradalommal kapcsolatban rendkívül érdekesek. Abban az esetben is tiltja a forradalmat és a lázadást, ha az uralkodó despotaként működik, viszont úgy gondolja, hogy ha a forradalomnak sikerül egy jobb, köztársaságibb alkotmányt kiharcolnia, akkor azt semmiképpen nem lehet semmisnek tekinteni, ha viszont elbukik, akkor a lázadóknak el kell nyerniük méltó büntetésüket.

⁶ Ezzel Kant elsősorban az egyházi dogmákra reflektál.

⁷ „Ha [...] egy egész néptől nem várható [, hogy a törvényhez valóban mindenki a beleegyezését adja], s következőleg csak a szavazatok többsége, amit remélhetünk, és pedig (egy nagy népnél) még csak nem is közvetlenül a szavazók adta szavazatoké, csupán a nép képviselőiként e célból kiküldötteké, akkor ennek az alaptételnek [...] kell a polgári alkotmány szerzésének legfőbb alapjául szolgálnia” (Kant 1997b: 193).

nem találtak rá az igazságra. A társadalom békéjének megtartása érdekében azonban ezeket a normákat be kell tartani, nem utolsó sorban azért is, mert ezek kötelességből fakadnak. Akik ennek nem tesznek eleget, azok szükségszerűen elhullanak a történelem folyamán⁸.

A legitimitáció kérdése kiemelkedő helyet foglal el a realista diskurzuson belül, ezen belül pedig talán legfontosabb a Bernard Williams által megfogalmazott Basic Legitimation Demand (BLD) elmélete (Williams 2005: 1–18). Kant a jogszerű hatalomgyakorlásnak gyakorlatilag csak egy feltételt szab: az uralkodó tartsa tiszteletben az eredeti szerződés elveit és az egyének autonómiáját. Ha az uralkodó jogszerűen gyakorolja a hatalmát, akkor az alattvalóknak kötelességük betartani a törvényeket, és nincs joguk ezeknek ellenállni. Williams szerint a legitim hatalomgyakorlás azonban ennél sokkal bonyolultabb.

Abban egyetért Williams a moralistákkal, hogy a hatalom önmagában nem igazolás, és a központi hatalmat gyakorló egyénnek vagy csoportnak a pusztán erőn túl más igazolással is kell szolgálnia a társadalom felé. A BLD is alapjában véve normatív töltetű, azonban Kant elméletével szemben ez a normativitás nem állandó és objektív, hanem nagyban befolyásolják a történelmi események, helyzetek és a földrajzi elhelyezkedés is. A legitim hatalmat tehát nem vagy nemcsak az erkölcsi törvények helyes gyakorlatba ültetése teszi legitimé. Olyan hatalom lesz legitim, melynek egy történelmi és földrajzi helyzetben van értelme ('makes sense') (Williams 2005: 10). Ebből adódik, hogy nem olyan dologról beszélünk, aminek előre lefektetett, a priori meghatározható és a ráció által pontosan követhető szabályai vannak, amelyeket számon lehet kérni más rendszereken, hiszen a legitimitációt a történelem során különbözőféleképpen valósították meg, különböző válaszokat adtak az első kérdésre, amely adott kontextusban elfogadható volt. Azért sem normatív, mert egy időben több elfogadható válasz is érkezhet az első kérdésre, melyek versenghetnek egymással. Ez pedig nem ugyanannak a normának az eltérő értelmezéséből fakad – mint ahogy Kant és általában a moralisták tekintenek a politikai konfliktusokra –, hanem sokszor egymással összeegyeztethetetlen, inkompenzurábilis elvek, érvek, értékek, vagy akár erkölcsi iskolák és felfogások.

Mivel tehát jelen történelmi és földrajzi helyzetünkben a liberális értékek betartása és a demokratikus reprezentáció gyakorlatilag elengedhetetlen a hatalom igazolása szempontjából, úgy tűnhet, hogy Kant és a realisták több ponton is egyetértenek. Ez az egyetértés azonban csak pusztán abból a tényből fakad, hogy itt – a nyugati civilizáción belül – és most a liberális értékek betartása és képviselési demokráciák nélkül elképzelhetetlen a központi hatalom igazolása. Kant úgy gondolja, hogy az eredeti szerződés és az egyén autonómiájának elvét mindenkinek el kellene fogadnia és támogatnia kellene, ezzel viszont Kant nem ve-

⁸ „Azért még nem dől össze a világ, mert kevesebb lesz a rossz ember” (Kant 1997d: 301).

szi figyelembe a társadalmon belüli érték-, és véleménypluralizmust. Ha figyelembe is veszi, úgy gondolja, hogy ezeken túl kell lépni, mivel az egyetlen objektív igazság az, amit a priori meg lehet állapítani. Mivel azonban a modern pluralista társadalmakon belül az egyéneknek és a csoportoknak nem homogén az identitásuk, és számos társadalmi, valamint politikai törésvonalat találunk, mint pl. etnikait, nyelvit, vallásit, ezért nem igazán feltételezhetjük, hogy ilyen véleménypluralizmusban és számos igazságosságértelmezés közül csupán egyetlen egy elfogadása lehet ésszerű (Pap 2016: 9). Azoknak az elnyomása, akik nem vagy nem teljesen fogadják el az aktuális központi hatalom legitimitását, szükségszerű és elkerülhetetlen aspektusa a politikai életnek, ám ennek is megvannak a határai, amelyeket szintén a történelmi és földrajzi kontextusok szabnak meg (Sleat 2013: 2; Williams 2005). A legitim hatalmat el nem fogadó kisebbség nem azért nem fogadja el a hatalom igazolását, mert nem elég felvilágosult, vagy nem látja be racionalitásával, hogy ez a hatalom képviseli az igazságot, hanem valószínűleg azért, mert más elveket, értékeket, más „igazságot” képvisel, mint a hatalmon lévők.

2. Meghatározó véleménykülönbségek

2.1. Erkölcs

Kant szerint az erkölcs objektív, és a gyakorlati ész által pontosan megismerhető törvényei vannak, melyek formuláit Kant a kategorikus imperatívuszban foglalta össze (Kant 1991). Amint láthattuk, az eredeti szerződés elvei nagyvonalakban meg is egyeznek ezekkel a formulákkal (Kersting 1992), és éppen ezen a ponton ágazik el Kant és a realisták legitimáció- és politikaértelmezése, az, hogy mely igazolások teszik elfogadottá a központi hatalmat, és valójában mi is ennek a célja. Williams BLD-jének is alapvetően normatív töltete van, ez a normativitás viszont nem állandó. Fennáll tehát a kérdés: honnan erednek erkölcsi törvényeink?

Williams úgy gondolja, hogy az erkölcsi elveinket nem „a semmiből vesszük” (Hall–Sleat 2016: 6–7), ezzel utalva Kant és más filozófusok transzcendentális erkölcsfelfogására. A realisták szkeptikusak objektív igazság és objektív erkölcsi törvények létezésében, de főleg abban találják a legnagyobb problémát, hogy Kant azt állítja, hogy ezeket a törvényeket tapasztalás nélkül, a priori meg lehet ismerni. Ehelyett azonban az erkölcs olyan szabályok összessége, melyeket a történelem és a különféle társadalmi interakciók – a BLD normativitásához hasonlóan – határoznak meg, és ahhoz, hogy megállapítsuk ezeknek a szabályoknak, törvényeknek az eredetét, többek között rendkívül komplex történelmi elemzésre van szükségünk. A szkepticizmus ellenére azonban Williams nem gondolta úgy, hogy a napjainkban elfogadott liberális értékeket a jövőben mindenképpen el fogják vetni, sőt úgy ítélte, hogy szükség van ezeknek az elveknek a megtartására, mivel egyértel-

műen látszik, hogy ezek alkalmazásával hatékonyan elkerülhetők „az emberiség univerzális félelmei: a kínzás, az erőszak, a korlátok nélküli hatalom és a megaláztatás” (Hall–Sleat 2016: 11).

A politikára azonban azért sem lehet úgy tekinteni, mint alkalmazott erkölcsre, mert magára a hétköznapi erkölcsre sem tekinthetünk úgy, mint alkalmazott erkölcsre (Hall–Sleat 2016: 7). Hiszen mindennapi cselekedeteink erkölcsi maximáit nem tudja meghatározni pontosan egy erkölcsfilozófiai iskola sem, mivel ezek a maximák komplex társadalmi és történelmi folyamatok során alakultak ki, ráadásul folyamatosan formálódnak, és sokszor rendkívül plurálisak. Ha pedig olyan erkölcsi elveket alkalmazunk a politikára, melyet a társadalmi és történelmi helyzettől függetlenül hoztunk létre, akkor akár súlyos károkat is okozhatunk.

2.2. Politika

A realisták egyik alaptétele az a felismerés, hogy a plurális társadalmi életet meghatározza az egymással összeegyeztethetetlen, de ugyanakkor egyszerre legitim elvek, értékek, normák konfliktusa. Ezekre a konfliktusokra nem lehet erkölcsi megoldást nyújtani, hisz a társadalmon belül nincs homogén erkölcsfelfogás. Így a realisták szerint a politika feladata az ilyen konfliktusok megoldása erkölcsi keretek helyett politikai keretek között.

A rend, a béke és a biztonság fenntartása érdekében a politikusnak esetleg olyan cselekedeteket is végre kell hajtania, melyeket nem lehet igazolni a hétköznapi erkölcs törvényeivel. „A politika mindenekelőtt hatalmi harc, s aki ebbe a küzdelembe bekapcsolódik, az nem számíthat rá, hogy a többiek rendre megtartják az erkölcs előírásait” (Kis 2004: 42). Ez azonban nem jelenti azt, hogy a politikus agendájára ne tűzhetne ki normatív célt, azonban a cél megvalósítása érdekében elengedhetetlen a hatalom és a politika sajátos gyakorlatának elsajátítása, melyek talán a politikán kívül erkölcsileg tilosak, viszont a politikában megengedetté válhatnak. Azt sem állíthatjuk, hogy a hatalom pusztán öncél lenne, hiszen ezt megcáfolja a fentebb kifejtett BLD elve is. Azzal viszont, hogy Kant és más moralisták többek közt az egyén autonómiáját és a teljes társadalmi konszenzust szabják meg a helyes államigazgatás feltételeiként, a realisták szerint túl magasra emelik a léceket (Williams 2005: 7).

Ilyen konfliktusos környezetben a politika legfőbb célja a „politikai közösségek békés és biztonságos együttélését biztosító társadalmi viszonyok” megteremtése (Pap 2016: 10). A társadalomnak tehát nincsenek objektív céljai, és a társadalmi pluralizmusból fakadóan nem is valószínű, hogy egy racionális igazság alapján megállapított célt mindenki ugyanúgy elfogadna (Pap 2016: 9). Elérhetetlen és absztrakt célok kitzúzása tehát a konfliktus forrása is lehet, viszont ahogy már korábban említettem, ez nem jelenti azt, hogy mindenfajta normatív célt hanyagolni

kell a politikán belül, ráadásul itt és most is tapasztalhatjuk, hogy a legitim hatalomgyakorláshoz szükséges különböző normatív értékek betartása (Hall–Sleat 2016: 13). Viszont szükséges belátnunk azt, hogy a megvalósított célok, az elfogadott elvek és értékek egyáltalán nem tekinthetők állandónak, és az elért célok is bármikor összeomolhatnak. Így tehát a történelem nem rendelkezik egy előre meghatározott iránnyal, nincs célja, hanem sokkal inkább ciklikus, mely során különböző civilizációk jönnek létre sokszor eltérő elvekkel, értékekkel, normákkal, melyek virágoznak, és végül romlásba fordulnak (Sigwart 2013: 414–415).

Az utóbbi megállapításból fakad Kant és a realisták között egy rendkívül fontos nézeteltérés: Kant a történelemre úgy tekint, mint ami iránnyal rendelkezik, és ezen irányba halad is, s az időközönkénti megtorpanások sem cáfolják meg ezt (Kant 1997b: 208). Erre a haladásra pedig a történelem tanulmányozásával következtethetünk (Kant 1997b: 197). Azért csak következtethetünk, mert ezt a Gondviselés határozza meg, amit egyfajta szekuláris istenképként értelmezhetünk. A Gondviselés Kant biztosítéka arra, hogy a történelem jó irányba halad, ezen az irányon az emberiség igazából nem képes változtatni, azonban azzal, hogy a történelmi események tanulmányozásával következtet a történelem céljára, hatékonyabbá teheti azt, biztosan megállapítani a célt azonban emberi mivoltából nem képes: A „természet ellenállhatatlanul azt akarja, hogy a jog végül uralomra jusson. Amit az ember ez ügyben elmulasztott megtenni, végül magától esik meg, ámbátor sok vesződséggel” (Kant 1997d: 284).

Épp ez a biztosíték az, ami Kantot arra vezeti, hogy a realistáktól eltérően tekintsen a politika feladatára: „A remény megalapozza a kötelességtudatot, és a jobb idők iránti remény az, amely az embert cselekvésre is készíti” (Honig 2001: 40). Hiszen minél hamarabb cselekszünk, annál hamarabb részesülünk a történelem kegyeiből. Hogyan teheti tehát az ember hatékonyabbá a történelem fejlődését? Az eredeti szerződésen alapuló köztársasági alkotmány létrehozásával, mely tulajdonképpen a gyakorlati ész törvényeinek a kategorikus imperatívusz állami szintre emelése, ami biztosítja az egyén szabadságát, és melynek egyik legfontosabb célja a háborúk megszüntetése. Itt jön képbe a realista kritikákban leggyakrabban előforduló idézet *Az örök békéből*: „az igazi politika tehát egy lépést sem tehet anélkül, hogy előbb ne hódolna az erkölcsnek” (Kant 1997d: 302). Legideálisabb esetben a politika meghajol az erkölcs előtt, egyesíti magát, és a gyakorlati ész szabályai alapján igazgatja az államot. Azonban Kant elismeri, hogy a valóságban a politika nem így működik, a politikusok általában olyan maximák mentén cselekednek, melyeket Machiavelli vázol fel *A fejedelemben* (Kant 1997d: 295–296). Viszont úgy gondolja, hogy pontosan ez a hozzáállás – ha elfogadjuk azt, hogy az ember rossz, és nem is javítható – az, ami miatt az emberek és sokszor a filozófusok is. (A kritika konkrétan Mendelssohnt éri, Kant 1997d: 204–211.) a történelemre célnélküliségként tekintenek. Hiszen az ilyen uralkodóknak egyálta-

lán nem érdeke, hogy top-down felvilágosítsák alattvalóikat az eredeti szerződés eszméjéről, mivel csak hatalmuk eszközeként tekintenek az emberekre (Kant 1997a: 431). Valamint annak ellenére, hogy az emberi nem ettől függetlenül erkölcsileg fejlődik, ez a fejlődés rendkívül lassú és nehézkes, ráadásul előfordul, hogy pont a remény nélküli emberszemlélet és apokaliptikus történelemfelfogás idézi elő egy társadalom bukását (Kant 1997a: 416).

Felmerül tehát a kérdés: ha mindezeket tudjuk, akkor mi a politikus vagy az uralkodó feladata a folyamat hatékonyságának elősegítése érdekében? Az államfő feladata a mindenkori alkotmány javítása, jobb irányba való terelgetése. Igyekeznie kell tehát egyeztetnie a politikát a morállal, melyek között a valóságban igen nagy az ellentét. Viszont óvatosnak kell lennie, hiszen az alkotmányon belüli problémákat – azokat tehát, amelyek nem felelnek meg az eredeti szerződés elveinek – semmiképpen sem szabad erőszakkal kieszközölnie, hisz a közjog legfőbb célja az eröszak elkerülése.

Azokat a politikusokat, akik így tesznek, és politikai cselekedeteiket nem a konzekvencializmus, hanem az a priori kötelesség határozza meg, Kant morális politikusoknak nevezi. Akik pedig nem veszik figyelembe a kötelességet, és csak saját hatalmukkal foglalkoznak, illetve machiavellista praktikák mentén cselekednek, azok a politikus moralisták. Utóbbiak tisztában vannak a politikán belüli gyakorlattal, és saját érdekük érvényesítése érdekében sikeresen használják is ezeket. A morális politikus tehát olyan közegben tevékenykedik, ahol nem számíthat arra, hogy a résztvevők betartják az erkölcsi törvények előírásait. Céljai elérésének érdekében tehát nem volna javasolt, hogy *Az örök béke* tervezete és a *contractus originalis* mellett behatóbban tanulmányozza *A fejedelmet* is?

3. Konklúzió

A tanulmány célja többek között az volt, hogy részletesebben betekintést nyújtson Kant politikai filozófiájába a realista kritikákon keresztül, valamint hogy bemutassa, több van a filozófus politikai írásaiban, mint azt a kritikákból elsőre feltételeznénk, vagy talán, mint ahogy ezt a kritikusok is elsőre feltételezik. Politikáról szóló esszéi érdekesebbek, egyben összetettebbek is, mint pusztán a kategorikus imperatívusz állami szinten való alkalmazása. Igaz, fundamentális véleménykülönbségnek lehet tekinteni a realisták és Kant erkölcsről és történelemről alkotott képét, hisz ezek alapvetően határozzák meg a két elmélet milyenségét és a politikáról alkotott elképzeléseiket. Mint láthatunk, van néhány közös elem a két tábor között, viszont a részleges egyetértés kategóriájába tartozó pontok is csupán gyenge szálal köthetők össze, ráadásul a közös pont megállapítása után általában a konklúziók eltérő irányt vesznek. Azt azonban Kanttól nem lehet elvitatni, hogy ne lett volna tisztában a fent említett realista kiindulópontokkal. Úgy is fogalmazhatunk,

hogy a realista elmélet konstitutív tételei Kant politikai filozófiájának kiindulópontjait jelenti, melyeken a filozófus túlmutat az univerzális értékű erkölcsi törvények beemelésével. A filozófus ezen írásaiban rengeteg nem elhanyagolható megállapítást találhatunk helyes hatalomgyakorlásról, az államok közötti tisztességes interakciókról, vagy az emberi jogokról. Viszont feltételezhetjük, hogy a realisták és Kant elméletei a valóságban voltaképpen kiegészítik egymást, hisz normativitás nélkül nincs igazolt hatalom, csupán sikeres uralom, a politikai szféra sajátos gyakorlatának ismerete és e gyakorlatok alkalmazása nélkül pedig egy morális politikus sem lehet hatékony. Ahogyan Williams is megállapította, itt és most a központi hatalom legitimitációját nagyban meghatározzák a liberális értékek, valamint a demokratikus képviselő, és fontos, hogy ezek hatékonyan járultak hozzá az emberiség életkörülményeinek jobbá tételéhez. Ezeket az elveket Kant alapvetőnek tekinti politikafilozófiájában, tehát politikai írásainak tanulmányozása még hasznos is lehet a realisták számára.

Irodalomjegyzék

- Balogh László Levente 2013. A politikai hazugságokról. In: Fazekas Gergely Tamás–Miru György–Velkey Ferenc (szerk.): *Politica philosophiai okoskodás*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet. 324–339.
- Douglass, Robin 2016. Hobbes and political realism. In: Douglass, Robin–Rossi, Enzo (Eds.): *European Journal of Political Theory*. SAGE Publications Inc. Megjelenés alatt.
- Galston, William A. 2010. Realism in political theory. In: Douglass, Robin–Rossi, Enzo (Eds.): *European Journal of Political Theory*, Vol. 9., No. 4. SAGE Publications Inc. 385–411.
- Geuss, Raymond 2008. *Philosophy and Real Politics*. Princeton. Princeton University Press.
- Forrester, Katrina 2012. Judith Shklar, Bernard Williams and political realism In: Douglass, Robin–Rossi, Enzo (Eds.): *European Journal of Political Theory*, Vol. 11., No. 3. SAGE Publications Inc. 247–272.
- Jubb, R. 2015. Playing Kant at the Court of King Arthur. In: Andrew Hindmoor–Charles Pattie–Matt Sleat–Hayley Stevenson (Eds.): *Political Studies*, Vol. 63., No. 4. SAGE Publications Inc. 919–934.
- Kant, Immanuel 1991. Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. In: Láng Rózsa (szerk.): *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése / A gyakorlati ész kritikája / Az erkölcsök metafizikája*. Budapest, Gondolat Kiadó. 13–100.
- Kant, Immanuel 1997a. A fakultások vitája három szakaszban. In: Mesterházi Miklós (szerk.): *Történefilozófiai írások*. Szeged, ICTUS. 335–509.

- Kant, Immanuel 1997b. Ama közönségesen használt szólásról, hogy ez talán igaz az elméletben, ám a gyakorlatban mit sem ér. In: Mesterházi Miklós (szerk.): *Történefilozófiai írások*. Szeged, ICTUS. 167–235.
- Kant, Immanuel 1997c. Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. In: Mesterházi Miklós (szerk.): *Történefilozófiai írások*. Szeged, ICTUS. 41–59.
- Kant, Immanuel 1997d. Az örök békéről. In: Mesterházi Miklós (szerk.): *Történefilozófiai írások*. Szeged, ICTUS. 255–335.
- Kant, Immanuel 1997e. Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? In: Mesterházi Miklós (szerk.): *Történefilozófiai írások*. Szeged, ICTUS. 13–23.
- Kersting, Wolfgang 1992. Politics, freedom and order: Kant's political philosophy. In: Guyer, Paul (Ed.): *The Cambridge Companion to Kant*. Cambridge, Cambridge University Press. 342–367.
- Kis János 2004. *A politika mint erkölcsi probléma*. Budapest, Irodalom Kft.
- Hall, Edward–Sleat, Matt 2016. Ethics, morality and the case for realist political theory. In: Bellamy, Richard (Ed.): *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. Taylor–Francis Group. Megjelenés alatt.
- Honig, Bonnie 2001. The Foreigner as Founder. In: Honig, Bonnie: *Democracy and the Foreigner*. Princeton, Princeton University Press. 15–41.
- Newey, Glen 2010. Two dogmas of liberalism. In: Douglass, Robin–Rossi, Enzo (Eds.): *European Journal of Political Theory*, Vol. 9., No. 4. SAGE Publications Inc. 449–465.
- Newey, Glen 2012. Just politics. In: Bellamy, Richard (Ed.): *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, Vol. 15., No. 2. Taylor & Francis Group. 165–182.
- North, Richard 2010. Political realism: Introduction. In: Douglass, Robin–Rossi, Enzo (eds.): *European Journal of Political Theory*, Vol. 9., No. 4. SAGE Publications Inc. 381–384.
- Pap Milán 2016. Neo-hobbesiánus demokrácia A modus vivendi elmélete és a demokratikus legitimáció. In: Dr. Czibere Ibolya (szerk.): *Metszetek*, Vol. 5., No. 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet. 25–41.
- Philp, Mark 2012. Realism without Illusions. In: Balfour, Lawrie (Ed.): *Political Theory*, Vol. 40., No. 5. SAGE Publications Inc. 629–649.
- Riley, Patrick 2003. Kant. In: Miller, David (szerk.): *Politikai filozófiák enciklopédiája*. Budapest, Kossuth Kiadó. 240–241.
- Rossi, Enzo 2010. Reality and imagination in political theory and practice: On Raymond Geuss's realism In: Douglass, Robin–Rossi, Enzo (Eds.): *European Journal of Political Theory*, Vol. 9., No. 4. SAGE Publications Inc. 504–512.

- Sigwart, Hans-Jörg 2013. The Logic of Legitimacy. In: H. Zuckert, Catherine (Ed.): *The Review of Politics*, Vol. 75., No. 1. Cambridge, Cambridge University Press. 407–432.
- Sleat, Matt 2010. Bernard Williams and the possibility of a realist political theory. In: Douglass, Robin–Rossi, Enzo (Eds.): *European Journal of Political Theory*, Vol. 9., No. 4. SAGE Publications Inc. 347–367.
- Sleat, Matt 2013. Coercing non-liberal persons: Considerations on a more realistic liberalism. In: Douglass, Robin–Rossi, Enzo (Eds.): *European Journal of Political Theory*, Vol. 12., No. 4. SAGE Publications Inc. 347–367.
- Sleat, Matt 2014. Legitimacy in Realist Thought: Between Moralism and Realpolitik. In: Balfour, Lawrie (Ed.): *Political Theory*, Vol. 42., No. 3. SAGE Publications Inc. 314–337.
- Szűcs Zoltán Gábor 2014. Politika egy tökéletlen világban. A politikai realizmus elméleti előfeltevéseiről. In: Boda Zsolt (szerk.): *Politikatudományi Szemle*, XXIII/4. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 7–31.
- Williams, Bernard 2005. Realism and Moralism in Political Theory. In: Geoffrey Hawthorn (Ed.): *In the Beginning was the Deed*. Princeton, Princeton University Press. 1–18.

Párkapcsolatok jutalmazási mintázat és elégedettség szerinti vizsgálata

1. Bevezetés

A párválasztás a szociális viselkedés egyik legbonyolultabb, legösszetettebb jelensége. A szerelem – mint az intim kapcsolatok egy alapvető formája – erős és gyakori kölcsönösséggel jellemezhető az élet számos területén (Smith–Mackie–Claypool 2016). Amint egy kapcsolat kialakul, a partnerek jutalmazni kezdik egymást, és közben arra is törekednek, hogy kiegyensúlyozott és tisztességes legyen a jutalmazás közöttük. A kölcsönös jutalmak általában a méltányosság elvét követik, mely az az általánosan elfogadott nézet, miszerint egy kapcsolatban a partnerek által elnyert jutalmaknak arányosan kell viszonyulniuk befektetéseikhez (Adams 1965).

Alapvető és magától értetődő tény, hogy nagyon kevés a mindennapjainkban előforduló olyan szerelmi párkapcsolat, ahol egyik fél sem hajlandó hozzájárulni igazán a kapcsolat gyarapodásához, vagy mindkét résztvevő tökéletesen egyenlő mértékben hoz áldozatokat a másikért. A leggyakrabban előforduló forgatókönyv az, hogy valamelyik fél hozzájárulása egy-egy területen lényegesen meghaladja a másikat, így a befektetés-nyereség hányadosok a különböző színtereken egyenlőtlenek. A párkapcsolatban résztvevő felek eltérő mértékben érzékenyek az esetlegesen előforduló egyenlőtlenségre, és ez a méltánytalanságpercepció nagymértékben befolyásolhatja a partnerek egymás iránti érzéseit, a kapcsolatukkal való elégedettség mértékét, valamint az egymás iránt való elköteleződés szintjét. Ennek a felmerülő problémának megfelelően néhány kapcsolat fejlődik, fennmarad és tart akár egy életen át is, míg más kapcsolatok szakítással végződnek.

2. Társas csereelméletek

A cserekapcsolatokban Clark és Mills (1979) szerint alapvető elvárás, hogy az előnyök viszonyosságban részesüljenek, ezért a csereorientációt úgy definiálhatnánk, mint egy vágyat, elvárást, mely szerint a jutalmak nyújtása speciális vizszontszolgáltatást von maga után, vagy egy korábbi specifikus előnyre adott válaszként jelenik meg. A vonzalmi kapcsolatokban történő cserék számos dologban különböznek más kapcsolatokon belüli tranzakcióktól, alapvetően abban, hogy az emberek viselkedése mennyire függ egymástól, a cserejavaktól, és azok mennyiségétől, a cseretárgyak minőségétől, illetve a körülményekben, ahol az előnyök adatnak (Hatfield–Sprecher 1983).

A kapcsolatok során nem csak a szociális és gazdasági javak cserélődhetnek, ahogyan a kezdeti elméletek feltételezték, hanem a kapcsolati attribútumok is. A paradigma kiemelkedő jelentőségű elmélete Foa–Foa (1974) interperszonális erőforrás teóriája, mely a kapcsolatokban cserélődő erőforrásokat két dimenzió mentén osztályozza, melyek a partikularitás és a konkrétság, ezáltal meghatározva az interperszonális erőforrások hat osztályát, melyek a szerelem, a pénz, a státusz, az információ, a szolgáltatások és a termékek. Erőforrás-elméletük, melynek egy új értelmezési keretet biztosítottunk azáltal, hogy az intim kapcsolatok világában vizsgáltuk, kutatásunk egyik fontos kiindulási alapjának tekinthető.

3. Méltányosság-igazságosság elméletek

A méltányosság elmélete, egy szociálpszichológiai teória az igazságossággal kapcsolatban, minden interperszonális kapcsolatra vonatkozóan. A méltányosság az az általánosan elfogadott nézet, miszerint egy kapcsolatban a partnerek által elnyert jutalmaknak arányosan kell viszonyulniuk befektetéseikhez. Habár ez a kifejezés magában hordozza a visszaélés lehetőségét, mégis elsősorban olyan fogalomként használjuk, mely túlmutat az egyenlőségen, figyelembe veszi a férfi–női különbségeket és annak szükségét, hogy a minták variációjában is tudjunk gondolkodni. Egy kapcsolatot akkor tekintünk méltányosnak, ha a kapcsolat kiértékelése után arra az eredményre jutunk, hogy mindkét résztvevő relatív nyeresége egyenlő (Hatfield és mtsai. 1985). Méltánytalanság akkor következik be, ha valamelyik fél nyeresége nagyobb vagy kisebb, mint a másiké. Az elméletnek megfelelően azok, akik azt tapasztalják, hogy méltánytalan kapcsolatban élnek, szorongást fognak átélni, a túljutalmazott fél büntudatosnak fogja érezni magát a kedvezőbb helyzete miatt, míg az aluljutalmazott fél dühöt vagy csalódottságot fog átélni.

Walster (1978) szerint az egyének úgy tudják helyreállítani az aktuális méltányosságot, ha megváltoztatják a saját hozzájárulásukat vagy nyereségeiket, ha ráveszik a partnerüket ugyanerre, vagy pedig helyreállítják a pszichológiai méltányosságot azáltal, hogy megváltoztatják a szemléletmódjukat a saját és partnerük hozzájárulásával és nyereségeivel kapcsolatban.

3.1. Méltányossági fázisok az élet folyamán

Fontos kérdés, hogy vajon méltányosabbá válik-e egy kapcsolat, vagy házasság az idő előrehaladtával. Vajon a méltányosság-igazságosság egyformán fontos az élet különböző szakaszaiban? Könnyen megállapítható, hogy az élete során akár egy egyénnek, egy párnak vagy egy családi egységnek az egyensúlya folyamatosan változik. Különböző időszakokban az embereknek eltérő mértékű terheket

kell viselniük, ezért nem hasznos, ha úgy tekintjük a méltányosságot, mint egy egyszerű formulát, mely magába öleli az egész életet.

Rubin (1973) állítása szerint az emberek különösen egy kapcsolat kezdetén köteleződnek el a méltányosság mellett: „A közeli kapcsolatokban az egyének egyre kevésbé foglalkoznak azzal, hogy vajon ők mit kaphatnak a másiktól, és egyre inkább azzal törődnek, hogy ők vajon mit tehetnek a másikért.” Rubin (1973), Leik-Leik (1976) feltételezése szerint, tehát a cserék monitorozása a kapcsolat elmélyülésével csökken, amely jelenséget ők a bizalom kiépülésével magyarázzák.

A legtöbb szerző egyetért azzal a megállapítással, hogy az idő, amikor érdemes a méltányosság kérdéseivel foglalkozni egy kapcsolatban, a házasságot megelőző időszak, ekkor ugyanis a párok még sokkal könnyebben látják kapcsolatukat méltányosnak, míg akik hosszú ideje házasságban élnek, többször ütköztették már illúzióikat a valósággal. Valószínű, hogy az egyének párkapcsolatuk kezdetén az értékeléseiket és bevonódásukat egy romantikus nézőpontra alapozzák, később azonban, ahogy a romantika háttérbe szorul az egyének specifikus jutalmak, nyereségek mentén kezdik el értékelni kapcsolataikat.

3.2. Méltányossági érzékenység

A nők helyzetének megváltozása a közösségen, a munkán és a családon belül jelentős változásokat hozott a heteroszexuális kapcsolatok méltányosságában. Ahhoz, hogy a méltányosságot elérhessük egy kapcsolatban férfi és nő között, az élet különböző területeit kell felosztani egymás között. A fogalom tehát a foglalkozási, családi és személyes motivációs rendszereket egyaránt magában foglalja. A méltányossági érzékenység egy személyes változó, mely segít megmagyarázni a méltánytalanságra adott reakciókban megnyilvánuló egyéni különbségeket. Közvetlenül kapcsolódik a méltányossági elmélethez, és feltételezi, hogy a személyek konzisztensen, de egyénileg eltérő módon reagálnak az észlelt méltányosságra vagy méltánytalanságra, mert eltérő preferenciáik vannak a méltányosság iránt. Ezeknek a preferenciáknak a kontinuumán három osztályt különböztethetünk meg: a *nagylelkűeket*, a *méltányosságérzékenyeket* és a *feljogosultakat*.

A *nagylelkűek* legfőbb jellemzője az önzetlenség, hiszen számukra fontos az, hogy a partnerük befektetés-nyereség hányadosa nagyobb legyen, mint a sajátjuk, tehát kevésbé érdekli őket az, hogy saját maguk mit kapnak, míg annál jobban az, hogy mit adhatnak. A *méltányosságérzékenyek* a hagyományos méltányossági normának megfelelően előnyben részesítik azt, hogy a befektetés-nyereség hányadosok egyenlőek legyenek a partnerek között, így szorongást élnek át akár alul- vagy túljutalmazott szerepbe kerülnek. Végül a *feljogosult* egyének azok, akik azt preferálják, ha a saját befektetés-nyereség hányadosuk meghaladja a partnerükét, számukra tehát az a legfontosabb, hogy saját maguk mit kapnak társuktól.

Rachlin (1987) azt feltételezte, hogy mások a férfiak és a nők küszöbértékei a méltánytalan kondíciók esetén, mert lehetséges, hogy a nők számára pszichológiailag sokkal disszonánsabb, hogy kedvező helyzetben legyenek, semmint kedvezőtlenben, míg ennek a fordítottja igaz a férfiakra, a szocializációs tapasztalatok és szexuális szerep ideológiáinak megfelelően. Az eredmények alapján kétszer annyi nő aluljutalmazott, és kétszer annyi férfi túljutalmazott (Van Yperen–Buunk 1990).

4. A kapcsolaton belüli jutalmazást befolyásoló tényezők

4.1. Nemi szerep ideológia

A nemi szerep definíció szerint azokat a kulturális elvárásokat foglalja magában, amelyeket a társadalom egy adott társadalmi nemhez rendel, többek között, hogy az adott nemű embernek hogyan kellene viselkednie, beszélnie, öltözködni és gondolkodnia, valamint hogy milyen célok elérésére kellene törekednie, és milyen tevékenységekben kellene részt vennie.

A hagyományos nemi szerepek szerint a férj a pénzkereső, a feleség a házvezető. Napjainkban azonban a szerepek kevésbé különülnek már el ilyen élesen, mint a tradicionális társadalmakban, így a nők munkáját és anyagi hozzájárulását, valamint a férfiak házimunkáját egyaránt figyelembe kell venni a méltányossági ítéleteknél. Az észlelt igazságosság annál erősebb összefüggésben áll a párkapcsolati elégedettséggel, minél egalitáriánusabb az ideológia az adott kultúrában. Vizsgálatok eredményei alapján, a nem egalitáriánus kultúrában élő nők számára kevésbé jelent terhet a sok házimunka végzése, és általában véve elégedettebbek az életükkel, míg az egalitáriánus kultúrában élő nők neheztelnek a sok házimunka végzésével kapcsolatban, és elégedetlenebbek lesznek a családi életükkel, tehát sokkal nagyobb érzékenységet mutatnak az őket érő méltánytalan kondíciók esetén (Greenstein–Teachman 2009).

4.2. Kapcsolatformálódás és elköteleződés

Evolúciós értelemben a kapcsolat megismerkedési és felépülési fázisa nem más, mint a párválasztáshoz szorosan kapcsolódó jelenség, az udvarlás. A nők általánosságban véve érzékenyebbek az udvarlást kíséző rituálékra, és nagyobb figyelmet fordítanak azokra az ajándékokra, melyek párjuk nagylelkűségét mutatják (Bereczkei 2012). Ezzel a megállapítással egybehangzik Belk és Coon (1993) azon vizsgálati eredménye, miszerint a férfiak könnyedén a női kizsákmányolás áldozataivá válhatnak.

A kapcsolatok szakaszolásának megfelelően, az udvarlás fázisát a megszilárdulás időszaka követi, ez azonban nem minden párkapcsolatban következik be, elő-

fordulhat ugyanis, hogy a kapcsolat csak rövidtávra szól. Amennyiben azonban nő a kapcsolati bevonódás, intimitás, a másik iránti egyre nagyobb érdeklődés és elköteleződés a jelzője annak, hogy az egyén egyre inkább elmozdul az énközpontúság felől, a „mi orientáció” felé. Ebben az időszakban a kezdeti vonzalom meghatározóinak a súlya megváltozik. A méltányosság-igazságosság egyensúly elkezd másképp működni, az elköteleződés növekedésének köszönhetően ugyanis elfogadhatóvá válik mindkét fél számára, ha az egyensúly bizonyos helyzetekben felborul. Az egymás iránti vonzalmat már sokkal inkább a kölcsönös jutalmazás és kitárulkozás határozza meg, mint a fizikai megjelenés. A kapcsolatból származó egyéni jutalmakat meghaladja a felek által alkotott egység összességében vett jutalma, így elkötelezett párok esetén a partner az én részévé válik. Rusbult (1980) befektetési modellje értelmében az egyén elköteleződése a párkapcsolata iránt annál nagyobb lesz, minél kielégítőbb az számára, minél kevesebb a rendelkezésre álló alternatíva, és minél több a befektetés. Rusbult a befektetéseket úgy definiálja, mint erőforrások, melyeket egy kapcsolatba fektetünk, de annak végétével már nem tudjuk visszanyerni őket. Azok az egyének, akik úgy érzik, hogy méltánytalanul bánnak velük, kevésbé köteleződnek el kapcsolatuk iránt, mint azok, akik méltányos bánásmódban részesülnek.

4.3. Párkapcsolati elégedettség

Számtalan társas csereelméleti nézőpontot követő kutató tanulmányozta, hogy milyen tényezők határozzák meg a párkapcsolati elégedettséget. Egyesek szerint azok a kapcsolatok a legkielégítőbbek, amelyek méltányosak, míg mások szerint azok, amelyek egyenlőek. Mi azonban úgy gondoljuk, hogy nemcsak a méltányosság és egyenlőség játszik fontos szerepet a párkapcsolattal való elégedettség meghatározásában, hanem a jutalmazás és számos egyéb specifikus tényező is.

Vizsgálatok sorozata kimutatta (Sprecher 2001; Traupmann és mtsai. 1983), hogy a méltányosság kapcsolatban áll az elégedettséggel, tehát egy fontos prediktora a kapcsolat minőségének. Más elméletek azonban azt bizonyították, hogy a méltányosság percepciója az elégedettség meghatározásában mégsem egyformán fontos mindenki számára. Lujansky és Mikula szerint a méltányosság csak nagyon gyenge bejósolója a kapcsolat minőségének, míg Berg és McQuinn megállapította, hogy a méltányosság pár hónappal a párkapcsolat előrehaladtával már nem jósolja be a stabilitást (Van Yperen–Buunk 1990). Cate és Michaels kutatásai azt bizonyítják, hogy az egyének által kapott jutalmak erősebb meghatározói a házasság előtti kapcsolatok elégedettségének, mint maga a méltányosság, habár mindkét tényező erősen befolyásolja a párkapcsolati elégedettséget. Az eredmények alapján azonban nem tudjuk megmondani, hogy ez a kiépülő bizalom miatt van-e, vagy esetleg azért, mert az emberek egyre több jutalmat kapnak, és

nem érzik szükségét az elosztás nyomon követésének. A monitorozás szükségletének csökkenése azzal is magyarázható, hogy az egyének a figyelmüket nem arra fordítják, hogy a jutalmak elosztását mérlegeljék, hanem a jutalmak hozzájárulását a kapcsolat egészéhez.

5. A vizsgálat célja és a hipotézisek

Jelen vizsgálatunk a kapcsolatokon belüli jutalmazást és elégedettséget vizsgálta a kapcsolati elköteleződés függvényében, különös tekintettel a nemi különbségekre. Kutatásunkból azt szeretnénk megtudni, hogy vajon vannak-e különbségek a jutalmazási mintázatokban az elköteleződés mértékének megfelelően, illetve hogy vannak-e ebben, valamint a párkapcsolati elégedettséget meghatározó tényezők tekintetében nemi különbségek. Kíváncsiak vagyunk még arra is, hogy létezik-e bármiféle eltérés a hagyományos és modern nemi szerepeket képviselő egyének jutalmazási gyakorlatában.

Egyes szakirodalmi források alapján olyan kép bontakozik ki a párkapcsolatban élő nőkről, miszerint tolerálják az aluljutalmazottságot, és vállalják az áldozatkészséget, különösen a hosszú távú elköteleződés esetén. Ugyanakkor arra utaló irodalmat is tárgyaltunk, mely szerint az egalitáriánus nemi szerepet képviselő kultúrákban a nők érzékenyek az aluljutalmazásra. Kíváncsiak voltunk, hogy a magyar fiatal nőket, akik vélhetően modernebb nemi szerepet képviselnek, mi jellemez ebben a tekintetben. A társadalmi evolúció hozta jutalommintázat-változások mellett vajon megjelennek-e azok a nemi különbségek, melyeket az evolúciós pszichológia jól tud magyarázni a férfiak és a nők eltérő párválasztással kapcsolatos motívumai alapján.

Vizsgálatunk során öt fő hipotézist fogalmaztunk meg, melyek a következők:

H1: Az elkötelezett kapcsolatokban a cseretevékenység – úgy az adás, mint a kapás – intenzívebb.

Ezt a hipotézisünket arra alapozva fogalmaztuk meg, hogy amint szakirodalmi áttekintésünkben is bemutattuk, Hatfield és munkatársai (1985) azt hangsúlyozták, hogy az intim kapcsolatok tökéletesen értelmezhetőek a csereelméletek keretében. Állításunk különösképp igazolódni látszik Rusbult (1980) befektetési modellje alapján is, melynek értelmében a kapcsolati elköteleződés nagyobb, ha több a befektetés.

H2: Az elkötelezett kapcsolatokban az időszakos aluljutalmazottságra türelmebben reagálnak, mint a nem elkötelezett kapcsolatok esetében.

Feltevésünk alapját Cate, Lloyd és Long (1988) megállapítása képezi, miszerint az emberek az elmélyült kapcsolatokban kevésbé monitorozzák az elosztási folyamatokat a kiépülő bizalom vagy az általuk kapott növekvő mennyiségű jutalom miatt.

H3: A nők és a férfiak párkapcsolattal való elégedettségét eltérő tényezők befolyásolják.

Ezt a feltételezésünket kulturális és evolúciós okokra hivatkozva fogalmaztuk meg, hiszen a különböző nemi szerep ideológiákat képviselő kultúrákban más és más tényezők határozzák meg a nők és a férfiak elégedettségét párkapcsolatukat illetően, valamint evolúciós magyarázatként szolgál az is, hogy a két nem képviselői eltérő tényezők fontosságát hangsúlyozzák rövid és hosszú távú kapcsolataik során.

H4: A jutalmazási gyakorlat és a jutalmazottsági érzékenység tekintetében megmutatókozó nemi különbségek nagyobbak a nem elkötelezett párkapcsolatban élő személyeknél, mint az elkötelezett kapcsolatban élőkénél.

Ezt a vizsgálati kérdésünket szintén evolúciós magyarázatokra alapozzuk, hiszen tudjuk, hogy a nők az elköteleződés mértékétől függetlenül minden kapcsolatot inkább hosszú távra terveznek, míg a férfiak csak nagyfokú elkötelezettség esetén vállalnak áldozatokat partnerük iránt, rövid távú elköteleződés esetén kevésbé áldozatkészek és jutalmazóak (Bereczkei 2008).

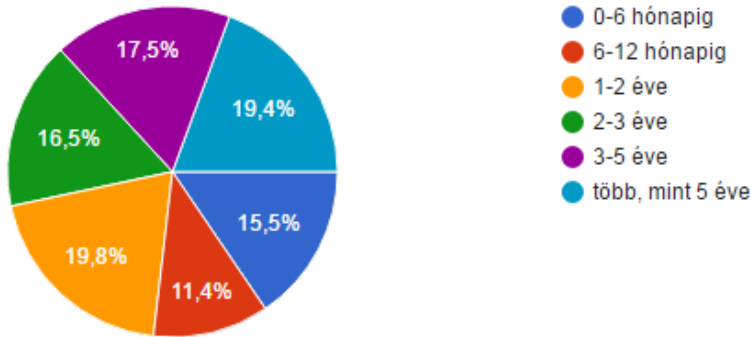
H5: Különbségek találhatóak a hagyományos és a modern nemi szerepeket képviselő egyének jutalmazási mintázataiban.

Hipotézisünk alapja az az állítás, miszerint a modern nemiszerep-felfogást képviselő nők, azaz akik egalitáriánusabb nézeteket vallanak, kevésbé tolerálják az aluljutalmazottságot, míg a tradicionális elveket képviselő nők számára kevésbé játszik fontos szerepet a méltányos bánásmód (Greenstein–Teachman 2009).

6. A vizsgálat bemutatása

6.1. A vizsgálati személyek

Az általunk megfogalmazott vizsgálati kérdés célközönségéül a 20 és 30 év közötti, fiatal, párkapcsolatban élő egyéneket tűztük ki. A kutatásban résztvevő személyek teljes mintája 901 főt tartalmazott, a hiányos, illetve érvénytelenül kitöltött adatok miatt azonban a mintánk 722 főre redukálódott, melyben 135 férfi és 587 női résztvevő szerepelt. A kapcsolat státuszát tekintve a kitöltők 57,5%-a együtt járásról, 24,8 %-a együttélési viszonyról jegyesség nélkül, 10,4%-a házasságról, 5,9%-a együttélésről és jegyességről, 1,8%-a együttélés nélküli jegyességről számolt be. A kapcsolat fennállásának időtartamára vonatkozó adatokat a 6.1-es ábra szemlélteti.

6.1.-es ábra: A párkapcsolatban élő egyének által együtt töltött idő tartama

6.2. A vizsgálati módszer, eszközök

Az általunk megtervezett vizsgálat lebonyolítása online kérdőív segítségével történt, melyet több internetes közösségi oldalon megosztva gyűjtöttük a kutatás alapját képező vizsgálati személyeket. A kitöltők mind párkapcsolatban élő, különböző nemű, életkorú és kapcsolati státuszú egyének voltak. A kérdőív kitöltése anonim módon történt, ami biztosította az egyének adatainak titkosságát. A vizsgálat néhány demográfiai adat meghatározásával kezdődött, melyek később fontos elemzési szempontokká váltak.

a) Elköteleződés

Az elköteleződés mérésére Rusbult 15 itemű elköteleződésmérő skáláját (Rusbult–Martz–Agnew 1998) alkalmaztuk, mely három alskála segítségével méri az egyének kapcsolat iránti elköteleződését. A kérdőív 15 kérdést tartalmaz, melyek mindegyikére egy 1-től 9-ig terjedő Likert-skálán kell választ adni, ahol az 1-es jelentése az, hogy „Egyáltalán nem ért egyet”, a 9-es pedig az, hogy „Teljesen egyetért”. A magasabb pontszám nagyobb elköteleződést jelent. A kérdőív három alskálájához, melyek belső validitása külön-külön is elég magas, eltérő itemek tartoznak. Az első alskála, a „Folytatni szeretné a kapcsolatot” az 1, 5, 10, 11, 14-es, a második alskála, a „Kötődés” a 2, 4, 9, 13, 15-ös, a harmadik alskála, a „Hosszú távú orientáció” pedig a 3, 6, 7, 8, 12-es itemeket tartalmazza. A mérőeszköz belső megbízhatósága megfelelő volt (0,93), alskálákra bontva is (folytatás=0,88; kötődés=0,74; hosszú távú orientáció=0,84).

b) Nemiszerep-orientáció

Az egyének által képviselt nemiszerep-ideológia mérésére Bem Nemiszerep-orientáció kérdőívének rövidített, 12 itemű (Mateo–Fernandez 1991) változatát alkalmaztuk.

maztuk, melyben hat feminin és hat maszkulin szerepeknek megfelelő tulajdonságot kell értékelni egy 5 fokú válaszkálán, ahol az 1-es jelentése, az „Egyáltalán nem jellemző rám”, az 5-ös pedig az „Erősen jellemző rám”. A megbízhatóság a nőies (0,79) és a férfias alskála (0,88) esetén is megfelelő volt.

c) Méltányossági preferencia

Kérdőívünk ezen részét, az Equity Preference Instrument alapján témavezetőmmel közösen szerkesztettük a méltányossági preferencia mérésére. Az itemkészlet három nagyobb kérdésblokk, melyek mindegyike négy állításból áll, melyeket 5-fokú Likert skálán kellett véleményezni (1=„Egyáltalán nem ért egyet”, 5=„Erősen egyetért”). A kérdéscsoportok három, a méltányossággal kapcsolatos személyiségjegyet tartalmaznak: a feljogosultságot, a nagylelkűséget, illetve a méltányosságérzékenységet. A mérőeszköz alskálái közepes megbízhatóságról számolnak be (feljogosult=0,53; nagylelkű=0,65; méltányosságérzékeny=0,55).

d) Jutalmazási érzékenység

A kérdőív következő egysége szintén egy saját fejlesztésű mérőeszköz, melyet a jutalmazási érzékenység mérésére alkottunk meg Foa és Foa (1974) erőforrás-elmélete alapján, a hat interperszonális erőforrásra vonatkozóan. Arra voltunk ugyanis kíváncsiak, hogy az egyének hogyan látják saját és partnerük hozzájárulását a kapcsolathoz. Minden tételhez három kérdés kapcsolódott, melyeket a vizsgálati személyeknek egy 5-fokú skálán kellett értékelni, ahol az 1-es jelentése „Egyáltalán nem”, az 5-ös jelentése „Nagyon”. A kérdések első csoportja az „adó” magatartást vizsgálta, azaz azt, hogy az adott személy mivel és milyen mértékben támogatja a kapcsolatát. A második csoport a „kapás” jelenségét vizsgálta azáltal, hogy az egyéneknek véleményezniük kellett a párjuk erőfeszítéseit a kapcsolatot illetően. Végül minden itemhez tartozó utolsó kérdés arra vonatkozott, hogy hogyan érezné magát az egyén, ha a rendelkezésre álló erőforrások mennyisége átmenetileg csökkenne, azaz az aluljutalmazottsági érzékenységet is felmértük. A vizsgálati eszköz egyes alskálái közepesen erős belső megbízhatósággal jellemezhetőek (adás=0,46; kapás=0,65; aluljutalmazási érzékenység=0,66).

e) Párkapcsolati elégedettség

A párkapcsolati elégedettség mérésére a Kapcsolati elégedettség skála magyar változatát (RAS-H) alkalmaztuk (Martos–Sallay–Szabó–Lakatos–Tóth–Vajna 2014), mely az eredeti, hét tételből álló angol változathoz képest tartalmaz egy nyolcadik itemet is, amely a szexuális elégedettségre vonatkozó kérdés. A skála hat pozitív és két negatív tartalmú kérdést tartalmaz, melyeket értékelő válaszkála 1-től 5-ig terjed (1=„Egyáltalán nem”, 5=„Nagyon”). A mérőeszköz erős belső konzisztenciával rendelkezik, hiszen Cronbach- α értéke 0,87.

7. Az empirikus vizsgálat eredményei

A vizsgálat során kapott adatok elemzését az IBM SPSS Statistics 21 program segítségével végeztük.

A vizsgálati kérdéseinket alátámasztó statisztikai elemzések megkezdése előtt, első lépésként bizonyos változókat átalakítottunk, összevontunk, valamint újakat is létrehoztunk. Az „Elégedett” változót a RAS-H kérdéseire adott válaszok; az „Alulérzékeny” változót a Jutalmazási kérdőív aluljutalmazottsági érzékenységet vizsgáló kérdéseire adott válaszok; a „Méltányos” változót pedig a Méltányossági preferencia kérdőív méltányosságérzékenységi kérdésekre adott válaszok átlagaként kaptuk. A *Rusbult*-mutató az érzelmi elköteleződés mértékét fejezi ki, melyet úgy számítottunk ki, hogy vettük az egyének *Rusbult* Elköteleződésmérő skáláján elért pontszámainak az átlagát. Az „Adás” és a „Kapás” változókat a Jutalmazási kérdőívben az egyén önmaga, illetve partnere által szolgáltatott erőforrásoknak az értékeléséből származó pontszámok átlagaként számoltuk ki. A „Házasság” változó – melyen itt az intézményes elköteleződést értjük – két értékét úgy határoztuk meg, hogy azok az egyének, akik kapcsolati státuszukat tekintve nem jegyesek vagy házasságban, 0-s értéket, míg akik igen, 1-es értéket kaptak. Az ezekkel a mutatókkal végzett műveletek során kapott leíró statisztikai eredmények kerülnek itt bemutatásra.

Elsőként arra voltunk kíváncsiak, hogy a jutalmazó magatartást alapvetően meghatározó „Adás” és „Kapás” változók milyen összefüggésben állnak a párok közötti elköteleződéssel, illetve az elégedettséggel. Az erre vonatkozó adatokat a 7.1.-es táblázat szemlélteti.

Változó	Adás	Kapás
Érzelmi elköteleződés	0,37	0,41
Elégedettség	0,32	0,55

7.1.-es táblázat: Adás és kapás változó az érzelmi elköteleződés és elégedettség függvényében

A táblázat eredményei alapján közepesen erős, pozitív irányú együttjárás található a Spearman-féle rangkorrelációs együttható értéke szerint mind az elégedettség, mind pedig az érzelmi elköteleződés változó esetében az adással, valamint a kapással.

Az elégedettséggel kapcsolatban álló korrelációs elemzések mellett kíváncsiak voltunk arra is, hogy vajon milyen tényezők befolyásolják a nők és a férfiak párok közötti elköteleződését. Ennek érdekében az „Elégedettség” változón lineáris regresszióanalízist végeztünk Stepwise-módszer segítségével. Az elemzés eredményeit az 7.2.-es és 7.3.-as táblázat szemlélteti.

Változó	β értéke a regressziós egyenletben	p értéke
Kapás	0,47	$p < 0,01$
Érzelmi elkötelezettség	0,38	$p < 0,01$

7.2.-es táblázat: A férfiak elégedettségét meghatározó tényezők
($R^2=0,54$; $F(2,125)=72,8$; $p < 0,01$)

Változó	β értéke a regressziós egyenletben	p értéke
Kapás	0,43	$p < 0,01$
Érzelmi elköteleződés	0,41	$p < 0,01$
Intézményes elkötelezettség	-0,14	$p < 0,01$

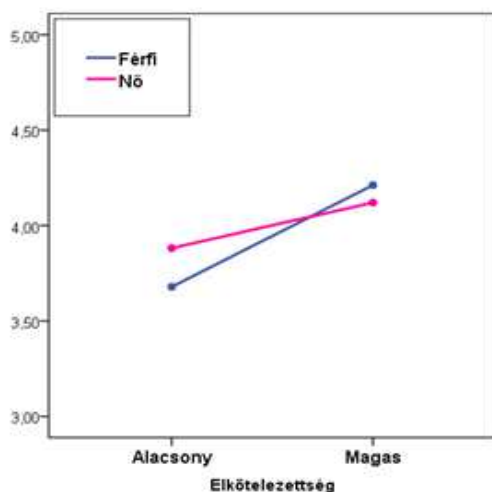
7.3.-as táblázat: A nők elégedettségét meghatározó tényezők
($R^2=0,47$; $F(3,545)=160,47$; $p < 0,01$)

Vizsgálatunk alapján a férfiak párkapcsolattal való elégedettségét két tényező befolyásolja szignifikáns mértékben, ez a két változó nem más, mint a kapás ($\beta=0,47$; $p < 0,01$), valamint az érzelmi elkötelezettség ($\beta=0,38$; $p < 0,01$). A nőknél elvégzett regresszióanalízis eredményei alapján három változó fejt ki szignifikáns hatást a megelégedésre. Közülük kettő pozitív irányú összefüggésben áll az elégedettséggel: mégpedig a kapás ($\beta=0,43$; $p < 0,01$) és az érzelmi elköteleződés ($\beta=0,41$; $p < 0,01$), az intézményes elkötelezettség ($\beta=-0,14$; $p < 0,01$) pedig negatív irányú hatást gyakorol, vagyis az intézményesen el nem kötelezett nők elégedettebbek.

Ezt követően az „Adás” és a „Kapás” változókra gyakorolt hatásokról számolunk be több szempontú varianciaanalízis alapján a nem, az érzelmi elköteleződés és a házasság független változók bevonásával.

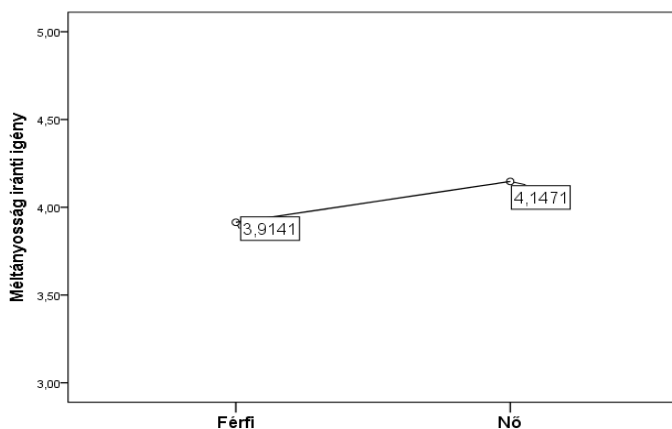
Eredményeink alapján az adás szignifikáns összefüggésben áll az érzelmi elköteleződéssel [$F(1,682)=36,36$; $p < 0,01$], valamint az érzelmi elköteleződés és a nem interakciójával [$F(1,682)=5,29$; $p=0,02$], a kapás változójának vizsgálatakor azonban nem találtunk szignifikáns hatásokat. A rendelkezésre álló adatok alapján tehát a vizsgált független változók leginkább az adással állnak összefüggésben, így ez befolyásolja legjobban, hogy mi jellemzi a jutalmazást a kapcsolat egyes fázisaiban. Az összefüggést a 7.4.-es ábra szemlélteti.

Az ábra alapján az érzelmileg elkötelezett egyének többet adnak, mint a kevésbé elkötelezettek, különösképpen igaz ez a férfiak esetében. A kevésbé elkötelezett férfiak a kapcsolat kezdetén kevesebbet jutalmaznak, amint azonban elmozdulnak a stabilitás irányába partnerük iránt, nagyobb költségeket hajlandóak vállalni, ezáltal emelkedik a jutalmazó viselkedésük gyakorisága. A nők már a kapcsolat elején is relatíve nagy odaadással viszonyulnak partnerükhöz, később, a bevonódás növekedésével azonban még tovább emelik befektetéseiket.

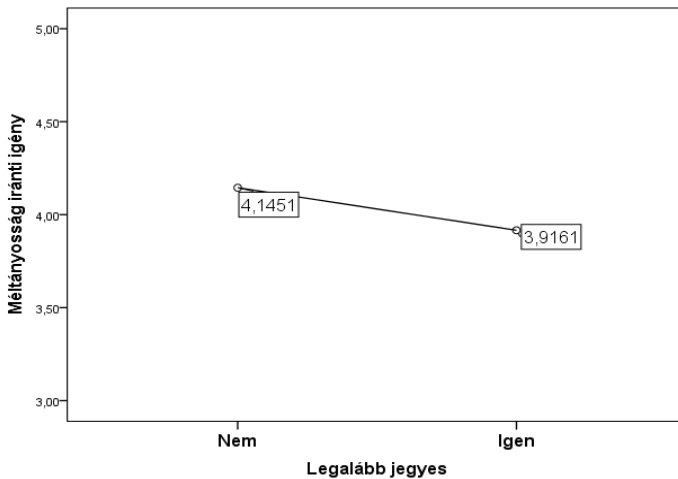

7.4.-es ábra: Az adás mértéke az érzelmi elköteleződés és a nem függvényében

A jutalmazással kapcsolatban álló változókon végzett elemzések után az idáig nem vizsgált méltányossági és aluljutalmazottsági érzékenységre vonatkozó vizsgálatok eredményeit tekintjük át. A „Méltányosság” változón végzett több szempontú varianciaanalízis eredménye szerint az egyének méltányosság iránti igénye elsősorban a vizsgálati személyek nemétől [$F(1,685)=7,13; p<0,01$], valamint az intézményes elköteleződés mértékétől függ szignifikánsan [$F(1,685)=6,88; p<0,01$]. Ezeket az összefüggéseket a 7.5.-ös és a 7.6.-os ábra mutatja.

7.5.-ös ábra: A nem hatása a méltányossági érzékenységre

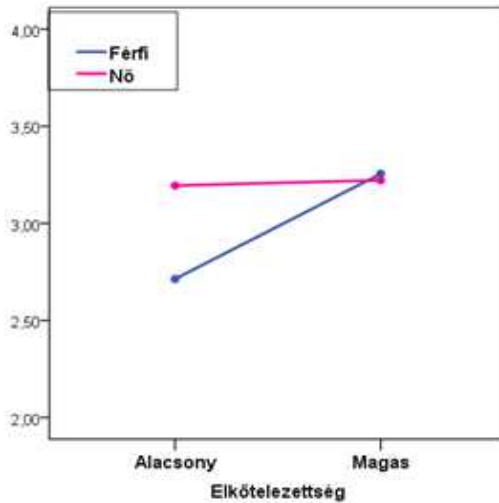

7.6.-os ábra: Az intézményes elköteleződés hatása a méltányossági érzékenységre

A nem méltányossági érzékenységre gyakorolt hatását szemléltető ábra alapján a nők számára kis mértékben fontosabb a méltányosság percepciója a kapcsolatban, mint a férfiak számára. Az intézményes elköteleződés által kifejtett hatás pedig azt szemlélteti, hogy a kevésbé elkötelezett párok nagyobb hangsúly fektetnek a méltányossági megfontolásokra, míg az elkötelezett párok kevésbé érdekeltek iránta.

Ezután a tényleges aluljuttalmazottsági érzékenység vizsgálata következett, mely nem általánosságban méri a méltányossági érzékenységet, mint az előző változó, hanem konkrétan, a saját kapcsolatra vonatkoztatva, hogy az adott egyén mennyire tudja az átmeneti aluljuttalmazottságot tolerálni. Az elemzés eredményeként megtudtuk, hogy ez a mutató szignifikáns összefüggésben áll a nemmel [$F(1,683)=4,41$; $p=0,04$], az érzelmi elköteleződéssel [$F(1,683)=7,13$; $p=0,01$], valamint ezek interaktív formulájával is [$F(1,683)=5,83$; $p=0,02$]. Az összefüggéseket a 7.7.-es ábra szemlélteti.

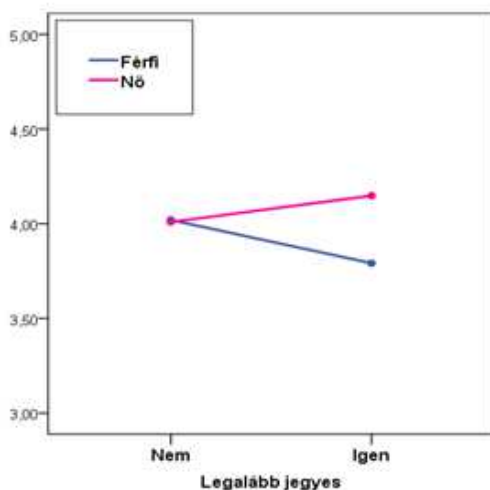
A nem és az elköteleződés aluljuttalmazottsági érzékenységre gyakorolt hatása alapján a férfiak a kapcsolatuk kezdeti fázisában, amikor az elköteleződés szintje még alacsony, kevésbé érzékenyek az aluljuttalmazásra, amint viszont a bevonódás mértéke megnő, növekszik a szenzitivitásuk is az aluljuttalmazást illetően. A nők esetében eltérő eredmények tapasztalhatóak. Az általuk reprezentált minta alapján az látszik, hogy viszonylag konstans szintű az aluljuttalmazási érzékenység a kapcsolat különböző fázisaiban.

7.7.-es ábra: Az aluljuttalmazottsági érzékenység a nem és az elkötelezettség függvényében

Végül arra voltunk kíváncsiak, hogy vajon a hagyományos nemi szerepfelfogást képviselő egyének esetében is hasonló összefüggés rajzolódik-e ki az aluljuttalmazottsági érzékenység tekintetében, ezért vizsgálati mintánkat szétválasztottuk a Bem Nemiszerep-orientáció kérdőívére adott válaszok alapján hagyományos és modern nemi szerepet képviselők csoportjára. Az így kapott tradicionális nézeteket valló minta 371 főre redukálódott. Körükben már elemezni tudtuk az egyének jutalmazási mintázatát, azon belül is az adás magatartását, melyen több szempontú varianciaanalízist hajtottunk végre azoknak a változóknak a bevonásával, melyeket korábban bemutattunk (nem, érzelmi elkötelezettség, intézményes elkötelezettség). Ennek eredményeként megtudtuk, hogy az adás szignifikáns összefüggésben áll az érzelmi elköteleződéssel [$F(1,363)=10,44; p<0,01$], és a nem valamint az intézményes elköteleződéssel interakciójával is [$F(1,363)=4,03; p<0,05$]. Ezt a kapcsolatot a 7.8.-as ábra szemlélteti.

Az ábra alapján a hagyományos nemiszerep-ideológiákat képviselő nők és férfiak jutalmazási mintázataiban különbségek találhatók az intézményes elköteleződéssel függvényében. A tradicionális szemléletű nők és férfiak a kapcsolat kezdetén kisebb elköteleződéssel mellett is relatíve sok költséget vállalnak, majd befektetéseiket a nők tovább emelik, a férfiak azonban csökkentik a kapcsolat előrehaladtával. A hagyományos nemiszerep-felfogást képviselő nők és férfiak esetében tehát a stabilitás ellentétes irányú jutalmazó magatartást eredményez.

7.8.-as ábra: Az adás mértéke a házassággal kapcsolatos elköteleződés és a nem függvényében, a hagyományos nemiszerep-ideológiákkal rendelkező személyek csoportjában

8. Következtetések

Kutatásunk elsődleges célja a jutalmazási érzékenység és a párkapcsolattal való elégedettség vizsgálata volt az elköteleződés függvényében, nők és férfiak körében. Vizsgálati eredményeink, implikációink kerülnek most bemutatásra.

a) Az elkötelezett kapcsolatokban intenzívebb a cseretevékenység.

A hipotézisben megfogalmazott elvárást támogatja az az eredmény, hogy az adás és a kapás változói szignifikánsan korrelálnak az érzelmi elköteleződéssel, továbbá az, hogy az adás a nemet, az intézményes-, illetve érzelmi elkötelezettséget bevonó varianciaanalízis szerint is összefügg az érzelmi elköteleződéssel, mégpedig olyan módon, hogy a nagyobb elkötelezettséget mutató személyekre nagyobb fokú jutalmazás jellemző.

Szintén alátámasztja feltevésünket az a megállapítás, hogy a vizsgálatban résztvevő férfiak és nők párkapcsolati elégedettségének meghatározásában fontos szerepet játszik az általuk kapott jutalmak mennyisége, ami arra enged következtetni, hogy minél több a jutalmazás egy kapcsolaton belül a felek között, annál több pozitív érzést kelt ez a párkapcsolatuk egésze iránt, tehát annál boldogabbak és elkötelezettebbek lesznek. Első hipotézisünk vizsgálata során kapott eredményeink tehát megfelelnek azoknak a szakirodalmi forrásoknak, melyek

értelmében nemcsak az egyszerű szerepkapcsolatok, hanem az intim kapcsolatok is értelmezhetőek a csereelméleti keretek között (Hatfield 1985).

b) Az elkötelezett személyek kevésbé érzékenyek az aluljuttalmazottságra.

Vizsgálati kérdésünk elemzése során ellentmondásos eredményre jutottunk, hiszen a házasság iránti elköteleződés méltányosságra gyakorolt hatásának vizsgálata szolgáló adatok azt szemléltetik, hogy a kapcsolati stabilitás növekedésének köszönhetően csökken a méltányossági megfontolások jelentősége. Ezzel szemben azonban a valós aluljuttalmazottsági érzékenység magasabb az elkötelezett párkapcsolatban élők esetében, különösképpen igaz ez a férfiakra. Ennek oka feltehetőleg az lehet, hogy a férfiak egy kapcsolat elején, főként az udvarlás időszakában nem várják jutalmaik viszonzását, amint azonban elköteleződnek a hosszú távú orientáció iránt, jobban kedvelik, ha a túljuttalmazott fél szerepét tölthetik be. A nők esetében a párjuk iránti érzelmi elköteleződés hiányában is magas a szenzitivitás a kedvezőtlen feltételek érzékelése esetén, melynek szintje azonban a kapcsolati bevonódás fokozódásával csak kis mértékben vagy egyáltalán nem emelkedik. A nők esetében tapasztalt összefüggés, úgy tűnik, Greenstein és Teachman (2009) állítását látszik igazolni, miszerint a modern nemiszerep-felfogást képviselő nők, azaz akik egalitáriánusabb nézeteket vallanak, kevésbé tolerálják az aluljuttalmazottságot. Második hipotézisünket tehát eredményeink részben igazolták csupán.

c) A nők és férfiak elégedettségét eltérő tényezők befolyásolják az intim kapcsolataikban.

Hipotézisünk vizsgálata érdekében elsőként meghatároztuk, hogy mely változók befolyásolják az egyének párkapcsolattal való elégedettségét, majd összehasonlítottuk a két nem esetében kapott eredményeket. Így megtudtuk, hogy a nők és férfiak párkapcsolati elégedettségét alapvetően ugyanaz a két tényező befolyásolja a legnagyobb mértékben, mégpedig az általuk kapott jutalmak mennyisége, illetve az érzelmi elköteleződésük szintje, kivételt képez azonban az intézményes elköteleződés, amely a nők esetében negatív irányú hatást fejt ki az elégedettségre. Az intézményes elköteleződés elégedettségre gyakorolt negatív hatásának oka vélhetően az a fentebb taglalt összefüggés lehet, melynek értelmében az elköteleződés növeli a nők aluljuttalmazottsági érzékenységét, így feltehetőleg fokozott figyelemmel reagálnak a kedvezőtlen körülményeikre, melyek negatív érzelmeket táplálnak bennük kapcsolatuk iránt, és mely érzelmek tudatosodása a kapcsolat egészével szemben érzett elégedetlenséghez vezet. További magyarázat lehet a függéstől való félelem, a kiszolgáltatottság érzése, illetve a férfiaknál olykor megjelenő birtoklásvágy is. Harmadik hipotézisünk tehát részlegesen igazolódott.

d) Nagyobb nemi eltérések fedezhetők fel a nem elkötelezett párok esetében a jutalmazási gyakorlatokban, illetve az aluljutalmazási érzékenységekben, mint az elkötelezett párok tekintetében.

Elvárásainkkal összhangban a férfiak a kapcsolat elején viszonylag alacsony szinten tartják költségeiket, míg a nők már akkor is magasabb szintű adományozó magatartást tanúsítanak, így szignifikáns különbségek tapasztalhatók a két nem között. A kapcsolati bevonódás fokozódásával, ahogyan az egyének a „mi orientáció” felé haladnak, csökkennek a nemek közötti eltérések.

Ezt az eredményt azzal magyarázzuk, hogy a férfiak egy kapcsolat kezdetén a rövid és hosszú távú orientáció között való mérlegelés miatt hajlamosabbak kevesebb törődést és anyagi ráfordítást tanúsítani partnerükkel szemben, míg a nők már a formálódás, megszilárdulás fázisában is odaadóbbak, ugyanis ők hosszú távra terveznek. Az elköteleződés fokozódásával azonban mindkét nem tagjai – növekvő bizalmuk és szeretetük miatt – hajlandóvá válnak áldozatokat vállalni partnerük boldogságáért (például a férfiak is kiveszik részüket a gyermeknevelés terheiből). Újabb támogató adat hipotézisünk szempontjából, hogy az aluljutalmazási érzékenység vizsgálata során hasonló eredményekre jutottunk, hiszen a férfiak alacsony érzelmi elköteleződés mellett kevés figyelmet fordítanak az aluljutalmazottság érzésére, míg a nők a kapcsolat formálódási időszakában is magas szenzitivitási értéket érnek el, tehát nagy nemi különbségek észlelhetők. Az elkötelezettség fokozódása azonban – a növekvő aluljutalmazási érzékenység ellenére – csökkenő nemi különbségeket okoz. Negyedik hipotézisünk vizsgálata során kapott eredményeink tehát összhangban állnak a szakirodalomban foglalt megállapításokkal.

e) A nemi szerepek változásának hatása van a párkapcsolatok jutalmazási mintázataira.

A hagyományos nemi szerepeket vallók körére leszűkített mintán végzett vizsgálatok eredményei új összefüggést mutattak meg a korábbi elemzések eredményeihez képest, melyek alapján az intézményesen elkötelezett nők emelik a kapcsolati befektetéseiket, a férfiak pedig csökkentik. Ez a mintázat valóban inkább tükrözi a régebbi korok gyakorlatát, melyben a nők az élet sok területén tolerálják az aluljutalmazottságot, cserébe a házasságból fakadó védelemért. A tradicionális nemiszerep-felfogású nők ugyanis nem tartják terhesnek a gyermeknevelés, háztartásvezetés kiadásait, és nem válnak kevésbé elégedetté a kapcsolatukkal. A hagyományos nézetű férfiak inkább a megélhetés megteremtésére koncentrálnak elsődlegesen, minden más erőforrásukat csak a különösen igényelt helyzetekben mozgósítják.

A hagyományos nemi szerepeket képviselő egyének tehát azok, akik hitelesen reprezentálják a szakirodalmi írásokban megfogalmazott női és férfi jutalmazási mintázatokat. Ezeknek megfelelően ugyanis a párkapcsolatok kezdetén a két

nem képviselői közel azonos mértékű befektetéseket vállalnak partnereikért, amint azonban az elköteleződés növekszik, a nőkről továbbra is a növekvő jutalmazó magatartás írható le, míg a férfiak csökkentik a korábban vállalt terheket. Igaz, néhány forrás arról is beszámol, hogy a férfiak jutalmazási szintje meghaladja a kezdeti időszakban a nőkéét, valószínűleg a mi vizsgálatunkban ez azért nem érvényesül, mert az udvarlás időszaka, melyben különösen jellemző az ajándéktárgyak nyújtása, főként a férfiak részéről, nem képezi kutatásunk tárgyát. A tradicionális szemléletnek megfelelően a kezdeti fázis magas, közel azonos mértékű férfi és női jutalmazási magatartását azzal magyarázhatjuk, hogy a férfiak szeretnék erejüket, képességeiket fitogtatni a számukra fontos nőknek, míg a nők a korai hosszú távú elköteleződés miatt vállalnak nagyobb befektetéseket. Az elköteleződés és az együtt töltött idő növekedésének következtében a hagyományos szemléletű nők valószínűleg a gyermekvállalás plusz költségei miatt még tovább növelik terheiket, míg a férfiaknak általában a házasság megkötése után csökken a jutalmazási kedve – ahogy ezt korábban Fengler (1974) is leírta –, ezáltal fokozva a nemek közötti különbségeket a jutalmazási mintázatokban. Utolsó hipotézisünk tehát teljes körűen igazolódott.

9. Összegzés

Kutatásunk a szerelmi párok kapcsolatban jellemző jutalmazási mintázatok és az ezzel kapcsolatban álló elégedettség vizsgálatára irányult különös tekintettel a nemre és az elköteleződésre. A korai, a méltányosság-igazságosság normáinak fontosságát hangsúlyozó elméletekkel szemben jelen tanulmány az elmúlt évtizedekben népszerűvé vált elgondoláson alapszik, miszerint a jutalmak jobb bejósolói a kapcsolati elégedettségnek, mint maga a méltányosság. Így online kérdőíves módszer segítségével 20 és 30 év közötti fiatal, párok kapcsolatban élő egyéneket vizsgáltunk a jutalmazás témájával kapcsolatban.

Elemzéseink során arra a megállapításra jutottunk, hogy az intim kapcsolatok stabilan megállják helyüket a csereelméleti keretek között. A világban végbemenő modernizációs folyamatoknak köszönhetően, beleértve a nemi szerepek közötti éles határok elmosódását is, jelentős változások következtek be az intim kapcsolatokra jellemző jutalmazási mintázatokban és a párok kapcsolati elégedettség értékelésében. A szakirodalmi forrásokban olvasható, a hagyományos nemi szerep-ideológiákat képviselő egyéneknek megfelelő jutalmazási gyakorlathoz képest – mely azt tükrözi, hogy a párok kapcsolat kezdetén közel azonos befektetési szint mellett a nők tovább emelik, a férfiak azonban csökkentik hozzájárulásukat –, a modern nézeteket valló egyénekre egy új jutalmazási mintázat jellemző. Ennek értelmében a kezdetben eltérő szintű befektetési arányt mindkét nem képviselői tovább emelik egészen addig, hogy a férfiak hozzájárulása végül megha-

ladja a nőkét. Különösen figyelemfelhívó az az általunk kapott eredmény, ami azt bizonyítja, hogy a nők öntudatra ébredésének következtében megnövekedett érzékenységet tanúsítanak a méltánytalan kondíciókkal szemben. Ezzel a megállapítással összekapcsolódó, lényeges következtetés az is, hogy a férfiak és a nők számára egyaránt egyre nagyobb fontosságú párkapcsolatuk elégedettségének megítélésében az általuk kapott jutalmak mértéke, ami egy nyereszkes modern társadalom képét festi le számunkra, melyben a „jobb adni, mint kapni” elv már nem érvényesül.

Irodalomjegyzék

- Adams, J. S. 1965. Inequity in social exchange. In: Berkowitz, L. (Ed.): *Advances in experimental social psychology*, Vol. 2. New York, Academic Press. 267–299.
- Belk, R. W.–Coon, G. S. 1993. Gift Giving as Agapic Love: An Alternative to the Exchange Paradigm Based on Dating Experiences. In: Dahl, D. (Ed.): *Journal of Consumer Research*, Vol. 20., No. 3. Chicago, The University of Chicago Press. 393–417.
- Bereczkei T. 2008. *Evolúciós pszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Bereczkei T. 2012. *Rejtett indítékok a párkapcsolatban. Vonzalom, párválasztás, szexualitás*. Budapest, Kulcslyuk Kiadó.
- Cate, R. M.–Lloyd, S. A.–Long, E. 1988. The Role of Rewards and Fairness in Developing Premarital Relationships. In: *Journal of Marriage and Family*, Vol. 50., No. 2. Saint Paul, National Council of Family Relations. 443–452.
- Clark, M. S.–Mills, J. 1979. Interpersonal attraction in exchange and communal relationships. In: Smith, E. R.–Kawakami, K.–Cooper, M. L. (Eds.): *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 37., No. 1. Washington, APA. 12–24.
- Fengler, A. P. 1974. „Romantic Love in Courtship: Divergent Paths of Male and Female Students.” In: Dr. Kurian, G. (Ed.): *Journal of Comparative Family Studies*, Vol. 5., No. 1. Calgary, Department of Sociology University of Calgary. 135–139.
- Foa, U. G.–Foa, E. B. 1974. *Societal structures of the mind*. Springfield, Charles C. Thomas.
- Greenstein, T. N.–Teachman, J. 2009. National Context, Family Satisfaction, and Fairness in the Division of Household Labor. In: *Journal of Marriage and Family*, Vol. 71., No. 4. Saint Paul, National Council on Family Relations. 1039–1051.
- Hatfield, E.–Sprecher, S. 1983. Equity theory and recipient reactions to aid. In: Fisher, ID.–Nadler, A.–DePaulo, M. (Eds.): *New directions in helping*, Vol. 1. *Recipient reactions*. New York, Academic. 113–141.

- Hatfield, E.–Traupmann, J.–Sprecher, S.–Utne, M.–Hay, J. 1985. Equity and intimate relations: Recent research. In: Ickes, W. (Ed.): *Compatible and incompatible relationships*. New York, Springer-Verlag. 91–118.
- Leik, R.–Leik, S. 1976. „Transition to interpersonal commitment.” In: Hamblin, R. L.–Kunkel, J. H. (Eds.): *Behavioral Theory in Sociology*. New Brunswick, NJ: Transaction. 299–322.
- Martos T.–Sallay V.–Szabó T.–Lakatos Cs.–Tóth Vajna R. 2014. A Kapcsolati Elégedettség Skála magyar változatának (RAS-H) pszichometriai jellemzői. In: Túry F.–Czeglédi E. (szerk.): *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 15: (3). Budapest, Akadémiai Kiadó. 245–258.
- Mateo, M. A.–Fernández, J. 1991. La dimensionalidad de los conceptos de masculinidad y feminidad. In: Fernández, J. (Ed.): *Investigaciones Psicológicas*, 9. Madrid, Facultad De Psicología Universidad Complutense De Madrid. 95–116.
- Rachlin, V. C. 1987. Fair vs. equal role relations in dual-career and dual-earner families: Implications for family interventions. In: *Family Relations*, Vol. 36., No. 2. Saint Paul, National Council on Family Relations. 187–192.
- Rubin, Z. 1973. *Liking and Loving: An Invitation to Social Psychology*. Oxford, Holt, Rinehart & Winston.
- Rusbult, C. E. 1980. „Commitment and Satisfaction in Romantic Associations: A Test of the Investment Model.” In: Giner-Sorolla, R. (Ed.) *Journal of Experimental Social Psychology*, Vol. 16., No. 2. Elsevier. 172–186.
- Rusbult, C. E.–Martz, J. M.–Agnew, C. R. 1998. The investment model scale: Measuring commitment level, satisfaction level, quality of alternatives, and investment size. In: Kashy, D. A. (Ed.): *Personal Relationships*, 5. Medford, Wiley. 357–391.
- Smith, E. R.–Mackie, D. M.–Claypool, H. M. 2016. *Szociálpszichológia*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó Kft.
- Sprecher, S. 2001. Equity and Social Exchange in Dating Couples: Associations with Satisfaction, Commitment, and Stability. In: *The Journal of Marriage and Family*, Vol. 63., No. 3. Saint Paul, National Council of Family Relations. 599–613.
- Traupmann, J.–Hatfield, E.–Wexler, P. 1983. Equity and sexual satisfaction in dating couples. In: Drury, J.–Zagefka, H. (Eds.): *British Journal of Psychology*, 22. Chichester, John Wiley & Sons, Ltd. 33–40.
- Van Yperen, N. W.–Buunk, B. P. 1990. „A Longitudinal Study of Equity and Satisfaction in Intimate Relationships.” In: *European Journal of Social Psychology*, 20. Chichester, John Wiley & Sons, Ltd. 287–309.
- Walster, E.–Walster, G. W.–Berscheid, E. 1978. *Equity: Theory and research*. Boston, Allyn and Bacon.

Mesterséges fény

Féja Géza *Viharsarok* című szociográfiájának vizuális antropológiai elemzése

1. Bevezetés, célkitűzések

„Adj könyvednek címet. – *Viharsarok* – mondtam rövid gondolkodás után. Miként villant ily hirtelen eszembe ez a cím? Máig se tudom. Jól ismertem a tájat, bizonynal lelke szólalt meg bennem.”¹

Az idézett párbeszéd Féja Géza író és Sárközi György, az *Athenaeum* kiadó szerkesztője között hangzott el. 1937-ben a főszerkesztő ötlete alapján elindított *Magyarország felfedezése* sorozat első köteteként jelent meg Féja Géza *Viharsarok* című irodalmi szociográfiája. Az első kiadás előszavában a szerző részletesen kifejti, hogy miért az Alföld térségét választotta vizsgálódása tárgyául. A felvidéki származású író az 1930-as évek elején indult el, hogy megismerje a Dél-Tiszántúli lokális társadalmainak helyzetét, hol gyalog, hol kocsin járta be Békés, Csongrád és Csanád megyéket, körülbelül negyven-ötven települést. Tapasztalataiból született meg a szóban forgó mű, amely miatt „nemzetgyalázás” vádjával perbe fogták, majd elbocsátották munkahelyéről.

Jelen tanulmányban a mű antropológiai elemzését a szövegvizsgálat mellett a képek szintjén is elvégzem. A *Viharsarok* mellékleteként szereplő harminchét fotó a szövegtörzsön kívüli, de a főszöveget a képekkel együtt olvasva tekinthetjük szerves egésznek. A *Viharsarokban* megjelenő fényképeket elemző fejezetekben a szociofotográfia számos meghatározása közül Piotr Sztompka szociofotó-definícióját használom. A fotók instrumentalizáltsága és retorikája vizsgálatom fő csapásiránya, amelyhez szükséges a *Viharsarok*-per ismerete is.

Fontos elméleti keretként szolgál még értelmezésemben a 20. század második felében bekövetkezett kulturális fordulat, amely antropológia és irodalom tudományát többféle eredménnyel, de közelítette egymáshoz.

2. A résztvevő megfigyelői narráció

„soha nem létezett és él egyetlen nép sem elbeszélés nélkül; minden osztálynak, minden embercsoportnak vannak elbeszélései, és ezeket az elbeszéléseket gyakran eltérő, sőt egymással szembenálló kultúrákból származó emberek mondják magu-

¹ Féja Géza 1965. *Szabadcsapat. Életregény*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

*kének: az elbeszélés nem törődik azzal, hogy jó vagy rossz irodalomról van-e szó: az elbeszélés nemzetközi, történelem- és kultúrafeletti, és ezáltal egyszerűen létezik, akárcsak az élet maga.*²

Roland Barthes az elbeszélés kapcsolatát a kultúrával örökérvényűnek tekinti, a narrációt antropológiai állandónak, az embert pedig *homo narrans*nak (Biczó–Kiss 2003: 30). Az elbeszélés mint az emberi intellektus egyik legátfogóbb feldolgozó mintája értelmeződik, a közlendő jelensége az emberrel egyidősnek tekinthető, és napjainkig a legfontosabb kommunikációs tényezőt képezi mindennapi érintkezéseink során. Az etnográfiai írások műfaji konvenciói eredetileg magukba olvasztották a 19. századi antropológia generalista beállítódású hagyományait. A 20. századi – az etnográfiai módszer körül újjászerveződő antropológiához vezető – átmenet folyamán a szociális és a kulturális antropológia generalista ambíciói kétféleképpen öltöttek új formát az etnográfia gyakorlatán belül. Először is átértékeltek az antropológia 19. századi tendenciáját, hogy elsőprő, globális kijelentéseket tegyenek. Mint etnográfus, az antropológus ma már másfajta holizmusra törekszik, nem egyetemes igazságokat akar kinyilatkoztatni, hanem egy adott életmódot igyekszik a lehető legteljesebben ábrázolni.

A 20. század végén lezajlott narratív fordulat következtében a társadalomtudományok vizsgálati módjukban és eszköztárukban is közeledni kezdtek az elbeszéléstudomány eszköztárával dolgozó tudományágakhoz, így az irodalomtudományhoz is. A kultúratudományos narratológia alapvető feltételévé a formális elemzés sikeressége vált, hiszen ez utat nyithat az elbeszélés formáját megalapozó kulturális kontextusok irányába is. Peter Braun tanulmányában a narratológia elemzési kategóriáinak sokrétű – az irodalomtudományon is túlmutató – használata mellett érvel, amelyeket azonban flexibilisen kell alkalmazni ahhoz, hogy más tudományágak megközelítéseivel is összekapcsolhatók legyenek (Biczó–Kiss 2003: 32). Nem azt állítja, hogy minden kulturális jelenség egy elbeszélés-ként értelmezhető, hanem a jelenségek narratív jellemzőinek megtalálása jelentős mértékben hozzásegítheti a befogadót az interpretációhoz. A narratíva struktúrájáról nyert tudás, amely az irodalomtudomány egyik fő kompetenciája felhasználható így az általános kultúratudományban is mint vizsgálati módszer.

A *Viharsarok* narrációjában fontos szerepet játszik az emlékezés, hiszen egy utólagos, retrospektív elbeszélés, amelynek elbeszélője saját másodlagos történetét közli. Az etnográfiai szövegek olvasása esetében szinte teljesen biztos, hogy az olvasó a szekunder szöveggel találkozik, hiszen az etnográfiai nyersanyagként kezelt kézirat mindig számos alakításon esik át a végleges szövegforma elnyeréséig. Ez magában foglalja annak a kockázatát, hogy az emlékezés igencsak „szelektív” jel-

² Peter, Braun 2003. A kultúra és az elbeszélés: a kultúratudományos narratológiáért. (Ford.: Teller Katalin.) In: Biczó Gábor–Kiss Noémi (szerk.): *Antropológia és irodalom: egy új paradigma útkeresése*. Debrecen, Csokonai Kiadó. 27–42.

legűvé válik, vagyis a papírra vetett szöveg nagy eséllyel tartalmazhat továbbgondolt, fiktív elemeket. Ez az „átírás” akkor is megtörténhet, ha a gyűjtő mindent szorgalmasan lejegyzett terepmunkája során, hiszen nem csak a térbeli változás, hanem a szöveg más kontextusba kerülése is hangsúlyok áthelyeződésével járhat. Az antropológiai megérkezés aktusa a narráció elemzése szempontjából jelentős szerepet játszik, ugyanis a földrajzi távolság, valamint a megértés nehézségeinek leküzdését metaforizálja. A környezet, a táj, később a mindennapi élet aprólékos, mindenre kiterjedő leírásai bizonyítják, hogy az antropológus részt vett az eseményekben, azokat a „saját szemével” látta (N. Kovács 2003: 98). A terepre érkező antropológus idegenvezetői hangját hirtelen egy objektív elemző és mindentudó elbeszélő hangnem váltja fel. Miután a megérkezés egy konkrét antropológus-szobjektumot hoz létre, az hamarosan el is illan a szövegből – miután a jelenlét alapuló autoritással kapcsolatos szerepét betöltötte –, hogy helyet adjon az antropológia „táj fölött elhelyezett kamerájának” (N. Kovács 2007: 150). N. Kovács Tímea felosztása a megérkezés utáni antropológus narrátori funkciójának kettéosztását hangsúlyozza, azonban az utazási irodalommal való kapcsolat miatt fontos, hogy a megérkezés folyamatában levő antropológust is a narráció részének tekintsük. Ennek értelmében három antropológus-entitás jöhet létre az utazás során: a megérkező, helyzetfeltáró „jövevény”; a szobjektív, élményekről beszámoló utazó és az objektív-elemző etnográfus.

E három szobjektum három különböző szöveget alkot: a megérkezés kontextusában az utazás élményeinek feldolgozása áll a középpontban, a jelenlét helyzetében a helyiekkel való kapcsolattartás kialakítása és az integrálódás az elsődleges szempont, az autoritásra törekvő antropológus pedig tudományának vizsgálati módszereit felhasználva közöl szöveget a megfigyelt társadalom kultúrájáról. Ha az antropológus még papírra is veti tapasztalatait, úgy szintén hármassal felosztás figyelhető meg a szituációban, hiszen a tapasztalat, a gondolat, végül az írás mint performatív aktus helyzete teremődik meg. Ezek közül a gondolat a köztes állapot, Turner szavaival élve a szünet, amelyben a múltat rövid időre megtagadják, megszüntetik vagy eltávolítják, de amelyben a jövő még nem kezdődött el (Turner 1982: 44). A gondolat aktusában dől el, hogy mi válik írássá, ez a legbizonytalanabb, kézzel legkevésbé megfogható szituáció.

Az utazásnak (mint szövegnek) és narrációjának funkcióváltozása a fokozatos felfedezés szimbolikus rítusaként jelenik meg, olyan köztes szociális teret megalakítva ezáltal, amelyben egyetlen idősíki van, a jelen, de ez bármikor újraírható.

3. Az utazás mint átmeneti rítus

A kultúra szemiotikai fogalmának meghatározását Clifford Geertz nyomán Victor Turner kiterjesztette a szimbolikus folyamatok formájának vizsgálatára is, megal-

kotva ezzel az összehasonlító szimbólum-kutatás eszköztárát. A vidék bejárása, az antropológus-adatközlő viszonya, az etnográfiai és szépirodalmi szöveg közti differenciák, a vizsgált lokális társadalmak tagjainak mindennapjai, az esetleges fotómellékleteken levő emberábrázolások sokrétű értelmezhetősége, és a kép szövegként való viselkedése is megteremtik azt a feszültséget, amelyet Arnold van Gennep nyomán Victor Turner átmeneti rítusnak nevez. A Marcus és Fischer által írt tanulmányban a szerzők a terepmunkát mint beavató szertartást nevezik meg, s ez az etnográfia legfontosabb funkciójaként értékelhető, hiszen ez az antropológus későbbi karrierjének megalapozója lehet.

Az antropológus helyzete szempontjából már az utazást követő megérkezés is átmeneti rítus, hiszen egy ideiglenes térbeliség keletkezik, ahol az etnográfus kívülállókéntvan jelen. Mégsem idegen teljes mértékben, hiszen a résztvevő megfigyelői magatartás az integrálódás szándékát hordozza magában abból a célból, hogy a „benszülöttek” életéről minél több információval rendelkezessen. Az antropológiai utazás egyrészt igazolja, hogy az antropológus az adott terepen járt, leírása a terepmunka szubjektív tapasztalatán nyugszik (N. Kovács 2003: 98), másrészt imaginatív utazást kínál az olvasónak, aki az antropológus társaként van jelen az utazás során. A térbeli távolság mellett megfigyelhető egy kulturális távolság is, amely kijelöli a gyűjtő és az adatközlő személyének helyzetét a szituációban.

Bronislaw Malinowskinak, a résztvevő megfigyelés úttörő antropológusának módszerét alkalmazta Féja Géza is, hiszen eredeti környezetükben figyelte meg a helyi társadalom tagjait, ezáltal ugyanúgy megteremtődött az „én és ők” szituációja. A magyar falukutató mozgalom utazó szociográfusainak bár nem volt olyan nehéz dolga az integrálódáskor, mint a nyugat-európai antropológusoknak, a marginalizált társadalmak kultúrájának értelmezéskor mégis nehézséget okozott a nyelvi-műveltségi szakadék.

A mű felépítése és megszerkesztettsége is az utazás élményét érzékelteti az olvasóval, és a tartalomjegyzék koncepciója is ezt támasztja alá. A *Viharsarok* első felében az időben utazhatunk, az előszót követően – amely az elindulás előkészítéseként szolgál, és a megérkezés rítusát vetíti előre – az elbeszélő a táj múltjával ismerteti meg az olvasót, sorra véve azokat a történelmi-társadalmi eseményeket, amelyek a táj „mai” társadalmának helyzetéhez vezethettek.

A retorikai eszközök már a mű elején is rendhagyó módon alakítják az elbeszélést. A *táj múltja* fejezet elején egy akár tételmondatként is értelmezhető állítás van: „A tájnak is megvan a maguk végzete” (Féja 1937: 11). A szerző tájegységgel való szoros kapcsolatára folyamatos utalás történik a fejezetek során („tájunk”), a befogadót ezzel utastársává választja, beavatja abba a bensőséges viszonyba, amely közte és az antropomorfizált táj között van. Ez a szubjektív, sokszor patetikus hangnem azonban az antropológus-elemző szemléletmóddal

nemcsak, hogy szemben áll, de hitelességén is csorbít. A Viharsarok beutazásának vizsgálata közben két paradox helyzettel is találkozhatunk. Féja Géza ugyanis művének elkészítése előtt már több alkalommal bejárta a Dél-Tiszántúl településeit, így bőséges előismerete van azok helyzetéről. Így tulajdonképpen az ő szempontjából az utazás nem tekinthető igazán beavatási rítusnak, inkább ő az, aki olvasóját beavatja abba a tudásba, amelynek ő már a birtokában van. Ezért az elbeszélő legfőbb idegenségtapasztalata nem is a szegény sorsú paraszti rétegek iránt nyilvánul meg legerősebben, hanem azzal a társadalmi hierarchiával, amelyet a lokális társadalmak bizonytalan élethelyzete miatt tesz felelőssé.

A második paradoxon pedig – az előzőhöz kapcsolódva – annak a szándéka, hogy a perifériára szorult csoportok életét mégiscsak résztvevő, objektív megfigyelőként dokumentálja. Azonban minden bemutatott sors okaként a részletesen felvázolt hierarchiát és annak helytelen funkcióját nevezi meg, ez a szűrő pedig az objektivitás teljes lehetetlenségével válik egyenlővé.

4. A szociofotó meghatározása és helye a mű kontextusában

„az emberek közötti kapcsolatok fényképeken keresztül, illetve fényképek közvetítésével is megvalósulhatnak, fényképek segítségével révén is fenntarthatóak. Jogszerűen feltételezhetjük tehát, hogy a társadalom valamilyen »képe« a fényképek tükrében is élénk tárulhat, azaz a fényképek vizsgálata révén a társadalom és az egyén jobb megismeréséhez juthatunk közelebb” (Kunt 2003: 133).

A fényképes rögzítés tárgya kezdettől fogva az ember és annak tevékenysége volt (Sztompka 2009: 30). A 19. század második felében vált kedvelt témává a technikai újítások fotózása, és az utazások során készített fotóriport, amelyet készítői elsősorban emlékek, élménybeszámolóknak számhattak, de már itt is kiemelt szerepet kapott a szociológiai szempontú megismerés. A 19. és a 20. század fordulóján a fotográfusok eszközüket a társadalomtudományok szolgálatába állították, a kolonializmus kezdetén az antropológusok és etnográfusok gépeikkel felszerelve igyekeztek minél jobban megismerni és dokumentálni az utókor számára az idegen tájak emberét. Ugyanebben az időben jelent meg a marginális helyzetű társadalmak fényképes dokumentációja is. Ezek a fényképezési kezdeményezések már egyértelműen azon célból készültek, hogy az ábrázolt felek társadalomban elfoglalt helyét minél hitelesebben mutassák be, kérdések tömkelegét felvetve többek között a szociológia és az antropológia számára.

„a fotográfia társadalmilag megkonstruált, mindig valaminek a fényképe, ugyanakkor ábrázol valamilyen társadalmi jelenséget vagy törvényszerűséget, struktúrát tükröz vissza, és információkat közvetíthet a társadalomról” (Sztompka 2009: 61). A lengyel szociológus azt vallotta, hogy a fotó mint mesterségesen megalkotott anyag a megismerés tárgyaként és eszközaként egyaránt megállja a

helyét. Ezzel a pozitivistá és posztmodern álláspontok között helyezte el magát, elméletét pedig kritikai realizmusként határozta meg.

A 19. és a 20. század fordulóján, a szociáldokumentarista fotográfia megjelenésével a fénykép objektív látásmódú vizsgálata háttérbe szorult, hiszen ezen képek esetében elengedhetetlen volt, hogy a fényképészeknek valamilyen viszonyulásuk legyen dokumentációjuk tárgyához. A 20. század elején, amikor a professzionális fotózás két ágra vált szét, művészi fotóra és sajtófotóra, az utóbbi terület művelői felismerték, hogy a fényképet kiválóan lehet használni egy már meglévő, vagy kibontakozó probléma megoldására, esetleg csírában való elfojtására. Számos szociológus tanult autodidakta módon fényképészetet, hogy érveik alátámasztásaként vizuális bizonyítékokkal is szolgáljanak, és a fényképészek is előszeretettel részesítették előnyben a szociális dokumentarizmust.

5. Kísérlet a *Viharsarok* vizuális antropológiai elemzésére

Kunt Ernő, a hazai fotóantropológia és kultúrakutatás meghonosítója azon az állásponton volt, hogy azokon a vidékeken, ahol az agrárnépesség jelenléte megfigyelhető, még hiteles, dokumentum értékű fényképek készülhettek az egyes etnikai, illetve foglalkozási csoportok tagjairól, valamint azok tárgyi kultúrájáról. Ugyanis ott a népcsoportok idealizált megjelenítése és a vizuális folklorizmus nem képviseltette magát, így a lokális társadalmak ábrázolása a népiesség torzított motívumai nélkül történhetett meg. Ami a fényképek valóságábrázoló funkcióját illeti, a közties megoldás mellett foglalt állást, vagyis az értelmezés sikeressége érdekében elengedhetetlen, hogy különbséget tegyünk a fénykép és annak használata között (Kunt 2003: 134).

Mivel etnográfiai terepmunka során keletkeztek a *Viharsarok* képei, így szükséges az *antropológiai kutatás* fogalmának tisztázása. Bán András és Biczó Gábor meghatározása szerint antropológiai kutatásnak tekinthető minden olyan vizsgálat, mely a kutató kulturális, intellektuális vagy szociális perspektívájához képest idegen, távoli kérdések megválaszolására tesz kísérletet oly módon, hogy az értelmezési bázist a megfigyelt, nem pedig a megfigyelő saját kultúrája jelenti (Bán–Biczó 2008: 185). A képek vizuális antropológiai vizsgálatakor elsődleges kérdésként merülhet fel az, hogy az illusztrációk mennyiben járulnak hozzá ehhez az értelmezési bázishoz, vagy képezhetnek-e a mediális váltás miatt egy önálló interpretációs keretet.

E meghatározás értelmében a *Viharsarok*ban található fényképeknek mint önálló műalkotásoknak elemzése nem történhet meg, hiszen azok egy figyelemfelkeltő retorika részeként töltenek be szerepet a művön belül.

A Müller Miklós készítette *Rakodás a Tisza-parton* (lásd: melléklet, 1. kép) egy etnográfiai témájú társadalmi jelenséget ábrázol. A képen egy félmeztelen,

hajlott hátú, rogyott térdű harmincas-negyvenes éveiben járó férfit látunk, amint egy nehéz zsákot cipel a Tisza partján. Szemét lesüti, kezét ökölbe szorítva tartja a zsákot, bal lábát a jobb elé helyezi, egyértelműen munka közben készült róla a felvétel. A kép jelentésrétege többszintű lehet, a címből kiindulva egy társadalomnéprajzi ismeretterjesztő munkában, pontos lokalizálás elvégzése után a helyiek kereseti lehetőségeinek illusztrációjaként szerepelhetne. A rakodómunkás mögött a Tiszán egy hajó látható. A pontos helyszín a címből nem derül ki, csak feltételezhető: a szövegben Szeged város kapcsán kerül említésre a hajózás és a halászat. Önálló, kontextusából kiszakított fényképként értelmezve azonban az ábrázolt alak az alföldi munkások ikonikus figurájává válhat, hiszen jellegzetes testtartása a képen szinte szoborszerűvé teszi. A zsák a munkástársadalom eszközkészletének részévé válik a megörökítés által, a tárgyakkal és a belőlük szervezett rendszereknek a vizsgálatán keresztül tehát egy lokális „jelentésközösség” tapintható ki.³

A Tisza-menti településeken jelentős szerepet játszottak a kubikos munkások, akik a leírás szerint „ínségmunkát” végeztek. Hosszú múltra visszanyúló társadalmi helyzetük és mindennapi sorsuk leírásához a szerző több alkalommal is visszatér, s szavainak igyekszik súlyt adni a *Kubikosok* című Müller-fotóval is. A fénykép ebben az esetben is egy társadalmi réteg tárgy- és eszközhasználatával ismereti meg a befogadót. A kubikosok legfontosabb eszközei voltak a föld ásásához és hordásához használt ásó, lapát és a talicska, amelyet gyakran ló húzott. A fotó két idősebb korú kubikost ábrázol, akik sajátos ikonográfiáját adják társadalmuknak. A fehér ingből és fekete alsórészből álló viselet az uniformizáltságot, az individuum mérsékeltbb jelenlétét reprezentálja. A fotós helyzete szempontjából a kép felülnézetből készült, így nem vehetők ki az előrébb álló kubikos arcvonásai, mert azokat eltakarja a kalap. Müller ilyen jellegű ábrázolási technikája több kubikosfotón is megfigyelhető, sőt van egy olyan képe is, amelyen a munkások egymás után sorban mennek, és bár a felvétel szemből készült, arcuk így sem látható, mert egytől egyig lehajtják a fejüket. Ez a viselkedés magyarázható lehet azzal – a Kunt Ernő által is kifejtett attitűddel –, hogy a munkás társadalmi rétegek körében nem fogalmazódott meg az igény arra, hogy egyéniségük legelőnyösebb oldalát mutassák a kamerának. Azaz számukra nem volt tétje annak, hogy milyen beállításban kapják őket lencsevégre, a fotográfia elsősorban a polgárság igényeihez alkalmazkodott. A szegénység miatt e technikai vívmányok legtöbb esetben még hír szintjén sem érték el a lokális társadalmak tagjait, habár mindennapi élethelyzeteikben nem is tudták volna ezeket hasznosítani. Szintén Kunt beszámolóiban olvashatunk azonban arról, hogy a parasztság polgárosodásának megindulásakor az átmeneti

³ Nagy Károly Zsolt 2010. HTML-etnográfia – a fotó mint az etnográfia eszköze, tárgy és módszere. In: Bali János–Báti Anikó–Kiss Réka (szerk.): *Inde Aurum – Inde Vinum – Inde Salutem. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék, MTA Néprajzi Kutatóintézet. 491–512.

rítusok idején megnőtt az igény az ünnepek megörökítésére, ezáltal az önreprezentációra a közösségi összejövetelek alkalmával.

5.1. A hipotipózis alakzata a *Viharsarok* szövegében

Vincent Crapanzano a hipotipózis alakzatát George Catlin mandan indiánok szer-tartásáról írt beszámolója alapján mutatja be. Ennél a retorikai gondolatalakzatnál, amelynek segítségével a szerző a megörökíteni kívánt világ szemtanújává emeli olvasóját⁴, a vizualitás az antropológus autoritásának megalapozója lehet. Azonban Crapanzano arra a következtetésre jutott, hogy azok a retorikai eszközök, amelyeket a szavahihetőség érdekében használ fel az etnográfus, ugyane szándék buktatójává is válhatnak. Bár Catlin nem volt etnográfus, beszámolója mégis jelentősnek számít, ugyanis ő is használt fel képillusztrációkat, amelyeket ráadásul saját maga festett. Egy festmény elkészítése nyilvánvalóan sokkal inkább szabad kezdet ad a művésznek, mint egy fotográfia esetében, azonban az ábrázolás szempontjából mindkét művelet eredendően szubjektívnek tekinthető. Ami izgalmas felvetés lehet Catlin és Féja Géza esetében is, az az, hogy mi szükség van az illusztrációkra, ha található a szövegben hozzájuk köthető leírás, és miért kell magyarázó szöveget rendelni a mellékelt fotóanyag egy-két képéhez?

A *Viharsarok* felépítésében a szöveg-kép viszonyt megfigyelve arra a következtetésre juthatunk, hogy a képmelléklet elhelyezése véletlenszerűen történt, azaz szöveg és kép viszonyának a térbeliesítése nem volt különösebben motivált. A legszükségesebb esetben sem él a szerző a retorikának az „ahogy a mellékelt képen látható” kontextusteremtő megoldásával, hanem befogadójára bízva, hogy a szöveg vagy a kép olvasását tartja elsődlegesnek. Segítséget azonban ad, már ha a címadás ennek tekinthető, ugyanis a képcímek a legtöbb esetben településneveket is tartalmaznak, így egyszerűbb lokalizálni az ábrázolt helyszíneket. Szöveg és kép redundáns és interpretatív funkciójú kapcsolódására is találunk példát a műben, a továbbiakban ezt a két viszonyt ismertetem, visszakapcsolódva a hipotipózis alakzatához.

5.2. A redundancia megjelenése szöveg és kép viszonyában

„Egykettőre letéruünk a civilizált országuítról s azontúl az utak »anyaga« már csak fagyott, vagy félig felolvadt sár, mély vágások s óriási rögök. Minden lépés küzdelem, a néma határban lélek se jár, csak a szemhatár peremén léptet két lovascsendőr. Lassan megered az ólmos eső, végtelen szürkeségben lépdelnek a lovak, a táj

⁴ Illés Péter 2003. Pável Ágoston – Az élmény, az irodalomtudós és az etnográfus konfliktusa. In: Biczó G.–Kiss N. (szerk.): *Antropológia és irodalom: egy új paradigma útkeresése*. Debrecen, Csokonai Kiadó. 324–337.

egyhangúságát csak az erdők elfonnyadt komor-barna lombja töri meg. Néhány óra után gyepre vág a kocsi, azután megáll, Ányáson vagyunk” (Féja 1937: 219).

A klasszikus etnográfusi megérkezés és a hipotipózis retorikai készletét alkalmazza Féja Géza az Ányás falujáról szóló fejezetben. Az egykor virágzó településből a 20. századra már csak romok maradtak, ugyanis a sövényházi hitbizomány leromboltatta a tanyákat, szétapostatta a kertészeteket, s birkalegelőt létesített a helyükön (Féja 1937: 219). Az antropológus autoritásán némileg csorbít a néhány sorral lejjebb olvasható mondat: A mindszeinti öregek szerint a hitbizomány ura valamiért megneheztelt a dohánykertészekre, ezért kellett az egész településnek elpusztulnia (Féja 1937: 219). Ebben az esetben a hitelesség megítélésének helyzetén még az „én ott voltam” retorika alkalmazása sem javít, hiszen a szóbeszéd, szájhagyomány „műfaja” a legritkább esetben sem tartható releváns hivatkozási apparátusnak. A leírtak hitelességének bizonyításához segítségül szolgálhat a kép, azonban a szerző által készített *Ányás romjai* fotó esetében (lásd: melléklet, 2. kép) ez az ismeretelméleti státusz nem teljesül elvárható mértékben. Ennek oka, hogy a képen ugyanazt a situációt látjuk, amelyet a szöveg már egyszer leírt. A település kontextusában egy izgalmas képfelvétel – ez természetesen csak feltevés – úgy készülhetett volna, ha egy még ép és egy már omlásnak indult épületet ábrázol, és a kép a leírt folyamat alátámasztásaként szolgálna. Természetesen az üres térnek is számos értelmezési aspektusa lehet, ebben az esetben mégis problematikusnak hatna, ha a kép címe nem lenne segítségünkre. Ami viszont a kulturális szimbológiai megközelítés szempontjából lényeges elem lehet, az az, hogy a fénykép készítője nem ábrázolt emberalakot a szóban forgó felvételnél. Ez természetesen lehetett azért is, mert nem volt a környéken ember, de a kietlen, romos épületmaradvány már önmagában is azt üzeni, hogy már nem találhatunk ott életet. A fejezet lezárásában is a hipotipózis alakzatával él a szerző a cselédszállások leírásakor, ahol tetten érhetjük az olyan elbeszélői túlzásokat és pathopoetikus fogásokat, amelyek Crapanzano állítása szerint Catlin beszámolójában is hátrányosnak bizonyultak.

5.3. Kép és szöveg interpretatív kapcsolódása

Szöveg és kép viszonyának egymást segítő funkciójára is találhatunk példát a *Viharsarok* elemzése során. Ebben a tekintetben két képet emelek ki, amelyek vonatkozó leírásai a szövegben magyarázzák egymást, bár egymáshoz viszonyított elhelyezésük szintén az esetlegességen alapul.

A gyermek–felnőtt átmenetet ábrázolja Féja Géza *Proletárgyerekek Nagylakon, a kendergyár munkástelepén* (lásd: melléklet, 3. kép) című fotója. A szegénység ezen a vidéken kortól és nemtől függetlenül jelen volt. A gyermek ezekben a társadalmakban jórészt a teher szerepét töltötte be, akivel foglalkozni kel-

lene, de nincsen rá lehetőség, így már páréves korában meg kellett tapasztalnia az önállóságot. A szerző a társadalmi hierarchia ellen élesen fellépő retorikájában a gyermeket az uradalom szemében egy zavaró tényezőként írja le, és ezt a képek és a szöveg által is informatívan illusztrálja. A nagylaki munkástelep leírása szerint az asszonyok is gyárba járnak, s ketten-hárman néhány fillérért megfogadnak egy nagyobbacska leányt, hogy gyermekeikre ügyeljen. Az ügyelés azt jelenti, hogy az életveszedelmektől, a néhány lépésnyire robogó vonattól, a gödröktől s kutaktól igyekszik megóvni őket (Féja 1937: 93). Ez esetben a magyarázó szöveg jó szolgálatunkra lehet a fotó értelmezése során, hiszen csupán a képet megfigyelve csak következtethetnénk arra, hogy a rangidős lány a kép felső részében a felvigyázó szerepét tölti be. A szöveg elhelyezése szempontjából a szűkszavú, mégis beszédes címmel ellátott *Gyermek* című fejezeten belül található. A nagylaki munkástelepen ábrázolt gyermekek képén azonban a kapcsolódó leírásban található gödör vizuálisan nem jelenik meg, itt kerül a kontextusba a második kép, a *Cselédudvar, elején a büdös gödörrel Kunágotán* (lásd: melléklet, 4. kép). Ennek leírásában található az a – meglehetősen szubjektív hangvételű – állítás, amely szerint Kunágotán az uradalom béresudvarán egy hatalmas s a gyermekek befúlása céljából éppen eléggé mély büdös gödör terpeszkedik. Hiába könyörögnek a béresek, nem temetik be. Az asszonyok legfőbb elfoglaltsága, hogy gyermekeiket a befúlás veszedelmétől megóvják (Féja 1937: 93). A második képen azonban már a gyermekek ábrázolása nem található meg, csak néhány sziluett. Így jelenik meg a cselédudvar – szándékolt – pusztasága a fényképen. Látható tehát, hogy Féja ebben a szövegrészben a geertzi interpretatív antropológia elemzési módszereivel dolgozik, hiszen ok-okozati viszonyokat tár fel, a személyeket különböző szerepekkel, ezáltal kulturális szimbólumokkal azonosítja.

6. Összefoglalás

Tanulmányomban Féja Géza *Viharsarok* című művét vizsgáltam a kultúratudomány és a vizuális antropológia módszereinek segítségével. Az elemzés során igyekeztem hangsúlyt fektetni arra, hogy a medialitás szöveg és fotó szintjén is megnyilvánul a műben.

Mivel kutatásom tárgyköre kapcsolódik az irodalmon túl az etnográfiahoz is, ezért elengedhetetlennek tartottam, hogy megemlítsem a résztvevő megfigyelés mérőföldkövének számító Bronislaw Malinowski munkásságát, majd mindezzel ellendiskurzusba hozni a posztkulturális fordulatot, ami az antropológus-szubjektum fogalmát újradefiniálta az objektivitás lehetőségének kizárásával.

A Writing Culture-vita szellemiségének jegyében vizsgáltam a *Viharsarok* szöveg- és képanyagát, ami során jómagam is arra a következtetésre jutottam,

hogy tisztán tényeken alapuló beszámoló elkészítése lehetetlennek bizonyul a megfigyelt terepen.

Féja Géza antropológus-szubjektumának vizsgálata a műfaji sokszínűség, ezáltal a narrációs regiszterek váltakozása miatt is izgalmas feladatot jelentett számomra, ugyanis hatásos szónoki képességével ugyanúgy megismerkedhettünk az olvasás során, mint adatokat és statisztikákat bemutató, tényfeltáró retorikájával. Az irodalom- és kultúratudományos diskurzuson túl igyekeztem hangsúlyt fektetni a *Viharsarok* kontextusában jelentős szociofotográfia jelenségére, és az ehhez köthető, a 20. század harmadik évtizedétől megjelenő népi szociográfiai mozgalomra, amelynek alkotói egyre gyakoribb esetekben folyamodtak a fotográfia mint vizuális bizonyító eszköz használatához.

Kritikusabb szempontból nézve akár erőltetettnek is hathat ez a téma, miszerint a szociofotográfia értelmezésének nincsen egy száz százalékos megfogható pontja. Éppen ezért, mivel nincsen egy konkrét oldal, ahol fogást találhatnánk rajta, minden egyes pont lehet fogás. Úgy lehetne elképzelni ezt, mint egy teljesen szabályos gömböt, amit akárhol érintünk meg, úgy mozdul, hogy újabb és újabb oldalait fedezhetjük fel, és nem érünk a végére.

Forrás- és irodalomjegyzék

- A Viharsarok-per törvényszéki tárgyalásának anyaga.* 1987. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- Albertini Béla 1997. *A magyar szociofotó története a kezdetektől a második világháború végéig.* Budapest, Magyar Fotográfiai Múzeum.
- Bán András 2008. *A vizuális antropológia felé.* Budapest, Typotex.
- Barthes, Roland 1985. *Világoskamra.* Budapest, Európa Kiadó.
- Bausinger, Hermann 1989. Párhuzamos különidejűségek. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. In: Vargyas Lajos (szerk.): *Ethnographia*, 100. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. 1–4, 24–37.
- Belting, Hans 2000. *Kép és kultusz.* Budapest, Balassi Kiadó.
- Belting, Hans 2009. *A hiteles kép.* Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Biczó Gábor–Kiss Noémi 2003. *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése.* Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Bourdieu, Pierre 1990. *Photography. A Middle-Brow Art.* Cambridge, Polity Pres.
- Császi Lajos 2008. Médiakutatás a kulturális fordulat után. In: *Médiakutatás, 2008/3.* Budapest, Médiakutató Alapítvány.
- Féja Géza 1957. *Viharsarok.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Féja Géza 1965. *Szabadcsapat. Életregény.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Foucault, Michel 2000. *A szavak és a dolgok.* Budapest, Osiris Kiadó.
- Geertz, Clifford 2001. *Az értelmezés hatalma.* Budapest, Osiris Kiadó.

- Kolta Magdolna–Tőry Klára 2007. *A fotográfia története*. Budapest, Digitális Fotó Magazin.
- Kunt Ernő 1995. *Fotóantropológia: Fényképezés és kultúrakutatás*. Miskolc–Budapest, Árkádiusz Kiadó.
- Kunt Ernő 2003. *Az antropológia keresése*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- N. Kovács Tímea 2007. *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Sontag, Susan 2004. *A szenvedés képei*. Budapest, Európa Kiadó.
- Sontag, Susan 2010. *A fényképezésről*. Budapest, Európa Kiadó.
- Sztompka, Piotr 2009. *Vizuális szociológia – A fényképezés mint kutatási módszer*. Budapest–Pécs, Gondolat Kiadó.

Melléklet

Rakodás a Tisza-parton

Ányás romjai

Proletárgyerekek Nagylakon, a kendergyár munkástelepén

Cselédudvar, elején a bűdös gödörrel Kunágotán

A hallgatói munkavállalás megítélése a debreceni és a nyíregyházi oktatók szemszögéből

1. Az elméleti előzmények áttekintése

A tömeges felsőoktatás korszakában egyre jobban elmosódnak a határok a tanulmányok, a munka és a munkanélküliség között, hiszen a munkába állás időpontja nem esik egybe a tanulmányok befejezésének vagy a diploma megszerzésének az időpontjával. A fiatalok életében már nincs egy meghatározott, előre megjósolható időpont, amikor bekapcsolódnak a munka világába (Bocsi 2013: 67–87). A kilencvenes években a felsőoktatási expanzió hatására folyamatosan tűnt el az egyetemi életre jellemző egységes oktatói és hallgatói kultúra, s ez a gyors változás a rendszerváltást követően a magyar felsőoktatásban is végbement (Pusztai 2011). 1986-tól folyamatosan növekszik a nappali tagozatos hallgatók aránya, 1992 óta pedig a levelezős hallgatók létszáma is növekvő trendet mutat. A rendszerváltás előtt az egyetemi hallgatók száma 100 ezer körüli volt, 2006-ra már 350 ezer fölé emelkedett (Kertesi–Köllő 2006), a demográfiai hullámvölgy miatt 2016-ban az összes hallgatólétszám közel 300 ezer fő (Veres 2016: 13–36). Lényegében nincs olyan magyarországi felsőoktatási intézmény, ahol ne érintené a hallgatókat az egyetem melletti munkavállalás, eltérő okokból ugyan, de sokan már az egyetemi éveik alatt bekapcsolódnak a munkaerő-piaci folyamatokba. A gazdasági életet és ezzel együtt a munkaerő-piaci folyamatokat érintő változásokkal is magyarázható, hogy az egyetemisták elkezdtek munkát vállalni a tanulmányaik során. Az intézmények képviselői kezdetben a tanulmányokat veszélyeztető tényezőként tekintettek a hallgatói munkára, később egyre több képzési területen kezdték a képzés lényeges kiegészítő mozzanatának tekinteni.

A Központi Statisztikai Hivatal 2010-es és 2015-ös adatait elemezve úgy tűnik, hogy a 15–29 éves fiatalok nagyjából fele rendelkezik valamilyen munkaerő-piaci tapasztalattal. Magyarországon a 15–24 éves korosztályhoz tartozók munkaerő-piaci aktivitása nemzetközi összehasonlításban alacsony, s ennek egyik oka az oktatás expanziójában kereshető, amely révén egyre hosszabb ideig tudnak részt venni a fiatalok az oktatás különböző szinterein. Ugyanakkor ez az adat arra is felhívja a figyelmet, hogy a származási családok hazánkban az átlagosnál jelentősebb mértékben vállalják a felsőoktatási évek költségeit. Az évtized első felében a 15–29 évesek mintegy egyharmada volt foglalkoztatott, de a felsőoktatásba nem járókra, valamint a nem nappali tagozaton tanulóokra volt jellemző a magasabb foglalkoztatási arány (KSH 2011, KSH 2015). A nappali tagozatos tanulmányok melletti munkavállalás nem túl gyakori Magyarországon, a

Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 2010-ben a 15–29 éves, nappali tagozaton résztvevő diákok 20,9%-a (189 ezer) nyilatkozott úgy, hogy az elmúlt évben a tanulmányaik mellett jövedelemszerző tevékenységet folytattak. A diák-munkát végzők bő kétötöde tanév közben és a szünetekben is dolgozik, míg negyedük csak tanév közben, majd egyharmaduk pedig csak szünidőben vállal munkát. Az ifjúsági modul kitért a szakmai gyakorlatok kérdéskörére is, hiszen több fiatal megjelölte munkavállalási formaként az említett tanulási programot. A fiatalok egy része a szakmai gyakorlat mellett jövedelemszerző tevékenységet is folytat. A nappali tagozatos tanulmányok mellett dolgozók közel 60%-a vett részt valamilyen kötelező iskolai gyakorlaton, s körülbelül egyötödük kapott ezért valamiféle javadalmazást. A dolgozó fiatalok 7%-a nem kötelező iskolai, szakmai gyakorlatokon is részt vett. A munkát vállaló fiatalok körében népszerűek az önálló jövedelemszerzést koordináló diákszövetkezetek, 56,1%-uk így talál munkát, s a fiatalok e csoportján belül magas az egész évben dolgozók aránya is (47,4% – KSH 2011, KSH 2015).

A 15–24 éves korosztály foglalkoztatási arányainak a változásai a KSH adatai alapján könnyen nyomon követhetőek. Az említett korosztály foglalkoztatási aránya 2010-ben 18,3% volt, 2013-ra 20,1%-ra nőtt, 2015-ben pedig elérte a 25,7%-ot. A legutolsó adatok szerint, amelyek a 2016. november és 2017. január közötti időszakot fedik le, a vizsgált korcsoport foglalkoztatási aránya 28,8%-ra emelkedett, a fiatal foglalkoztatottak száma ebben az időszakban 305 ezer fő volt. Több kutató vizsgálta az átmenetet a tanulás és a munka között (Gáti–Róbert 2011, Szöcs 2013, Csoba 2013). Kelet-magyarországi, partiumi és kárpátaljai felsőoktatási intézmények hallgatóinak a munkavállalással kapcsolatos tapasztalatait vizsgálva feltűnő, hogy regionális eltérések lehetnek a fiatalok munkavállalásában is. E térség fiataljainak 76,6%-a rendelkezett tapasztalattal a munka világában. A megkérdezettek majd háromnegyede már a középiskolai tanulmányai alatt is vállalt munkát, a 22 évesnél idősebbek jóval nagyobb arányban vettek részt valamilyen munkatevékenységben akár szünidőben, akár a tanulmányi időszak alatt (Csoba 2013: 30–50). A vizsgált fiatalok közül a határon túliakkal szemben a kelet-magyarországi hallgatók kedvezőtlenebbnek látták a munkába állásukat tanulmányaik befejezése után.

Gáti és Róbert (2011) kutatása a hallgatói munkavállalás motivációival foglalkozott. Az eredményeikből kiderült, hogy a kedvezőbb anyagi körülményekkel rendelkező hallgatók számára nem fontos az a fajta munkavégzés, ami csupán jövedelmi haszonnal jár. A munka és a tanulmányok kapcsolatában nem találtak különbséget a különböző anyagi háttérrel rendelkező hallgatók között, a szakirányhoz kapcsolódó munkavállalás tehát érinti mind a jobb, mind a hátrányos körülmények között élő hallgatókat. A magasabb státusú hallgatók viszont nagyobb valószínűséggel számoltak be arról, hogy a tanulmányaiknak megfelelő

területen dolgoztak. Feltehetőleg azért tudtak a szakmájukhoz kapcsolódó munkát végezni a tanulás mellett, mert a meglévő tapasztalatokat újra a javukra tudták fordítani már munkaadóknál is (Gáti-Róbert 2011: 93–111). Kutatásukban is felmerült a munkatapasztalatok hasznosításának a kérdésköre. Nyilvánvaló, hogy a munkaadók számos elvárást állítanak a pályakezdők felé, s azok a fiatalok sikeresebbek, akik már rendelkeznek olyan szakmai, gyakorlati tudással, ami a minél előbbi munkába állásukat teszi lehetővé.

Nagy (2014) foglalkozott a duális képzés jelentőségével, hiszen az említett képzési forma fő jellemzője, hogy az elméleti képzés valamilyen oktatási intézményben, míg a gyakorlati képzés egy cégnél valósul meg, ahol tapasztalatra tehetnek szert a hallgatók. A kutatás jól rávilágított arra, hogy a duális képzés a hallgatók munkaerő-piaci elhelyezkedésére pozitívan hat, hiszen a fiatal generáció munkaerőpiachoz történő alkalmazkodásának támogatása a társadalom egésze számára kulcskérdés (Nagy 2014: 51). Györgyi (2012) szerint a felsőoktatás feladata a munkára való felkészítés, s a szakmai gyakorlatok szerves képzésbe épülése igen fontos, hiszen „ennek hiányában a pályakezdők a javukra írható előnyöket (rugalmasság, család, elkötelezettség hiánya, mobilitás, jó szaktudás, jó tanulási kompetenciák) sem tudják kihasználni, s inkább csak akkor jutnak álláshoz, ha a munkaadó nem tud tapasztaltabb szakembert felvenni” (Györgyi 2012: 78).

Szabó (1998) kutatásából is kiderül, hogy a hallgatók gyakran úgy érzékelik, hogy egy állásinterjú során az egyetemi, főiskolai végzettség kevésbé számít, inkább olyan kompetenciákat tartanak fontosnak, amelyeknek az oktatása nem része az egyetemi óráknak. A megkérdezett cégek az alkalmazható nyelvtudással rendelkezőket tartják megfelelő munkavállalóknak, így a szakmai nyelv tanítása nagyon fontos feladata lenne az egyetemnek. A cégekkel való együttműködés előnye a csoportban való hatékony munkálkodás készségének formálódása (Szabó 1998: 599–606).

Tanulás. Munka. Szabadidő. Három tevékenység, amely már nehezen választható el egymástól az egyetemisták életében. Egyénenként változó, hogy melyik terület kap nagyobb szerepet, ám nyilvánvaló, hogy a felsorolt három dimenzió kölcsönösen hat egymásra. A munka növekvő szerepe miatt megváltozhat a hallgatók szabadidős tevékenysége, illetve pozitívan vagy negatívan befolyásolhatja a tanulmányi eredményességet.

A hallgatói munkavállalás következményeként felmerül egy igen fontos kérdés: mennyire befolyásolja a munkavégzés a diákok eredményességét? Az eredményesség fogalmát kétfelől is definiálja a szakirodalom. Egyrészt beszélhetünk eredményességről akkor is, ha negatív irányból közelítjük meg a fogalom meghatározását, mint a bukások száma, a lemorzsolódás vagy a tanulmányaikból való kiábrándulás. Másrészt pedig az eredményesség lehet a különböző képességek, attitűdök megjelenése, ám feltűnő, hogy a normatív előírások soraiban nem jelenik

meg a munkavállalással kapcsolatos elköteleződés, a munkába állás szándéka (Pusztai 2013: 9–29). A hallgatók felsőoktatásban nyújtott eredményességét már több kutatás során is próbálták mérni, Pusztai (2016) amellett érvel, hogy a munkához való viszonyulásnak helye van az eredményességi mutatók között (Pusztai 2016: 112–137).

Nyüsti (2014) foglalkozott a nappali tagozatos hallgatók bevételeivel és az időfelhasználásuk egyenlőtlenségeivel. A kutatásából kiderült, hogy a nappali munkarendben tanulóknak havi szinten átlagosan 75 ezer forint kiadásuk van. Ezeket a felmerülő költségeket vagy szülői hozzájárulások, állami támogatások révén, vagy munkavállalással tudják finanszírozni. Az esetek nagy részében nem minden hallgató tudja a megélhetését családi forrásból biztosítani, így fontos kérdésben kell dönteniük: vagy hiteleket vesznek fel, vagy egy bizonyos időre lemondanak kiadásaik egy részéről vagy a szabadidejükről. Ugyanis a munkavállalás főként a tanulás, illetve a szabadidő csökkentésével valósulhat meg. „Mivel a rendelkezésre álló időkeretek mindenki számára ugyanazok (egy nap 24 óra), a meglévő anyagi erőforrások viszont egyenlőtlenül oszlanak meg a különböző jellemzőkkel bíró hallgatók között, ezért joggal feltételezhetjük, hogy a diákok anyagiakra és időfelhasználásra vonatkozó gazdálkodási stratégiái is széles skálán szóródnak” (Nyüsti 2014: 39).

Bocsi vizsgálta a hallgatók szabadidő-felhasználását, kutatásában említ egy 1997-es adatot, amelyet az Ohioi Egyetemen végeztek, s ebből a vizsgálatból is kiderül, hogy a hallgatóknak hetente 19,5 óra szabadideje van, 12,3 órát pedig a fizetett munkájukra fordítanak. Emellett 10 órát töltenek el televíziónézéssel. Ebből az adatból is megfigyelhető, hogy a tanulmányok mellett végzett munka térhódítása megkezdődött, ami befolyásolta a tipikus hallgatói létformák közötti egyensúlyt (Bocsi 2013a: 41–54). Nemcsak európai országokban volt észlelhető az említett változás, hanem az amerikai felsőoktatási intézmények esetében is. A hallgatók foglalkoztatása nőtt az utóbbi négy évtizedben, s már az elmúlt évtizedben is dolgozott a diákok 80%-a egészen addig, amíg be nem fejezte a tanulmányait. Az átlagosan 24 éves hallgatói minta több mint 50%-a dolgozott a tanév során is (Riggert 2006: 63–92). A mai napig nyilvánvaló, hogy az oktatás olyan befektetés, amely a későbbiekben hozza meg az eredményét az egyén és a társadalom számára. Azonban az is nyilvánvaló, hogy az oktatás egyre több anyagi ráfordítást igényel, a költségek, a tandíjak folyamatosan emelkednek,¹ ennek ellenére egyre többen jelentkeznek valamilyen felsőfokú intézménybe. A tengerentúli diákok különböző okok miatt dolgoznak, beleértve a munkaerő-piaci tapasztalatot, a karrierlehetőségeket, valamint a kulturális kötelezettségeket. Akik részmunkaidőben dolgoznak, megközelítőleg heti 20 óra munkát vállalnak (Riggert et al. 2006: 63–92). A kutatásuk során nyolcféle elemzés bizonyította a

¹Az 1999/2000-es egyetemi tanévben a tandíj átlagosan 7302\$ és 20277\$ volt (Riggert et al. 2006).

munkavállalás pozitív hatását, ugyanennyi a negatívát, de a többség nem eredményezett statisztikailag szignifikáns különbségeket.

A tengerentúli kutatások egy része azt mutatta ki, hogy a campuson vállalt munka növeli a hallgatói bevonódást és a beilleszkedést az intézmény életébe, míg a külső munkahelyeken való alkalmazás gátolja ezt. Az eredmények bizonyítása érdekében 23 főiskolán és egyetemen végeztek longitudinális vizsgálatot, melynek során igyekeztek megbecsülni a két munkatípus hatását. Egyesek azt a következtetést vonták le, hogy bármelyik típusú munka gátolja a tanulást, mások arra ez eredményre jutottak, hogy nincs károsabb a hatása a campuson és a campuson kívül végzett munkának, akár meghaladta a heti 20 órát, akár nem (Pascarella–Terenzini 1991: 75–93).

Összefoglalva tehát – a tanulás, a munka és a szabadidő dimenzióját vizsgálva – elmondható, hogy a hallgatók munkavállalási szándékára több magyarázat is adható. Egyrészt magyarázható a felsőoktatásban bekövetkező változásokkal, amikor is a felsőoktatási expanzió hatására átalakult a hallgatói társadalom, a fiatalok körében megjelent egy hosszú, önállóságra törekvő életszakasz. Az expanzió következtében a kedvezőtlenebb gazdasági tőkével rendelkező hallgatók arra kényszerültek, hogy minél előbb plusz jövedelemhez jussanak. A hallgatók egy része csupán a létfenntartás céljából dolgozik, egy másik részük a szabadidős szükségleteik kielégítése miatt vagy szakmai fejlődés céljából. Ebből kifolyólag megnövekedett a diákmunkák szerepe, s általuk egyre több hallgató kerül be a munka világába (Szöcs 2013: 87–125).

2. A kutatás menete, módszerei

A kutatásomban a Debreceni Egyetem és a Nyíregyházi Egyetem hallgatóinak munkavállalási szokásait kívántam összehasonlítani és válaszokat kapni a következő kérdésekre: Miért vállalnak egyre többen munkát az egyetem mellett? Milyen tényezők hatnak a fiatalokra? Van-e valamilyen összefüggés az egyetem mellett végzett munka és a hallgatók pályaválasztása között? Milyen mértékben hat a munkavállalás a hallgatók tanulmányi eredményeire?

A kutatásom kvantitatív szakaszában összehasonlító elemzést végeztem, amely során a Debreceni Egyetem és a Nyíregyházi Egyetem hallgatóinak munkavállalási motivációit vizsgáltam. Az IESA adatbázis másodelemzését végeztem, az adatok leszűkítése után egy 1226 főt számláló mintával dolgoztam. Az adatok feldolgozásához SPSS programot használtam, az elemzés során keresztábrák, átlagok összehasonlítását alkalmaztam, valamint klaszter- és faktorelemzést végeztem.

A kvalitatív szakaszban a diákszövetkezetek, a hallgatók és az oktatók tapasztalatait igyekeztem megragadni kvalitatív módszerekkel. A kutatásra 2016 novemberében került sor 23 hallgatóval: 16 debreceni és 7 nyíregyházi hallgatóval

készítettem strukturált személyes interjút. A vizsgálat legutóbbi szakaszában a Debreceni Egyetem és a Nyíregyházi Egyetem néhány oktatójával készítettem interjút. Meglátásom szerint a hallgatói munkavállalás jellemzőit nemcsak a diákok szempontjából érdemes megvizsgálni, hanem fontos kitérni az oktatók véleményére is. Mindkét egyetem legnépszerűbb karainak, intézeteinek az oktatóit kerestem meg, hiszen nekik lehet nagyobb rálátásuk a hallgatóik munkavállalási szokásaikra. A kutatás során szerettem volna tudomást szerezni arról, hogy az oktatók, hogyan ítélik meg az egyetem mellett végzett munkát. Támogatni vagy fékezni kellene a hallgatói munkavégzést? Véleményük szerint hogyan változik a hallgatók eredményessége a munka hatására? Milyen tapasztalataik vannak a diákok munkavállalásával kapcsolatban (az órákról való hiányzások, a tanulmányi eredmény romlása, a határidők betartása stb.)? Jelen tanulmányban a legutóbbi kutatási szakasz első eredményeit szeretném bemutatni.

3. Az oktatói interjúk elemzése

Az oktatókkal készített interjúk a hallgatókra és diákszövetkezetekre is kiterjedő komplex vizsgálat e szakaszának felderítő kutatásaként készültek, s a feldolgozás során a tematikus elemzést alkalmaztam. Az interjú kérdései elsősorban a hallgatói munkavállalás megítélésére vonatkoztak, de kitértünk az oktatók és a hallgatók viszonyára, az oktatók tapasztalataira azzal kapcsolatban, hogy miként érzékelik az egyetemisták munkavállalásának jelenségét, vannak-e negatív vagy pozitív észrevételeik ezzel kapcsolatban. Az interjú utolsó részében az interjúalanyok kifejtették a véleményüket arról, hogyan lehet megfelelően kezelni és megoldani a hallgatók munkavállalásából adódó problémákat.

Az interjú első részében néhány általános információ hangzott el arra vonatkozólag, hogy az interjúalanyok melyik egyetemen, hány éve oktatnak, milyen óraszámban. A Nyíregyházi Egyetemen a Tanítóképző Intézet oktatói, míg a Debreceni Egyetem részéről a Bölcsészettudományi Kar, a Gyermeknevelési és Felnőttképzési Kar és az Informatika Kar oktatói találkoznak leggyakrabban a jelenséggel, így őket kerestük meg, hogy fejtsék ki véleményüket az egyetem melletti munkavállalásról. A megkérdezett oktatók átlagosan csaknem két évtizede vannak a pályán, s általánosságban elmondható, hogy heti 8-10 óra kontakt oktatási tevékenységük van. Ilyen óraszámok mellett – illetve sokszor a karon folyó további foglalkozások jellegéből adódóan – az oktatóknak gyakran van lehetőségük arra, hogy jobban megismerjék a hallgatóikat, elmondásuk szerint a hallgatóik bizalommal fordulnak hozzájuk:

„Úgy gondolom, hogy alapvetően jó a kapcsolatom, nyilván nem lehet mindenkivel jó, ez a tanári pályában benne van. Szoktam óra után is beszélgetni, vagy külön megkeresnek problémákkal vagy esetleg e-mailben. Jó viszony van. De ez

szerintem egyébként is jellemző a karunkra, mert kis kar, családiasabb a hangulat.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„Ez egy kis kar, nem is a létszám miatt, hanem a jellegéből fakadóan, nálunk elég gyakori, hogy tudunk beszélni a hallgatókkal óra előtt, után, közben. A hallgatók jó részéről azért van információnk, azon kívül is, hogy az órán együtt dolgozunk.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„Van személyesebb kapcsolat is, működik nálunk egy roma szakkollégium, ami mentori rendszer alapján működik, nekem vannak mentoráltjaim, akikből egy szintén dolgozik. Tudom, hogy dolgozik, mert muszáj ahhoz dolgoznia, hogy tanulmányait finanszírozni tudja, tehát az anyagi helyzete miatt. Az a tapasztalatom, mint 11 éve tanulmányi osztály vezetőjének, hogy ha mondhatod így, hogy egyharmad arányban vannak azok a hallgatók, akik arra kényszerülnek, hogy dolgozzanak, vagy diákmunkát végezzenek tanulmányaik mellett.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

A megkérdezett oktatók a hallgatói munkavállalás jelenségének elterjedtségét meg tudták becsülni, méghozzá a statisztikai adatokkal lényegében egybevágó arányban. Megtudtuk, hogy gyakran egy-egy beszélgetés során derül ki számukra, hogy néhány hallgatójuk a tanulmányaik mellett munkát is vállal. Az interjúban arra is kitértem, hogy az oktatóknak milyen információik vannak a hallgatók által vállalt munkákról. Tapasztalataik szerint az egyetemisták a tipikus diákmunkákat vállalják el. Az esetek nagy részében azt is megállapították, hogy a hallgatók a diákszövetkezetek által kínált munkahelyeken dolgoznak, amelyek nem minden esetben egyeztethetők össze az órarendjükkel, s a legkevésbé sem kapcsolódik az általuk választott szakhoz.

„Ő a saját településén, ő Nagykállóban lakik, ott van valami konzervgyár-féle, vagy valami gyár, ilyen mezőgazdasági területen, ott szoktak nem rendszeresen, időszakosan munkát vállalni.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„Egyelőre dilemma, hogy hol húzzák meg a határt a munkavállalás és a tanulás között, de ez nem csak itt jellemző. Hanem egy szakközépiskolában is tanítok, és ott is ez van. Elmegy a 17–18 éves is dolgozni a csirkebontóba, és éjszaka. A legalja munkát vállalják, mert csak azt adják nekik, és azért is vállalnak éjszakai műszakot is. Műanyaggyárban, Ebesen dolgoznak.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„Van, aki gyakornoki munkát végez a szakmájához közel álló területen, kevés olyan diákom van, volt, aki ettől eltérő területen vállalt volna diákmunkát, például pékségben.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„Annak nagyon örülnek, ha jól fizetik őket. Tehát előfordult már olyan, amikor teljesítmény alapján dolgoztak, és van néhány olyan jelzés is, hogy amikor pénztárban dolgoznak, akkor a hiányt velük fizettetik meg, valamilyen plusz költséget kell megfizetni. De általában azt mondják, hogy korrektek. Annyira nem járnak a

fellegekben, nincsenek túlfizetve, hanem inkább így mondanám, hogy korrekt a kapcsolat.” (Oktató, Nyíregyházi Egyetem)

Az oktatóknak tehát van egyfajta rálátásuk arra is, hogy tanítványaik milyen munkákat vállalnak a tanulmányaik mellett, ám az esetek nagy részében arról is van tudomásuk, hogy milyen célból végeznek munkát a hallgatók. Az eddig megkérdezett oktatók elmondása szerint a fiatalok főként az anyagi helyzetük javítása, a tanulmányaik finanszírozása miatt dolgoznak. Ritkábban tudnak olyan esetekről, amikor egy hallgatónak sikerül a szakmájához kapcsolódó munkát találnia.

„Egyértelműen az anyagi helyzetük javítása miatt, van elvéve..., olyan is akad, kinek..., úgy mondjam, magasabb rendű céljai is vannak, tehát tapasztalatszerzés.” (Oktató, Nyíregyházi Egyetem)

„Tanulni kellene, de a pénz is kell. Nem azért mennek el dolgozni, hogy a huszonhatodik arany nyakláncot megvegyék, hanem sokan még a családnak is segítenek.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

Az oktatói vélemények is erősítették azt a – vizsgálatunk más szakaszaiban, a hallgatói kikérdezés és a diákszövetkezeti interjúk alapján – feltárt tényt, hogy a vizsgált régióban az egyetem melletti munkavállalás főként az anyagi helyzet javítása miatt jelenik meg, a szakmai gyakorlatokon való részvétel, a szakmához közeli munkavállalás kevésbé jellemző. Annál inkább érzékelték, hogy a hallgatók munkavállalása problémákat okoz a diákok egyetemen nyújtott teljesítményében, aktivitásában, de akár a hallgatók között is konfliktusokat okozhat. Az interjú következő szakaszában arra kértem az oktatókat, hogy számoljanak be arról, milyen tapasztalataik vannak a dolgozó hallgatókkal kapcsolatban. Ez a kérdéskör érintette az órákról való hiányzásokat, a késéseket, a határidők betartását.

„Utána megérkeznek késve az iskolába, nem lehet velük kezdeni semmit. Alapvetően az oktatás rovására megy, mert több a fegyelmezési probléma az ilyen diákokkal, akik munkát vállalnak, nyűgösek, fáradtak, frusztráltak, mert nekik másabb az életük, mint a többieknek. Egy éve vagyok itt, tehát nincs olyan nagy tapasztalatom ezen a téren... Van, amikor a csoporttársak próbálnak falazni a hallgatónak, hogy »a nagymamája beteg, az anyukáját ápolja«, aztán egy beszélgetés során kiderül a félév végén vagy félév közben, hogy igazából munkát vállal.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„Inkább a hiányzások számában jelenik meg, de nem nagyon lépték túl a megengedettet, a követelmények, azok ugyanúgy vonatkoznak rájuk is. Mentességet nem kapott.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„Nehéz megmondanom, hogy kik dolgoznak, meg kik nem, mert ideális esetben nem tudom meg, hogy dolgoznak, mert nincs problémájuk ezzel kapcsolatban. Amikor kijön az, hogy valaki dolgozik, az gyakran a problémák kapcsán szokott megjelenni. Nem tud órára járni, vagy esetleg a határidőket egy házi dolgozat

esetében nem tudja úgy tartani, vizsgára esetleg nem tudott eljönni.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„Nem is a késéssel van baj, hanem át kell szervezni az életüket, és sokszor nem tud részt venni az órán, s ezt sokszor úgy tudják kiküszöbölni, átlépni, hogy egyéni tanrendet választanak, s kvázi levelezős munkarendben vannak.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

Jól érzékelhető, hogy a hallgatói munkavállalásnak az első látható jelei az órákról való késésekben, a hiányzások számában mutatkoznak meg. A hiányzások azonban minden szempontból újabb és újabb problémákat vetnek fel egy dolgozó hallgató életében. Egyrészt meghatározott a lehetséges hiányzások száma, ami főként gyakorlatok, szemináriumok esetében mérvadó, másrészt a hallgató nem tud részt venni az órákon, ami maga után vonja, hogy a szeminárium, előadás anyagát pótolnia kell valamilyen formában. Valamint probléma merül fel abban az esetben, ha a hallgató túllépi a megengedett hiányzási keretet, s ezzel magát az oktatót is választás elé állítja, hogy kivételt tesz-e egy dolgozó hallgató esetében vagy sem. A megkérdezett oktatók erre is kitértek, illetve arra is, hogyan tudják ezeket a gondokat orvosolni.

„Aki komolyan veszi ezzel együtt a tanulmányait, az minden oktatóval egyeztet, ez egyéni tanrendes hallgatóknak van egy formanyomtatvány, amit ki kell tölteniük, bizonyítaniuk kell, hogy minden oktatóval ők megbeszélték, hogyan tudják majd teljesíteni az adott félévet. És az oktatói hatáskör, hogy az oktató ahhoz ragaszkodik, hogy minden óráján ott legyen, ne hiányozzon a hallgató; csak azt a minimális hiányzási lehetőséget, azt általában meg szokták oldani a hallgatók. Aki meg nem tud effektíve órára bejárni, ő is megkapja a lehetőséget arra, hogy teljesíteni tudja a tárgyat, és megszerezze a kreditet.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„Inkább a hiányzások számában jelenik meg, de nem nagyon lépték túl a megengedettet, a követelmények ugyanúgy vonatkoznak rájuk is. Mentességet nem kaptak. Engem nem zavar, sőt nagyra értékelem azt, aki így próbál a saját helyzetén javítani meg a szülőknak segíteni. Inkább a csoporton belüli feszültség az, ami jellemző. Tehát a csoporttársak nem mindig tolerálják azt, hogy neki miért lehet, neki meg miért nem. Kényelmetlen helyzetbe lehet kerülni, ha valaki a három hiányzás helyett már négyet hiányzott. Megengedi neki az ember, mert tudja, hogy a szociális helyzete miatt van. Mellette meg van valaki, akiről meg tudjuk, hogy részegen fekszik a kollégiumban, ezért reggel 8-ra nem tud bejönni órára, és neki a harmadiknál már szól az ember vagy a másodiknál, hogy ne gyűjtsön többet; ők a számot nézik, én meg nézem a mögötte lévő dolgokat... A csoporton belül vannak, lehetnek belőle problémák.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„Vannak olyan órák, ahol nem nagyon számít a hiányzás, mondjuk előadáson, ott ezek nem nyilvánulnak meg. Vannak olyan órák, ahol nagyon lazák a hiányzási

keretek, azok általában betarthatóak. És vannak olyan óráim, ahol az ottlét elengedhetetlen, kötelező. (...) Ha egyéni tanrendes az adott hallgató, akkor rugalmas tudok lenni. De ha ezt félév elején nem kéri, nem kapta meg, akkor elvileg ugyanazok a kötelezettségek, és nem tehetem meg nagyon a többi hallgató irányában sem, hogy valakivel kivételezek.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

A felmerülő problémákat az oktatók a hallgatókkal közösen, különböző módon próbálják megoldani. Vannak olyanok, akik rugalmasan kezelik a hiányzásokat, vannak, akik hajlandóak a határidőket módosítani, míg egyes oktatók az előadás anyagát is megosztják külön a hallgatóval. Egy a fontos, hogy a hallgató időben és a megfelelő módon jelezze az oktátónak, ha ilyen jellegű problémája akad.

„Beszámol az óra anyagából, és én is segítek neki, volt már rá többször példa, hogy megkapja az anyagot. Plusz feladat? Mindegyikre volt példa. Általában azt tisztáztuk, hogy akkor kérjen haladékat, hogy ha valami közbejött neki, de egyébként következetes vagyok, rá is ugyanaz vonatkozik, de előfordul, hogy úgy jön össze neki, hogy nem tudja beadni, akkor előtte jeleznie kell.” (Oktató, Nyíregyházi Egyetem)

Viszont a hallgatói munkavállalásnak komolyabb következménye, ha nemcsak az órákon való részvételt akadályozza, hanem a vizsgákon, konzultációkon való megjelenést is. Az interjúk során többször is felmerült, hogy a hallgatók a vizsgákon, zárthelyi dolgozatok írásán sem tudtak teljes mértékben részt venni, és a kötelező feladataikra sem tudtak a munkahelyük miatt koncentrálni. Ezek pedig olyan problémák, amelyeket egy oktató nem vagy csak nehezen tud tolerálni. Hiszen a hallgatók valamilyen formában történő számonkérése az oktatók feladata, a tanulmányok velejárója. Ilyen szempontból nemcsak a diákok, hanem a tanárok sincsenek egyszerű helyzetben, hiszen bizonyos kötelezettségek minden hallgatóra vonatkoznak, attól függetlenül, hogy dolgoznak-e az egyetem mellett vagy sem.

„Elvétve volt erre példa, de egyébként én ebben nagyon rugalmas vagyok, tehát megkeressük azt az alkalmat, amikor a pót zh-t megírhatja. Vizsgán egyáltalán nem, nem veszem figyelembe, hogy dolgozik. Vizsgán úgy van, hogy betartja a szabályokat, tehát ott nincs ilyen rugalmasság.” (Oktató, Nyíregyházi Egyetem)

„Inkább elhalasztják, gyakoribb, hogy vizsgát halasztanak, vagy gyakorlatnál csúszkálnak.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„A zárthelyi dolgozatot üresen adta be, hozzá sem kezdett, mert sietett a munkába, a megoldás pedig időigényes lett volna.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

Természetesen nem lehet kijelenteni, hogy az említett gondok minden dolgozó hallgatónál megjelennek, nem lehet egyértelműen párhuzamot vonni a munkavállalás és az egyetemen nyújtott gyengébb teljesítmény között. Az előbbi kérdésekből kiindulva fontosnak tartottam, hogy az oktatók arról is formáljanak véleményt, hogyan alakul a dolgozó diákok tanulmányi eredményessége. Általá-

nos feltételezés, hogy a munkavállaló hallgatók tanulmányi eredményessége, teljesítménye, aktivitása romlani fog a munka hatására. Azonban már néhány korábbi kutatás is alátámasztotta, hogy az egyetem melletti munkavállalás nem minden esetben jár negatív következménnyel (Pascarella–Terenzini 1991, Pusztai 2011). A munka tanulmányi eredményességre gyakorolt hatása a megkérdezett oktatókat is megosztotta:

„Ő igyekszik akkor nagyon aktív lenni, amikor jelen van. Így próbál kompenzálni. Érettebbek, egyértelműen érettebbek. Nagyon sok dolgot jobban megbecsülnek, úgy érzem, mint azok, akik nem dolgoznak. Főleg azok, akik nemcsak magukat tartják el, hanem a családjukat is, ilyenről is tudok.” (Oktató, Nyíregyházi Egyetem)

„Nem egyértelmű. Sok eseten megfigyelhető az, hasonlóan a levelezős hallgatókhoz, hogy pontosan azért, mert dolgozik, próbálja ezt kompenzálni, és jól teljesít.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„Nem érzékelek ilyet, mert kialakítottunk egy olyan rendszert is, hogy aki egyéni tanrendre kényszerül, az nyilván tudja időben, és azok a hallgatók a levelezősökhöz csatlakoznak, és a levelezősökkel teljesítik azokat a feltételeket, amiket a tanulmányaik teljesítéséhez kell.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„A UPC-hez ment el valaki területi képviselőnek, és akkor azt mesélte boldogan, hogy már a ranglétrán nem a legalsó szinten van, hanem emelkedik, igaz, hogy itt közben a tanulmányi eredménye romlott, a saját bevallása szerint.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

Nyilvánvaló, hogy jóval több oktató véleményére van szükség, hogy a tanulmányi eredményességről egy konkrétabb képet kapjunk, mégis megfigyelhető, hogy az oktatók sem tudnak pontosan állást foglalni a kérdésben. Elmondásuk szerint a problémásabb munkavállaló diákokra figyelnek fel jobban, főleg, ha addig nem volt tudomásuk arról, hogy a tanulmányaik mellett munkát folytatnak. A problémásabb hallgatókat sem ítélik el, mégis szükségesnek vélik, hogy valamilyen kompromisszum szülessen ez ügyben. Az interjú utolsó részében arról kérdeztem az oktatókat, hogyan lehetne közelíteni egymáshoz a munkavállalást és a felsőoktatást. Minden oktátónak más-más véleménye volt, azonban abban egyetértettek, hogy támogatni kell a diákok munkavégzését, főként akkor, ha valaki a kedvezőtlen anyagi háttere miatt kényszerül munkát vállalni. Fontosnak tartották azt is, hogy a felsőoktatási intézményeknek is legyen nagyobb szerepe a hallgatók munkavállalása során. A legtöbben mégis a hallgatók szakmájához kapcsolódó munkákat támogatnák a leginkább, amelyek során nemcsak jövedelemre, hanem tapasztalatra is szert tehetnének a diákok.

„Támogatni kellene, mert akkor tud előbbre lépni. Általában ezek a hallgatóim értelmiségiek lesznek, egyértelműen támogatni kell őket. Van, aki egyéni tanrendet

kér emiatt, én ebben is támogatnám őket. Én magam is dolgoztam az egyetem mellett, és meg lehetett oldani. Egyéni tanrenddel, illetve a hallgatónak olyan munkát kell vállalnia, ami vagy hétvégén van, vagy pedig a tanulmányok után. Tehát azért ezt mérlegelni kell.” (Oktató, Nyíregyházi Egyetem)

„Támogatni. Mivel a szaknához közel álló munka erősíti és támogatja a tanulmányokat. Például tanítók esetében gyerekek korrepetálása. Kevesebb kontaktóra az intézmény részéről, a hallgatók részéről pedig nagyobb szorgalom és felelősségtudat kellene.” (Oktató, Nyíregyházi Egyetem)

„Azt gondolom, hogy a minőségi munkavállalást kell támogatni, nemcsak megengedni, hogy dolgozzanak, hanem a szakmájukhoz kapcsolódóan. A duális képzés nagy lépést tesz afelé, hogy a szakmájukon belül szerezzenek olyan rutint, amivel már a munka világában is megtalálják a számításukat. És elvárás az állásinterjúknál, hogy ennyi meg annyi év gyakorlattal rendelkezzenek; mire odaérnek, addigra már legalább az alsó szintet ismerik egy adott területen. Meg a munkaadók megismernék a leendő munkavállalókat, már kép alakulna ki róluk, és magabiztosabban vagy biztosabban tudnának ők is választani.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„Fontosnak tartanám azt, hogy legyen szó ezekről a kérdésekről valamilyen formában a hallgatók irányába. Ez egy-, két-, háromórás előadás, tanácsadás lehetne, mert meg kell találni az optimális megoldást. És úgy gondolom, hogy sok esetben a hallgatóknál az jelenti a problémát, hogy nem találták meg az optimális megoldást, ami mindkét félnek megoldás lenne. Kellene valami kis felkészítő óra, vagy akár tréningbe beépítve mindenkinek, mert elő szokott az fordulni, hogy a hároméves képzés során alakul úgy valakinek az élete, hogy munkát vállal, és akkor azt hol tegye, hogy tegye, milyen formában, egyáltalán tényleg szüksége van-e erre. Azt hiszem, hogy ez az egyik lába lehetne ennek. Egy másik lába, hogy feltétlenül meg kell jelenni a felsőoktatási intézménynek, a karnak is. Például mondjuk pszichológus kolléga vagy olyan kollega, aki a munka világában is jártasabb. Harmadik láb lehetne a tanulmányi osztály, hogy a hallgatók tisztában legyenek azokkal a lehetőségekkel, jogokkal és kötelezettségekkel, amelyek rájuk várnak, ha munkát vállalnak.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„Azt gondolom, hogy nagyon rosszul működik a diákmunka rendszere, mert ha megnézzük az amerikai, nyugati példákat, akkor azt látjuk, hogy ott a diákszövetkezetek, -szervezetek az egyetemen jó néhány olyan munkát kiváltanak, amelyet itt vagy jól, vagy rosszul végeznek el kollegák, tehát adminisztrációs, technikai tevékenységet. Sokkal jobb lenne, ha ezekben tudnának részt venni. Mondjuk itt az egyetemen a fénymásolás, most már nincs, de régen volt, de a takarítástól kezdve egy rakás olyan dolog van (pl. büfé), amit megcsinálhatnának ahelyett, hogy elmenniük egy másik városba dolgozni éjszakai műszakban. Szerintem ez nem igazán működik jól.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„Támogatom, de a hetente ledolgozott órák számát mindenképp csökkenteném. A szakmai gyakorlat pont erre való: nyári időben a tanulástól sem veszi el az időt, és tapasztalatot is szerez a tanuló 2-3 hónap alatt.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

„Mindenképpen támogatni kell, mert aki arra kényszerül, hogy dolgoznia kell, akkor nyilván próbáljuk segíteni és megteremteni azokat a feltételeket, hogy be tudja fejezni a tanulmányait.” (Oktató, Debreceni Egyetem)

Az interjúrészeket jól illusztrálják, hogy az oktatók abban látják a problémák megoldását, ami a hallgatók munkavégzése során felmerül, hogy a felsőoktatási intézményeknek nagyobb szerepet kellene vállalniuk. A szerepvállalásnak több formája is lehet. Lehet ez az egyéni tanrendek bevezetése, a vállalatokkal vagy diákszövetkezetekkel való együttműködés, vagy éppen az oktatók támogató, segítő hozzáállása. Felmerült a campuson belüli szolgáltató, kiegészítő munkaerőigény hallgatókkal való betöltésének lehetősége is, ami többféle haszonnal járhatna.

4. Összefoglalás

Kutatásunk során komplex módon igyekeztünk megközelíteni a hallgatói munkavállalást, a hallgatók és a diákszervezetek, valamint az oktatók perspektíváit egyformán feltárva. Az oktatókkal készített interjúk egy újabb oldalról világítottak rá a hallgatói munkavállalásra. A megkérdezett oktatók népes képzéseket képviselnek, jó viszonyt ápolnak a hallgatóikkal, így nem meglepő, ha a diákok hétköznapijairól, életéről vannak információik. A jó tanár-diák viszony tette lehetővé, hogy tudomást szerezzenek arról, hogy tanítványaik az egyetem melletti munkavégzésre kényszerülnek. Az oktatók beszámolóiból arra a következtetésre jutottam, hogy összességében támogatják a dolgozó hallgatóikat, nem vonják kétségbe a munkavállalás indokoltságát és a munkatapasztalatok hasznosságát. A szervezeti támogatás megfelelő formájának látják az egyéni tanrend bevezetését. Az egyéni viszonyulást tekintve néhányan kifejezésre juttatták, hogy a rugalmasságukkal és a megértésükkel igyekeznek hozzájárulni ahhoz, hogy a munkavállaló hallgatóik az egyetemen is helyt álljanak. Elmondásuk szerint a munkavállaló hallgatók tanulmányi eredményein és az egyetemhez való hozzáállásukban általában nem jelenik meg a munkavégzés negatív hatása. Az interjúban részt vevő oktatók úgy vélik, hogy hosszú távon megéri támogatni a tanulmányok melletti munkavégzést, ám többen hangsúlyozták, hogy a szakmához kapcsolódó diákmunkák lennének a legcélravezetőbbek. Néhányan az egyetem és a diákszövetkezetek együttműködésében látják a megoldást. A kutatás oktatói nézőpontot feltárni kívánó szakasza tovább folytatódik. Ahhoz, hogy átfogóbb képet kapjunk a hallgatói munkavállalás megítéléséről, további képzési területek, tudományterületek képviselőivel tervezek felvenni interjúkat. Az eredmények

segíthetnek a munkavégzés és a tanulmányok összehangolását célzó intézményi politikák kidolgozásában.

Irodalomjegyzék

- Bocsi Veronika 2013. Munkaértékek a felsőoktatásban. In: Darvai T. (szerk.): *Felsőoktatás és munkaerőpiac – eszményektől a kompetenciák felé*. Szeged, SETUP – Belvedere Meridionale. 67–87.
- Csoba Judit 2013. Munka és tanulás. A felsőfokú képzésben részt vevő hallgatók munkatapasztalata. In: Nyilas Mihály (szerk.): *Esély*, 2013/4. Budapest, Hilscher Rezső Alapítvány.
- Gáti Annamária–Róbert Péter 2011. Munkavállalás a tanulás mellett: kényszerűség vagy befektetés? In: Garai O.–Veroszta Zs. (szerk.): *Frissdiplomások*. Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit. 93–111.
- Györgyi Zoltán 2012. *A képzés és a munkaerőpiac. Találkozások és töréspontok*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Kertesi Gábor–Köllő János 2006. Felsőoktatási expanzió, „diplomás munkanélküliség” és a diplomák piaci értéke. In: Halm Tamás (szerk.): *Közgazdasági Szemle*, 3. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Bizottság.
- Nagy Tamás 2014. E-learning és a duális képzés. In: Mészáros A. (szerk.): *A felsőoktatás tudományos, módszertani és munkaerő-piaci kihívásai a XXI. században*. Győr, Széchenyi István Egyetem. 41–54.
- Nyüsti Szilvia 2014. Nappali tagozatos hallgatók bevételeinek és időfelhasználásának egyenlőtlenségei. In: Kiss L. (szerk.): *A felsőoktatás szociális dimenziója. A Eurostudent V. magyarországi eredményei*. Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. 39–53.
- Pascarella, E. T.–Edison, M. I.–Nora, A.–Hagedorn, L. S.–Terenzini, P. T. 1998. *Does Work Inhibit Cognitive Development during College?* Educational Evaluation and Policy Analysis, 20. 2. New York, American Educational Research Association. 75–93.
- Pusztai Gabriella 2011. *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig. A hallgatói értelmező közösségek a felsőoktatásban*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Pusztai Gabriella 2013. A felsőoktatás munkára felkészítő szerepe a hallgatók értelmezésében. In: Kun A.–Polónyi I. (szerk.): *Az Észak-Alföldi régió helyzete: Képzés és munkaerőpiac*. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 9–29.
- Pusztai Gabriella 2016. Az intézményi hatás és forrásai. In: Bocsi V.–Ceglédi T.–Pusztai G. (szerk.): *A felsőoktatás (hozzáadott) értéke*. Nagyvárad–Budapest, Partium Kiadó. 112–137.
- Riggert, S. C.–Boyle, M.–Petrosko, J. M.–Ash, D.–Rude-Parkins, C. 2006. Student Employment and Higher Education: Empiricism and Contradiction. In:

- P. Karen Murphy (Ed.): *Review of Educational Research*, 76.1. New York, American Educational Research Association. 63–92.
- Szabó Csaba 1998. Diplomások elhelyezkedési esélyei. In: *Educatio*, 1998/III. Budapest, Oktatókutató Intézet.
- Szőcs Andor 2013. Munkaviszony és viszony a munkához – hallgatók a Debreceni Egyetemen. In: Darvai T. (szerk.): *Felsőoktatás és munkaerőpiac – eszményektől a kompetenciák felé*. Szeged, SETUP – Belvedere Meridionale. 87–125.
- Veres Pál 2016. Az 1988–2014 közötti korszak áttekintése a felsőoktatási stratégiai dokumentumok alapján. In: Derényi A.–Temesi J. (szerk.): *A magyar felsőoktatás 1988 és 2014 között*. Budapest, Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. 13–36.

Dokumentumok

- A fiatalok munkaerő-piaci helyzete. A munkaerő-felmérés alap-, illetve a 2010. IV. negyedévi kiegészítő felvétele alapján. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/ifjusag_munkaero_piac.pdf.
- Munkaerő-piaci helyzetkép, 2014. Statisztikai Tükör 2015/45. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/munkaeropiac14.pdf>.

Emlékezethely és ironia Pintér Béla *Kaisers TV, Ungarn* című drámájában és annak színpadi változatában

1. A dolgozat vizsgálódásának tárgya

1.1. Recepciótörténet

Komolyabb közéleti botrány fogadta Pintér Béla *A bajnok* címmel rendezett előadását a budapesti Katona József Színházban 2016 márciusában, ami még inkább felkeltette a média érdeklődését a már azelőtt is a fővárosi színházi élet egyik legnépszerűbb rendezője, színésze, drámaírója iránt.¹ Ami még inkább érdeklődésre adhat okot, az az a tény, hogy *A bajnok* 2016-ban a Színházi Kritikusok Céhének Legjobb új magyar dráma/színpadi szöveg díját kapta meg.² Ez némileg ellentmondani látszik annak a már-már dráma- és színházkritikai klisének, hogy Pintér drámái önálló szöveggként, az előadástól függetlenül nem állják meg a helyüket. Ezt támasztja alá az alábbi részlet Barna Zsú Pintér drámakötetéről írt kritikájában: „Pintér Bélának lenni olyan lehet, mint folyton veszekedő, elvált szülők gyerekének: ha az egyik azt akarja, hogy zongorázz, a másik biztos sportolni küldene. Hasonló ambivalenciával viszonyult a világ Pintér eddigi életművéhez: néhány kritikus gyakorlatilag könyörög neki, hogy hagyjon fel a drámaírással, miközben Szép Ernő-díjat kap, és *Drámák* címmel kötete jelenik meg.”³

Pintér Béla 2013 előtti filológiai recepciója meglepően gyérnek mondható: a gyűjteménykötet előtt csupán *A Sütemények Királynője*, valamint *A Démon Gyermekei* jelentek meg a 2004–2005-ös, majd a 2007–2008-as Rivaldában.⁴ Az e dolgozat tárgyául szolgáló *Kaisers TV, Ungarn* című drámaszövege 2013-ban jelent meg a Saxum Kiadó gondozásában,⁵ számos más Pintér-dráma mellett először, *Drámák* címmel. A kötet recepcióját tulajdonképpen egy fő probléma, kérdéskör határozta meg, melyet az alábbi recenzióból vett idézet kiválóan körvonalaz: „[a]mikor tehát Pintér Béla nyolc drámája nyomtatásban, ún. drámakö-

¹ Szemere Katalin, „*Fájdalmat nem akartam senkinek sem okozni*” – interjú Pintér Bélával, <http://nol.hu/kultura/fajdalmat-nem-akartam-senkinek-sem-okozni-1608463>.

² Kling József, *A bajnok a legjobb új magyar dráma*, <http://www.unikornis.hu/kultura/20160922-szinkritikusok-dija-a-nyugalom-radu-afrim-pinter-bela-a-bajnok.html>.

³ Barna Zsú, *Pintérkedés a színpadról a lapra*, <http://www.kortaronline.hu/2013/09/szinhas-pinter-bela-dramak/17372>.

⁴ P. Müller 2014: 123.

⁵ A továbbiakban minden, a műből vett idézetet a főszövegben az idézet után zárójelben jelölt oldalszámmal ebből a(z egyetlen) kiadásból hivatkozom.

tetben megjelenik, óhatatlanul felvetődik a kérdés, hogy vajon működnek-e, és ha igen, hogyan működhetnek ezek a Pintér Béla-szövegek Pintér Béla (és Társulata) nélkül.”⁶ A legtöbb recenzió szerint pedig erre a kérdésre a válasz, hogy nem, nem működhetnek. Adorjáni Panna emeli ki, hogy „Pintér Béla és Társulata munkásságának egyik legnagyobb érdeme, hogy miközben látszólag szokványos narratívákban és dramatikus szövegekben gondolkodik, sajátságos és leginkább a bonyolult és sokműfajú operára hajazó világot hoz létre (gyakran a népzeneből és -táncból merítkezve), amelyben a mozgás- és hangzásvilág egyrészt ugyanolyan fontos, másrészt ugyanolyan precíz és zárt eleme az előadásnak, mint a szöveg.”⁷ Éppen emiatt szerinte az előadás audiovizuális dimenziói elválaszthatatlanok attól a „brandtól”, amit a Pintér Béla és Társulata kialakított, sőt azt a kérdést is feszegeti, hogy „[n]ehéz eldönteni, hogy segíti-e vagy hátráltatja az olvasást az, ha az olvasó néhányat ezekből a szövegekből már látott színpadon.”⁸ Ugyanígy vélekedik Oroszlán Anikó is: „[b]ár többen rámutatnak, hogy a szövegek kötetben való megjelentetése révén elindulhat a darabok önálló élete, a drámákat olvasva nem tudunk megfélemleni sem Pintérről, sem a társulatról. Egyrészt azok számára, akik látták az eredeti előadást, az olvasmányélmény óhatatlanul is ehhez kötődik.”⁹ E megállapítások, problémafelvetések alapvetően helytállóan bizonyulhatnak, azonban azok az értékítéletek, melyek Pintér alapvetően tehetségtelenként, szövegeit csökevényekként értékelik, annál kevésbé: „Pintér Béla föltehetően nemigen tud írni, és nem alkalmaz senkit arra a feladatra, hogy számos – originális és színpadra való – gondolatát a megfelelő formába öntse. Ellenben nyilván zsigeri irtózása van a »kész« drámától” – idézi Antal Klaudia többek között Csáki Judit kritikust.¹⁰ Természetesen attól sem tekinthetünk el, hogy Csáki kritikája a 2000-es évek elején, a Társulat és egyben Pintér karrierjének indulása idejében keletkezett, de ez kritikai elem egyfajta toposzként fennmaradt, és a színházkritika még a közelmúltban is működteti, pl. Jászay Tamás *42. hétről* írt kritikájában.¹¹

Ennek egyik oka lehet – írja P. Müller Péter –, hogy a magyar színházi és irodalmi közgondolkodás még szakmai keretek között is csak ritkán képes szervesen összetartozónak tekinteni a két területet, így az egyszerre drámaíró, színházi rendező és színész Pintér Béla műveit is inkább színdarabként kezelték, drámaszövegei „az általa a társulataival létrehozott előadásoknak a kanavászái, valami-

⁶ Adorjáni 2015: 118.

⁷ Adorjáni 2015: 120.

⁸ Adorjáni 2015: 118.

⁹ Oroszlán 2015: 129.

¹⁰ Antal 2013: 77.

¹¹ Jászay Tamás, *A 42. hét: Hétköznapi moralitás*, http://fidelio.hu/szinhasz/2012/11/15/a_42_het_hetkoznap_i_moralitas/.

lyen szükséges, de nem elégséges tényezők a színpadi alkotásokhoz.”¹² Például az alább idézett blogrészletben is ez a színház multimedialitását és a szöveg monomedialitását keverő, a Pintér-i életműben az előadás hierarchiáját tükröző perspektíva nyilvánul meg: „[a]ki látta ezeket az előadásokat a Szkéné intim terében, és fontos színházi élményként raktározta el emlékei között, az könnyen újraélheti azokat az estéket a könyv segítségével.”¹³

Ugyanakkor szinte minden kritika hangsúlyozza, jogosan, hogy maga a drámakötet szerkesztése és Enyedi Éva utószava is alaposan egybemossa a kettőt, és nem disztíngvál – Antal Klaudia szavaival – a drámaíró és a színházcsináló Pintér között. Miközben azt fogalmazza meg a kötet erényének, hogy „[a] kötet megjelenése fordulópont Pintér írói karrierjében. Olyan megmérettetés, melyre eddig nem volt példa, hiszen ő sohasem írt semmit azért, hogy azt «csupán» olvassák”,¹⁴ a könyv tele van az előadásokból származó képekkel, melyek a társulatvezető, rendező Pintér Béla szerepét helyezik előtérbe.¹⁵ Ez a kettőség így a kötetben belül sem eldöntött, sőt akarva-akaratlan még inkább kihangsúlyozódik. A drámaszövegek recepciója azonban kiemeli, hogy Pintér írói munkásságában is megfigyelhető egyfajta ív, melyet Enyedi utószava egyfajta fejlődésnarratívában láttat, mégpedig, hogy „a kötet második felében helyet kapó szövegek (a Tündöklő Középszerzert leszámítva) már nem keltenek hiányérzetet az olvasóban: önálló szöveggént is kiválóan működnek, amennyiben ennek kritériuma a történet követhetősége vagy a karakterek, a konfliktus és a fordulat kidolgozottsága. Pintér szövegeivel kapcsolatban azért emlegethetjük fel ezeket a klasszikus drámaelméleti elvárásokat, mert úgy tűnik, a szerző egyre inkább ezeknek próbál vagy tud megfelelni, hiszen a jelen felé haladva a szabadabb, asszociatíván szerveződő szövegektől a megszerkesztettebb, követhetőbbnek tűnő darabokig jutunk el a kötetben.”¹⁶ Az Enyedi-féle, nem minden aspektusában szerencsés felosztásban ezekhez a már szerkesztettebb, „drámaibb” szövegekhez tartozik a *Kaisers TV, Ungarn* is. Emellett az indokolja azonban a drámának a dolgozat tárgyául választását a Pintér Béla-életműből, hogy e szöveg nem csupán magán viseli azokat a P. Müller által hangsúlyozott jegyeket, amelyekről a Pintér-darabok és írások jellegzetesek és könnyen felismerhetőek (pl. a zene meghatározó jelenléte, a világok ütköztetése filmes eszközökkel, idősíkváltásokkal)¹⁷, illetve építi egy aktuális közéleti kérdéskör köré, hanem mindezt egy olyan imaginatív-történelmi keretbe helyezi, mint a 1848/49-es forradalom és szabadságharc,

¹² P. Müller 2014: 123.

¹³ *Mit ér Pintér Béla Pintér Béla nélkül?* http://vanyabacsi.blog.hu/2013/05/20/mit_er_pinter_bela_pinter_bela_nelkul.

¹⁴ Pintér 2013: 364.

¹⁵ Antal 2013: 82.

¹⁶ Barna, i.m. <http://www.kortaronline.hu/2013/09/szinhasz-pinter-bela-dramak/17372>.

¹⁷ P. Müller 2014: 123–124.

amely lehetővé teszi, hogy a Pierre Nora által alkotott – majd mások által újr gondolt – lieu de memoire fogalmának keretében olvasva egy kultúratudományos elemzés végrehajtásával legitimálhassa azt az állítást, miszerint Pintér szövegei összetettségükben és kidolgozottságukban igenis működhetnek kortárs magyar drámaként olvasva.

Terjedelmi korlátok miatt nem tárgya e dolgozatnak a *Kaisers TV, Ungarnból* készített színpadi előadás, de a szöveg vizsgálata is bizonyítja, hogy Pintér Béla előadásainak és azok drámaszövegeinek esztétikai értéke nem egymás függvénye, mindkettő élvezhető, vizsgálható egymástól függetlenül is.

Ahogy már korábban említettem, mind a darabnak, mind a drámának a témája az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, a magyar történelem egyik legmeghatározóbb emlékezhelye, pontosabban fogalmazva emlékezhelyi csomópontja. Csomópont, hiszen olyan emlékezhelyek sűrűsödnek itt össze, mint Petőfi, Kossuth alakjai, a Himnusz mint megzenésített nemzeti himnusz, a magyar nemzeti zászló. Pintér Béla tehát egy nagyon komplex és a magyar kollektív emlékezetet az alapjaiban meghatározó emlékezhellyel dolgozik, azt állítja a középpontba. A magyar köz- és politikai gondolkodásban is az 1848/49-es forradalom és szabadságharc azon ritka események egyike, melyre az pozitívan emlékszik, ugyanakkor a szabadságharcról való diskurzust is alapvetően meghatározza ez, és ritka az arról való differenciált gondolkodású, árnyalt megemlékezés, megjelenítés.

Így mint a nemzetalapító narratíva szerves és egyik központi része, lehetőséget ad arra, hogy az alapító atyák végletekig sztereotipizált és parodisztikus ábrázolásával a '48-as diskurzus hivatalos, már-már apoteisztikus emlékezetkultúráját hiteltelenítse, és ezáltal a jelenlegi politikai élet hatalomgyakorlási módszerein ironizáljon.

1.2. A *Kaisers TV, Ungarn* és az emlékezhely fogalma

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc a *Himnusszal* ellentétben nem tekinthető metaemlékezet-helynek, sokkal inkább egy olyan emlékezhely-csomópontnak, mely önmagába foglal megannyi olyan eseményt, alakot, csatát, helyszínt vagy akár művészeti alkotást is, amely fontos kegyeleti vagy emlékezeti funkciót tölt be egy adott közösség tagjai közt. Viszont az sem tévesztendő szem elől, hogy ez az emlékezhely sem csupán a magyar kollektív emlékezet tagjaihoz köthető. Ugyanúgy emlékezhely az osztrákok, a magyarországi németek, a vajdasági szerbek, a szlovákok, az erdélyi románok, sőt a horvátok számára is.¹⁸ Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc transznacionális mivolta

¹⁸ Fata 2013: 36.

nem téveszthető szem elől, hiszen Európa egész történelme szorosan összefonódik – részben ez adja az „európai lét, európaiság” identitását, alaptapasztalatát is –, de szűkebb perspektívából Közép-Európáé, sőt a Kárpát-medencéé is. S bár Pierre Nora eredetileg csupán specifikusan francia kontextusban alkotta meg a *lieu de memoire* fogalmát¹⁹, Aleida Assmann a *Studia Litteráriában* megjelent előadásanyagában már felhívja a figyelmet a fogalom jelenlegi tartalmi megváltozására: ő már monologikus és dialogikus emlékezetpolitikáról beszél, ez utóbbi etikai pozitívítását kiemelve két nép megbékélésének szerepében.²⁰

A '48-as események, majd a schwechati vereség után a szabadságharc újabb sikeres szakasza, a „dicsőséges tavaszi hadjárat”, a Függetlenségi Nyilatkozat, valamint a Habsburg-ház trónfosztásának kimondása Debrecenben, illetve a tény, hogy csupán külső – orosz – intervenció volt képes leverni a „dicsőséges szabadságharcot”, mind hozzájárult ahhoz, hogy a későbbi független magyar államok a nemzet-alapító narratívájukba szervesen beillesszék, illetve hatalmuk legitimációs tényezőjévé tegyék. A szabadságharc leverése mint kulturális trauma kihatással volt nem csupán a szabadságharcot átélt nemzedékre, de az azt követő generációk tudatára is, sőt a kommunikatív emlékezet kihalása után jóval, jelen korunk emlékezetében is szerves szerepet játszik. Ennek okára úgy vélem, Takács Miklós szintetikus tanulmánya ad választ.²¹ Összeköti a kulturális trauma, a generáció és az emlékezhely fogalmát, mely itt is akadálytalanul működik. Mint traumatikus esemény, alapvetően a '48-as szabadságharcról mint emlékezhelyről való diskurzust alapjaiban határozza meg arra a tettes-áldozat szembeállításra épülő áldozatnarratíva, melynek interpretációs hagyománya szerint a vereségért külső tényezők – orosz intervenció, a nemzetiségek árulása – a felelősek, a szabadságharcot elárulták. Azt, hogy a magyar kollektív emlékezet nagyon is terhelve van ezzel az áldozatszereppel, Fata Márta tanulmánya is felhívja a figyelmet: „A magyar nemzeti emlékezet, úgy tűnik, hogy a Mohács-szindrómától kezdve 1848/49-en, Trianonon és 1956-on át a megkeseredett rendszerváltozás-szindrómáig egy traumatikus láncot alkot. A múlt teher, csapda, amiből nincs kiút.”²² Mégis az, hogy a magyar nemzeti emlékezet generációkon át emlékezhellyé alakította, sőt mi több, választotta – gondoljunk csak a „választott trauma” Volkan által kidolgozott fogalmára²³ – a '48-as forradalmat, egyrészt köthető a korban konstruálódó nemzetalapító narratíva kialakításának fontosságához, másrészt később annak generációkról generációkra változó értelmezéséhez, melyhez természetesen a hivatalos emlékezet-

¹⁹ „A hetvenes évek végén, amikor nekiláttunk e könyv megírásának, azt hittem, hogy az emlékezet helyei [*lieux de memoire*] fogalma csak Franciaország esetében használható” – írja Pierre Nora, az *Emlékezet és történelem között* című könyvének magyar előszavában (Nora 2010: 7).

²⁰ Assmann 2012: 16.

²¹ Takács 2012: 165–177.

²² Fata 2013: 38.

²³ Fata 2013: 37.

politikai diskurzus – nem mentesen az aktuális ideológia befolyásától – nem kevésbé járul hozzá. A kurrens emlékezhelyhez kötődő értelmezések azonban idővel mégis egy interpretációs sémát hoznak létre, s ennek egy hagyománya ma is él: „a rendszerváltás után nem a nemzeti emlékezet valós újragondolása és mitológikus elemeinek lebontása kezdődött meg, hanem nagyrészt a nemzeti emlékezet 19. századi állapotának újrakonstruálása.”²⁴ Az időbeli distancia okán kialakult több értelmezési hagyomány miatt a '48/49-es szabadságharcról mint lieu de memoire-ról is több emlékezhely-diskurzus él a köztudatban. Pintér Béla a hivatalos, 2010-es politikai választások után felerősödő, de már a rendszerváltás óta meghatározó emlékezetpolitika sematikusságát, a fentebb idézett újragondolás elmaradását idézi meg *Kaisers TV, Ungarn* című drámájában, illetve a Pintér Béla és Társulata által előadott *Kaisers TV, Ungarn* című előadásban is. A dráma és a színdarab is tematizálja a szabadságharcot, mégpedig a fentebb említett emlékezetpolitika diskurzusában, sztereotipizálva ábrázolja, hogy aztán az ironizálás segítségével le is rombolja ezt a diskurzust, rámutatva az áldozatszerep veszélyességére, illetve az emlékezhely transznacionális jellegének újragondolására.

2. Textus és emlékezhely

2.1. A vizsgálódás módszerei

A vizsgálódás elsődleges tárgya tehát a *Kaisers TV, Ungarn* monomediális textusa. Pontosabban szólva nem csupán a szöveg önmagában való szoros olvasása. Gymnich és Nünning közös tanulmányában²⁵ veti össze a szövegimmanens és a kultúratudományos irodalomtudományi irányzatok olvasási stratégiáit, majd hibáikra, problémáikra rámutatva adnak egy alternatív, szintetikus olvasási módszert. Ezt kívánom én is alkalmazni az elkövetkezőkben, azaz a textuális és a kontextuális vizsgálat együttesét, intra- és intertextuális elemzést egyidejűleg. Az a tény, miszerint Pintér Béla fent említett drámáját lieu de memoire-ként olvasom e dolgozatban, már eleve jelzi a kultúratudományos, kontextuális olvasat jelenlétét, a kérdés viszont nem csupán az, olvasható-e a dráma az emlékezhely elméleti keretében, hanem hogyan viszonyul hozzá, milyen jelentéstöbbletet ad neki.

Alább áttekintem Paul de Man nyomán azt az ironiafogalmat, amivel együtt olvasom a drámát, a továbbiakban pedig a dráma kompozícióját, bonyolult időstruktúráját, illetve ennek ironikus hatásait vizsgálom. Ezt követően pedig a dráma két szintjét: a média és hatalmi összefüggések alkotta közéleti szintet, illetve azt a magánéleti szintet, mely főként a Baráznay-család élettereként értelmezi a drámát, hangsúlyozva, hogy e két szint szervesen összetartozik, és egymással

²⁴ Takács 2012: 170.

²⁵ Gymnich–Nünning 2014: 182–205.

szoros összefüggésben áll. Majd Katona József *Bánk bán*jával olvasom együtt, hiszen Bánk karaktere archetipikus struktúrájában több szempontból is rokonítható Baráznay Ignác karakterével.

2.2. A dolgozat iróniafogalma

Paul de Man írja az iróniával kapcsolatos tanulmányában²⁶, hogy az irónia megszakítás, de nem pusztán az, hanem egyben „permanens parabázis” is. „A trópusok allegóriájának permanens parabázisa”, mely megállapítás paradox mivoltát de Man is hangsúlyozza – sőt épp ezt teszi meg egyik legfőbb sajátosságának –: „a parabázist olyannak kell elképzelnünk, mint ami minden pillanatban képes megtörténni”, tehát „[m]inden pillanatban végbemehet a megszakítás”.²⁷ Ez megy végbe a drámában is. Az irónia folyamatosan jelen van, permanensen megszakítja a narratív szálát, ugyanis a kimondott és a kimondatlan szemantikai kettőssége²⁸ folyamatosan gondolkodásra készíti az olvasót. A *Kaisers TV, Ungarn* iróniája alapvetően az általa témául választott emlékezhely és annak tematizálása között érhető tetten, mégpedig a korábban felvázolt világütköztetés által: az olvasóban mint a magyar kollektív emlékezeti közösség szubjektumában is él az a pátosszal teli, szentként kezelt diskurzusa az 1848-as forradalomnak, mint ami minden nemzetalapító narratívához köthető, ugyanakkor itt ennek egy parodizált, „jelenbe emelt”, teljesen demitizált ábrázolásával találkozunk. Az emlékezhely eme felszentelt diskurzusának lerombolását az irónia és a dramaturgiai eszközök ironikus felhasználása viszi végbe. Az iróniának erről a narratívából hatásától már Paul de Man is írt, ugyanakkor tézisében azt is megállapítja, hogy a lerombolás következtében a mű mégiscsak helyreáll, újraépül.²⁹ Ez figyelhető meg a *Kaisers TV, Ungarn* esetében is. A továbbiakban a dráma ironikus elemeit fogom feltérképezni, majd reflektálni ezen elemek diskurzusromboló szerepére a tematizált emlékezhely szempontjából, illetve hogy a lerombolt diskurzusból hogyan jön létre a mű egy interpretációjának lehetősége, illetve ezzel egyetemben az emlékezhely-diskurzus megújítása, alternatívája.

2.3. A dráma kompozíciója

A dráma kompozícióját egy, a Pintér-életműben motivikusan ismétlődő dramaturgiai elem határozza meg: a világok egymásra vetítése, ütköztetése.¹⁸ Ez a fel-

²⁶ De Man, Paul, *Az irónia fogalma*, <http://www.irodalomelmelet.atw.hu/deman2.pdf>.

²⁷ De Man, i.m.: 15.

²⁸ Hutcheon 1994: 9.

²⁹ De Man, i.m.: 19.

építés a *Kaisers TV, Ungarn* alapvető ironikus hangoltságának egyik legmeghatározóbb szervező elve is.

Az alapszituáció ugyanis a következő: a szöveg elején a narratív keret egy megnyilatkozása és azt követően egy Rozi nevű karakter kiszólása (parabázisa) az olvasónak, megteremt a jelenlét és a valóságtudat illúzióját: „Most elszámolok háromig, és mire a háromra érek, elkezdjük az utazást.” (247) Majd a szövegben jelöletlenül már következik is Gábor és Amália párbeszéde, melynek ideje és tere is Magyarország 1881-ben. Nem ez lesz azonban a dráma végleges ideje, ugyanis még egy – az előbbihez hasonló – dramaturgiai csavar következik be: Gábor hipnotizálja Amáliát, aki így 1848-ba kerül, pontosan október negyedikére, tehát már a márciusi események, az áprilisi törvények utánra, a szabadságharc kezdetére. Többszörös ütköztetés történik tehát a műben. Először is: az olvasó referenciális valósága kerül 1881 Magyarországnak világa, pontosabban Amália és Gábor fikciója mellé. Másodszor: az olvasó univerzuma szintén ütközik egy még korábbi időszak, az 1848-as évek drámabeli valóságával. Végül pedig Amália karakterének 1881-es síkja vetül rá a forradalom időszakának Magyarországra.

E kompozíciós megoldás két szempontból is jelentős. Egyrészt azért, mert a dupla idősíkváltás megalapozza azt a distanciát, mellyel az olvasó reflektíven és ironikusan viszonyul ahhoz az ábrázolt '48-hoz, amely a kortárs emlékezetpolitika patetikus diskurzusából építkezik. Másrészt pedig az, hogy Gábor hipnotizáció segítségével juttatja Amáliát a múltba, hogy megszerezze a széf kódját, sejteti, hogy az egész dráma cselekményének tétje igen profán, hisz csak az információszerzésről szól, hogy aztán visszatérjen 1881-be. Ezzel ellentétben a dráma zárlatában Amália, a hipnózisból felébredve azt tapasztalja, hogy a schwechati csata, amit az ő 1881-es tankönyvi tudása alapján fordítottak meg a magyarok az imaginatív '48-as forradalom idején, kihatással van az általa valóságként kezelt '81-es jelenre, és egyfajta kifordított pillangóhatás eredményeképp átírta azt. Ez a szerkezet így elmosza a dráma jelene és Amália képzelete, bizonyos értelemben a történelem és az imaginárius közötti határt. Így jön létre az a hiperbolikus zárlat, miszerint a kiegyezés kiasztikusan történt, s az osztrákok voltak kénytelen Magyarországgal tárgyalni a nemzetiségi jogok megadásáért, amely abszolút nagyhatalommá vált az események hatására Nagy-Britannia mellett, míg a németek és a franciák „sehol nincsenek hozzánk képest”, arról nem is beszélve, hogy „hosszúknak járnak kuncsorogni”, és „rosszabbak, mint azok a tarháló svájciak” (296). A zárlat mögött könnyen felismerhetők annak a „mi lett volna, ha...” retorikának az elemei, melyek szerves részét képezik pl. a '48/49-es forradalom és szabadságharc áldozatnarratívában történő interpretációjának.

2.4. A hatalom és a média viszonya

A mű alapvető ironikus keretét tehát az adja, hogy a 2010-es években, a dráma keletkezésének időpontjában létező politikai szokásoknak megfelelően ábrázolja a szabadságharc mitizált hatalmi gyakorlatát is. Már maga az a dramaturgiai fogás, amiért Amália, Baráznay Ignác, a „Sukorói Oroszlán” lánya visszautazik az időben, is ironikus gesztus, hiszen nem más, mint anyja halála lesz a katalizátor, pontosabban az, hogy meg akarja szerezni azt a kódot, amivel megkaphatja a széfben tárolt örökségét. A szabadságharc megnyerésével végződő eseményso-rozatok eredeti mozgatórugója tehát mindössze egy kapzsi, profán szándék volt.

1848-ba kerülén, Amália egy TV-csatornában találja magát, még hozzá abban a *Kaisers TV*, *Ungarnban*, mely a darab címét adja. Ez az ahistorikus, anakronisztikus dramaturgiai húzás az, amely jelzi egyértelműen az olvasónak, hogy itt nem egy autentikus történelmi drámát, hanem a kettős időutazás eredményeképpen egy alternatív, imaginatív múltat, a dráma keletkezésének jelenéből és a historikus forradalom idejéből létrejött fúziót lát. Rövid idő után jelenik meg a dráma két történelmi szereplője – a 48-as forradalom két, talán a kollektív emlékezetben is a leginkább emblematikus és sokszor sematikusán értelmezett szerepű – Kossuth és Petőfi, hogy elfoglalják a „téfaút”. Ahogy P. Müller Péter is megjegyzi: „[a] média megszállása a kortárs magyar belpolitikából ismert gyakorlatot követi.”³⁰ S valóban, Kossuth és Petőfi is csupán hatalmi eszközt lát a médiában, aminek elfoglalásával elősegíthető a szabadságharc megnyerése. Megjegyzendő azonban, hogy bár a szövegben nincs explicit kimondva, amíg a tévé császári adóként működött, addig is hatalmi eszközöket szolgált. Erre utal a német nyelvű adás, illetve az a jelenet, amikor is a műsorvezető, Marián Kornél felteszi a kérdést: „Őfelsége Jellasics tábornokot nevezi ki Magyarország kormányzójává, miközben Jellasics tábornok, már bocsánat, fut Bécs felé? Lehetséges volna, hogy Őfelsége nem néz téfaút?” (256). Panka, a „bemondóművésznő” válasza erre: „Ezek szerint Őfelsége minket nézett. Mi pedig nem tudósítottunk a pákozdi csatáról!” (256) A császári Bécs, még ha nem is közvetlenül az uralkodó által, de szintén hatalmi tényezőként tekint a médiára, olyan erőként, amely potenciálisan identifikálhatja a magyar nemzettudatot, elősegítheti a magyar szabadságharc térnyerését.

A frissen elfoglalt téfauban a betöltött szerepek, akárcsak az olvasó jelenében, hamar változnak. Az ironia itt is működik: Amáliából bemondóművésznő lesz mindenféle háttérképzettség nélkül, az addigi poszt betöltőit, Szidit és Pankát pedig Petőfi mint a téfaút új elnöke elbocsájtja, mondván, „a Kaisers Téfaút, Ungarn megszűnt. Méltó helye lesz a magyar történelmi emlékezet szemétdomb-

³⁰ P. Müller 2014: 132.

ján, mindazokkal együtt, akik kiszolgálták a Kaisert Ungarn létükre.” (259) Mindazonáltal Rohácsi bácsi, aki „hosszúlejárátú, illetve vissza nem térítendő kölcsönökkel szokta támogatni a téfau működését” (260), maradhat. Persze a dráma egy későbbi pontján, amikor is a Pákozdi Hős, Baráznay Ignác felesége, Elza meggyőzi Petőfit, hogy a két, korábban elküldött bemondónó mégiscsak elősegítette a forradalom térnyerését, hiszen „mindig megtalálta a módját, hogy becsempéssze öltözékébe a piros-fehér-zöld színkombinációt” (272). Petőfi pedig, mert korábban visszavette a szélkakas Kornélt, annak szervilis gesztusai miatt, kénytelen újra alkalmazni őket. A téfau, és általában a média központi szerepet kap a mű csúcspontján is, mégpedig azáltal, hogy az immár Magyar Nemzeti Élőképvibránc élőben közvetíti azt a schwechati csatát, amelyet a magyar hadsereg elvesztett a történelemben. Itt azonban élő adásban jelenti be Kossuth, hogy Baráznay-val, Rohácsi bácsival és a téfau stábjával együtt indul a vonat Bécs felé. A csatáról való közvetítés is műfajidéző: a stúdióban maradván Marián Kornél interjúvolja meg a két „kommentátor szakértőt” Kossuthot és Petőfit, akár csak mintha valamilyen sporteseményen lennének; itt az irónia, sőt tulajdonképpen a műfajparódia eszközével egy sportközvetítéssé degradálja a mű a szabadságharc stratégiai egyik legfontosabb csatáját. Schwechatnál, a történelemnek megfelelően vesztesre állnak a magyar seregek, amikor Baráznay Ignác huszárai – az Améliától kapott információk segítségével – végül megnyerik a csatát. Ez a fejlődési görbe a stúdió hatalmi viszonyaiban is leképződik: a közvetítés kezdetekor a magyar csapatok győzelméért szurkoló Vibráncban a vereség első jelére a narratív értelmezői keretben jelezve Petőfi kivont karddal elszelel, Kossuth utána, Kornél pedig újra pálfordul: immár a Császár hű szolgájaként tér át német nyelvre a megújult *Kaisers TV, Ungarnban*, sőt Amáliától is kéri a bemondóművésznői diplomáját (291).

Az irónia tehát folyamatosan jelen van, megszakítja a narratívát az értelmezésben. A mű közéleti szála, mely szoros kapcsolatban áll a média és a hatalom tényezőivel, már alapjaiban ironizálva jelenik meg: a 2010-es évek jelene és az 1848-as szabadságharc egybemosása egy ahistorikus múltat közvetít. Már önmagában az a tény, hogy Amália utazása is egy pénzhajhász szándék miatt történhetett meg, illetve a médiafoglalás faktumával, a magyar vezetők nagyon is maiként megjelenített alakjával, valamint a magyar szabadságharc sorsdöntő csatájának, sőt a dráma csúcspontjának egy sportmérkőzés közvetítésének szintjére profanizálásával az irónia meghatározó lesz a '48-as forradalom apoteotikus beszédmódjának lerombolásában. A dráma narratívája két szintre bontható így, melyek szervesen összekapcsolódnak. Az egyik közéleti, a szabadságharcot közvetlenül tematizáló már bemutatott szint, míg a másik a hős Baráznay Ignác és családja, Amália és Elza magánéleti szálát vonultatja fel.

2.5. A dráma mint a Baráznay-család élettere

Gróf Baráznay Ignácról úgy tudjuk Amália jelenében, hogy eltűnt a schwechati csatában, így sohasem ismerhette meg apját, anyjával is már csak holtan találkozunk a dráma kezdetekor, róla kiderül azonban, hogy nem voltak közeli kapcsolatban (248). Mégis: hármójuk családi élete, magánéleti szála a drámában kulcsfontosságú, nem csupán dramaturgiai szempontból, de az emlékezhely és az irónia viszonyának alakulása szempontjából is.

Amália a Kaisers TV stúdiójába kerülve, majd bemondóművésznői pozícióba emelkedése után rögtön interjút kell készítenie a Sukorói Oroszlánnal, aki nem más, mint az édesapja. A jelenet komikumát pedig az adja, hogy Amália tisztában van apja schwechati csatáig folyó életével, ugyanakkor ez alaposan meglepi a századost, ugyanis a lánya itt már tábornoknak szólítja, amire Kossuth reflektál is: „Most akarom élő egyenes adásban előléptetni! Nézd már! Lelövi a poént!” (264) Amália – Gábor tanácsára – az adásban rákérdez a pákozdi eseményekre, s ezzel párhuzamosan arra a tényre, hogy nem féltette-e magát, illetve terhes feleségét, amiről persze a százados semmit sem tudott. Mindezen túl a helyzet ironikus humorát az adja, hogy itt Amália múltja és jelenbeli tudása összemosódik, a narratíva folyamatosan megszakad ezeken a szinteken, ugyanis az olvasó közben reflektál saját imaginációjában arra a tényre, hogy itt két különböző idősík, két különböző tudásszint ütközik egymással. Ezt pedig a humor segítségével éri el a szöveg, hiszen közben olyan közbeszólások szaggatják szét Baráznay és lánya dialógusát, mint Kossuth patetikus, illetve Szidi és Panka becsmérlő megjegyzései vagy Gábor folyamatos reflektálása arra a tényre, hogy mosdóba kellene mennie.

Az első találkozás pátosszal teli pillanatát tehát a szöveg már kezdeteiben destruálta, mégis a család kapcsolatrendszer ezen felül is bonyolult. Amália nem ápolta túl jó kapcsolatot édesanyjával, ami főképp hősként ismert apja iránti sóvárgásának eredménye volt, a '48-ban megjelenő Elza pedig elegáns, fiatal grófnőként, odaadó feleségként jelenik meg. A legfontosabb mégis Amália és Ignác viszonya. Ignác ugyanis titokban megcsalja feleségét a bemondónő Szidivel, amit egy hosszabb jelenet során az elrejtőző Amália meg is figyel, miközben azt tervezik, hogy megszöknek a schwechati csata közben, majd intim együttlétüket a tábornok lánya zavarja meg ájuldozva és káromkodva. Amáliát a saját apja fenyegeti meg halálosan, ha beszél az esetről, mégis, amikor feltűnik Gábor, és grófnőnek nevezi Elzát, Baráznay Ignác féltékeny lesz a jövőből érkezett férfira. Az előző fejezetben felvázolt közéleleti szint és a Baráznay-család magánéleti narratívája teszi ironikussá a '48-as szabadságharc alternatív eseményeit, ugyanis Ignác tábornok, aki a schwechati csata központi alakja, két nő között őrlődve tengődik katonai, vezetői szerepében. Széthulló magánéletének és felfelé ívelő

közéleti karrierjének széttartó iránya magát a figurát is szétfeszíti, ám mégsem válhat drámai hőssé, a tragikum nem következik be, mert nemcsak önmagának, hanem karaktertípusának paródiája is lesz egyben.

2.6. Az intertextualitás mint az ironizálás csúcsa – A *Kaisers TV* és a *Bánk bán*

Ez utóbbi megállapítás akkor érthető meg, ha felismerjük Ignác figurájában Bánk tragikus karakterének szinte archetipikus sémáját: a vívódását kettéhasadt énjének magánéleti és közéleti része között.³¹ Mégis: Baráznay gróf vívódása inkább paródiája lesz Bánk komoly egzisztenciális válságának, hiszen nem a családja boldogsága és a hazája érdeke közt kell választania, hanem két nő közt: pontosabban vagy elszökik Szidivel, és nem vállalja a közéleti szerepe kívánta felelősséget; vagy marad feleségével és még meg nem született gyermekével, majd végigharcolja a szabadságharcot. Míg Bánk tragédiája éppen abban rejlik, hogy választása valódi – vagy egyik, vagy a másik szerepe mellett foglal állást –, addig Baráznay tulajdonképpen csak a között választ, hogy vállalja-e a felelősséget, vagy csupán kibújik alóla, és elszökik Brazíliába. Így karaktere nem is lehet a klasszikus drámai hőse; vívódása, összetettsége látszólagos, valódi drámai jelleme nincs: épp ezt igazolja, hogy Bánk bán karakterén, egy Másikon keresztül érthető meg leginkább alakja. Ez a szubjektumábrázolás, a jellem nélküliség, illetve a Másikon keresztül való megérthetőség pedig a posztmodern dráma jellegzetességére utal.³²

Bár az intertextualitás itt nem közvetlenül szövegek idézése útján történik, hanem bizonyos jellemvonások, archetipikus struktúrák jelenlétével, mégis meghatározó szerepe lesz a darab értelmezésében, főképp a kiemelt interpretációs keret, az emlékezhely ábrázolásának szempontjából. Paradoxnak tűnhet e megállapítás, hiszen a *Bánk bán* című dráma jóval az 1848/49-es forradalom és szabadságharc előtt született, így semmiképpen sem tematizálhatja azt, de az emlékezhely sem hathatott kontextuálisan a szöveg keletkezésére. Viszont ha megfordítjuk a viszonyt, láthatjuk, hogy a *Bánk bán* nagyon is fontos kulturális tényező, hiszen a forradalom kitörésének napján, 1848. március 15-én a Nemzeti Színház a drámából született előadást tűzte ki műsorává, mely aztán a forradalom eseményei miatt szakadt félbe, mégis annak egyik szimbolikus eseménye lett.³³ Mivel a *Bánk bán* nem közvetlen intertextualitásként, beemelt vendégszöveggént idéződik meg, ezáltal a dolgozatban használt intertextualitás-fogalom nem a klasszikus, Genette-hez köthető szűk értelemben van jelen, hanem a Wolfgang Ihalter által használt tág

³¹ Bíró 2000: 24–62.

³² Kékesi Kun 1998: 127.

³³ Kerényi 1982: 687.

értelemben, módszerként, a wide reading részeként.³⁴ Ironikussá pedig ennek tudatában válik Ignác alakja. Sőt ez lesz az irónia csúcsa: a szöveg egy profán döntés kezébe adja a forradalom sikerességének kulcsát; egy egész ország, közösség jövője függ attól, hogy egyetlen tagja melyik nőt választja a magánéletében, és ebből a távlatból parodizálja a „bánki kérdést”: „Itten Melindám, ottan a hazám”; „Két fátyolt szakasztok el: Hazámról és becsületemről.”³⁵ Ez a végletekig történő ironizálása annak a patetikus '48-as diskurzusnak, melyet sok tekintetben a rendszerváltás utáni hivatalos emlékezetpolitika domináns helyzetbe emelt.

Baráznay a jövőből érkezett Gábor által kiváltott féltékenység után végül mégiscsak Elzát és a csatában maradást választja, s tulajdonképpen egy nemzeti hős – igaz, fiktív – alakjába transzformálódik, a magyar szabadságharc végső csatájának eldöntőjeként. A dráma zárlatában Amália feloldja a hipnóvizist, és visszakerül 1881-be. A jövő viszont teljesen újraíródott, Baráznay tábornok kitüntetésekkel a haza hőseként él öregségében, míg édesanyja fogműtét után ébredzik. Balázs Gábor azonban a még 48-ban játszódó jelenetek utolsó mozzanataként meghal, amikor Marián Kornél Nagy-Románia nevében lelőné Kossuthot, ő azonban a golyó elé vetődik. E jelenet remek táptalajt kínál arra, hogy összevessük a '48-as forradalmat mint emlékezhelyet olyan korábbi textuális hordozóival, mint például Jókai Mór *Forradalmi csatáképek* című kötete, amely rávilágíthat arra is, a transznacionális perspektíva hogyan és mi módon hiányzik ebből a diskurzusról, erre azonban terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőségem.

3. Összegzés

A *Kaisers TV, Ungarn* – mind a dráma, mind a megtekintett mise en scene – nem csupán ábrázolja, de ironizálásával le is bontja azt az emlékezetpolitikai diskurzust, amely patetikusságával és differenciálatlan beszédmódjával a rendszerváltás óta meghatározza a magyar emlékezetpolitikát, a '48/49-es forradalom és szabadságharc mint emlékezhely kapcsán is. A dráma – szintúgy a darab is – sztereotip módon ábrázolja Kossuthot és Petőfit, az emlékezhely két, a magyar Pantheon legmeghatározóbb alakját, ugyanakkor cselekedeteik, de javarészt verbális megnyilvánulásaik által ironizálja, komikum tárgyává teszi őket: egy hagyományos fent-lent oppozícióban profanizálja alakjukat.

Paul de Man ugyanakkor az irónia fogalma kapcsán végzett vizsgálódásai során azt is megállapítja, hogy az irónia nem csak rombol, de a rombolásból újat is épít.³⁶ Ez megfigyelhető jelen esetben is: a lerombolt diskurzus helyébe ugyan nem lép új, mégis lehetőséget teremt, vagy pontosabban szólva felhívja a figyel-

³⁴ Hallet 2014: 206–225.

³⁵ Katona József, *Bánk bán*, <http://mek.oszk.hu/00700/00723/00723.htm>.

³⁶ De Man, i.m.: 18–19.

met egy új beszédmód szükségességére, a régi hibáira. Az emlékezhelyről való diskurzus kapcsán ugyanis nem feledkezhetünk el saját közösségünk felelősségéről sem, az áldozatszerepbe való beragadás ugyanis nagy veszélyekkel járhat az adott kollektív emlékezetre nézve. Felhívja a figyelmet a lerombolt diskurzus hiányosságaira is: csak dichotómiákban képes gondolkodni, a nemzetiségek szerepéről való árnyalt gondolkodás hiányzik belőle, épp amiatt, hogy ez a narratíva vagy a tettes, vagy az áldozat szerepébe hajlandó csupán beleerőltetni az adott közösségeket.

Konklúzióként pedig, úgy vélem, elmondható, hogy Pintér Béla *Kaisers TV, Ungarn* című szövegének és Pierre Nora lieu de memoire fogalmának együtt olvasása igen termékenynek bizonyult. Így tárul fel előttünk Pintér szövegének összetettsége és egyben az is, hogy ezek a textusok olvashatóak kortárs magyar drámaként, nem pedig az előadások kanavászaik csupán.

Irodalomjegyzék

- Antal Klaudia 2013. Drámaíró színházcsináló. In: *Szépirodalmi Figyelő*, 2013/5. Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. 77–82.
- Assmann, Aleida 2012. Az emlékezet átalakító ereje. (Ford.: Máté Gyöngy.) In: *Studia Litteraria*, 2012/1–2. Debrecen, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet. 9–23.
- Barna Zsú, *Pintérkedés a színpadról a lapra*. <http://www.kortaronline.hu/2013/09/szinhez-pinter-bela-dramak/17372>. (Letöltve: 2016. december 14.)
- Bényei Péter 2011. A kollektív trauma és a gyászmunka nyomai Jókai Mór novellaciklusában. In: *Studia Litteraria*, 2011/3–4. Debrecen, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet. 88.
- Bíró Ferenc 2000. A Bánk bánról. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 104. évf. 1–2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 24–62.
- De Man, Paul, *Az irónia fogalma*. <http://www.irodalomelmelet.atw.hu/deman2.pdf>. (Letöltve: 2016. december 29.)
- Fata Márta 2013. A magyar emlékezhelyek specifikumai. In: S. Varga Pál–Száz Orsolya–Takács Miklós (szerk.): *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 36.
- Gymnich, Marion–Nünning, Ansgar 2014. Kulturális tudás és intertextualitás. Alapfogalmak és kutatási módszerek az irodalom kontextualizálásához. In: *Helikon*, 2014/2. Budapest, Argumentum kiadó. 182–205.
- Hallet, Wolfgang 2014. Az intertextualitás mint a kultúratudományos irodalomtudomány módszertani alapvetése. In: *Helikon*, 2014/2. Budapest, Argumentum kiadó. 206–225.
- Hutcheon, Linda 1994. *Irony's edge*. London–New York, Routledge.

- Jászay Tamás, *A 42. hét: Hétköznapi moralitás*. http://fidelio.hu/szinhaz/2012/11/15/a_42_het_hetkoznap_i_moralitas. (Letöltve 2016. december 15.)
- Jókai Mór, *Forradalmi- és csataképek*. <http://mek.oszk.hu/00700/00799/html/> (Letöltve 2016. április 2.)
- Katona József, *Bánk bán*. <http://mek.oszk.hu/00700/00723/00723.htm> (Letöltve: 2016. április 2.)
- Kékesi Kun Árpád 2006. *Színház, kultúra, emlékezet*. Veszprém, Pannon.
- Kékesi Kun Árpád 1998. Textualitás és teatralitás (a modern és posztmodern dráma horizontváltása). In: Bényei Tamás–Gács Anna (szerk.): *Tükörképek lázadása*. Budapest, József Attila Kör, Kijárat Kiadó.
- Kerényi Ferenc 1982. A Nemzeti Színház és közönsége. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 56. évf., Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 686–699.
- Kling József, *A bajnok a legjobb új magyar dráma*. <http://www.unikornis.hu/kultura/20160922-szinikritikusok-dija-a-nyugalom-radu-afrim-pinter-bela-a-bajnok.html>. (Letöltve 2016. december 14.)
- Kossuth Lajos, *Kossuth felhívása az általános népfelkelésre*. <http://mek.oszk.hu/04800/04834/html/kossuth0052/kossuth0052.html>. (Letöltve 2016. április 6.)
- Kotte, Andreas 2015. *Bevezetés a színháztudományba*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Lukács Anikó 2002. Nemzeti divat a reformkori Pesten. In: *Korall*, 2002/10, Budapest, Korall Társadalomtörténeti Egyesület. 40–56.
- Milbacher Róbert 2014. „A felébredt nemzet ebben az énekben magára lett” – A Hymnus „nemzetiesítésének” folyamatáról. In: *Holmi*, 2014/12. Budapest, Réz Pál, Vörösmarty Társaság. 1624–1640.
- Mit ér Pintér Béla Pintér Béla nélkül?* http://vanyabacsi.blog.hu/2013/05/20/mit_er_pinter_bela_pinter_bela_nelkul. (Letöltve 2016. március 28.)
- Nora, Pierre 2010. *Emlékezet és történelem között*. Budapest, Napvilág Kiadó. 408.
- Oroszlán Anikó 2015. Pintér és a könyv. In: *Tiszatáj*, 2015/7. Szeged, Tiszatáj Alapítvány. 129.
- P. Müller Péter 2014. Társulatra írva. In: P. Müller Péter, *A magyar dráma az ezredfordulón*. Budapest, L'Harmattan.
- Pavis, Patrice 2003. Előadáselemzés. Budapest, Balassi Kiadó.
- Sinka Judit Erzsébet 2012. A Hymnustól a Himnuszig. In: *Studia Litteraria*, 2012/1–2. Debrecen, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet. 103–120.
- Szemere Katalin, „Fájdalmat nem akartam senkinek sem okozni” – interjú Pintér Bélával. <http://nol.hu/kultura/fajdalmat-nem-akartam-senkinek-sem-okozni-1608463>. (Letöltve 2016. december 14.)
- Takács Miklós 2012. Az emlékezhely, a generációs és a kulturális trauma fogalmának lehetséges találkozási pontjai. In: Kovács Judit–Münnich Ákos (szerk.): *Nemzeti emlékezhelyek*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 165–177.

Ne is bolygassuk...
**Fiktív fordítói napló Günter Grass
„Ein weites Feld” című regényéhez**

1. Bevezetés

Jelen munka egy fiktív fordítói napló¹ formájában vállalkozik a feladatra, hogy értekezzen azokról a gyakorlati problémákról, amelyek Günter Grass *Ein weites Feld* című regényének fordításakor lépnek fel. Arra a feladatra azonban nem vállalkozhat a dolgozat, hogy teljes áttekintést adjon a mű fordítása során jelentkező összes kérdéses esetről, hiszen ez túlfeszítené a megadott kereteket. Munkám ezért a fordíthatóság szempontjából legkardinálisabb kérdésre, a vendégszövegek jelenlétéből adódó fordítói dilemmákra koncentrál, mivel Grass művének fő alkotóeleme az intertextualitás. Theodor Fontane életműve, Hans-Joachim Schädlich *Tallhover* című regénye, valamint a Grass által írt történet fonódik benne össze – idézetek, utalások hada vár az olvasóra és a fordítóra. Azonban – lévén szó tudományos igényű és a műfordítást megelőző fordítói szövegelemző munkáról – nem csupán gyakorlati szempontok alapján elemzem a művet. A vendégszövegek jelentős mennyisége egyébként már önmagában is szükségessé teszi, hogy megvizsgáljam az intertextualitás fordíthatóságát. Fontos előrebocsátani, hogy szövegelemző munkám elméleti keretét nem a hagyományos intertextualitás-fogalom képezi, hanem a Gérard Genette által kidolgozott transztextualitás-elmélet, amelynek öt alkotóelemén keresztül elemzem egyrészt a művet, másrészt annak a fordítását.

Dolgozatomban a mű rövid bemutatása után három fejezetre osztva vizsgálom a fő kérdésfelvetésemet, amely a következőképpen hangzik: Megtarthatóak-e a transztextuális elemek a műfordítás során, vagy elvesznek a magyar olvasó számára? Ez egy igen összetett probléma, így érdemes további részkérdésekre bontani. A kérdés bonyolultsága elsősorban a terminológiai különbségeknek köszönhető, így először a fogalom definiálására teszek kísérletet (3. fejezet). Ezt követően Genette transztextualitás-elméletének fényében vizsgálom meg részleteket az eredeti, német regényből (4. fejezet), majd az általam elkészített magyar részfordításokat elemzem az inter-, a para- és a hypertextualitás szempontjából (5. fejezet). Végül összefoglalom az eredményeket, illetve egy rövid kitekintéssel zárom a munkát a jövőbeli kutatásokra való tekintettel.

¹ A naplószerűség további következménye, hogy a dolgozatomban hivatkozott művek (többek között a magyarul megjelent Fontane művek, illetve az eredeti művek) filológiai adatai nem kerülnek felsorolásra, kivéve, ha azok megadásától nem lehet eltekinteni.

2. Az *Ein weites Feld* bemutatása és recepciója

2015-ben elhunyt a kortárs német irodalom egyik legmegosztóbb alakja, Günter Grass. Az 1999-ben Nobel-díjjal jutalmazott író a danzigi trilógia által ismerte meg a világ, amelyet *A bádogdob* (1959), a *Macska és egér* (1961) és a *Kutyaévek* (1963) hármasa alkot. Grass a líra- és prózairás mellett képzőművészettel és politikával is foglalkozott, ez utóbbi tevékenysége számos kritika alapját szolgáltatta. A Steidl Verlag által kiadott *Ein weites Feld* című regényt Grass 1995-re fejezte be. A művet egyfajta „évszázadregényként” tartották számon² – a nagyszabású alkotás ugyanis az 1848-as forradalmaktól indulva öleli fel a német történelmet, kicsúcsosodva az 1989-es újraegyesítéssel, egészen „napjainkig”, vagyis a mű keletkezésének idejéig, ami 20 év távlatából már nem is tűnik annyira mainak. Mégis olyan kérdéseket szólaltat meg, melyeket – úgy tűnik – majd negyed század eltelével sem sikerült teljesen tisztázni: az NDK vagy az újonnan létrejött, egyesített német állam megítélése, vagy olyan kényes témák, mint Theodor Fontane antiszemita megjegyzései, vagy a Stasi (Ministerium für Staatssicherheit=az NDK Állambiztonsági Minisztériuma) és elődei által teremtett besúgói légkör. Grass sokszor megjelenített témái közé tartozik a második világháború utáni időszak, illetve a múlt feldolgozásának kérdésköre: Például az 1992-es *Békaszó*, de ezeket a problémákat feszegeti a 2002-ben megjelent *Ráklépcsben* című regénye is. Nobel-díjjal is éppen a témaválasztásáért tüntették ki, hiszen az indoklás szerint „a történelem egy elfeledett oldalát mutatja be”. Ez igaz az itt elemzett regény témáját illetően is, bár jelen esetben a történelemnek nem egy elfeledett oldaláról olvashatunk, hanem egy olyanról, amellyel 1995-ig nem igazán konfrontálódott az irodalom.³

A regény elemzése szempontjából elengedhetetlen magának a regénynek, illetve a fogadtatásának a rövid bemutatása, hiszen az *Ein weites Feld* – magyar fordítás hiányában – Günter Grass kevésbé ismert művei közé tartozik. A Wuttke család életébe nyerünk betekintést, ahol teljesen hétköznapi dolgoknak lehetünk szemtanúi: az apa dolgozik, előadókörútra kéri fel, megbetegszik, majd az írás segítségével meggyógyul; a leánygyermek férjhez megy, mindeközben pedig a „család barátja” vagy inkább a családfő megfigyelője kíséri a mindennapjaikat. Ettől az alapvető cselekményszáltól eltekintve jóformán nem történik semmi: a berlini fal elbontása közben „érünk tetten” két öregurat, akik az egész művön keresztül az új korszakról, vagyis a berlini fal leomlását követő időről beszélgetnek és panaszkodnak, valamint felemlégetik a régi szép időket,

² Bár a mű történelmi szempontból nagy jelentőséggel bír, hiszen addig nem született jelentős irodalmi reakció az újraegyesített német részállamokkal kapcsolatban, a legtöbb kritikus szerint azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket (l. később).

³ Addig ugyan nem adtak ki jelentősebb művet, ami a rendszerváltásra reagált, azonban szintén 1995-ben jelent meg többek között a *Helden wie wir* című regény Thomas Brussig tollából, illetve Erich Loest *Nikolaikirche* című műve, amelyek szintén ezt a témakört dolgozták fel.

az NDK „kényelmes” éveit. Egyvalami azonban nagyon különlegessé teszi őket, méghozzá az, hogy gyakorlatilag nem a saját életútjukat járják, hanem „elődeik” életét folytatják: Theo Wuttke (becenevén Fonty), az egyik főszereplő a német író, Theodor Fontane személyét eleveníti fel, míg Hoftaller egy Hans-Joachim Schädlich regényből, a *Tallhoverb*-ből kölcsönzi a személyiségét. Azáltal, hogy a két figura egy elmúlt korszakot kelt életre napjaink – pontosabban a 90-es évek – történései között, Grass összekapcsolja, vagy inkább összeolvasztja a különböző idők eseményeit – ugyanis szinte lehetetlen elválasztani, mi mikor zajlik, hogy vajon épp a múltat elevenítik fel, vagy esetleg a jelen síkján mozognak a szereplők. Az író egyszerre reflektál az 1870/71-es német egység létrejöttére, valamint a két német tagállam 1989-es újraegyesítésére, párhuzamokat vonva a kettő között. A főszereplők olyan életszemléletet közvetítenek, ami a megelőző állapotot tartotta jobbnak – többek között ez váltott ki a kritikusokból erős ellenérzéseket.

Ami ugyanis a mű recepcióját illeti, többségben vannak a negatív vélemények, a mű mondhatni igazi botrányt okozott a megjelenésekor. A legdrasztikusabbnak ható kritika Marcel Reich-Ranicki nevéhez fűződik, aki a *Der Spiegel* címlapján egy ikonikussá vált képen tépi ketté magát a könyvet. Reich-Ranicki az író politizálása, valamint az eredetiség hiánya mellett Fonty örökös idézgetését kritizálja, ami „mindenki idegeire megy”, és szerinte Grass „próbára teszi az olvasó türelmét”, hiszen a majdnem 800 oldalon nem zajlik lényeges cselekvés. Azt is nehezményezi, hogy Grass olyan mértékben vette át Fontane stílusát, hogy már elkülöníthetetlen, melyik megnyilvánulás melyik írótól származik. Továbbá a szemérveti, hogy még Fonty beszélgetőpartnere, Hoftaller sem saját „találmány”, hanem csak Schädlich-től kölcsönözte. Természetesen a legtöbbit kritizált mondat sem maradhatott szó nélkül, amely Fonty szájából hangzik el: „Mit is hívunk jogtalan államnak! A hiány világában egy kényelmes diktatúrában éltünk.” Ranicki felháborodva fejti ki a véleményét, miszerint elég csak „arra a több millió emberre gondolni, akit az NSZEP-rendszer megnyomorított”, és egy ilyen mondat máris elveszíti a létjogosultságát (Reich-Ranicki 1995: 169).

Más kritikusok, bár tartalom szempontjából hasonlókat írnak, mégis enyhébb hangot ütnek meg. Iris Radisch szerint a mű olvashatatlan, amelynek oka egyrészt a terjedelme, másrészt pedig a cselekmény hiánya. Ezen kívül nem a Grass-tól megszokott figuraábrázolás jelenik meg a regényben, „a valódi emberek, a bonyolult karakterek (...) nem jellemzőek Grassnál” – írja Radisch. A Grass által megjelenített képet a németekről az ironikusan átköltött gyermekmondókán keresztül mutatja be: „Stázi, stázi, Fontane, kész a német fejecske.” Ha pedig mindez nem lenne elég, Radisch magát az ötletet is eleve bukásra ítéltnek tartja, hiszen szerinte alapjában hibás Grass azon elképzelése, hogy össze lehet gyúrni a két korszakot, csak hogy utána kiszemezzesse belőle a keleti és nyugati részeket (Radisch 1995).

Az olvasóközönséget szintén módfelett megosztotta a mű: voltak, akik Grass leggyengébb könyvének tartották, mások – szemben a kritikákkal – fantáziadús-nak találták az elbeszélést. Azt azonban a legtöbb olvasó hangsúlyozta, hogy legalábbis Fontane-szakértőnek kell lenni ahhoz, hogy ne zavarodjon össze az ember a sok utalás és idézet között, amelyek a mű során a befogadó elé kerülnek. Ez pedig alapos előzetes felkészülést igényel az olvasó részéről, mivel Grass olyan mértékben dolgozta fel és dolgozta be a „Halhatatlan”⁴ életművét a regényébe, amilyen mértékű ismerete nem feltétlenül tartozik az átlagos olvasók hatáskörébe.

3. Az intertextualitás rövid története

Ahhoz, hogy választ kapjunk a bevezetésben feltett kérdésre, vagyis arra, hogy vajon az eredeti műben előforduló intertextuális elemek milyen módon jeleníthetők meg a fordítás során, fontos tisztázni, hogy mit is jelent maga az intertextualitás,⁵ és hogy milyen változásokon ment keresztül az utóbbi 50 évben. Bár maga a jelenség már az ókor óta létezik (Broich–Pfister 1985: 1), a fogalom csak Julia Kristeva 1968-as tanulmánya következtében vált széles körben ismertté, aki Bahtyin dialogikusságfogalmából kiindulva, ám azt kibővítve dolgozta ki elméletét. Azóta az intertextualitás az irodalomtudomány alapvető fogalmai közé tartozik, ám a különböző irodalmárok eltérő módon próbálták definiálni. Felmerül persze a kérdés, hogy egyáltalán miért kell beszélnünk intertextualitásról. Elsősorban azért, mert a szövegek nem lineárisan tagolódnak be egymás után, nem zárt rendszereket képeznek, hanem kapcsolatban állnak mind egymással, mind pedig a különböző kulturális jelenségekkel (Orosz 2003: 99), vagyis egy olyan jelenségről van szó, ami az irodalom egészét átszövi, minden értelemben. Azonban az, hogy miben is áll ez a kapcsolat, az irodalomtudomány egy összetett problémakörét képezi, amelyre még máig sem sikerült egyöntetű választ adni. A jobb megértés érdekében fontos lehet legalább röviden áttekinteni az intertextualitás értelmezésének fontosabb mérföldköveit.

Mint ahogy az fentebb olvasható, Kristeva Bahtyin elméletét vette alapul, így az tekinthető a későbbi teóriák kiindulópontjának. Az orosz irodalomtudós a szavak párbeszédéről elmélkedett, megállapítva, hogy csupán „a mítosz Ádámja, aki elsőként adott nevet az előtte még szóval sosem érintett, szüzi világnak (...) kerülhetette meg teljesen a szavaknak azt a kölcsönös dialogikus egymásra hatását, amely az egyazon tárgyra vonatkozó különböző szavak között elkerülhetetlenül fellép” (Bahtyin 1976: 13). Vagyis Bahtyin szerint minden szó valamilyen

⁴ Theodor Fontane neve nem jelenik meg az *Ein weites Feld* lapjain, hanem az Unsterbliche, vagyis a „Halhatatlan” megnevezést kapja.

⁵ A szó maga a francia intertextualité szóból származik, ahol „szövegek közötti utalás” jelentéssel bír.

kapcsolatban áll a többi szóval, befolyásolják az észlelést.⁶ Ő ugyan elsősorban a szövegen belüli dialogikusságra vonatkoztatta az elméletét, ám már nála is megjelenik a szövegek közötti kapcsolat, amely alatt a szövegben előforduló egyes szövegek, műfajok, és azok előzményei közötti kapcsolatot érti.

Kristeva, továbbgondolva a bahtyini elméletet, kiterjeszti az intertextualitás fogalmát a költészetre is, tehát nem csak a regény sajátosságának tartja (Józan 1998: 134). Számára „az intertextualitás egy vagy több jelrendszer áthelyezése egy másik jelrendszerbe”⁷ (Józan 1998: 135), amely transzformációt nem csak a szövegekre, de a nyelv szerkezetére is kivetíti. A transzformáció műveletét a Noam Chomsky által megalkotott generatív grammatika eljárásai közül kölcsönzi, melyet kiegészít a szovjet nyelvészetből vett, elsősorban a Sebastian Saumjan által kezdeményezett változásokkal. A transzformáció ezen a vonalon értelmezett fogalmát Kristeva kiterjeszti az irodalomra is, hiszen „csak akkor beszélhetünk (grammatikai vagy szintaktikai) transzformációról, ha az »operáns« és az eredmény értelme ekvivalens” (Kristeva 1968: 17).

A következő jelentős változás Michael Riffaterre nevéhez fűződik, aki az olvasó szerepét teszi meghatározóvá a jelenséget illetően: „Az intertextualitás az a jelenség, amelyben az olvasó egy mű, és az azt megelőző vagy követő más művek közötti összefüggéseket észleli” (Riffaterre 1978: 67). Riffaterre arra is rámutat, hogy az akkor hagyományosnak számító gyakorlatban az intertextushoz olyan szövegek, szövegrészek tartoznak, amelyek az olvasót „egy neki tetsző műre emlékeztetik” – ebből adódóan pedig nem beszélhetünk egységes fogalomról. Így az irodalomkritikus is egy pontosabb definíció megadását tűzi ki célul. Riffaterre kétfajta intertextust különböztet meg, egy „véletlenszerűt”, amely a befogadó olvasottságától függ, és egy kötelezőt, amelyet „az olvasó nem tud nem észlelni” (Riffaterre 1978: 68). Összefoglalásként azt állapítja meg, hogy „az intertextus (...) nem az idézés tárgya, hanem egy előfeltételezett tárgy” (Riffaterre 1978: 72). Kristevához hasonlóan Riffaterre a szemiotika fogalmait is segítségül hívja, a jel és a jelölt viszonyához hasonlítja az intertextuális kapcsolatot.⁸

Az utolsó mérföldkönek, amely a jelen munka szempontjából releváns, Gérard Genette munkássága tekinthető, akinél az intertextualitás csupán a transztextualitás öt alcsoportjának egyike. Genette fogalma nagyjából megfeleltethető az általa-

⁶ Ez kétségkívül igaz, elég csak megnézni Esterházy Péter (2003: 5) példait, aki szerint „bepiszkolódhatnak a szavak”: ő az élettér fogalmára hivatkozik, amelyet egy építkezés során talán, de a hétköznapi életben semmiképp sem ajánlott használni, hiszen ott húzódik mögötte a nemzeti szocialisták ideológiája, a második világháború szörnyűségei.

⁷ A két jelrendszer azonban soha nem egyezhet meg egymással, hanem megsokszorozódnak. Ez megcáfolja az intertextualitás „forráskritikai” értelmezését (Kristeva 1978: 69).

⁸ Jakobson (1958: 32) szerint „nincs signatum signum nélkül”, vagyis a „jelentést mindig a jelnek kell tulajdonítani, nem magának a dolognak”. Jakobson ezt azzal indokolja, hogy „senki sem szagolta vagy ízlelte a sajt vagy az alma jelentését.”

nosan intertextualitásként ismert jelenségnek, azonban a francia irodalomtudós egy jóval részletesebb rendszert dolgoz ki, amely – ellentétben az előzőekben bemutatott elméletekkel – a szövegelemzés során is jól alkalmazható. Mivel egy komplett rendszerről van szó, így a továbbiakban Günter Grass regényét Genette fogalmainak felhasználásával vizsgálom meg, és a szövegből vett példákkal illusztrálom az elméletet.

4. Az Ein weites Feld a Genette-féle transztextualitás elméletében

Az intertextualitás fogalmának bemutatása után a Gérard Genette által használt transztextualitás elméletének a tükrében vizsgálom meg Günter Grass regényét. Míg Kristeva intertextualitásfogalma elsősorban az ideológiai-kritikai elemzésekben alkalmazható, addig Genette koncepciója a klasszikus szövegelemzés szolgálatába is állítható. A francia irodalomtudós a transztextualitást öt jelenségosztályba sorolja be: ezek az intertextualitás, a paratextualitás, a metatextualitás, az architextualitás és a hypertextualitás. A továbbiakban az egyes típusokat az *Ein weites Feld*-ből vett példákon keresztül mutatom be részletesen.

4.1. Intertextualitás

Mivel a Kristeva által intertextualitásnak nevezett fogalom Genette-nél transztextualitásként jelenik meg, így magától értetődik, hogy az, amit Genette intertextualitáson ért, nem feleltethető meg teljes mértékben annak az intertextualitásértelmezésnek, amit az irodalomtudomány általános értelemben használ, ugyanis annál jóval szűkebb jelentéssel bír. Genette a saját bevallása szerint sokkal szigorúbban definiálja az intertextualitást, mint Kristeva, ő ezt a jelenséget „két vagy több szöveg együttes jelenlétéből fakadó kapcsolatként, azaz (...) egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenléteként” (Genette 1982: 82) használja. Nála az intertextualitás három formában fedezhető fel, ezek pedig az idézet, a plágium és az utalás. Mivel Grass regénye egyrészt két alappillérré, Fontane életművére és Hans-Joachim Schädlich regényére épül, másrészt pedig történelmi eseményeket jelenít meg, így egyértelműen megjelenik benne ez az elem. Az idézetek – amelyek Genette szerint „idézőjelekkel, pontos utalással vagy anélkül” állhatnak (Genette 1982: 82) – Fonty alakja nyomán táruznak fel, aki sokszor szó szerint idézi valamelyik Fontane-regény sorait. Jó példaként szolgál erre az előadókörútja, amely során a német író életművéről illetve életművéből tart beszédeket. Szó szerint idézi például a *Meine Kinderjahre* (Gyermekéveim) sorait: „Es war beschlossen, mich auf das Ruppiner Gymnasium zu bringen. Der Tag nach unserer Ankunft war ein heller Sonnentag, mehr März als April. Wir gingen im Laufe des Vormittags nach dem großen Gymnasialgebäude,

das die Inschrift trägt: Civibus aevi futuri. Ein solcher civis sollte ich nun auch werden...”⁹ Megjelennek ezenkívül Fontane levelezései is: többek között a Georg Friedländernek vagy a *Vossische Zeitung* főszerkesztőjének, Friedrich Stephany-nak címzett írásaiból is idéz Grass.

Az utalás, amelynek „kevésbé explicit” kifejezőmódja megnehezíti a felismerést, szintén fontos szerepet játszik a regényben. Genette szerint ahhoz, hogy teljes mértékben megértsünk egy utalást, fel kell ismerni azt a kapcsolatot, amely az utalás és egy másik szöveg között áll fenn. Ez Genette elképzelését Riffaterre elméletéhez teszi hasonlóvá, hiszen a megértés a befogadás függvénye. Grass előszere-ttel nyúl ehhez az eszközhöz, és aki nem ismeri alaposan Fontane munkásságát, annak elkerülhetik a figyelmét a különböző rájátszások. Fonty például igen sok-szor használja a „kolosszális” kifejezést, a legkülönfélébb kontextusokban. Ez Fontane szavajárása volt, mind a műveiben, mind a leveleiben újra és újra előfordul. De ebbe a csoportba sorolható az a tény is, hogy a főszereplő lányát Marthának hívják, és a levelezésekben gyakran a Mete becenevet kapja – csakúgy, mint Martha Fontane, akihez a híres Mete-levelek íródtak. Egyéb életrajzi párhuzamok is felfedezhetőek, mind a családot illetően, mint pedig a tevékenységeket: a Tunnel-kör¹⁰, a Kultúrszövetségnek tartott előadókörút vagy a házassági krízis. Ide tartozik továbbá Hoftaller személye, akinek stílusa, a tömör mondatokból álló beszéd nem más, mint Schädlich regényének a megelevenítése.

A plágium alatt Genette azt a szó szerinti átvételt érti, amely mindenféle jelölés nélkül áll a szövegben (Genette 1982: 83). Mint ahogy ez a kritikák bemutatásakor kiderült, Grass szemére vetették, hogy nem mindig lehet elkülöníteni, mit írt ő, és mit Fontane. Persze felvetődik a kérdés, hogy lehet-e plágiumról beszélni, ha az író célja pont ez volt: vagyis a Fontane művek elválaszthatatlan összeolvasztása a sajátjával. Valamint érdemes-e egyáltalán plágiumról beszélni a művészetben belül, az intertextualitás kontextusában? Ez az összeolvadás a mű sajátja, nem csak az írói stílusok, de a valóság és a fikció, a történelmi síkok és a szereplők az alteregójukkal is elválaszthatatlanul, mégis felismerhetően jelennek meg a műben.

4.2. Paratextualitás

A paratextualitáshoz Genette azokat a tényezőket sorolja, amelyek a szöveget valamilyen formában kísérik. Ide tartoznak a címek, alcímek, illusztrációk, lábjegyzetek, előszók, utószók, mottók stb. Ezek a faktorok mind hozzájárulnak ahhoz, hogy az olvasót valamilyen irányba igazítsák, vagyis megteremtik „a mű pragma-

⁹ „Már eldőlt, hogy a ruppini gimnáziumba fogok jární. Az érkezésünk utáni nap egy ragyogó, verőfényes nap volt, inkább március, mint április. A délelőtti folyamán elsétáltunk a gimnázium főépületéhez, amelyen a felirat állt: Civibus aevi futuri, azaz a jövő polgárai. Jőmagam is ilyen civis lettem hát...”

¹⁰ A Tunnel über der Spree egy berlini irodalmi társaság neve, amelynek Fontane is tagja volt.

tikai dimenzióját” (Genette 1982: 84). Ezek közül Grass regényében két elemet érdemes megvizsgálni, méghozzá a kötet címét, valamint a fejezetek címeit.

A regény címe, az *Ein weites Feld* már a mű kezdetekor megteremti a kapcsolatot Theodor Fontaneval, ez ugyanis az *Effi Briest* egyik kulcsmondata. Effi apjának szavajárásáról van szó, aki a beszélgetéseit ezzel a kifejezéssel szokta lezárni, és amelyet úgy fordíthatnánk, hogy „ez egy bonyolult történet”, vagy „ez egy hosszú történet”. Ezzel a szófordulattal Effi apja azt fejezi ki, hogy bár az adott témáról még sokat lehetne beszélni, ő nem kívánja ezt megtenni. Szó szerinti jelentése azonban, vagyis „egy tágas mező”, több jelentéstartalommal is bír az új szöveggörnyezetben. Grassnál ugyanis a tényleges értelemben vett tágas mező mellett egy metaforikus jelentésről is szó van, ami a regényt illeti. Az ugyanis mintegy 800 oldalon keresztül ölel fel egy több mint 150 éves korszakot. A cím fordításáról később, az 5.2. fejezetben lesz szó részletesen.

Ami az alcímeket illeti, egyikük különösen alkalmasnak bizonyult a vizsgálatra. A harmadik fejezetben (melynek címe: *Wie von Liebermanns Hand*, azaz: Akár ha Liebermann...) Fonty és Hoftaller részletes leírását olvashatjuk. Egy portrét tár elének az író, pontosan úgy, mintha „a festő Liebermann keze által” lenne megfestve a két szereplő. Ennek megértéséhez azonban szükséges tudni, hogy Max Liebermann, a portréfestéseiről is méltán híres impresszionista művész Theodor Fontane képét is megfestette 1896-ban. Miközben utalásokat olvashatunk erről a litográfiáról, kirajzolódik előttünk a főszereplő alakja is. Azáltal, hogy Fontane portréfestőjét hívja segítségül, Grass továbbra is fenntartja a kapcsolatot a két elem, Fonty és a Fontane-életmű között.

4.3. Metatextualitás

A metatextualitást Genette „kommentárként” definiálja, amely azt a kapcsolatot jelenti, „ami egy szöveget egy másikhoz köt”: bár beszél róla, de nem idézi (Genette 1982: 85). Ez a „kritikai kapcsolat” a Grass-műben nincs igazán jelen, viszont a 2. fejezetben már tárgyalt recepciókban megjelenik. Néha azonban Fonty elejt egy-két megjegyzést Fontane műveit illetően: a *Quitt* című regényt rossz műnek tartja – mindazonáltal érdekesnek –, míg a *Körtefa alatt* ennek az ellentéte: sikerült jól megírni, mégsem érdekesítő.

4.4. Architextualitás

Az architextualitás fogalma alatt Genette egyfajta műfaji besorolást ért, amely valamilyen formában kifejezésre kerül. Megjelenhet például a címben, vagy igen gyakori módon az alcímben is. Genette hozzáteszi azonban, hogy egy szövegnek nem feladata megmondani, milyen besorolás illik rá, illetve hogy a megjelenő

műfaji hovatartozás nem minden esetben felel meg a valóságnak. Esetünkben a regény címe nélkülözi ezt az aspektust, a cím után található megjegyzésben azonban regényként van feltüntetve a mű. Ez akár meg is felelhet a valóságnak, hiszen van benne narráció, formailag a próza műfajába sorolható be, a mű terjedelmre is megfelel a kritériumoknak, egy hosszabb időintervallumot ölel fel, valamint szereplőkből sincs hiány. Azonban a kritikusok által is felvetett cselekmény hiánya alapján megkérdőjelezhető ez a besorolás.

4.5. Hypertextualitás

Genette hypertextualitásfogalma az, ami leginkább megfeleltethető a Kristeva-féle intertextualitásfogalomnak. Genette ide sorolja „egy korábbi és egy későbbi szöveg egymásra vonatkozásának minden fajtáját” (Orosz 2003: 104), de elkülöníti ezt a metatextuális kommentártól. Grass regénye lényegében egy hypertextus, amelynek hypotextusai (azok a szövegek, amelyhez felismerhetően kapcsolódik) Fontane regényei illetve levelezései, valamint Schädlich *Tallhover* című regénye. Ha nem csak a szöveg szintjén vizsgáljuk meg a hypertextualitást, akkor Fontane élete is hypotextusként szolgál, hiszen Fonty alakja szinte teljes mértékben feleleveníti személyiségének az elődjét. Az életrajzi vonatkozások mellett az öregúr lassan kinézetre is hasonulni kezd az íróhoz (*Wie von Liebermanns Hand*: Akár ha Liebermann...), végül tulajdonképpen teljesen egybeolvad a két figura. Fonty továbbá egyszer túl is lép elődje munkásságán, amikor lázálomban a különböző regényekhez talál ki alternatív befejezéseket. Így például „kijavítja” a *L'adultera* vagy a *Körtefa alatt* művek lezárását.

5. Genette elmélete a műfordításban

Mint ahogy az a 4. fejezetben látható volt, Genette fogalmai jól alkalmazhatóak a szövegelemzés szempontjából, a műben lényegében a transztextualitás összes alkotóeleme megtalálható. Felmerül azonban a kérdés, hogy ezek az elemek akkor is működnek-e, ha a regény fordítására vonatkozóan vizsgáljuk meg őket. Ha egy másik nyelvre történő közvetítésről van ugyanis szó, akkor nem biztos, hogy az eredetihez hasonló módon ismerhetőek fel az utalások, amelyek még az anyanyelvi olvasóknak sem mindig egyértelműek.¹¹ Ez természetesen függ a befogadó olvasottságától is, hogy mennyire tudja elhelyezni az olvasottakat az irodalom egészében. Az öt altípus közül az intertextualitást, a paratextualitást és a hypertextualitást vizsgálom meg közelebbről Grass regényéből származó példákon.

¹¹ Erre több német nyelvű irodalmi fórum (www.literatorforum.de; www.klassikerforum.de) hozzászólásai által következtettem. Többek számára Fontane megjelenítése sem volt egyértelmű eleinte, Schädlich regényét pedig csak kevesen ismerték.

Mivel a fordítás alapvetően gyakorlati tevékenység, ezért érdemes számba venni, hogy a különböző elemeket milyen formában lehetne megjeleníteni: csupán implicit, rejtett módon, ráhagyva az olvasóra a vendégszöveg felfedezését, vagy explicit módon tárva elé az átvett részleteket.

5.1. Intertextualitás

Az intertextuális elemek jelenlétét az eredeti műben sem lehet mindig egyértelműen felismerni. Az anyanyelvi olvasóknak talán abból a szempontból könnyebb dolguk van, hogy Theodor Fontane életműve elterjedtebb, vagy legalábbis jobban hozzáférhető. A magyar olvasóknak azonban már az is akadály lehet, hogy nem minden Fontane-regénynek van magyar fordítása. Ennek fényében talán az is megkérdőjelezhető, hogy van-e egyáltalán létjogosultsága az *Ein weites Feld* fordításának – hiszen ha hiányzik a szükséges előismeret, azaz nincs meg az az irodalmi háttér a célnyelvi kultúrában, amely az efféle művek befogadhatóságának, és végső soron műélvezetének is bizonyos mértékig előfeltétele, akkor a mű a fordítással csak veszíthet a jelentéstartalmaiból. Mindazonáltal a német irodalom egy jelentős művéről van szó, amely egy a magyar történelem szempontjából is fontos korszakról szól, így mindenképpen helye lenne a regény magyar fordításának.

Az intertextualitás három megjelenési formája közül az idézetet és az utalást vizsgálom meg példákon keresztül. Érdekes lehet eljátszani azzal a fordítás során, hogy hogyan lehet egyértelművé tenni az intertextuális elem jelenlétét.

5.1.1. Idézet

Amikor Grass a Fontane-regényekből idéz, az esetek nagy részében elárulja, éppen melyik műből származó részlettel van dolgunk, illetve idézőjeleket használ, ezzel nyújtva valamennyi segítséget az olvasónak. Grass azonban nem mindig következetes az idézőjel használatában sem, és az egyértelmű utalások is gyakran elmaradnak. Ezekben az esetekben fordítóként folyamodhatunk például ahhoz a megoldáshoz, hogy megjegyzést fűzünk az idézethez, így téve világossá a vendégszöveg jelenlétét: „ein alter Mann mit sich und anderen im Streit. Ab und zu rief er: »Alles Mumpitz!« Und: »Autodidakten übertreiben immer!« Er widersprach: »Irrtum, Tallhover! Schon Pietsch hat bestätigt, dass ich in 'Zwischen Zwanzig und Dreißig' weder mich noch andre geschont habe...«” Vagyis: „egy idős úr, aki hol magával, hol másokkal vitatkozik. Néha így szólt: »Ennyi butaságot!« és: »Az autodidakták folyton túloznak!« Majd tiltakozásképp: »Tévedés, Tallhover! Már Pietsch is alátámasztotta, hogy a Húsz és harminc között lapjain se magamat, sem másokat nem kíméltem.«”

Ebben az idézetben több Fontane-műre is tesz utalást a főszereplő. Az „Alles Mumpitz” fordulat a Mete-levelekből ismert, ahol többek között megjegyzi, hogy „Egy bizonyos mértékű butaság nélkül nem működik semmi.” Az „Autodidakten übertreiben immer” mondat a *Stechlin* című regényből származik, a *Von Zwanzig bis Dreißig* pedig Fontane egy 1898-ban megjelent autobiográfiai regényének a címe. Mivel Fonty ezeket jobbára csak maga elé mormolja, és Fontane-szakértőként bizonyára tisztában is van azzal, melyik idézet honnan származik, így nem érdemes betoldással kiegészíteni a fordítást. Ilyenkor meg lehet adni a megértést segítő információkat lábjegyzet formájában.

5.1.2. Utalás

Abban az esetben, amikor Fontane életrajza kerül megjelenítésre, már kevesebb kapaszkodó áll az olvasó rendelkezésére. Mint ahogy az korábban olvasható volt, Grass „Halhatatlan”-ként¹² utal a német íróra, ám nem mindig egyértelmű, hogy éppen Fontane, vagy Fonty életének történéseiről olvashatunk: „Aber Sie wissen ja, daß die andre genau wie ich alles hat abschreiben gemußt, nur viel mehr noch: all die Kriegsschmöker und Romane und obendrein diese Wanderungen, alle.”

Ebben a mondatban Fonty felesége arról mesél, hogy ő tisztázta le az írógép a férje kéziratait, pontosan úgy, mint Fontane neje. A háborús történeteken és a regényeken kívül Fontane a vándorlásait is megörökítette, ami ebben az idézetben meg is jelenik. Az 1862-ben megjelent *Wanderungen durch die Mark Brandenburg* című műnek nincs magyar fordítása, így nem biztos, hogy egyértelművé válik az utalás a fordítás során. Ezért itt a betoldás¹³ műveletét érdemes alkalmazni, hogy az olvasó több támpontot kapjon az utalás megértéséhez. A *Theodor Fontane élete levelekben* című műben ugyan Kolozs Pál lefordítja a címet (Vándorlások a markon keresztül), azonban ez az új kontextusban idegenszerűnek hat. Így én egy rövidebb változat mellett döntöttem: „De hiszen tudja maga is, hogy hozzám hasonlóan a másik feleségnek is le kellett írnia mindent, csak nekem még többet is: az összes háborús történetet és regényt, ráadásul még azokat brandenburgi vándorlásokat is, mindent.”

Ezen felül pedig mindig fennáll a lábjegyzet használatának lehetősége: ennél az idézetnél érdemes lehet hozzáfűzni, hogy Fontane felesége is segített férjének a munkája letisztázásában.

¹² Bár Theodor Fontane neve nem jelenik meg a regényben, a regényei, az életrajzi párhuzamok, vagy akár a Fonty név egyértelművé teszik, ki is a főszereplő elődje.

¹³ A betoldásra akkor van szükség, ha a forrás- és célnyelvi olvasók háttérismeretei különböznek egymástól (Klaudy 2009: 100).

5.2. Paratextualitás

A paratextuális elemek közül a cím ad lehetőséget tüzetesebb vizsgálatra. Grass Effi Briest apjának szófordulatát választotta. Mivel az *Effi Briest*nek két magyar fordítása is van, érdemes megnézni, hogyan fordították le eddig Effi apjának szavajárását. Mind a két változatban a „nehéz kérdés” jelenik meg a szerkezet ekvivalenseként. Több lehetőség is kínálkozik a fordításra, ezeket fogom kifejteni a következőkben.

Az első lehetőség az, ha egy az egyben átvesszük a már kanonizált magyar fordítást. Bár ez megkönnyíti a Fontane-regényeket ismerő befogadó dolgát, mégis fenntartásokkal kezelendő ez a megoldás. Az eredeti cím ugyanis több értelmezési lehetőséget rejt magában. Grass elsősorban ezen keresztül teremt meg a kapcsolatot Fontane életművével. Az eredeti cím azonban szó szerint „egy tágas mezőt” jelent, ami utalhat a mű több értelemben vett terjedelmére is: A kb. 800 oldalas regény a német történelem több mint 150 évét taglalja, az 1848-as forradalmaktól az újraegyesítés idejéig. Ez a többletjelentés elvész a magyar fordítással. Vas István azonban kiegészítette ezt a mondást, és a teljes fordítása így hangzik: „Ez egy nehéz kérdés..., ne bolygassuk.” Ez a fordítás sem fedti le teljesen az eredetit, de tekintve, hogy a mű fogadtatásának (vö. 2. fejezet), illetve az újraegyesült Németország körüli értekezéseknek, valamint a múlt feldolgozására tett kísérleteknek tekintetében kényes témáról van szó, felmerülhetne, hogy érdemes-e egyáltalán „bolygatni”¹⁴ a témát. Lehetséges címvariánsként vagy a Vas István által lefordított frázist érdemes átvenni, vagy annak egy részét.

Egy másik lehetséges út, ha explicit módon megjelenítjük az intertextualitást, vagyis belefoglaljuk a címbe, hogy ez a német író tollából származó mondat. Ekkor egy kevésbé frappáns, ám annál nyilvánvalóbb megoldást kapunk. Ez a fordítási művelet a betoldás, vagyis az eredeti szöveg kiegészítése olyan információval, amely segíti a megértést. Ebben az esetben a cím akár így is hangozhatna: „Bolygassuk-e Fontanet?”

Bármelyik utat is választja a fordító, mindenképpen nehéz helyzetben van, tekintve a célnyelvi közönség háttérismereteinek a hiányosságait.

A negyedik fejezet alcíme is érdekes lehet számunkra, ez a fejezet ugyanis a *Viele Vaterunser lang* címet viseli. Miután megismerünk pár mozzanatot Fonty múltjából, a minisztériumban dolgozó férfi mindennapjaiba is betekintést nyerhetünk. Ennek egyik fontos eleme a páternosztér lift¹⁵, amelyet Fonty előszere-ttel használ, és amely a Hoftallerrel folytatott beszélgetéseinek gyakori színte-

¹⁴ Mindenképpen szükséges, hiszen az irodalmi megjelenítés hozzájárul a múlt feldolgozásához, a kérdésfelvetés inkább arra korlátozódik, hogy milyen módon bolygassuk meg ezeket a kényes témákat.

¹⁵ Egy körforgó lift, amely folyamatosan közlekedő nyitott kabinokból áll. Az utasoknak menet közben kell beugraniuk a lassan mozgó kabinba.

re. Mivel Fonty feladata az, hogy aktákat szállítson a különböző szintek között, csak rövid ideig tartózkodik a felvonóban: éppen annyi ideig, ameddig egy Miatyánk tart. Egy kis szójátékot is bele lehet vinni a címbe, így én itt a „Miatyánk, több felvonásban” megoldást javaslom.

5.3. Hypertextualitás

Mint ez a 4.5. fejezetből kiderült, Grass regényének hypotextusait Fontane életműve és Schädlich *Tallhover* című regénye alkotja. Először a Fontanére utaló elemek fordítását vizsgálom meg.

Grass sokszor egyértelművé teszi az intertextualitást, és elárulja, Fontane melyik regényéből vagy egyéb írásából idéz Fonty. Például a Kultúrszövetségnek tartott előadókörútja során (amely esemény Theodor Fontane életében is megtörtént) az író szövegeiből rakja össze a beszédét: „Noch immer einführend in sein Thema, zitierte er aus einem Brief an Friedrich Stephany: »Furcht ist da, aber nicht Respekt. Und der letzte Steueroffiziant gilt im offiziellen Preußen mehr als wir, die wir einfach 'catinilarische Existenzen' sind.«.” Vagyis: „Még mindig a témája bevezetéseként idézett egy levélből, amelyet Friedrich Stephanynek írt: »Félelem van ott, nem tisztelet. És a hivatalos Poroszországban a legutolsó adóügyi hivatalnok is többet ér nálunk, 'Catilinai'¹⁶ lényeknél'«”. Ebben az idézetben nem csak Fontane egy hivatalos levelére utal, de az „adóügyi hivatalnok” egyfajta utalás a *Der Stechlin* című műre.

Ami Schädlich regényét illeti, magyar fordítás hiányában nem valószínű, hogy az olvasó felismeri a művet, mivel azonban Hoftaller olyan sajtóságot stílusban szólal meg, ami nem illik a Fontane által is képviselt irodalmi stílushoz, ez rámutat a vendégszöveg jelenlétére. Ezenfelül pedig Grass a mű alcímében is közlésezi, hogy Hoftaller személye az 1986-ban megjelent műből származik. A szereplő folyamatosan úgy beszél, mintha épp jelentést írna egy titkos ügynökségnek. Ezt a szükszavú, a németben sokszor passzív- vagy infinitív szerkezetekkel kifejezett stílust a magyar nyelvre inkább vagy aktív igék által kifejezve érdemes átültetni, vagy a jogban használatos nyelvezetet segítségül hívva közvetíthetjük az egykori ügynök beszédét.

6. Összefoglalás

A fő kérdésfelvetésemet, miszerint megtarthatók-e a transztextuális elemek a fordítás során, további részproblémákra bontottam, így először az ezekre adott válaszokat foglalom össze.

¹⁶ A „catinilarische Existenz” Otto von Bismarck által vált szállóigévé Fontane idején. Maga a frázis a római szenátor, Catilina nevéhez fűződik, aki Ciceró ellen tervezett összeesküvést.

Az első részkérdés a terminológiához kapcsolódott, ugyanis nem az általánosan használt intertextualitásfogalommal dolgoztam, hanem Gérard Genette transtextualitásfogalma képezte a munkám alapját. Az intertextualitás különféle értelmezéseinek vázlatos bemutatása során láthattuk, hogy a legrészletesebben kidolgozott rendszer a Genette által megalkotott elmélet. Genette intertextualitásfogalmának felhasználásával ugyanakkor kifejezetten jól megragadhatóvá váltak az egyes jelenségek, ami azt szemlélteti, hogy a fordítást előkészítő szövegelemzés során sikerrel felhasználhatók az irodalomelméleti fogalmi hálók.

A második részprobléma vizsgálatakor a transtextualitás elemeit vizsgáltam meg, megállapítva, hogy ezek alkalmasak a szövegelemzésre, és hogy mindegyik elem megtalálható az eredeti műben. Ebből adódóan kínálkozott a lehetőség, hogy a fordításon keresztül is megvizsgáljam ezeket az elemeket: ez pedig el is vezet a központi problémához. A transtextualitás három elemének vizsgálata során a következő eredményre jutottam:

Ami az intertextualitást illeti, mind az idézet, mind az utalás jól visszaadható, mivel sokszor maga az író is egyértelművé teszi a vendégszövegek használatát. Ez nem zárja ki, hogy a fordító lábjegyzetekkel vagy megjegyzésekkel siessen az olvasó segítségére, akár ha csak kiegészítő információk átadása céljából is, ám nem feltétlenül van rájuk szükség ahhoz, hogy a befogadó megértse az utalást.

A paratextuális elemek tekintetében a fordítónak több választási lehetősége van. Ez többnyire a fordító kreativitására, illetve döntésére van bízva, ám érdemes szem előtt tartani, hogy a forrásnyelvi hagyományok a címadás terén sokszor eltérnek a célnyelviektől.

A hypertextualitás közvetítése jelenti a legnagyobb kihívást, hiszen annak elenére, hogy az intertextuális elemek észrevétele az író segítségének köszönhetően sok esetben egyszerű, a megértésük mégis gondot okozhat, hiszen a magyar olvasók ismeretanyagából hiányzik Theodor Fontane életműve. Ennek következtében egy egészen más olvasat kerül a befogadó elé. Ebben az esetben is lehet segíteni lábjegyzetekkel, vagy kiegészítésekkel.

Bár nem képezi a dolgozatom témáját, de fordítói szempontból mindenképpen érdemes lehet figyelmet szentelni a reáliákból adódó problémáknak. Ezek a kultúraspecifikus elemek egyáltalán nem vagy csak nagyobb mértékű átalakítással, legtöbbször betoldással közvetíthetők a célnyelvi közönség számára, ám sokszor még így is elvész az eredeti jelentés egy része. Mivel a regény egyik síkja a rendszerváltások idejére datálható, így megjelennek ennek a korszaknak a politikusai, híresebb személyei. De elég csak magára a berlini fal leomlására gondolni, máris több olyan elem tűnik fel, amely a magyar olvasó számára más jelentéssel bír. Az olyan apróságnak tűnő dolgok is elgondolkodtathatják a fordítót, mint a pénzérmék méretéhez való hasonlítás: meg kell-e tartani az eredetit, vagy a célnyelvi olvasó kultúrájából vett ekvivalenssel érdemes-e kicserélni? Ha

igen, akkor pedig a mai, vagy a 20 évvel ezelőtti pénznemet vegye-e alapul a fordító? Ehhez hasonló problémák sorra fordulnak elő a műben, amelyek bár semmisségnek tűnhetnek, mégis fontos fordítói döntések előzik meg a kiválasztásukat. Ez a hálás téma egy további dolgozat témájául szolgálhat.

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy bár lábjegyzetek vagy betoldások nélkül általában nem egyértelmű a vendégszövegek pontos jelentése, kiegészítésekkel, megjegyzésekkel a magyar olvasók segítségére siethet a fordító. Akár egy jövőbeli projektet is jelenthetne egy olyan mű kiadása, amelyben az *Ein weites Feld* fordítása mellett a mű megértéséhez szükséges művek is megjelennek, vagyis a hiányzó Fontane művek (a *Mathilde Möhring*, a *Wanderungen durch die Mark*, a *Grete Minde*, a *Meine Kinderjahre* és a *Quitt*), a levelezések, illetve Schädlich regénye. Az pedig, hogy lenne-e igény egy ilyen mű elkészülésére, nehéz kérdés..., ne is bolygassuk. Vagy esetleg mégis.

Irodalomjegyzék

- Bahtyin, Mihail 1976. *A szó a költészetben és a prózában*. (Ford.: Könczöl Csaba.) Budapest, Gondolat Kiadó.
- Broich, Ulrich–Pfister, Manfred 1985. *Intertextualität. Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Esterházy Péter 2003. *A szavak csodálatos életéből*. Előadás a Mindentudás egyetemén 2003. szeptember 8-án. <http://www.mindentudas.hu/esterhazy/20030904esterhazy1.html>.
- Fontane, Theodor 1981. *Effi Briest*. (Ford.: Vas István.) Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Fontane, Theodor 2006. *Effi Briest*. (Ford.: Hessky Orsolya.) Budapest, Kossuth Kiadó.
- Genette, Gérard 1982. Transztextualitás. (Ford.: Burján Monika.) In: *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 1996, 1–2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet. 82–90.
- Grass, Günter 1995. *Ein weites Feld*. Göttingen, Steidl Verlag. Irodalmi fórumok: www.literaturforum.de; www.klassikerforum.de.
- Jakobson, Robert 1958. Fordítás és nyelvészet. In: Bart, István–Klaudy, Kinga: *Fordításméleti szöveggyűjtemény*, 1980. 32–39. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Józan Ildikó 1998. Műfordítás és Intertextualitás. In: Kabdebó Lóránt et al.: *A fordítás és intertextualitás alakzatai*. Budapest, Anonymus Kiadó.
- Keitel, Walter 1955. *Theodor Fontane Werke*. München, Carl Hanser Verlag.
- Klaudy Kinga 2009. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Budapest, Scholastica.
- Kristeva, Julia 1968. A szövegstrukturálás problémája. (Ford.: Kovács Tímea.) In: *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 1996, 1–2. Budapest, Magyar Tudo-

- mányos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet. 14–22.
- Kristeva, Julia 1978. *Die Revolution der poetischen Sprache*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Orosz Magdolna 2003. „Az elbeszélés fonala.” *Narráció, intertextualitás, intermedialitás*. Budapest, Gondolat Kiadói Kör.
- Radisch, Iris 1995. Die Bitterfelder Sackgasse. In: *Zeit Online*. http://www.zeit.de/1995/35/Die_Bitterfelder_Sackgasse/komplettansicht. [2016.10.05]
- Reich-Ranicki, Marcel 1995. ...und es muß gesagt werden. In: *Spiegel*, 34. 162–169. <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-9208344.html>. [2016.10.05]
- Riffaterre, Michael 1978. Az intertextus nyoma. (Ford.: Sepsi Enikő.) In: *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 1996, 1–2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet. 67–75.

Nőkarakterek és nőkép Huszka Jenő operettjében

1. Bevezetés

Írásomban genderrepresentációkra rákérdező vizsgálattal igyekszem bemutatni, hogy Huszka Jenő (1875–1960) *Lili bárónő* (1919) című művének karakterei milyen társadalmi folyamatokat jelenítenek meg. Továbbá, hogy milyen sztereotípiák szervezik operettjének nőalakjait. Az operett társadalmi képzeletben játszott szerepére rákérdező kutatás alapját egy összehasonlító vizsgálat képezi női karakterábrázolásra vonatkozólag. A különbségek okainak társadalmi, történelmi elemzésére teszek kísérletet. A librettó, azaz a dalszövegek módszeres felhasználásával próbálom alátámasztani, hogy a *Lili bárónő* hatástörténete alkalmas a 20. század eleji populáris nőkép rekonstruálására.

Véleményem szerint időszerű az operett és a gender ilyesfajta összekapcsolása. Hiszen az évek során a populáris színháznak ez a szegmense veszített a népszerűségéből, egyrészt a közízlés gyökeres megváltozásából kifolyólag, másrészt a szakma, a „művész színház” jelenléte, dominanciája vált sokkal jobban elfogadottá, elismertebbé. A másik összetevő, a társadalmi nem kutatása aranykorát éli. Ezért is választottam az alábbi témakör felfejtését, kifejezetten Huszka Jenő és Martos Ferenc nagysikerű operettalkotására, a *Lili bárónő*re támaszkodva, hiszen Huszka úttörőnek számított a magyar operettszínház világában.

Feltevéssem az, hogy az operettek az „adott kor lenyomatai”¹, tehát reflektálnak a társadalom történéseire, ezen belül a női szerepek és a nőképek változásaira is. Bemutatnak egy vagy több lehetőséget arra, hogy egy nő egy meghatározott helyzetben milyen lehetőségek közül tud választani, mit választ, és miért. Kutatásom egyik alapkérdése a fentebb leírtakból következik: győzedelmeskednek-e végül a hagyományos női szerepek?

1.1. A nők reprezentációja

A *nők reprezentációja* különböző területeken – ezen belül a színpadi darabokban, színházban is – mindig az adott társadalmi változásoktól függött és függ a mai napig. De ez a fogalom magában foglalja a politikában, a munkában, a családban, a művészeti életben és egyéb szférákban elfoglalt helyét, arányát és jelentőségét a női nemnek. A reprezentáció témakörének felvázolásához szükséges a következő tárgykör áttekintése: milyen változásokat hozott a hosszú 20. század

¹ Csáky Móric használja ezt a kifejezést az operettekre.

a nők és férfiak történetében, ennek következtében pedig, hogyan alakultak át a megszokott nőképek.

A nők és a férfiak közötti egyenjogúság viszonyának mibenlétét a gazdasági élet átszerveződésével lehetséges megmagyarázni. Az 21. század második felében bekövetkezett gazdasági folyamatok, például az ipari termelés következményeként a hagyományos berendezkedésű és működő családi gazdálkodások háttérbe szorultak. Ennek eredménye az is, hogy az urbanizáció felerősödött, a városba költözött munkavállalók száma pedig dinamikusan növekedett (Pető 2007: 13). Ez kihatott a családszerkezetre is, amit az alábbi pontokban ismertetek:

1. Kitolódott az az életkor, amikor házasságot kötnek a fiatalok (Giddens 2008: 371).
2. A család megélhetéséhez, boldogulásához sok esetben nem volt elég egy jövedelem.
3. A 2. pontból következik, hogy a nők túlnyomó többsége munkát vállal (Pető 2007: 13).
4. A dolgozó nők függetlenebbek lettek, ezzel egyidejűleg több jogot is szerettek volna birtokolni.
5. A dolgozó nők kevesebb gyermeket szültek, hiszen megoszlott a figyelem a háztartás, a gyerekeknél és a munka között.

Ezekből a pontokból jól kivehető az a meghatározó elem, amire a korabeli zenés vígjátékokat, az operett műfaját felépítették. Ez nem más volt, mint a kapcsolatok mibenléte, a női szerepek megváltozásának különböző megnyilvánulásai, ezzel szemben egyidejűleg a hagyományos női életmodell árnyékából való kilépés, a nők sokoldalú szerepének felvázolása, esetleges reflexió, társadalompolitikai kritika a korabeli közönség számára.

A *Lili bárónő* ösbemutatójáig, 1919-ig számos olyan esemény következett be, amelyek a női egyenjogúság harcának állomásai. Azzal, hogy az életmód ilyen módon átalakult, egyre több nő szeretett volna tanulni, továbbtanulni, kutatni, munkát vállalni, a közéletben szerepet vállalni. Így jutottunk el a női egyenjogúság „harcához”, mely a 20. század folyamán fokozatosan erősödött.

Tekintsük át a folyamatot történetének rendjében. Elég csak néhány fontos állomást – egyéni sikereket vagy egy közösséget érintő intézkedéseket, magazinok elindulását, szervezetek és egyesületek megalapítását – említeni: Steinberger Sarolta az első nő, aki magyar egyetemen orvosi diplomát szerez (1900); megjelenik a *Magyar Zsidó Nő* című lap (1900); megalakul a Magyarországi Munkásnő Egyesület (1904); megalapítják a Feministák Egyesületét, lapjuk a *Feminista Egyesület Értesítője* (később *A Nő és a Társadalom*, majd *A Nő*) (1904); megszervezik az International Council of Women² magyar osztályát (1905); megjelenik a *Feminis-*

² Nők Nemzetközi Tanácsa.

*ta anya*³ című könyv, Glücklich Vilma írása (1908); elindul az *Egyesült Erővel* című lap (1909); elkezdődnek a viták a nők választójogáért (1913-tól); elindul a *Keresztény Nő* című lap (1915); megalapítják az Egyetemet és Főiskolát Végzett Nők Egyesületét (1916); női választójogi tervezetet nyújtanak be a Belügyminisztériumban a Keresztény Női Tábor vezetésével (1918. október); megadják a nők korlátozott választójogát (1918); rendeletbe foglalják azt, hogy egyenlő munkáért egyenlő bérezés jár (1919); minden 18. életévét betöltött állampolgár (férfi és nő egyaránt) szavazati jogot kap (1919) (Pető 2007: 152–154).

Magyarország demográfiai változásai is meghatározó szerepet játszottak a mozgalom kialakulásában. Az 1869 és 1910 közötti időszak adatai szerint 1869-ig egészen 30 éves korig női túlsúly, az idősebb évjáratokban pedig férfitúlsúly a jellemző. Ugyanakkor az 1910-es népszámlálás eredménye megfordítja az előzőket, hatvan év felett nőtöbbség jellemzi a lakosság összetételét. Ehhez az időszakhoz fűződik a 20. század társadalmait meghatározó állapot, miszerint a nők születéskor várható élettartama jóval magasabb, mint a másik nemé (Gyáni–Kövér 2007: 39–40). Az Osztrák-Magyar Monarchiában a Magyar Királyság népességét Horvát-Szlavónországgal együttesen 1910-ben 21 millióra becsülték. A trianoni döntést követően területének 71%-át, népességének 64%-át veszítette el az ország. Ennek következtében 1920-ban közel 8 millió lakos maradt az önálló magyar állam területén (Gyáni–Kövér 2006: 39–40).

A házasságkötések számának változását főként az I. világháború befolyásolta. 1914 és 1918 között a házasságkötések abszolút száma évente nagy kilengéseket mutat. Az 1919-es kiugróan magas házasságkötés (160.550) a háború végével indokolható. Ugyanakkor meg kell jegyezni azt, hogy a házassági kor kitolódása lassan ment végbe: „A magyar nők jelentős részének a férjhezmenetel az első jelentős életkori állomása, ami a 20. életév. A három legidősebb kohorsz tagjainak egyharmada, a további kohorszok tagjainak körülbelül fele ment férjhez 20 éves korára” (Tóth 1994: 226). A házasságkötésekkel párhuzamban pedig nőtt a születések száma is. Az urbanizáció hatása nem csökkent, a faluból a városokba, különösképpen a fővárosba irányuló vándorlás meghatározza a népesség területi megoszlását, így 1920-ra a lakosság 15,4%-a él Budapesten (Gyáni–Kövér 2006: 207). Ezek a női munkaerő változását hozták Magyarországon is, különösképpen a fővárosban: „A női foglalkoztatottság aránya Budapesten jóval felülmúlta az ország egészében tapasztaltakat” (Nagy 1994: 158). Nagy Beáta tanulmányából megtudhatjuk azt is, hogy a 20. század elején (1900 és 1930 között) a 7 éven felüli nők körülbelül egynegyede-egyharmada állt munkába. A nők aránya a keresők között 1900-ban 34,8%, majd 1910-ben is hasonló marad, (34,9%), s tíz évvel később, 1920-ban 37,6% (Nagy 1994: 160). A százalékok arányából megállapítható, hogy a hagyományos női szerepek mellett új női szerepek is dominálnak.

³ A nők társadalmi szerepeivel foglalkozó jelentős munka.

A történések a hagyományos nőkép megváltozását, vele egyidejűleg pedig az új nőkép kialakulását hozzák (Pető 2006). „A modernizációval, amikor a lányoknak ugyan még a hagyományos értékeket tanították, lassan-lassan mégis megindult a nőkről alkotott kép átalakulása. [...] Lassan változni kezdett az ideális nőről alkotott kép” (Pető 2007: 43), jegyzi meg Pető Andrea. Hagyományos értéknek számított az, hogy egy lányból majd „jó feleség és jó anya”, „méltó feleség, társ és méltó anya” legyen. Ez azt jelentette, hogy az önmegvalósítását az anya és a feleség szerepben kellett megélnie egy korabeli nőnek. A nőideál merőben különbözött a mai felfogásoktól. A legfőbb női erényekhez a kedvesség, a szelídség, a szerénység és az engedelmesség tartoztak. Hiszen csak azokból lehettek méltó társak és anyák, akik ezek birtokába jutottak a neveltetés során (Pető 2007: 44). Bár a közéletben se jogaik, se szerepeik nem voltak ezeknek az asszonyoknak, lényegében a család és a háztartás – ez a 20. század második felében is megfigyelhető még –, függött tőlük (Valluch 2009).

Az új eszményrendszer szerint a nő igenis dolgozhatott, a házasságkötés idejének kitolódásával – a feleség- és anyaszerep felvételének eltolódásával –, tanulhatott, tehát a társadalomban betölthette mindazon pozíciókat, amelyeket azelőtt kizárólag a férfiak. Ez egy lehetőség volt a nőknek, de egy új nézőpontot mindig nehézkes elfogadtatni a bevált módszereket alkalmazó társadalomban (Sipos 2005: 25–37).

Lehetséges-e az, hogy az operettek által közvetített nőkép nemcsak egyfajta reflexió volt a társadalmi történésekre, hanem éppen a változás mechanizmusának alkotóeleme? Hiszen ahhoz, hogy egy másféle gondolkodásmód, egy új női ideál vonzóvá váljon, természetessé kell azt tenni az emberek számára. Ebbe a mechanizmusba beletartozik a sajtó jelenléte, a női magazinok, a női szerzők populáris regényei és Magyarországon talán az operettek hatása is.

Kezdetben a kutatók a hangsúlyt a nők sajátos tapasztalatainak feltárására fektették. A fentebb említett Martha Lampland tanulmányában Gayle Rubinra és az 1970-es évekre hivatkozik: „pszichoanalitikus, strukturalista és marxista módszereket [...] alkalmaztak a nők elnyomásának vizsgálatára” (Lampland 1994: 57). Később ezeket alkalmatlannak titulálták a kérdéskör elemzésére, mert nem figyeltek a magánélet, a nem társadalmi szféra aspektusaira (Lampland 1994: 57).

1.2. Az operettekről

Nem feladatom megállapítani az operett műfajának⁴ zenetörténetben betöltött szerepét, de a zenei műfaj könnyedebb volta erősen behatárolta a librettók jellegét, s ezáltal a karakterek – ezen belül a nőkarakterek – alapjellemét, személyiségtipusát.

⁴ A 18. és a 19. század folyamán kezdte térhódítását. Központja Bécs, pár évtizeddel később jelent meg a magyar irány. Az *operett* szó jelentése „kis opera”.

Ugyanakkor az „alacsonyabb rendű” (Csáky 1999: 12) termékek –mondják az operettekre –, néhány társadalmi csoportban nagyobb népszerűsége tettek szert a „magasművészettel” szemben (Csáky 1999: 13). Ugyanakkor az operett egy olyan társadalmi kontextus produktuma, mely képes pontosan visszaadni a keletkezés idejére jellemzőket (Csáky 1999:59).

De kezdjük az elejétől, s nézzük meg, hogy mi is az operett, és milyen szerepet töltött be a magyar társadalomban. „Euphrosine, Thalia, Aglaia, a három grácia meghalt mindörökre. Itt van helyette az operett múzsája, a negyedik grácia” (Kosztolányi 1997: 153) – jegyezte meg Kosztolányi Dezső a *Színházi Élet* egyik számában az 1920-as évek elején. Ebből két alapvető információt tudhatunk meg általában az operettekről: 1. az operett a társadalom különböző rétegeiben közkedvelt volt; 2. ha erről a műfajról gondolkodunk, beszélünk, nem érdemes valamihez hasonlítani, önmagában, más színpadi műfajoktól függetlenül kell megítélnünk. Ha az utóbbi szempont szerint gondolkodunk, akkor bármiféle alulpozícionálás nélkül beszélhetünk a műfaj sajátosságairól.

Az operett megszületése az 1850-es évek Párizsához és Jacques Offenbach (1819–1880) nevéhez köthető. Az elterjedéséhez elengedhetetlen volt a nagyváros, ez az abszolút környezeti feltétele a számos belső sajátosságon kívül. Ilyenek a tánczene, néhol folklorisztikus elemek, a történetek által a vágyálmok kielégítése, a látvány. Az operett történetében a következő állomás Bécs, amely már merőben különbözött a francia környezettől. Például az uralkodó táncca a kánkán helyett a keringő vált. A kevésbé ironikus és fanyar motívumok finomodtak a bécsi színpadokon. A párizsi, az angol és a bécsi operett sikerességét három komponens meglétével indokolja Hanák Péter történész, művészettörténész: 1. a friss, szellemes és dallamos zene, a fellengzős pátosz, drámaiság elkerülése, a tánczene és a folklorisztikus elemek használata; 2. a fordulatos történet, vágyálmok kielégítése; 3. a látványosság (Hanák 1997).

A magyar operett időszaka először nem hazai művek bemutatásával, hanem a külföldi sikerdarabokkal kezdődött. Elhozták Offenbach vagy például Strauss műveit a budapesti színházakba, majd a korabeli zeneszerzők a stílusjegyeket átveve komponáltak kifejezetten a magyar közönség számára (*Operett Gála – ez Hungarikum* 2010). „A századelő első két magyar sikerdarabja, *Huszka Bob hercege* (bemutató: Budapest, Népszínház, 1902) és *Kacsóh János vitéze* (bemutató: Budapest, Király Színház, 1904) még a 19. századi hagyományt követte: mindkettő címszerepét nadrágba bújó primadonna, Fedák Sári alakította. A nadrágszerepek azonban egyre inkább kimentek a divatból, és fokozatosan a „négyesfogat-dramaturgia” vált uralkodóvá, amelyben a darab cselekménye a primadonna-bonviván, valamint a szubrett-táncos komikus páros körül forgott. Mint Csáky Móric rámutatott, az operettek témaválasztása pontosan tükrözte a Habsburg monarchia etnikai és kulturális sokféleségét, társadalmi osztálykülönbségeit, a

főszereplők közötti ellentétek azonban a valóságtól eltérően rendszerint mesezerű happy endben oldódtak fel” – jegyzi meg Bozó Péter (Bozó, é. n.).

A magyar operett korszakát 1902-től, a *Bob herceg* ősbemutatójától szokás számolni, de kevesen tudják, hogy az *Eleven ördög* címet viselő Dérek Antal és Konti József műve volt az első ilyen típusú alkotás hazánkban, melyet 1885-ben szintén a Népszínházban mutattak be (*Operett Gála – ez Hungarikum* 2010).

Nem a bulvárszínház részeként beszélünk ma már az operettekről, hanem egyszerűen azonosítjuk vele. „Üzleti alapon, a közönségigény kiszolgálására szervezett gyakorlat, a maga bulvár- és külvárosi színházaival, iparszerűen termelt, öncélú humorú, sablonos poéntechikájú...” (Heltai 2012: 11) – fogalmazza meg Heltai Gyöngyi, aki főként az 1945 után „termelt” operettekre gondolhatott, s ha arra a korszakra levetítve nézzük ezt, akkor a véleménye helytálló.

Ugyanakkor, ha a magyar operett kezdeti szakaszára és Huszka Jenő alkotói korszakára vetítjük le az általa írtakat, rögtön negatív hangzása lehet. Hiszen a kezdetektől jelen volt az igényesség, majd valamilyen szinten a tömegkultúra részévé vált a műfaj, ami a női reprezentáció számára, az újszerű nőeszmény elfogadtatására mindenképpen pozitív hatással volt. Tehát az operetre eszközként, közvetítőként is gondolhatunk. Egyik sem fontosabb, mint a másik. Zene és szöveg egymást kiegészítve éltek és élnek a színpadon, legalábbis az operett esetében. A dallam hatása felerősíthető volt a szöveggel, s fordítva. A könnyed témákhoz könnyedebb zene párosult, ízléses, stílusosan megoldott kompozíciókat igyekeztek alkalmazni.

A *Lili bárónő* tartalmi összefoglalóját szükségesnek tartom a vizsgálatok megkezdéséhez. Illésházy gróf elszegényedett, tönkrement, birtokát pedig Malomszegi báró vásárolja meg. Egy félreértés következtében – Illésházy házi öltözéket visel – a megérkező Lili, Malomszegi leánya és Frédi komornyiknak hiszik, felfogadják a házhoz. Illésházy a fiatal lány miatt nem fedí fel valódi énjét, elfogadja az állást. A második szakaszban szemlélői lehetünk a mindennapoknak. Illésházy helyzete kivételes, Lilivel kapcsolatuk bensőségesse alakul át, sok időt töltenek együtt. A cselekmény egyik fordulópontja, mikor Clarisse, egy színésznő, felismeri volt szeretőjét, a komornyikot játszó Illésházyt. Clarisse leleplezi a gróft Lili előtt, bár ekkor már mindketten gyengéd érzelmeket táplálnak a másik iránt. A titok felfedése után Illésházy otthagyja a kastélyt. A harmadik felvonásban történtek a boldog befejezést alapozzák meg. Egy lóverseny alkalmával Lili lovasa nem jelenik meg időben, a gróf pedig lóra ül, megnyeri a versenyt. Ezután megerősíti a Lili iránt érzett szerelmét egy vallomással, aki megbocsát Illésházynak a színjátékért. Clarisse, a színésznő, Lili volt jegyesének, Frédinek a kedvese lesz.

A *Lili bárónő* ősbemutatóját a Városi Színházban tartották 1919. március 7-én. Majd sorra tűzték műsorra vidéki teátrumok is. A Kolozsvári Nemzeti Szín-

ház 1919. szeptember 25-én Hetényi Elemér rendezésében játszotta (Székely 2001: 286). Majd a Blaha Lujza Színház műsorrendjén szerepelt az 1922. szeptember 8-ai bemutatótól megkezdve (Schöpflin 1931: 285). 1943-ban ifj. Lázár István rendezésében, Szelezky Zita és Szilassy László főszereplésével *Zenélő malom* címmel a filmvászonra tűnt fel a kerettörténet és az ikonikus dalok sora. 1975-ben, a zeneszerző születésének 100. évfordulóján parádés szereposztással került szintén a tévénezők elé az operett feldolgozása (*Lili bárónő* 1975).

2. A módszer

A reprezentációkutatás egyik gyökere „a miéltre való rákérdés művészete” (Moscovici 2002: 178), azaz egy jelenség okainak kutatása. Jelen dolgozatban a nőkép megjelenítésének társadalmi háttérét kutatom az adott operettben. Lili és Clarisse karakterének összetettségéből vagy éppen ennek ellentétéből, a sztereotíp jegyek alkalmazásából a kor nőideálja rekonstruálható. A kollektív reprezentáció, mint „Emil Durkheim összefoglaló kategóriája” (Ortutay 1980: 240) segít válaszokat találni a „miértekre”. Moscovici szerint a reprezentációk egyedisége és ereje abban rejtezik, „hogyan a tegnap valóságán keresztül a ma realitását sikeresen tudják irányítani, valamint annak a folytonosságnak, amit mindez előfeltételez” (Moscovici 2002: 218). Továbbá – a szociális reprezentáció –, „egy képzet és egy fogalom közötti folyamatos összefüggés, melynek célja az ismeretlen ismerőssé tenni” (Keszeg 2015: 6). Ehhez elengedhetetlen egy kategóriarendszer létrehozása, melynek segítségével a megjelenítést vizsgáljuk. Ennek állandó alkotóit reprezentációs magának nevezzük, aminek létrejöttét az alábbi pontok együttese tette lehetővé: lehorgonyzás, amikor saját kontextusba helyezzük az ismeretlent; névadás és osztályozás; valamint a tárgyiasítás, amikor a valóság szintjére emeljük az ismeretlent (Moscovici 2002: 218).

A reprezentáció strukturális felépítését az alábbi elemek vizsgálata alkotja: (1) családi háttér, életút alakulása, (2) megszólítások, (3) karrier, anyagi függés mikéntje. A családi háttér és az életút alakulásának vizsgálata segít megérteni és tisztázni a szereplők alapvető gyökereit. A megszólításokat a családi szféra befolyásolja. Végül pedig a saját karrier és az anyagi függésből jól levezethető egy nő végső döntésének okai.

2.1. Családi háttér, életút alakulása

A két vizsgált karakter: Lili és Clarisse személye, hiszen a történések e két női-típus köré szerveződnek a darabban. Két különböző karakter: a tudatos és a történésekkel sodródó; a tapasztalt és a tapasztalatlan; a nő és a kislány ellentétpárja a két szereplő.

Sasvári Clarisse gyermekkoráról, valamint családi hátteréről nem sokat árulnak el a dialógusok. Érett nőként, céltudatos színésznőként ismerjük meg. Ismeretése Gróf Illésházy Lászlóval régebbre nyúlik vissza, mint Lilié. A színésznőnek ugyanis szerelmi viszonya volt az ifjú gróffal, ennek hosszúra és típusára utalnak is a szereplők: „Talán nem illek ide én, aki esténként hercegnőket játszom?” (*Lili bárónő 1975*) – hangzott a színésznőcske szájából egy látogatás során. Tehát esténként a legnagyobb szerepeket játssza, a társadalmi megbecsültsége a szakmájának mégis alacsony.

A szerelmi ajánlatokat nem minden esetben a férfiak teszik a színésznőnek, hanem olykor ő maga ajánlkozik fel. Ezekhez nem társul morális felháborodás, csupán a színésznő elfogadott eszköztárával él. Mindemellett öltözékével és általános viselkedésével megerősíti a róla kialakult képet: „Rajtam a szoknya ha libben, / S látszik alatta a karcsu bokám, / Tódul a férfi nyomomba, nyomba!” (Huszka–Martos 1919: 11) A független, nagyvilági nőből, a férfiak bálványa címke mögül képes kitörni, méghozzá Frédi segítségével, szerelmével.

Lili bárónő családi hátteréről jóval többet tudatnak velünk a párbeszéddek. Malomszegi báró lánya, bár báróságát pénzen vette az egykori festékkereskedő. Vagyonossága mellé társadalmi rangot vásárolt, valamint Illésházy gróf ősi birtokát, aki adósságai rendezése végett képtelen volt azt eladni. Nemcsak a szépsége miatt akad számos udvarlója, közrejátszik apja vagyona is. A lánynak dönteni kell a számára kijelölt életút és az általa vágyott élet megvalósítása között.

Kettejük között a fő különbség az, hogy Lilinek van választása a két alternatíva között, ő még választás előtt áll. Clarisse már színésznő, tehát ő már egy kijelölt úton van, karriert csinált. Azt, hogy számára fennállott-e a választás lehetősége legalább a fentebb említett utak között, nem tudni. Ugyanakkor sejthetjük azt, hogy neki kevésbé szerencsésen alakult a családi háttere, ami befolyásolta a pályaválasztásában.

2.2. A megszólítások

„A magyar nyelv igen gazdag és kifinomult a társadalmi helyzet, a hierarchia tükrözésében” (Paládi–Kovács 2000). De emellett a társadalmi rétegek hierarchikus formája, valamint a rendi örökség alakította az emberek közti kapcsolatot még a 20. század első felében is (Paládi–Kovács 2000).

Azt, hogy az egyént az őt körülvevő személyek milyen megszólítással illetik, számtalan aspektusból vizsgálhatjuk. A fő kérdés viszont az, hogy Clarisse és Lili személyiségjegyei hogyan vetülnek ki arra, hogy a férfiak (Illésházy László gróf és Remeteházy Galambos Alfréd, Frédi), hogyan szólítják őket nyilvános térben és közegben, valamint négy szemközt. Lili bárónő, ez a rang öröklődő főnemesi cím, hiába vette pénzért. Claisse nem rendelkezik semmiféle nemesi címmel.

A darabban Malomszegi Lili bárónót az alábbi neveken, valamint jelzőkkel szólítják meg legtöbbször: bárónő, bárókisasszony, kisasszony, Lili, Malomszegi bárónő, Tündérmagány. Ezekben egyértelműen a társadalmi rang és a tisztelet tükröződik. Finom, óvatos megnevezések, amelyek sejtetik Lili személyének ártatlanságát, gyermeki voltát, esetekben naivitását. Legintimebb szituációkban is ennek megfelelően viszonyulnak hozzá a férfiak, akik rangban alatta és felette vannak.

A darabban Clarisse színésznőt a következő neveken szólítják meg: Clarisse, Clarisse művésznő, művésznő, színésznő, primadonna, nőszemély, tubicám. Sasvári színésznő megszólításaiból arra következtethetünk, hogy a férfiak nem feltétlenül egyenrangú társaként tekintenek rá, sokkal inkább egy könnyen megkapható nőként kezelik. Mindez azzal magyarázható, hogy a színésznőnek, köznapi kifejezéssel élve, „múltja van”, ismert a férfiak körében. Bizonyíték erre a következő dalszövegrészlet: „Gyere csókolj meg szaporán, tubicám / Ha megfőztél, most megegyél, de meg ám / Türelem nagy kincs, de nekem csöpp sincs / Aki vár, nem szerethet igazán” (Huszka–Martos 1975: 22). Ezt a duettet Frédivel közösen énekelik, tehát Frédi is a színésznőt látja benne először, habár a történet végén szerelmesek lesznek egymásba. Utaltam arra, hogy nem tekintenek rá egyenrangú félként. Nem nőként, hanem színésznőként kezelik, különbséget tesznek e két fogalom között, ezek indokolják a Martos Ferenc verseiben is visszatükröződő nyers, éles megnevezéseket.

Fontosnak tartom kiemelni még azt is, hogy a két karakter hogyan viselkedik a megszólításoknál. Lili legtöbbször érzékelteti a társadalmi státusát gesztusaival vagy szavakkal a társadalmilag alatta lévő egyénnel. Ezek finom, apró megnyilvánulások, nem a gögösség érzését keltik a befogadóban. Clarisse teljesen azonosul a könnyed megszólításokkal, ő a nap minden percében színésznőt játszik. Nem érezzük azt, hogy bármikor negatívan reagálna vagy megsértődne azért, mert a környezetében tartózkodók így bánnak vele.

2.3. A karrier, az anyagi függés

Vannak, akik az önmegvalósítás legmagasabb fokának az anya és a feleség szerepet tartották. Ezt az operett librettója is megerősíti: „Szerelmi téren kincset akkor ér a lányka, / Ha asszony lesz belőle, kérem!” (Huszka–Martos 1975: 13–14) Azonban mások az új lehetőségeket kihasználva a tanulást, a munkát helyezték előtérbe. Van, hogy mindkettő vagy csak az egyik tudott érvényesülni, beteljesedni egy nő életében.

Az nem derül ki, hogy Clarisse azzal, hogy színésznő lett, megvalósította-e önmagát, sikerült-e az álmát és céljait elérnie. Azonban munkája kétségkívül komplex. Egyszerre kell helytállnia a társasági életben, mondhatni központi szereplőnek lenni és ezzel párhuzamosan a folyamatos színpadi jelenlétet biztosíta-

nia újabb és újabb szerepekkel. A szakmája ugyanakkor telített, karaktere átlagos, éppen ezért nem könnyű szerephez jutnia. A társasági életben ranggal és vagyonnal rendelkező férfiakkal, rendezőkkel, zeneszerőkkel, szövegírókkal találkozik, a szakma és a privát tér nem válik szét, nem tud szétválni a művésznő esetében ahhoz, hogy anyagi biztonsága garantálva legyen: „a tehetség része volt a hasznos férfiakat megfelelően manipulálni” (Szécsi 2013). S csak olyan férfiakat érdemes „manipulálni”, akiknek rangja és vagyona volt: „Ah, grófi bajusz és grófi ajkak, / csak ezért epedez minden nő!” (Huszka–Martos 1919: 23) – azaz a saját vágyálmát általánosítja az egész női nemre. Továbbá kitér arra, hogy emiatt a ranggal nem rendelkezőknek igen nehéz méltó párt találniuk: „Köznépi halandó, véged! / Csak grófot óhajt a nő! / Hülye vagy kopasz is, az már mindegy. / A győztes ő! / Ha grófot lát, címerest, / Beleszédül mindjárt, egyenest!” (Huszka–Martos 1919: 24) Kissé közönséges, ámbar rendkívül őszinte szavak ezek. Kimondja az igazságot, nincs a megnyilvánulásában semmilyen szemérmesség és a Lilinél megszokott női finomság. Sokszor ezért úgy tűnhet, mintha Clarisse női voltának összetevői az érzelmek hamissága, megjátszása és a férfiak ügyes manipulálása lennének. Ezeket a személyiségjegyeket egymás után erősíti meg a színésznő viselkedésével, a csábítás és a szexuális vonzerő előtérbe helyezésével. A mindenkori tudatosság jellemzi cselekedeteit. Korábban már utaltam arra, hogy a színésznők társadalmi megbecsültsége igen alacsony volt. Még a 20. század első felében is érzékelhető volt az a 19. századi felfogás a társadalomban, miszerint a színésznő és a prostituált rokon értelmű szavak (Szécsi 2013) – világít rá Szécsi Noémi. „[...] a színésznő nem csupán szépségét, ifjúságát és tehetségét dobta fel a pálya érdekében, de jó hírét is. A színészkedés férfiember számára is szégyen volt – rendes családból származó ifjakat tagadtak ki ezért –, nemhogy nőnek, akinek a nyilvános szférától távol, a család melegét őrizve kellett volna rejtőzködni” (Szécsi 2013). A 20. században a feminizmus hatására lazultak ezek az elvárások, a társadalom általi negatív megbélyegzés még mindig általánosnak számított. Valamint a színésznők az adott kor szexszimbólumai is voltak. A férfiak rajongtak értük, a nők egy része pedig rájuk szeretett volna hasonlítani. A színésznők egy jelentős hányada elhagyta a pályát, amikor megházasodott, gyerekeket vállalt. Clarisse a történet végén Remeteházy Galambos Alfréd, azaz Frédi párja lesz, ámde az nem derül ki, hogy karrierjében emiatt beáll-e bármilyen változás. Ugyanakkor valószínű, hogy választani kell a dolgozó nő és a feleség, az anya státus között.

Malomszegi Lilinek vele született társadalmi rangja van, ugyanis bárónő. Taníttatására nagy hangsúlyt fektetett édesapja, grófot szeretne lánya mellé vőlegénynek: „Hát szeress bele a grófba. Tőled függ, hogy kibe szeretsz” (Lili bárónő 1975) – jelentette ki gróf Malomszegi a lányával folytatott beszélgetés alkalmával. Az önmegvalósításának egyetlen formája a házasság, majd a gyermeknevelés lehet

ebben a társadalmi státusban. Ő viszont unja ezt az életet, meg szeretne szökni, színésznői karrieréről álmodozik. Mint tudjuk, a rangon aluli szerelmi házasság ép-púgy nem jöhet szóba, mint a színésznői pályafutás. A történetből tudjuk, hogy Lili és Illésházy gróf úgy szeretnek egymásba, hogy Lili lovászfőnöknek hiszi kedvesét, ami a kapcsolatuk negatív jövőjét sejteti. Miután fény derül a titokra, mégis egymáséi lesznek. Karaktere a pályaválasztásban igen akaratos, habár a szerelmi téren még kezdő. Vágyálmokat, ideákat kerget, naivsága abszolút érződik már a kezdetektől. „Egy férfi képe / van a szívem közepébe!” (Huszka–Martos 1919: 22), azaz hisz az érzelmekben, a szerelemben, nem elégszik meg azzal a férfi-nő kapcsolattal, amellyel időnként Clarisse.

Összességében tehát Lili karaktere nem tud kitörni a neki megírt szerepkörből: házasságra lép egy gróffal, nem lesz saját keresettel rendelkező nő, színésznő. Mindezt úgy, hogy nem érdek-, hanem szerelmi házasságot köt, ami ebben az időben kezd elterjedni. Meg kell jegyezni azt is, hogy a szerelmi házasságot azért tudja megkötni, mert a férfi részéről és az ő részéről is az anyagi biztonság fennáll. Mindkét karakter csak egy szerepkört választ, vagy csak egy szerepet képes választani: dolgozó nő vagy feleség és anya. A közösség részéről egyrészt nyomás van rajtuk, hogy egyszerre csak egyben tudnak majd helyállni, másrészt a neveltetés is ebben erősíti meg őket. A 20. században a mozgalmak hatására egyre több nő képes mindkét szerepkört egyszerre betölteni.

3. Összegzés

Az elemzések eredményei alapján kijelenthető az, hogy a vizsgált történet a női karakterek köré szerveződik, de a többi korabeli alkotást is ez jellemzi. A szerepkörök keveredése teszi lehetővé a könnyű azonosulást, hiszen ezek pontosan a korabeli társadalmi helyzet lenyomatai.

A hímnemű szereplők jelenléte másodlagossá válik azzal, hogy a női szereplők ennyire meghatározók. Clarisse a férfiakra eszközként tekint, hogy boldogulni tudjon a szakmai térben, valamint a magánéleti síkon. Lili esetében pedig, bár édesapja teremti meg számára a biztos közeget, a saját döntései határozzák meg végül hátralevő életét, a férfi akarata nem erőteljes. A szerepkörök és a karakterek sémája fellelhető a későbbi konzumfilmekben. Király Jenő, filmesztéta szintén ír a hímnem másodlagosságáról, a kultúrnőstény ösdilemmája⁵ után. Bár megjegyzi azt is, hogy „a nő mint biológiailag gyengébb nem vagy a férfi mint szociálisan gyengébb nem ezért nem jelenti, hogy egyik vagy másik kulturálisan gyengébb nem lenne vagy maradna” (Király 2011: 56).

⁵ A kultúrnőstény ösdilemmája Király Jenő szerint: a férfi a kék és a nemi aktusok számának növelésén dolgozik a tetteivel, míg a nő a feltételeket szabja, várakoztatja a hímet, olykor pedig elutasítja. Ebben az esetben Clarisse és Lili személyiségében is megtalálható ez a vonal.

Az operettek nőkarakterei párhuzamba állíthatók a két világháború közötti, majd utáni konzumfilmekben megjelenő nőkkel. A nőket az érdek, a több szerepkörben való létezés motiválja. A filmkészítők a színházban már bevált stílust vit-Szték vászonra. Sőt, több operettből is filmet készítettek a közönség számára, a fentebb említett *Zenélő Malom* (1943) jól példázza e jelenséget. Így nemcsak a magyar operett élt tovább a filmművészet segítségével, hanem az is, amit a nőkarakterek megtestesítettek. Másfelől összekapcsolhatók a fentebb említettek a Madonna / Whore Complex (Madonna- / kurvakomplexus) jelenségével. A pszichoanalitikus irodalomban használják ezt az elnevezést. A szindrómában szenvedő férfi nem tudja fenntartani hosszútávon a szexuális izgalmat, pedig egy szerelmi, elkötelezett kapcsolatban él. Többnyire azokban a férfiakban alakul ki, akik a nőkre vagy szent madonnaként vagy prostituáltként tekintenek. Vágyakozásuk csak a lenézett nőkre, a prostituáltakra irányul. Olyan nőre, aki tisztességes, aki madonna, arra nem (Speyrer é. n.). Ez a nézet nagyban megnehezíti a nők identitásformálását, a több szerepkör betöltésének lehetőségét egyszerre.

Irodalomjegyzék

- Bozó Péter (é. n.) *Operett Magyarországon (1859–1960)*. URL: <http://www.zti.hu/mza/m0402.htm-a>. (Letöltés dátuma: 2016. október 01.)
- Csáky Móric 1999. *Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Giddens, Anthony 2008. *Szociológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Gyáni Gábor–Kövér György 2006. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Hanák Péter (é. n.) *A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye*. URL: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00014/hanak.htm>. (Letöltés dátuma: 2016. december 10.)
- Heltai Gyöngyi 2012. *Az operett metamorfózisai 1945–1956. A kapitalista „giccstől” a haladó „mimusjáték”-ig*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Huszka Jenő–Martos Ferenc 1975. *Lili bárónő című operettjének legszebb dalai*. Nyomtatott kotta: a zeneszerző születésének 100. évfordulójára. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat.
- Huszka Jenő–Martos Ferenc 1919. *Lili bárónő. Operett 3 felvonásban*. Szövegét írta: Martos Ferenc. Zenéjét szerző: Huszka Jenő. Budapest, Rózsavölgyi és Társa.
- Keszeg Anna 2015. *A holdbéli völgy képzelete*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Király Jenő 2011. *A film szimbolikája. Negyedik kötet. Erőszak és erotika a film-ben. Szexuálesztétika, 1. rész*. Kaposvár–Budapest, Kaposvári Egyetem Művészeti Kar Mozgóképkultúra Tanszék – Magyar Televízió Zrt.

- Kosztolányi Dezső 1997. Operett. In: Kosztolányi Dezső, *Az élet primadonnái*. Budapest, Palatinus–Intera Rt. 153–156.
- Lampland, Martha 1994. Feminizmus és társadalomkutatás. In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakra, feminizmusról*. Budapest, Replika Kör. 55–62.
- Moscovici, Serge 2002. *Társadalom-lélektan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Nagy Beáta 1994. Nők keresőtevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakra, feminizmusról*. Budapest, Replika Kör. 155–175.
- Ortutay Gyula (főszerk.) 1980. *Magyar Néprajzi Lexikon*, III. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Paládi-Kovács Attila (főszerk.) 2000. *Magyar néprajz*, VIII. *Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó. URL: <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/08/94.html>. (Letöltés dátuma: 2016. november 01.)
- Palasik Mária–Sipos Balázs (szerk.) 2005. *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Pető Andrea 2007. *A nők és a férfiak története Magyarországon a hosszú 20. században*. Budapest, Szociális és Munkaügyi Minisztérium.
- Schöpflin Aladár (szerk.) 1931. *Magyar Színművészeti Lexikon: A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája*, II. Budapest, Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete.
- Sipos Balázs 2005. „Asszonyfejjel férficélokért...” Olvasatok és ábrázolások az újkonzervatív korszakról. In: Palasik Mária–Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Speyner, John A. (é. n.) *The Madonna / Whore Complex: A Primer Theory Interpretacion*. URL:<http://primal-page.com/madonna.htm>. (Letöltés dátuma: 2016. december 28.)
- Székely György (főszerk.) 1994. *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- Székely György (főszerk.) 2001. *Magyar színháztörténet 1873–1920*. Budapest, Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet.
- Tóth Olga 1994. A női életút Magyarországon. In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakra, feminizmusról*. Budapest, Replika Kör. 223–234.

Internetes források

- Irodalmirádió.hu (é. n.) *Jacques Offenbach*. URL:http://www.irodalmiradio.hu/femis/zene/kszerzo/o_menu/1offenbach.htm. (Letöltés dátuma: 2016. október 10.)

- Operettnetwork.hu 2009. *Az operett megszületése*. URL: <http://operett.network.hu/blog/operett-klub-hirei/az-operett-megszuletese>. (Letöltés dátuma: 2016. október 10.)
- Operettszínház.hu 2010. *Operett Gála – Ez Hungarikum*. URL: <http://www.operettszinhaz.hu/operett.php?evad=6&mId=3844&pid=show&rId=103>. (Letöltés dátuma: 2016. október 5.)
- Szécsi Noémi 2003. „*Szereplési vágy*”: *színésznők a 19. században*. URL: <http://halcsontosfuzo.reblog.hu/szereplesi-vagy-szinesznok-a-19-szazadban>. (Letöltés dátuma: 2016. október 31.)

Kulturális közfoglalkoztatás a partnerszervezetek szemszögéből

1. Bevezetés

Dolgozatomban a Nemzeti Művelődési Intézet szárnyai alatt elindult Kulturális Közfoglalkoztatási Programokról írok, amelyek közül 2017 februárjában már a negyedik program is a végéhez ért. Az elméleti részt követően a dolgozat empirikus részében a partnerszervezetek oldaláról vizsgálom a kulturális közfoglalkoztatást. Elsőként a partnerszervezetek által kitöltött kimeneti kérdőívek elemzése, amelyeket a programok végén töltöttek ki, és amelyek a Nemzeti Művelődési Intézet adatbázisából valók, majd a II. Országos Közfoglalkoztatási Kiállításon az általam készített interjúk elemzése történik.

A kulturális közfoglalkoztatás egy mintaprogramként indult 2013-ban. A kulturális szférában egy újfajta foglalkoztatási lehetőségként jelent meg a már meglévő főfoglalkoztatás, projekt keretében való alkalmazás és az önkéntesek mellett, így ez egy újfajta módja a humán erőforrás bővítésének. A kulturális közfoglalkoztatottak elsősorban szellemi, szakmai munkát végeznek, magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, ennek köszönhetően is egy másfajta programról beszélhetünk, mint az általános közfoglalkoztatás esetében.

Az első Kulturális Közfoglalkoztatási Program 2013 novemberében indult, közel 2000 partnerszervezet részvételével, a második majdnem egy évvel később, amelyhez több mint 2100 szervezet csatlakozott. A harmadik program 2015 márciusában indult több mint 3300 partnerszervezettel, a negyedik program 2016 márciusától pedig több mint 3600 szervezet közreműködésével. A partnerszervezetek országos szinten több ezer embernek adnak munkát a program keretében, ezzel is csökkentve a munkanélküliek, álláskeresők arányát hazánkban, és segítve a közfoglalkoztatottakat a nyílt munkaerőpiacra való továbblépésben. Emellett pedig fontos, értékteremtő munkát végeznek, ami a települések és a közfoglalkoztatottak számára is egyaránt nagyon hasznos.

2. A közfoglalkoztatás Magyarországon

Csoba írása szerint a közfoglalkoztatás feladatai:

- a munkaerőpiacról kikerülők jövedelem-kiesésének pótlása,
- a megélhetési bűnözés kialakulásának megakadályozása,
- a jóléti ellátások körében segélyezettek (pl. átmeneti segélyekből élők) és támogatásban részesülők számának korlátozása,

- és az ezekkel együtt járó jóléti kiadások csökkentése (Csoba 2010).

A közfoglalkoztatás a „jóléti típusú” foglalkoztatási formák közé tartozik, elsősorban központi költségvetésből vagy elkülönített pénzalapokból finanszírozák, rövid ideig és csak átmenetileg biztosítja a foglalkoztatást. A közfoglalkoztatás hozzájárul a statisztikák javításához azzal, hogy biztosítja a munkanélküliek magas számú (köz)foglalkoztatásba való belépését, így csökkentve a munka nélkül lévő személyek arányát (Csoba 2010).

A napjainkban folyó közfoglalkoztatás esetében a következő törvényt kell megemlítenünk: 2011. évi CVI. törvény a közfoglalkoztatásról és a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó, valamint egyéb törvények módosításáról. Ezt a törvényt abból a célból hozták létre, hogy az értékteremtő közfoglalkoztatás jogi kereteit megteremtse, és hogy a munkaképes lakosságot munkához juttassák, valamint az álláskeresők foglalkoztatását elősegítse (2011. évi CVI. törvény).

A közfoglalkoztatás egy olyan speciális munkaviszony, amelynek célja, hogy az illető személyt visszasegítse, illetve bejuttassa az elsődleges munkaerőpiacra. A közfoglalkoztatás célcsoportja a hátrányos helyzetű álláskeresők, főként a foglalkoztatást helyettesítő támogatásra (FHT) jogosultak (BM 2013). Feltétel a 16. életév betöltése, valamint hogy a munkaügyi központ által nyilvántartásba vett, regisztrált aktív álláskereső vagy megváltozott munkaképességű személyként rehabilitációs ellátásban részesülő legyen. A közfoglalkoztatók köre nagyon széles, legnagyobb hatáskörrel a helyi és a nemzetiségi önkormányzatok és ezek jogi személyiséggel rendelkező társulásai bírnak. Költségvetési szervek, az egyház, a közhasznú jogállású szervezetek, a civil szervezetek is lehetnek közfoglalkoztatók, és ezen túl különböző állami és önkormányzati tulajdonú vagy általuk létrehozott szervezetek, szociális szövetségek, de akár a vasúti pályahálózatot működtető szervezet is alkalmazhat közfoglalkoztatottakat (BM 2013; 2011. évi CVI. törvény).

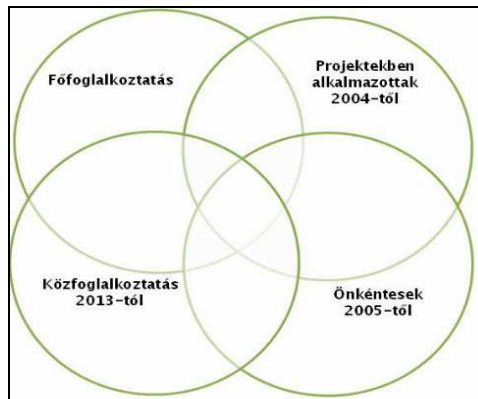
A foglalkoztatás feltétele, hogy az általuk végzett tevékenység nem profitorientált, nyereségérdekelt. A közfoglalkoztatásban részt vevő foglalkoztatók támogatást vehetnek igénybe, hogy azoknak, akiknek hosszú ideig tartó álláskeresése eredménytelen, átmeneti munkalehetőséget tudjanak biztosítani. A közfoglalkoztatás átmeneti jellegű, és mindig meghatározott idejű (BM 2013).

A közfoglalkoztatás több pontban is eltér a hagyományos munkaviszonytól. Mindig meghatározott időre szól, próbaidő kikötése nélkül, és jogszabályban meghatározott közfoglalkoztatási bért vagy szükséges szakképesítéssel rendelkezés esetén közfoglalkoztatási garantált bért kap az érintett személy. Az állásidőre vonatkozóan jogszabályban határozzák meg a bérezést, a havi bért heti bérreszletekben kapják meg a foglalkoztatottak. Szabadság tekintetében naptári évenként 20 munkanap jár a közfoglalkoztatott számára, valamint legalább 3, legfeljebb 90 nap fizetés nélküli szabadságot vehet igénybe. Ezen kívül fontos még ki-

emelni, hogy a közfoglalkoztatott is jogosult a társadalombiztosítási- és nyugelátásra (táppénz, nyugdíj) (BM 2013).

3. A kulturális közfoglalkoztatás

A kulturális közfoglalkoztatás mintaprogramként jött létre, amelynek során elsősorban szellemi, szakmai munkát végeznek a közfoglalkoztatottak. Ez a kulturális szférában az új foglalkoztatási modell negyedik lábát alkotja. Korábban jelen volt a főfoglalkoztatás, 2004-től alkalmaznak projektek keretében is munkatársakat, 2005-től dolgoznak önkéntesek, és 2013-tól a közfoglalkoztatottak is bekerülnek a kulturális területre. Ennek köszönhetően lehetőség nyílik a humán erőforrás bővítésére, amely elsősorban szakmai munkatársakat jelent.

1. ábra: A foglalkoztatás lehetséges modellje a kulturális szférában

Forrás: Závogyán 2014b

Ez a négyféle foglalkoztatási forma nemcsak egymás mellett él, hanem egymást kiegészítik, ami révén a kulturális intézményeknek lehetőségük nyílik humán erőforrás-bázisukat többféleképpen is bővíteni (Izer 2015).

A Nemzeti Művelődési Intézet az I. Kulturális Közfoglalkoztatási Programot 2013. november 1-jén indította, 2014. április 30-án zárult, 1895 partnerszervezet vett benne részt több mint 4400 főnyi kulturális közfoglalkoztatottal. A második program 2014. szeptember 1. és 2015. február 28. között zajlott 2163 partnerszervezet részvételével, amelyek több mint 5000 kulturális közfoglalkoztatottat fogadtak. A harmadik program 2015. március 1-től 2016. február 28-ig tartott, 3369 intézmény vett benne részt, több mint 7700 közfoglalkoztatottat alkalmazva. Végül a negyedik program, 2016. március 1-jétől 2017. február 28-ig tartott, adatainak feltöltése folyamatban van, pontos eredményekkel még nem rendelkezünk. Az

utolsó programról 2016. decemberi adataink vannak, amelyek szerint 3604 partnerszervezet volt jelen több mint 7200 kulturális közfoglalkoztatottal. A kultúra területén a Kulturális Közfoglalkoztatási Program volt ez első ilyen nagy volumenű, ilyen típusú közfoglalkoztatási program. Szakmai jelentőségében és hasznosságában is más programról beszélünk, mint az általános közfoglalkoztatási programok (Réthy 2015).

A Kulturális Közfoglalkoztatási Program abban is más, mint a többi közhasznú program, hogy olyan munkát ad, amelyhez magasabb iskolai végzettség, kapcsolatteremtő képesség szükséges, és amellyel értékteremtő munkát tudnak végezni a kultúra területén (Hegyesi, idézi Mátyus 2014).

A program keretein belül a kulturális hálózat, valamint a közösségi és társadalomfejlesztési program kialakítását tűzték ki célul. Ezen belül figyelmet fordítanak azokra a településekre, településrészekre, ahol meggyengült, esetleg megszűnt a társadalmi szövet, ahol szükséges újraszervezni a közösségeket, erősíteni a közösségi kohéziót, és növelni kell a helyi lakosok társadalmi aktivitását. Nagy hangsúlyt fektetnek az esélyegyenlőséggel összefüggő feladatokra, a kulturális szegénység elleni küzdelemre, mérsékelni szeretnék a hátrányos helyzetű térségek, társadalmi csoportok esélyhátrányát, és támogatni a kisebbségek, a történelmi egyházak művelődési tevékenységét, kultúráját (Réthy 2015).

A Kulturális Közfoglalkoztatási Program szakmai célként azt tűzte ki, hogy a térségi kapcsolatok és társadalmi szövetek megerősödjenek, ami a közösségi munkások hálózata által érhető el. Ennek keretében olyan további lépésekre van szükség, amelyeket leginkább ezek a közösségi munkások tudnak generálni, támogatni:

- fejlesztési folyamatok indítása,
- települések, településrészek aktívabb kulturális és társadalmi tevékenysége,
- a helyi közösségek bekapcsolódása a helyi és térségi társadalom- és gazdaságfejlesztési folyamatokba (Mátyus 2014).

Závogyán megerősíti, hogy a Nemzeti Művelődési Intézet alkalmas az ilyen jellegű programok koordinálására, megvalósítására. Az intézet olyan irányítási rendszerrel, kiépült megyei hálózattal és munkatársai által olyan tapasztalattal rendelkezik, amelyek ebben segítik. A program során egy országos lefedettségű közösségi hálót alakítottak ki a közfoglalkoztatásban részt vevő, járási szinten tevékenykedő koordinátorok. Maga a kulturális közfoglalkoztatás segít abban, hogy Magyarországon minél nagyobb teret kapjon az aktív, felelős, cselekvő állampolgárrá válás ügye (Závogyán 2014a).

„A program kiváló példája a szakterületi, ágazatközi együttműködésnek” – mondja Hoppál Péter, kultúráért felelős államtitkár Hegedűsnek adott interjújában. Alátámasztja ezt azzal, hogy a kulturális közfoglalkoztatásban nem csak a közösségi művelődési intézményeknél, szervezeteknél dolgozhatnak, hanem könyvtárban, muzeális és művészeti intézményekben is, amellet már tovább bő-

vítették a civil és az egyházi szervezetek körében is a programban való részvétel lehetőségét (Hoppál, idézi Hegedűs 2015).

A kulturális közfoglalkoztatottak számára szakmai képzést biztosítottak annak érdekében, hogy munkájukat megfelelően tudják elvégezni, mivel a közösségfejlesztés területén ehhez hasonló gyakorlat még nem volt korábban. A közfoglalkoztatottak képzettséget, szakmai gyakorlatot szerezhettek a képzés során, fejlesztették alapkompenciáikat, közösségi kapcsolatokat alakítottak ki, amelyek a közösségfejlesztéssel kapcsolatos munkájuk során mind hasznukra lesznek majd (Réthy 2015).

A Kulturális Közfoglalkoztatási Programban partnerszervezetként úgy lehetett részt venni, hogy a Nemzeti Művelődési Intézettel egy megállapodást kötöttek a megvalósítás helyszíneinek biztosítására. A partnerszervezeteket előzetes igényfelmérés alapján választották ki, ezek között települési önkormányzatok, civil szervezetek, egyházi és művelődési intézmények egyaránt találhatóak (Réthy 2015).

A programba legalább érettségivel rendelkezők jelentkezhettek. A programban részt vevő közfoglalkoztatottakra széleskörű tevékenységek sora várt. Többek között segítették a települések közösség-, társadalom- és gazdaságfejlesztő munkáját, valamint részt vettek az ágazati szakpolitikai célok megvalósításában. Sok fiatal vett részt a programban, nagy részüknek ez volt az első munkahelye, itt szerezhették meg első munkatapasztalataikat. A tapasztalatok alapján elmondható, hogy a program javított a pályakezdők, a hátrányos helyzetű térségben élők és a kis lélekszámú településeken élő munkaképes korú nők helyzetén (Závogyán 2014a).

3.1. A Kulturális Közfoglalkoztatási Program hozadékai

A Kulturális Közfoglalkoztatási Programnak több szempontból is voltak hozadékai. Először a közfoglalkoztatottak, az egyének szempontjából nézzük a programban való részvétel előnyeit.

A programban a középfokú végzettségű, diplomás pályakezdő fiatalok is munkához juthatnak, közösségi kapcsolatokat alakíthatnak ki. Nagy számban találkozhatunk a kisebb településeken is fiatal, gyermekeket nevelő, bölcsész- vagy agrárvégzettségű emberekkel, akik számára a program keretein belül lehetőség nyílik értelmes, hasznos munkát végezni (Polyák 2015).

A fiatal munkavállalók helyzetének javítása is megvalósul a Kulturális Közfoglalkoztatási Programban, akiknek pályakezdőként komoly nehézségekkel kell megküzdeniük. A fiatal munkavállalók saját településükön kerültek foglalkoztatásra, ahol a fogadó környezet egyfajta védettséget is jelenthetett számukra, nem kellett az utazással és annak költségeivel törődniük. Emellett mélyebben megismerkedhettek lakókörnyezetükkel, a különböző közösségi folyamatokkal, és új kötődéseket szerezhettek (Závogyán 2014a).

Ezt követően a községben élő nők helyzetének javítását is meg kell említenünk. Azért is jelennek meg fontos célcsoportként ezek a nők, mert a kistelepüléseken sokkal kevesebb elhelyezkedési lehetőségük van, kevésbé tudják vállalni az ingázást más városokba a család, a gyerekek miatt. A program számukra megoldást jelenthetett, saját településükön helyezkedhettek el, így a munka és a család összehangolása sem jelentett olyan sok problémát, mint korábban. Az értelmes munka, a kereseti lehetőség pedig megoldást jelentett számukra (Závogyán 2014a). A kulturális közfoglalkoztatottak által végzett munka alapján láthatjuk, hogy értékes, hasznos munkát végeznek, értékteremtő tevékenységet folytatnak. Munkájuk során értékesnek érezhetik magukat, és kapcsolatrendszerüket is bővíthetik. Mindez hozzásegíti őket ahhoz is, hogy visszatérjenek az elsődleges munkaerőpiacra (Ditzendyné, idézi Mátyus 2014).

Ezt követően a partnerszervezetek oldaláról is felsorolhatunk hasznos tényezőket. Magyarország közösségi erőforrásaiként tekinthetünk a művelődési házakra, közösségi házakra, faluházakra. Ezért is fontos feladata a közösségi művelődés intézményrendszerének, hogy elősegítse a kultúra és a művelődés eszközeinek használatával a közösségek alakulását, erősödését (Hoppál, idézi Hegedűs 2015).

A kulturális közfoglalkoztatottak mellett, hogy értelmes munkát végeznek a programban résztvevő partnerszervezeteknél, abban is segítenek, hogy a szakemberhiányt enyhítik az egyes településeken (Hoppál, idézi Hegedűs 2015).

A programok sikerét látva várhatóan érdemesnek fogják tartani a közművelődési terület finanszírozását, ami nagy segítséget fog jelenteni a partnerszervezetek számára is. Hiszen ezzel a támogatással akár korábban elveszített szakembereket is vissza tudnak venni, és később már a közfoglalkoztatási programot követően akár főállású munkatársként is tudják alkalmazni őket (Ditzendyné, idézi Mátyus 2014). A programnak köszönhetően a településeken fellendül a kulturális élet. A nyitott hozzáállású partnerszervezetek szívesen fogadják az új munkaerőt, akik érettségizett vagy még magasabb iskolai végzettséggel rendelkező álláskeresők (Párdi 2014).

A települések közül leginkább a hátrányos helyzetűek esetében jelennek meg a program hozadékai. A kulturális közfoglalkoztatottak a településeken egyfajta generáló, szakmai erőként jelennek meg. Munkájuknak köszönhetően közösségfejlesztési folyamatok indulhatnak el, a településen élőkben igényeket tudnak generálni a különböző tervek megszületésére, amelyeket önmagukért, egymásért és a településért tudnak megvalósítani. Fontosnak tartják azt is, hogy a kulturális közfoglalkoztatott az adott településen éljen, ugyanis így még inkább hozzá tud járulni az egyik fontos feladathoz, ami a helyi értéktárak, hungarikumok összeállításához, kezeléséhez tartozik (Ditzendyné, idézi Mátyus 2014).

A program lehetőséget teremt a településeken a helyi emberek számára a kulturális szolgáltatásokhoz való szélesebb körű hozzáférésre, támogatják a társadalmi aktivitást és a közösségi kezdeményezéseket. A Kulturális Közfoglalkoztatási

Programnak, valamint a kulturális közfoglalkoztatottak munkájának köszönhetően megerősödhetnek a helyi közösségek, mérséklődhetnek a kulturális hátrányok, és kialakulhat egy élhetőbb települési modell (Réthy 2015). Az ország szempontjából is fontos lehetőség a kulturális közfoglalkoztatás, hiszen több ezer ember kap munkát a program keretén belül, és nem munkanélküli, álláskereső lesz (Ditzendyné, idézi Mátyus 2014). Ez gazdasági szempontból sem elhanyagolható tényező. Ezekén túl Závogyán (2014a) további két dolgot említ meg a program társadalmi hasznaként. Az első a képzések, amelyek szintén fontos szerepet játszanak a programok során. Ezek azért is fontosak, mert segítségükkel könnyebben található munkát a közfoglalkoztatottak, és ezt hatékonyabban tudják végezni. Képzésekre minden megyében lehetőség nyílt, ilyen volt például a Kulturális Közösségszervezés alapjai című képzés. A képzésben résztvevők ismereteket szereztek a közművelődési intézményrendszer jellemzőiről, a finanszírozás alapelveiről, a kulturális terület jogi szabályainak alapvetéseiről. Megismerkedtek a közösségfejlesztés módszertanával és gyakorlatával, mindezek segítségével pedig a foglalkoztatás során hatékonyabban, tudatosabban dolgozhattak (Závogyán 2014a). A másik pedig a gyakorlati tevékenység, amely során azt kívánták elérni a programban résztvevőknél, hogy a kulturális intézményrendszert tudatosan használják, indítsanak közösségi kezdeményezéseket. A program során – a kulturális szervezeteknél végzett munkának, a képzésnek, a szisztematikusan összeállított, társadalomismereti és helyzetfeltáró adatfelvételi modulokban való részvételnek köszönhetően – megszerezték az ehhez szükséges ismereteket. Ezek segítségével a közfoglalkoztatottak képesek reagálni a lokális problémákra, a lehetőségekre, mindezt a közösség és a település hasznára fordítani (Závogyán 2014a).

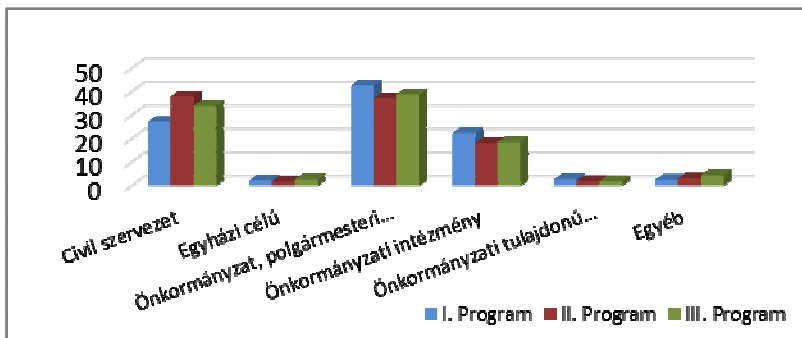
A Kulturális Közfoglalkoztatási Programon keresztül bebizonyosodhat, hogy mennyire szükség van a kultúrára és a kulturális tevékenységekre, valamint az ezt segítő, működtető intézményrendszerre (Ditzendyné, idézi Mátyus 2014).

Láthatjuk, hogy a Kulturális Közfoglalkoztatási Program számos előnnyel jár minden résztvevő, érintett számára. Hátrányával kapcsolatban az általam olvasott szakirodalomban nem találtam információt, és a dolgozat későbbi fejezetében, az interjúk elemzésénél sem volt jellemző, hogy erről számolnának be az interjúalanyok; előnyéről, társadalmi hasznosságáról viszont már annál inkább.

4. Kérdőíves vizsgálatok a Kulturális Közfoglalkoztatási Program partnerszervezeteivel

A második, a harmadik és a negyedik program elején, és mindhárom lezárult program végén töltötték ki kérdőívet a partnerszervezetek, amelyekkel során a Programmal kapcsolatos elvárásaik, véleményeik, tapasztalataik mérhetők fel. A továbbiakban a partnerszervezetek által kitöltött kimeneti kérdőívek elemzése következik, amit a Nemzeti Művelődési Intézet adatbázisainak a segítségével végeztem.

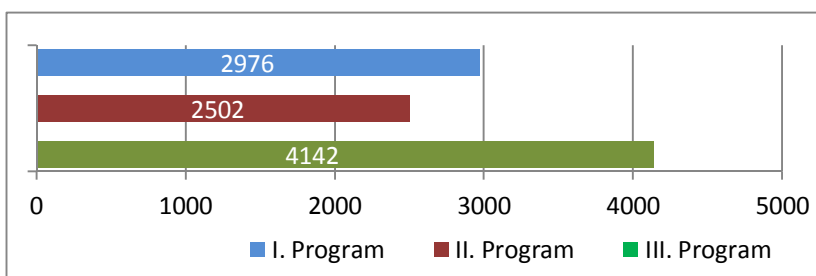
Az 1. diagramon az egyes partnerszervezetek típusait láthatjuk százalékos megoszlásban. Mindhárom programban az önkormányzatok, a polgármesteri hivatalok (37% felett), ezután a civil szervezetek (27% felett), majd az önkormányzati intézmények (18% felett) jelennek meg magasabb számban.

1. diagram: A partnerszervezetek típusai (százalékos arányban)

Forrás: Nemzeti Művelődési Intézet 2014, 2015, 2016c

A következő diagramon az egyes programokban fogadott közfoglalkoztatottak számát láthatjuk. A kérdőívet kitöltő partnerszervezetek az első programban 2976 főt foglalkoztattak, intézményenként átlagosan 2,1-et. A második programban kevesebb, 2502 fő közfoglalkoztatott volt jelen, szervezetenként átlagosan 1,9-et fogadtak. A harmadik program eredményeit látva nagy ugrás tapasztalható, itt már 4142 fő került a Kulturális Közfoglalkoztatási Programba, intézményenként átlagosan 1,77 fő.

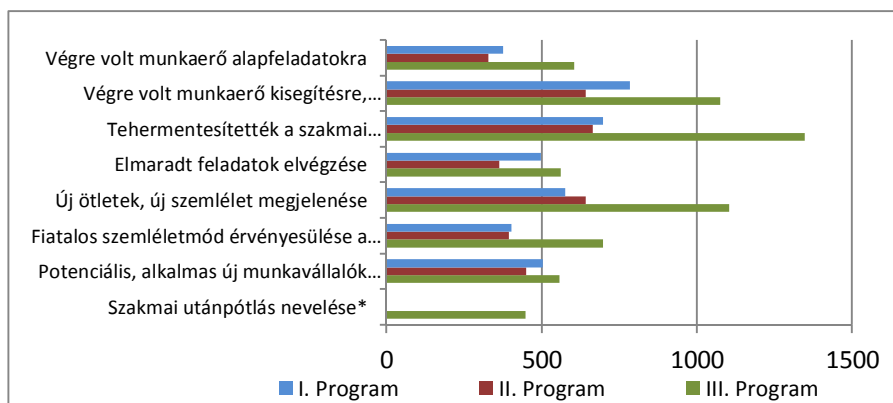

2. diagram: Fogadott közfoglalkoztatottak száma (fő)

Forrás: Nemzeti Művelődési Intézet 2014, 2015, 2016c

A harmadik diagram azt mutatja, hogy a partnerszervezetek számára miért volt fontos az adott program. Erre a kérdésre 3 választ jelölhettek, ennek eredményeit

láthatjuk. Az intézmények, a munkatársak számára az jelentette a legnagyobb segítséget, hogy a közfoglalkoztatottak tehermentesítették a szakmai munkatársakat (665 jelölés felett), végre volt plusz munkaerő a kisegítésre, kiegészítő (642 jelölés felett), elmaradt (363 jelölés felett) és alapfeladatokra (328 jelölés felett) is. Megjelentek új ötletek is, új szemlélet (575 jelölés felett) és a fiatalos szemléletmód (395 jelölés felett) is a kulturális területen, ennek köszönhetően a fiatalabbak elérése is könnyebbé válhat. Ezeken túl közfoglalkoztatásnak és annak időtartamának köszönhetően potenciális, alkalmas, új munkavállalókat is megismerhetnek (451 jelölés felett), és ha van rá lehetőségük, tovább is tudják őket foglalkoztatni.

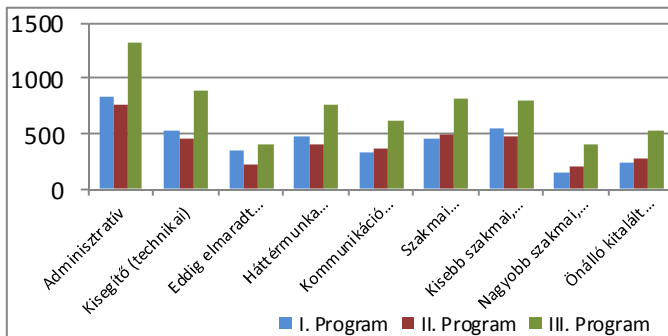

3. diagram: Miért fontos a partnerszervezet számára a program? (fő)

Forrás: Nemzeti Művelődési Intézet 2014, 2015, 2016c

* A szakmai utánpótlás mint válaszlehetőség a III. programtól került be a kérdőívbe

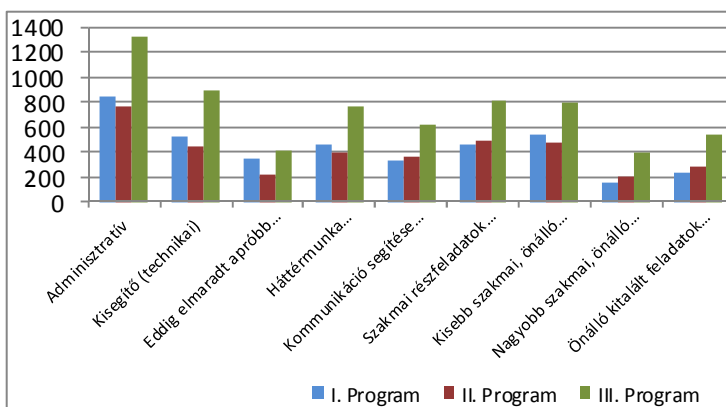
A 4. diagramon a kulturális közfoglalkoztatottak által végzett munka jellegével kapcsolatosan látunk eredményeket. Ebben az esetben is maximum három választ jelölhettek a partnerszervezetek. A közfoglalkoztatottak jellemzően inkább adminisztratív munkát végeztek, emellett kisegítő jellegű (pl. technikai) munkákat vagy szakmai részfeladatokat, kisebb szakmai, önálló feladatokat kaptak, valamint nagyobb arányban részt vettek a háttérmunkákban (dokumentáció-készítésben, sajtófigyelésben) és a kommunikáció segítésében is (honlap, sajtóanyag feltöltése). Mindezek mellett teret kaptak az önállóan kitalált feladatok, ötletek megvalósítására is, így a közfoglalkoztatottak kreativitása, innovációs ötleteik is érvényesülni tudtak.

4. diagram: A kulturális közfoglalkoztatottak által végzett munka jellege (fő)

Forrás: Nemzeti Művelődési Intézet 2014, 2015, 2016c

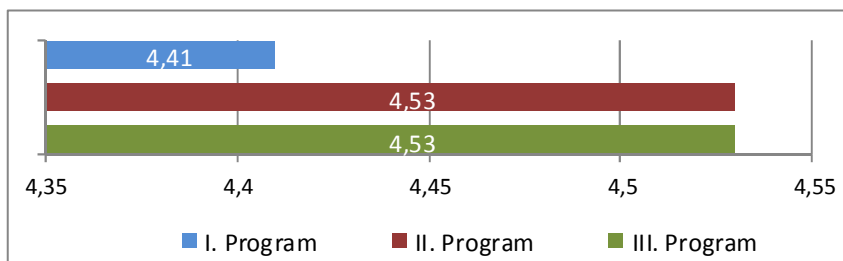
Arra a kérdésre, hogy mi jelentett gondot a programban, szintén maximum három lehetőséggel válaszolhattak a partnerszervezetek. A program során leginkább az adminisztrációs eljárásokkal, elszámolásokkal és általában a kommunikációval, az információáramlással voltak gondjaik. Emellett a feltételek gyakori változása, a technikai, infrastrukturális feltételek hiánya és a feladatkiadás módja jelentett több alkalommal problémát. Néhányan a koordinátorok munkájával, a Nemzeti Művelődési Intézet megyei irodáinak munkájával és koordinációs tevékenységével sem voltak teljes mértékben megelégedve. Ezek a problémák még magyarázhatóak az- zal, hogy kezdeti programról van szó, amely során még nem megy minden zök- kenőmentesen, de ezek javítására a további programokban lehetőségük nyílik.

5. diagram: Mi jelentett gondot, amin mindenképpen változtatni kellene egy esetleges új programban?

Forrás: Nemzeti Művelődési Intézet 2014, 2015, 2016c

Végül kitértem arra is, hogy összességében mennyire voltak elégedettek a partnerszervezetek a programmal. Ebben az esetben is 1-től 5-ig terjedő skálán kellett jelölniük válaszukat (1=egyáltalán nem értett egyet, 5=teljes mértékben egyetértett). A kapott eredmények alapján nagyon pozitív képet látunk, az első programban 4,41 pont, a második és a harmadik programban 4,53 pont volt az átlag.

6. diagram: Összességében mennyire elégedett a programmal az Ön intézménye, szervezete szempontjából?

(1=egyáltalán nem értett egyet, 5=teljes mértékben egyetértett)

Forrás: Nemzeti Művelődési Intézet 2014, 2015, 2016c

A Kulturális Közfoglalkoztatási Program egyre szélesebb körben terjed, egyre több intézmény vesz benne részt, és egyre több településen jelennek meg a kulturális közfoglalkoztatottak, akik hozzájárulnak a kulturális élet nagyobb fokú megjelenéséhez, fejlesztéséhez, közvetítéséhez.

5. Interjúk a közfoglalkoztatási programok partnerszervezeteivel

2016. szeptember 22-én és 23-án került megrendezésre a II. Országos Közfoglalkoztatási Kiállítás a Vajdahunyad Várában Budapesten. A rendezvényt a Belügyminisztérium szervezte, mottója „A vidék bemutatkozik a Fővárosban” volt. A kiállítás céljaként fogalmazták meg a jó példák bemutatását a közfoglalkoztatásban, amelyek nagymértékben hozzájárulnak a településük gazdasági és kulturális fejlődéséhez. A 130 kiállító nemcsak a közfoglalkoztatási eredményeit mutatta be a kiállításon, hanem a településük sajátos értékeit is, a második napon például több művészeti csoport lépett színpadra (néptánc, népzene, bábjáték stb.) (Nemzeti Művelődési Intézet 2016b).

A rendezvényen 12 kiállítóval sikerült interjút készítenem. Az interjúalanyok közül beszéltem polgármesterrel, jegyzővel, foglalkoztatási csoportvezetővel. Megkérdeztem, miért tartják fontosnak a kulturális közfoglalkoztatást, mit gondolnak arról, hogyan járul ez hozzá a településük fejlesztéséhez, a közösségépítéshez. Megkérdeztem, hogy milyen előnyeit és hátrányait látják a programnak,

milyen jó gyakorlatot, tapasztalatot adnának át másoknak, valamint arra is választ kaptam, miért tartják fontosnak az Országos Közfoglalkoztatási Kiállításon való megjelenést.

Elsőként a kulturális közfoglalkoztatás hasznosságáról kérdeztem az interjúalanyokat, valamint arról, hogy a közfoglalkoztatottak munkája mennyire járul hozzá a település közösségépítéséhez és a fejlesztéséhez, és hogy mindez hogyan nyilvánul meg. Néhány fontosabb választ emelek ki:

- A kulturális közfoglalkoztatás révén az emberek kreatív oldalát is lehet hangsúlyozni, megmutathatják, hogy nem csak az utcát seprő közfoglalkoztatottak léteznek, hanem van ennek egy teljesen más része is. (Ó. város, foglalkoztatási csoportvezető)

- Azért fontos a kulturális közfoglalkoztatás, mert azok a munkanélküliek, akik esetleg korábban ezen a területen dolgoztak, vissza tudnak kapcsolódni a munkába, a kultúrába. Itt pozitív visszajelzést kapnak, tovább tudnak belőle építkezni, és már az elsődleges munkaerőpiacra tudnak továbblépni. A kulturális közfoglalkoztatottak sok mindenben segítik munkájukat, aktívan részt vesznek a rendezvényeken, ezek szervezésében. (K1. település, közfoglalkoztatás területén dolgozó hivatali munkatárs)

- Munkát tudnak adni az alulfoglalkoztatott, aluliskolázott emberek számára, el tudnak helyezkedni a közfoglalkoztatásban, és ezzel segíteni tudnak nekik. (F1. település, csoportvezető)

- Ennek keretében alkalmazott fiatalok más látókörrel, szemlélettel érkeznek, ezáltal egy kis „frissességet” hoznak a kulturális élet szervezésébe. Másképpen látják a dolgokat, mint azok, akik már régóta itt dolgoznak, és más oldalról közelítenek az emberek felé. A kulturális közfoglalkoztatottak szervezési munkájának köszönhetően olyan rendezvények, programok kerülnek lebonyolításra, ahol az emberek jól érzik magukat, a fiatalok is megtalálják céljaikat, találnak helyet, ahol összeüljenek, beszélgessenek, és ennek köszönhetően a településen maradnak. (K2. település, jegyző)

- Azok számára, akik érettségivel rendelkeznek, de még nincs munkahelyük, nagyon jó dobantó lehet a kulturális közfoglalkoztatás, ennek keretében bekerülhetnek, esetleg visszakerülhetnek a munka világába. A kulturális közfoglalkoztatásban dolgozók magasabb színvonalra tudják emelni a település kulturális életét, és segítik a kulturális szakemberek munkáját. (D. település, közművelődési szakember)

Megkérdeztem, hogy milyen előnyeit és hátrányait látják a kulturális közfoglalkoztatásnak. Előbb az előnyökkel kapcsolatos válaszokból emelek ki néhányat:

- Szélesebb rálátást biztosít az embereknek arra, hogy a közfoglalkoztatásban nemcsak az általános és alacsony iskolai végzettségűek dolgozhatnak, hanem

akár művészeti szakközépiskolából kikerült diákok is szerencsét próbálhatnak, tapasztalatokat szerezhetnek, gyűjtőmunkát végezhetnek stb. (Ó. település, foglalkoztatási csoportvezető)

- A kulturális közfoglalkoztatásnak köszönhetően több apró rendezvényt, illetve a Nemzeti Művelődési Intézet segítségével plusz lehetőségeket tudnak a településre vinni. (Ó. település, polgármester)

- Van munkalehetőség a településen. Jobb lenne, ha nem közfoglalkoztatás néven futna, de örülnek neki, hogy egyáltalán ez is van, ugyanis „jobb, mint a semmi”. (F1. település, csoportvezető)

- Olyan szakembereket tudnak így alkalmazni, akik csak ezzel a területtel, a kultúrával foglalkoznak, és így a közművelődést tudják fellendíteni, előrébb vinni a településükön. (G1. település, önkormányzati képviselő)

- „A művelődési igazgató jobb és bal keze minden fiatal”, mert az ő munkájában tudnak nagyrészt segíteni, ezzel levéve a válláról egy kis terhet. Nagyon sok pályázatot írnak, munkájuk során gyakorlatot szereznek, megtapasztalják, a faluban hogyan és milyen módon lehet a művelődésben dolgozni. (B. település, nyugdíjas alpolgármester)

- Előny, hogy egyáltalán létezik egy ilyen lehetőség. Nagyon sok programot szerveznek a kulturális közfoglalkoztatottak, plakátokat készítenek, a facebook-oldalukat rendezik, mindennel foglalkoznak, amivel információt lehet szolgáltatni az eseményekről a település lakóinak. (G2. település, polgármester)

A 12 interjúalanyból heten azt mondták, hogy nem tapasztaltak hátrányt a kulturális közfoglalkoztatás során. A többi válaszadó a következőket említette:

- Hátrány az, hogy csak meghatározott időre szól a közfoglalkoztatás, emiatt nem tudnak hosszú távon gondolkodni ezek az emberek. 1 év, 10 hónap nagyon rövid időszak, és nincs benne állandóság. (K1. település, dolgozó)

- Nem állandó munkaviszonyról van szó, hanem csak egy-egy bizonyos időszakra: „amikor már bedolgozta volna magát, akkor vége”. (K2. település, jegyző)

- Az emberek a közfoglalkoztatott szót azonosították az „állok a lapáttal” képpel, és nem ismerik fel, hogy itt tényleges értékteremtés folyik. (F2. település, szövőüzem, műszakvezető)

Végül magáról a kiállításról kérdeztem az interjúalanyokat, hogy miben látják az itt megjelenésüknek a szerepét, fontosságát:

- Be lehet mutatni a tájjelleget, illetve azt, milyen sokrétűen lehet alkalmazni a közfoglalkoztatást egy településen. (Ó. település, foglalkoztatási csoportvezető)

- A közfoglalkoztatást közelebb hozzák az emberekhez, ne mindig a negatív példákat lássák. Bemutatják, hogy igenis termelői tevékenységet is folytatnak. (Ó. település, polgármester)

- Azért fontos a kiállítás, hogy megmutathassák, mire képes a településük, nem csak a mezőgazdaságban van közfoglalkoztatás. (F1. település, csoportvezető)

- Rengeteget tanulhatnak egymástól, kapcsolatokat alakítanak ki, és be is mutathatják, mire büszkék. (B. település, nyugdíjas alpolgármester)
- Az emberek nagy része azt gondolja, hogy a közfoglalkoztatottak csak támasztják a lapátot, és gereblyéznek balról jobbra. Ezen a kiállításon viszont látható, hogy nem mindenhol ez zajlik. A termékeket készítő közfoglalkoztatottak büszkék lehetnek az eredményeikre, jó érzéssel tölti el őket a készítés, ami már maga egy örömforrás, és az is, hogy elhozzák és kiállítják ezeket. Büszkék magukra. Emellett pedig a településvezetők is büszkék lehetnek az értékteremtő munkára, amely a kis községükben folyik. (G2. település, polgármester)

Összességében nagyon pozitív véleménnyel volt minden interjúalanyom a kulturális közfoglalkoztatásról, a közfoglalkoztatottakról. Nagyon sokrétűen vesznek részt a települések életében, a különböző rendezvények szervezési és lebonyolítási feladataiban, a közösségfejlesztésben is szerepet vállalnak. Sokkal inkább az előnyeiket emelték ki a programnak, a plusz munkaerőt, a másfajta szemlélettel rendelkező munkatársakat. Hátrányát annyiban látták, ha látták, hogy ezek a programok határozott időre szólnak, és nem foglalkoztathatják ezeket az embereket hosszabb távon ilyen formában. A partnerszervezetek a településen a program keretein belül magasabb iskolai végzettséget és szakmai tudást is igénylő munkalehetőséget tudnak nyújtani a munkanélküliek számára. Alapvetően fontosnak tartják abból a szempontból is a kulturális közfoglalkoztatást, hogy megmutassák az embereknek, hogy a közfoglalkoztatás is lehet értékteremtő tevékenység.

6. Összegzés

Közfoglalkoztatáson egy speciális munkaviszonyt értünk, amelynek célja az egyének visszasegítése, bejuttatása az elsődleges munkaerőpiacra. Célcsoportja elsősorban a hátrányos helyzetű álláskeresőik köre. A törvény által szabályozva van, ki lehet közfoglalkoztatott és közfoglalkoztató, milyen feltételeknek kell megfelelni, milyen elvárások vannak.

A Kulturális Közfoglalkoztatási Program esetében azonban egy kicsit másabb jellegű közhasznú munkáról beszélünk. Magasabb iskolai végzettség szükséges (érettségi a minimum belépési feltétel), szellemi, értékteremtő munkát végeznek, fontos a kapcsolatteremtő készség. A közfoglalkoztatottak szakmai képzéseken vesznek részt, hogy munkájukat a kultúra területén megfelelően tudják végezni. A mindennapos, munkanapló alapján végzett munka mellett fontos kiemelni azt is, hogy mint kulturális területen dolgozók, a közfoglalkoztatottak is felelnek a kulturális alapellátásért és a közösségfejlesztésért az adott településen.

A programoknak számos hozadékáról beszélhetünk, egyéni, partnerszervezeti és települési szinten is. Egyéni szinten fontos tényező, hogy munkát kapnak, elsősorban a fiatal pályakezdők és a nők helyzetének javítása emelendő ki ebben.

Munkájuk során sokat tanulhatnak, kapcsolatokat építhetnek ki, amelyek mind segítik őket az elsődleges munkaerőpiacra való bejutásban. A partnerszervezetek oldaláról nézve a program keretein belül enyhíteni tudják a szakemberhiányt, a plusz munkaerő fiatalos szemléletmóddal vesz részt a kulturális munkában, amiről nagyon pozitív véleménnyel voltak az interjúalanyok is. A településeken a kulturális közfoglalkoztatottak munkájának köszönhetően fellendült a kulturális élet, számos rendezvény, projekt megvalósításában részt vesznek, közösségeket segítenek és hívnak életre. A programok keretein belül több ezer embert foglalkoztatnak, ez a gazdasági helyzetre is pozitív hatással van, csökken a munkanélküliek, álláskeresők aránya.

A programok végén kitöltött kimeneti kérdőívek eredményei alapján látható, hogy a partnerszervezetek nagyon pozitív véleménnyel vannak a program megvalósulásáról, céljairól. A kisebb, orvosolható problémáktól eltekintve nagyon elégedettek voltak a program nyújtotta lehetőségekkel, és a plusz munkaerő nagy segítséget jelentett a szervezetek számára.

Az interjúk során, a néhány személyes beszélgetés alapján szintén azt tapasztaltam, hogy a településeknek nagyon sok hasznot, pozitívumot jelent, ha részt tudnak venni a Kulturális Közfoglalkoztatási Programban. A kulturális közfoglalkoztatottak nagyon sokrétű, hasznos, értékteremtő munkát végeznek, és sokat tesznek a település kulturális életéért, a közösségépítésért.

A Nemzeti Művelődési Intézet 2017. január 1-jétől átalakul, innentől más szervezeti keretek között, de ugyanúgy végzi továbbra is szakmai feladatait. A lakiteleki Népfőiskola Alapítvány hozta létre az „NMI Művelődési Intézet Non-profit Kft.”-t, amely folytatja jogelődjének tevékenységét, szellemiségét (Nemzeti Művelődési Intézet 2016a). Ebben a formában az Emberi Erőforrások Minisztériumával kötött közszolgálati szerződés alapján működik, így tevékenységei között továbbra is jelen van a kulturális közfoglalkoztatás. 2017. március 1-jén már az V. Kulturális Közfoglalkoztatási Program is elindult.

Irodalomjegyzék

2011. évi CVI. törvény *a közfoglalkoztatásról és a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó, valamint egyéb törvények módosításáról.*

Belügyminisztérium, Közfoglalkoztatási Helyettes Államtitkárság 2013. *Amit a közfoglalkoztatásról tudni kell...* <http://www.kormanyhivatal.hu/download/d/b3/70000/Amit%20a%20k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1sr%C3%B3l%20tudni%20kell.pdf>.

Csoba Judit 2010. „Segély helyett munka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. In: *Szociológiai Szemle*, 2010/1. 26–50. Budapest, Magyar Szociológiai Társaság.

- Hegedűs Katalin 2015. „A kulturális esélyteremtés egyfajta szellemi akadálymentesítés”. Interjú Hoppál Péter kultúráért felelős államtitkárral. In: *SZÍN*, 20/4. Budapest, Nemzeti Művelődési Intézet. 4–7.
- Izer Boglárka 2015. A kulturális közfoglalkoztatás jellemzői. In: *Kulturális Szemle*, II/1. Budapest, Nemzeti Művelődési Intézet. 109–121.
- Mátyus Alíz 2014. A Kulturális Közfoglalkoztatási Programról. Hegyesi Judit és Ditzendyné Frank Mariann – 2013 szeptemberében. Interjú. In: *SZÍN*, 19/3. Budapest, Nemzeti Művelődési Intézet. 81–83.
- Nemzeti Művelődési Intézet 2014. *Partneri kimeneti ív*. (Kérdőíves adatbázis az I. Kulturális Közfoglalkoztatási Program partnerszervezeteinek felméréséről.) Budapest, Nemzeti Művelődési Intézet.
- Nemzeti Művelődési Intézet 2015. *Partneri kimeneti ív*. (Kérdőíves adatbázis a II. Kulturális Közfoglalkoztatási Program partnerszervezeteinek felméréséről.) Budapest, Nemzeti Művelődési Intézet.
- Nemzeti Művelődési Intézet 2016a. *2017-től új szervezeti keretek között folytatódik a szakmai munka*. <http://www.nmi.hu/hu/Hirek/2017-tol-uj-szervezeti-keretek-kozott-folytatodik-a-szakmai-munka>. (Letöltés ideje: 2017. 01. 08.)
- Nemzeti Művelődési Intézet 2016b. *Másodszor rendeztek országos közfoglalkoztatási kiállítást a Vajdahunyad várában*. <http://www.nmi.hu/hu/Hirek/Masodszor-rendeztek-Orszagos-Kozfoglalkoztatasi-Kiallitast-a-Vajdahunyad-varaban>. (Letöltés ideje: 2016. 10. 02.)
- Nemzeti Művelődési Intézet 2016c. *Partneri kimeneti ív*. (Kérdőíves adatbázis a III. Kulturális Közfoglalkoztatási Program partnerszervezeteinek felméréséről.) Budapest, Nemzeti Művelődési Intézet.
- Párdi Petra 2014. Indítani, teremteni valamit. „Egy koordinátor naplójából”. In: *SZÍN*, 19/3. Budapest, Nemzeti Művelődési Intézet. 42–43.
- Polyák Albert 2015. Érzékelhető változások. In: *SZÍN*, 20/4. Budapest, Nemzeti Művelődési Intézet. 3.
- Réthy Pál 2015. Összefogással a helyi kulturális élet fejlesztéséért. In: *SZÍN*, 20/4. Budapest, Nemzeti Művelődési Intézet. 8–9.
- Závogyán Magdolna 2014a. A Nemzeti Művelődési Intézet Kulturális Közfoglalkoztatási Programjáról 2013. november 1.–2014. április 30. In: *SZÍN*, 19/3. Budapest, Nemzeti Művelődési Intézet. 4–11.
- Závogyán Magdolna 2014b. *A kulturális közfoglalkoztatás*. Előadás. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2014. 04. 25.

A célorientációk és a tanulmányi eredményesség kapcsolata

1. Bevezetés

A középiskolások iskolai teljesítményét nagyon sok tényező határozza meg. A kognitív képességek mellett számos más tényező hatással van rá, ahogyan erre Kulcsár (1982) is rámutat a sokdimenziós modelljében. Kulcsár kiemeli, hogy az intelligencia csak egy a számos aspektus közül, pedig sokan elsősre ezt gondolnánk a meghatározónak. Nonkognitív, érzelmi aspektusok mellett személyiségen kívüli tényezők is kifejtik a hatásukat, a célok, célkitűzések is szerepet játszanak, valamint a motivációs tényezőknek is nagy szerepük van.

A tanulási motiváció arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért tanulunk, amit első hallásra könnyűnek tűnhet meghatározni. Azonban a tanulási motiváció soktényezős elméleti konstruktum, nincs széles körben elfogadott definíciója (Fejes 2015). Sok szerző a következő általános meghatározást alkalmazza: a tanulási motiváció a tanulással összefüggő viselkedést elindító, fenntartó és irányító folyamat (Roseman 2008). A tanulási motivációban szerepet játszhat többek között a saját képességeink megítélése, a tantárgyakhoz fűződő viszonyunk, megélt sikereink és kudarcaink, valamint ezek okainak megítélése. Befolyásolhatják a tanuláshoz kapcsolódó hosszabb és rövidebb távú célok, a családi és az iskolai környezet, a kulturális közeg. Láthatjuk, hogy a tanulási motiváció komplex, szerteágazó fogalom (Fejes 2015). Napjainkban a tanulási motiváció vizsgálatának egyik legaktívabb területe a célorientációs elmélet. Széles körben elfogadott és alkalmazott, azonban Magyarországon nem tartozik a kurrens kutatási irányok közé. A kutatásom célja a célorientációk felmérése serdülők körében. Szeretném feltárni, hogy a célorientációkhoz hogyan kapcsolódik az iskolai énhatékonyság érzése, milyen szemléletmódokkal áll kapcsolatban. Másrészt szeretném felmérni, hogy az életcélok, aspirációk és az élet értelmességéről alkotott elképzelések milyen összefüggésben vannak a különböző célorientációkkal, valamint a tanulmányi átlag és a célorientációk kapcsolatát is szeretném körüljárni.

2. Szakirodalmi áttekintés

2.1. A célorientációkról általánosan

A célorientációs elméletben jelenlévő célokat csak teljesítményhelyzetben lehet értelmezni (pl. munkában, oktatásban, sportban). Az egyén szándékai és a viszo-

nyítási kritériumai is megtalálhatók benne, de nem tartalmazza a konkrét elérni kívánt eredményt. A célorientációs elméletben nem arra kerül a hangsúly, hogy az egyén mit akar elérni a feladatok elvégzése során, hanem az, hogy miért és hogyan vesz részt az adott feladatban. Az elméletben a célok a közeljövőre vonatkozó, rövidtávú célok közé sorolhatóak, de a rövid és a hosszú távú célokat nem lehet élesen elkülöníteni, szoros kapcsolatban állnak egymással (pl. egy adott osztályzat megszerzése része annak a hosszú távú célnak, hogy az egyén bekerüljön egy felsőoktatási intézménybe) (Fejes 2011). A célorientációs elmélettel foglalkozó kutatók között nincs egyetértés abban, hogy mennyire tekintik a célorientációkat stabil személyiségjellemzőnek. Egy részük kiemeli a kontextus szerepét, és úgy tekint a célorientációkra, hogy azok az egyes szituációkban jelentős eltérést mutathatnak ugyanannál a személynél (pl. Ames 1992). Mások viszont az egyéni jellemzőket helyezik előtérbe és a környezettől viszonylag független, stabil személyiségjellemzőként értelmezik a célorientációkat (pl. Dweck–Legett 1988).

2.2. A célorientációs elmélet kialakulása, a társas-kognitív modell

A célorientációs elmélet jelenleg uralkodó paradigmájának az alapját a Dweck és Leggett (1988) által kidolgozott teljesítménymotiváció társas kognitív modellje adja. Az elmélet alapjait általános iskolások körében végzett felmérések adták. Megfigyelték, hogy az azonos képességekkel rendelkező diákok különböző teljesítményt mutattak kihívást jelentő szituációkban (kudarccal kellett megküzdeniük). A szerzők ezt a különböző célok követésével magyarázták meg. Kétféle cél-típust azonosítottak iskolai teljesítményhelyzetben: viszonyító és elsajátítási célokat. Az elsajátítási célokat követő diákokra jellemző a kompetencia fejlesztésének az igénye, saját belső standardjaikhoz viszonyítva akarnak jobbak lenni, fejlődni. Olyan tanulási célokat tűznek ki, amelyek révén a legtöbbet fejleszthetik a képességüket, mivel a képességekről úgy gondolják, hogy változtathatóak. Ha kudarc éri őket, akkor azt az erőfeszítésüknek a hiányával magyarázzák. Viszonyító célokra jellemző, hogy az egyén a képességeit másokhoz hasonlítja, másokhoz viszonyítva akar a képességeiről kedvező ítéletet kapni. Bizonyítani, demonstrálni akarják a képességeiket, hiszen úgy gondolják, hogy azokon nem tudnak változtatni. Általában kerülnek az olyan helyzetekbe, ahol az inkompetenciára fény derülhet, a kudarchelyzetet pedig a képességeik hiányával magyarázzák.

Teljesítményszituációkban feltételezték, hogy a teljesítménycélok különböző kimenetekhez vezetnek. Adaptív kimeneteket társítottak az elsajátítási célhoz pl.: a kitartás magas szintje, jó teljesítmény, intrinzik motiváció. Ezzel szemben a viszonyító célokhoz maladaptívakat párosítanak, mint a kitartás hiánya, gyengébb teljesítmény (Pajor 2015). Azonban az empirikus kutatások inkonzisztens eredményeket mutattak a viszonyító célokkal kapcsolatban. A társas kognitív modell ke-

retén belül nem sikerült megmagyarázni, hogy a viszonyító céloknak lehet pozitív hatásuk is, a jegyekkel vagy pontszámokkal kifejezhető eredményesség esetén (Cury–Elliot–Fonseca–Moller 2006), így a modell bővítésre szorult (Pajor 2013). Elliot és Church (1997) hívták fel a figyelmet arra, hogy a fentebb említett megközelítés nem veszi figyelembe a motiváció klasszikus elméleteit (pl. Atkinsonét, McClellandét), hogy teljesítményhelyzetben a tevékenység irányulhat a kudarc elkerülésére és a siker elérésére is. Ezt figyelembe véve bővítették ki a társas kognitív modellt. Először a viszonyító célokat osztották fel elkerülő és közelítő dimenzió mentén, majd az elsajátítási célokat is. Így létrejött a 2x2-es Célorientációs Elmélet, amelyben 4 teljesítménycélt azonosítottak (közelítő–elsajátítási, elkerülő–elsajátítási, közelítő–viszonyító és elkerülő–viszonyító célorientáció). A 2x2-és felosztás helytállóságát később több empirikus kutatás is alátámasztotta (Moller–Elliot 2006; Baranik–Bynum, Stanly–Lance 2010).

A közelítő célorientációknál az általános cél a pozitív kimenetek elérése, az elkerülő célok esetén a negatív kimenetekre, a kudarc elkerülésére törekszik az egyén. A viszonyító–elsajátítási dimenzió leírja, hogy a személy minek a függvényében határozza meg a teljesítményét. Az elsajátítási célokra jellemző, hogy az egyén interperszonális standardok mentén értékeli teljesítményét, itt a belső mérce a meghatározó, a viszonyító céloknál pedig a társas környezet (Pajor 2015). Trash és Elliot (2001) szerint az elsajátítási és a viszonyító cél a viselkedés irányának a magyarázatát adja, a közelítő–elkerülő dimenzió elsősorban a befektetett energiamennyiséget határozza meg azáltal, hogy a lehetséges pozitív kimenet elérésére vagy egy negatívra az elkerülésére koncentrálnak. Az így létrejött négyféle célorientációt az alábbi táblázat mutatja be részletesebben.

	<i>Közelítő</i>	<i>Elkerülő</i>
<i>Elsajátítási</i>	-cél a feladat elsajátítása, tanulás, megértés, az önfejlesztés, haladás <i>-intrapersonális standardok:</i> saját magához képest mennyit fejlődött <i>hogyan</i> teljesített	-cél a félreértelmezés, a helytelen megoldás elkerülése <i>-intrapersonális standardok:</i> a saját maga által kitűzött teljesítményt ne múlja alul
<i>Viszonyító</i>	-cél: mások felülmúlása <i>-normatív standardok</i> alkalmazása: legjobb jegy, legjobb pontszám	-cél annak elkerülése, hogy másoknál gyengébben teljesítsen <i>-normatív standardok</i> alkalmazása: a legrosszabb jegy, pontszám elkerülése

1. táblázat: A 2x2 (Módosított) Célorientációs Elmélet paradigmája alapján az egyes célorientációk értelmezése (Pajor 2015: 15)

2.3. Célorientációs kutatások

A célorientációkkal kapcsolatban sok kutatás született, főleg az oktatás területéről. Harackiewicz és munkatársai (2000) a célorientációk hosszú távú hatásait vizsgálták egyetemisták körében. Rövid távú hatásként azt találták, hogy az elsajátítási célorientációval rendelkezők nagyobb érdeklődést mutattak a kurzus iránt, de a közelítő–viszonyító célorientációval rendelkezők jobb jegyeket szereztek. Ezek a hatások tartósnak bizonyultak, tehát az elsajátítási célorientáció az érdeklődéssel, a közelítő–viszonyító célorientáció pedig a jegyekkel volt kapcsolatban. Végeztek egy hasonló jellegű kutatást (Harackiewicz–Tauer–Barron–Elliot 2002), amelyben a főiskolások sikerességét próbálták bejósolni. Az eredmények az előző kutatáshoz hasonlóak lettek: az elsajátítási célorientáció az érdeklődés kialakításáért, valamint fenntartásáért volt felelős, a tanulmányi eredményekre nem volt hatása. A közelítő–viszonyító célorientáció a tanulmányi eredményekkel volt kapcsolatban.

Az elsajátító célorientáció adaptív hatásait nem vitatja a szakma. A 2x2-es paradigma lehetővé tette az árnyaltabb vizsgálatát a viszonyító céloknak (Pajor 2013). Barron és Harackiewicz (2001) a többszörös cél perspektívát javasolja (csak az elsajátító célorientáció pozitív hatásainak a kiemelése helyett), amely szerint mind az elsajátítási, mind a viszonyító célok részt vesznek a viselkedés irányításában, és így kapjuk meg az optimális célmintázatot. De arról nem ad egyértelmű meghatározást, hogy ezek a célok hogyan kombinálódnak. Pintrich (2000) szerint a különféle célok egyszerre jellemzik a tanulókat, csak más-más mértékben. A legadaptívabb kombináció a többszörös célperspektíva szempontjából, ha egyszerre jellemzi a diákot magas elsajátítási és magas közelítő–viszonyító célorientáció.

Lee és munkatársai (2010) szingapúri középiskolások körében vizsgálták a célorientációk közelítő dimenzióját és az általános célokat. Az intrinzik célok (pl. család- és társadalomorientált célok) sokkal erősebb összefüggésben voltak a közelítő–elsajátítási célokkal, az extrinzik célok (hírnév és gazdagság) pedig a közelítő–viszonyító célorientációval mutattak szorosabb összefüggést. Mérsékelt pozitív korreláció állt fent a két célorientáció között, ami arra utal, hogy ezek nem egymást kizáró konstruktumok. Ebből arra lehet következtetni, hogy lehetnek olyan helyzetek vagy tanulók, amelyeknek, illetve akiknek a célorientációk kombinációja adaptívabb lehet, mint egy célorientációnak a magas szintje.

Magyar kutatók közül Fejes József Balázs (2015) az általános iskola felső tagozatában végzett vizsgálatokat, aminek eredményeképpen kifejlesztette a tanulói célok és az osztálytermi környezet kérdőívét. Az ő kutatásai nem általánosságban mérték a célorientációkat, hanem a matematika tantárgyra fókuszálva, valamint az ehhez kapcsolódó célstruktúrákra. A tanulmányi eredményekkel a közelítő–elsajátítási célok voltak a legerősebb kapcsolatban, de a közelítő–viszonyító célok is pozitívan hatottak az érdemjegyekre.

Pajor Gabriellának (2013) nem sikerült a magyar serdülő mintán a 2x2-es célorientációs paradigmát teljes mértékben igazolni. A viszonyító célorientációk egy faktorba olvadtak össze, így serdülők mintáján csak a teljesítménycélok három mintázata azonosítható: közelítő–elsajátítási, elkerülő–elsajátítási és viszonyító célok. A serdülők tanulmányi átlagát a közelítő elsajátítási célok jeleztek előre, a viszonyító célok esetén minimális hatás volt tapasztalható. A közelítő elsajátítási célorientációra jellemző volt még, hogy a sikereket a gyakorlásnak tulajdonították, tehát ez belső, kontrollálható oktulajdonítás, ezen kívül az iskola és a tanulás iránti pozitív attitűd. Rámutatott a kutatás arra, hogy a célorientációk nem egymás kizárói, bármilyen célkitűzés jobb, mintha a tanuló egyáltalán nem lenne motivált. A tanulókat nem csupán egyetlen célorientációs kategóriába lehet helyezni, hiszen minden teljesítménycél irányítja a viselkedést, csak különböző mértékben. Ezért inkább teljesítménycél-profil lehetne leírni, amely megmutatja, hogy az egyes célok milyen mértékben jellemzik a tanulókat.

Szabó és munkatársai (2015) középiskolásokkal végzett kutatásaiban is a közelítő–elsajátítási célorientációval korrelált a legszorosabban az iskolai teljesítmény, valamint megerősítést nyert az a jelenség, amit Pajor (2013) is leírt: a motiváció három eleme együtt mozog, akire az egyik célorientáció jellemző, magas értékeket ért el a többiben is, ugyanez igaz az alacsony értékekre is. A kutatás további eredményeiből kiderült, hogy az iskolai kötődésre a közelítő–elsajátítási célorientáció volt a legnagyobb hatással (Szabó–Zsadányi–Szabó Hangya 2015).

2.4. A célorientációk és a tanulmányi teljesítmény

Az osztályzatok és a célorientációk között a kapcsolat nem egyértelmű, inkonzisztens eredmények vannak jelen a szakirodalomban. A várakozások ellenére sokszor nem találnak kapcsolatot az elsajátítási célorientáció és a jegyek között. Ennek a lehetséges okaként az értékelési gyakorlat jellegét, elsősorban a feleletválasztós tesztek használatát említik, illetve az értékeléshez alkalmazott viszonyítási pontok problémáját (Fejes 2015). Egy másik elképzelés szerint a magas elsajátítási célorientációval rendelkező diákok számára kevésbé fontosak az érdemjegyek. Senko és Miles (2008) további magyarázati lehetőséget vetnek fel. Felsőoktatásban tanuló diákokkal végzett vizsgálataik alapján azt a következtetést vonták le, hogy az elsajátítási célt követő tanulók erősen érdeklődnek a tananyag iránt, ezért hajlamosak csak a számukra érdekes részeket megtanulni, így akaratlanul is rontják a teljesítményüket. Magyar kutatásokban a közelítő–elsajátítási célorientációnak volt a legnagyobb hatása a tanulmányi eredményességre (Pajor 2013; Szabó–Zsadányi–Szabó Hangya 2015). Külföldi kutatásokban általában a közelítő–viszonyító célorientáció áll pozitív kapcsolatban a tanulmányi eredményekkel, főleg a felsőoktatásban tanulók esetében (Elliot–Church 1997, Elliot–McGregor

2001), de a fiatalabbaknál ellentmondásos eredmények születtek. Az elkerülő–viszonyító célnál egyértelműbb a helyzet, az ezt a célt követő diákoknál gyengébbek az osztályzatok (Elliot–Church 1997, Elliot–McGregor 2001).

2.5. A beállítódás (Mindset)

Dweck és Legett társ-kognitív modelljének az elméleti alapjaira épült rá a ma a pozitív pszichológiában nagyon népszerű Carol Dweck által kidolgozott mindset-elmélet. Kétféle beállítódást különített el, a fejlődő (growth mindset), amelyre jellemző az intelligencia fejleszthetőségébe vetett hit, és a rögzült (fixed mindset) beállítódást, amely az intelligenciát megváltoztathatatlanak tartja. A két szemléletmód más viselkedési kimenetekhez vezet, pl. a rögzült szemléletmódúak kerülnek a kihívást jelentő helyzeteket, mert az ilyen szituációkban kudarcot vallhatnak, ami pedig a képességeik hiányáról árulkodik. A fejlődő szemléletmódúak hisznek az erőfeszítésben és abban, hogy kitartó munkával érhetnek el sikereket, számukra a fejlődés lehetősége a legfontosabb (Dweck 2006). Blackweel és munkatársai (2007) longitudinális kutatásukban a képességek implicit elméleteinek a hatását vizsgálták. Akik hittek az intelligencia fejleszthetőségében, azoknak jobb volt a teljesítményük, pozitívabb motivációs hiedelmek voltak, pl.: elsajátítási célokat követtek, a fejlődésre koncentráltak, és jobb tanulási stratégiákat választottak.

2.6. Az énhatékonyság

Az észlelt énhatékonyság alatt az emberek saját képességeikről alkotott véleményét értjük arra vonatkozóan, hogy egy adott teljesítményszintet eltudnak-e érni. Ezek az énhatékonysági vélekedések befolyással vannak arra, ahogyan az emberek gondolkodnak, motiválják magukat, és viselkednek különböző szituációkban (Bandura 1994). Az énhatékonyság pozitív hatását az iskolai teljesítményre több kutatásban is alátámasztották (Turner–Chandler–Heffer 2009, Li 2012). Többféle-képpen hathat az énhatékonyság a teljesítményre, pl.: akiknek magas az énhatékonyságuk, azok több erőfeszítést fordítanak egy feladat megoldására (Weinberg–Gould–Jackson 1979), inkább kihívásként élik meg a feladatot, mint nehézségként, ezért gyakrabban választják a nehéz, kihívást jelentő feladatokat. A magas énhatékonyságúak többet tesznek a céljaik eléréséért, és tovább kitartanak a nehézségek ellenére is (Zimmerman 2000).

Az énhatékonyságot és a célorientációt több kutatásban is vizsgálták együtt. Coutinho és Neuman (2008) kutatásában az énhatékonyság volt a legerősebb előre jelzője az iskolai teljesítménynek, a közelítő–elsajátítási célok pedig bejósolták az énhatékonyságot. Pajeras és munkatársai (Pajeras–Britner–Valiante 2000) pozitív korrelációt találtak a közelítő–elsajátítási célorientáció és az énhatékonyság között, az elkerülő–elsajátítási célorientációval viszont negatív összefüggést tapasztaltak.

Hiesh, Sullivan és Guerra (2007) vizsgálatukban kimutatták főiskolás tanulók körében, hogy az énhatékonyságnak erős hatása van a teljesítményre. A magas énhatékonysággal rendelkezők elsajátítási célokat követtek, ami pedig a feladatban való elmélyüléssel és az erőfeszítés értékelésével párosult.

3. A kérdésfelvetés

A célorientációk vizsgálata a hazai motivációkutatásban kevésbé hangsúlyos. A kutatásom fő célja a célorientációk feltérképezése: közelebbi képet szeretnék kapni arról, hogy a serdülők milyen célorientációkkal jellemezhetők, és ezek milyen kapcsolatban állnak az énhatékonysági hiedelmeikkel, a hosszú távú életcéljaikkal, az életben megélt értelemmel, az értelemkereséssel, a beállítódásukkal. Ezek mellett a tanulmányi eredményekre gyakorolt hatásukat is szeretném felmérni. A korábbi kutatásokra támaszkodva a következő hipotéziseket fogalmaztam meg:

1. A közelítő elsajátító célorientáció szoros kapcsolatban áll az intrinzik életcélokkal (Lee 2010), a megélt értelemmel és az iskolai énhatékonysággal (Coutinho–Neuman 2008), valamint ez a célorientáció áll legerősebb kapcsolatban a tanulás iránti pozitív attitűddel (Pajor 2013).
2. A viszonyító célorientáció szoros kapcsolatot mutat az iskolai énhatékonysággal, valamint ez a célorientáció szorosabb kapcsolatban áll az extrinzik életcélokkal, mint a közelítő–elsajátítási célorientáció (Lee 2010).
3. Az elkerülő–elsajátító célorientáció szoros kapcsolatban áll az értelemkereséssel és az intrinzik életcélokkal, az iskolai énhatékonysággal negatív összefüggést mutat (Pajeras–Britner–Valiante 2000).
4. A mindhárom célorientációban magas értékeket elérők szignifikánsan magasabb tanulmányi átlaggal, életcélokkal rendelkeznek, magasabb iskolai énhatékonyságot tanúsítanak, valamint az iskola és a tanulás iránti attitűdjeik pozitívabban, mint azoknak, akik mindhárom célorientációban alacsony értékeket értek el.
5. A beállítódás kapcsolatban áll a közelítő–elsajátítási célorientációval, valamint az iskolai énhatékonysággal.
6. A tanulmányi átlag a célorientációk közül a közelítő–elsajátítási célorientációval áll a legszorosabb kapcsolatban (Pajor 2013).
7. Az iskolai énhatékonyság szignifikáns kapcsolatban áll a tanulmányi eredményekkel (Coutinho–Neuman 2008).

4. A kutatás bemutatása

4.1. Minta

A kutatásban 187 fő, a középiskola 10. és 11. évfolyamába járó diákok vettek részt. A kérdőívek kiöltése előtt a szülőktől és a diákoktól beleegyezési nyilatkozatot kértem, az intézményvezetőt tájékoztattam, és hozzájárulását kértem a vizs-

gálathoz, a kutatást az etikai normáknak megfelelően, a Debreceni Egyetem etikai Bizottságának jóváhagyásával végeztem. A kitöltés önkéntes volt, jutalmat nem kínáltam érte. A minta egy vidéki gimnázium és egy debreceni szakközépiskola tanulóiból tevődött össze. A nemek eloszlása nem egyenlő, 117 lány és 70 fiú alkotta a mintát, átlagéletkoruk 16,35 év. Összesen 8 osztály vett részt a vizsgálatban, két 10. és két 11. évfolyamos osztály a gimnáziumból (112 fő) és a szakközépiskolából is (75 fő). A diákok a kérdőíveket csoportosan, az egyik tanórájuk keretén belül töltötték ki.

4.2. A mérőeszközök

A kérdőívvel vizsgált változók mellett különböző háttérváltozókra kérdeztem rá, néhány demográfiai adat mellett a diákoknak fel kellett tüntetniük az előző fél-éves tanulmányi átlagukat, valamint rövid állításokat – „Szeretek tanulni”, „Szeretek iskolába járni”, „Elégedett vagyok a tanulmányi eredményeimmel”, stb. – kellett értékelniük egy ötfokú Likert-skálán, aminek a célja a tanulás és az iskola iránti attitűdök felmérése volt.

Az élnhatékonyságot a Nótin Ágnes (2015) által kidolgozott Tanulói Élnhatékonyság Skálával vizsgáltam, amely specifikusan a tanulók iskolához kapcsolódó élnhatékonyságát méri fel. A 24 item további 3 alskálára bontható: tevékenységre, kapcsolati és önszabályozási élnhatékonyságra vonatkozó alskálákra. A magasabb értékek erősebb élnhatékonyság-érzetet jelentenek. A mérőeszköz belső megbízhatósága megfelelő volt (0,913), alskálákra bontva is (tevékenységre vonatkozó: 0,783, kapcsolati: 0,798, önszabályozási: 0,783).

A hosszú távú célok általános felmérésére a Rövidített Aspirációs Indexet használtam (Martos–Szabó–Rózsa 2006). A mérőeszköz alkalmas annak felmérésére, hogy az intrinzik, belülről motivált és az extrinzik, kívülről motivált célok milyen mértékben jellemzik az egyént. Minél magasabbak az elért értékek, annál inkább jellemző az adott típusú életcél. A kérdőív rövidített, 14 ítemes magyar verzióját Martos és munkatársai (2006) adaptálták. A megbízhatóság az extrinzik alskála (0,762) és az intrinzik skála (0,746) esetén is megfelelő volt.

A teljesítménymotiváció mérésére a Pajor (2013) által létrehozott 2x2-es célorientációs kérdőívet használtam. A mérőeszköz 20 íteme négy alskálából tevődik össze: a közelítő–elsajátítási, az elkerülő–elsajátítási, a közelítő–viszonyító és az elkerülő–viszonyító célorientáció. A magyar mintán azonban nem sikerült ezt a faktorstruktúrát kialakítani, a két viszonyító alskála egybeolvadt, így a statisztikai elemzés során ezt a háromfaktoros struktúrát alkalmaztam. A magasabb értékek erősebb motivációt jeleznek. Az alskálák Cronbach-alfája megfelelő volt (közelítő–elsajátítási: 0,758; elkerülő–elsajátítási: 0,816; viszonyító: 0,852).

Az életcélok felmérésére az Életcél Kérdőívet (PIL) alkalmaztam. A 20 ítem a frankli értelemben vett értelmességet méri, a magyar adaptációt Konkoly 202

Thege és Martos (2006) végezték. A mérőeszköz megbízhatósága mintámban is megfelelő volt (Cronbach-alfa: 0,868).

Az életben megélt értelmesség felmérésére Stegner és munkatársai (Stegner–Frazier–Oishi–Kailer 2006) által kidolgozott Élet Értelme Kérdőívet (MLQ-H) használtam. A kérdőív két alszáka méri az élet értelmességének a megélését és annak keresését, az alszákokhoz 5-5 item tartozik. A magyar adaptációt Martos és Konkoly Thege (2012) végezték. A kérdőív megbízhatósága az értelem megélése (0,868) és az értelem keresése (0,803) esetén is jónak bizonyult.

A beállítódások felmérésére a Mindset Átfogó Kérdőívet alkalmaztam. A 32 ítemes magyar verziót a témavezetőm, dr. Péter Szarka Szilvia bocsájtotta a rendelkezésemre. A kérdőív négy alszákjából (IQ, személyiség, iskolai teljesítmény, csoportközi viszonyok) a kutatásomhoz kapcsolódókat, az IQ és az iskolai teljesítmény alszákat használtam fel. Minél magasabb az elért pontszám, annál inkább jellemző a fejlődő beállítódású szemléletmód. A két alszáka értéke külön és összesítve is megfelelő megbízhatósági értéket adott (IQ alszáka: 0,832; iskolai teljesítmény alszáka: 0,657; összesített: 0,787).

5. Eredmények

Az adatok elemzését az R statisztikai program segítségével végeztem. Az elemzés során elsőként a tanulmányi átlagokat és a célorientációkat vizsgáltam meg. A mintámban az előző félévben elért tanulmányi eredmények átlaga 4,22 volt, (szórás=0,57). A gimnáziumi diákoknak szignifikánsan magasabb a tanulmányi átlaguk volt a szakközépiskolásokhoz képest: $t(187)=-8,137$; $p<0,001$). A nemek között is volt különbség, a lányoknak szignifikánsan magasabb volt a tanulmányi eredményük, mint a fiúknak $t(187)=-3,4555$; $p<0,001$).

A diákok összesített motivációs értékének az átlaga 3,584 (szórás=0,67). A faktorok átlagát és szórását célorientációkra bontva a 2. táblázat szemlélteti.

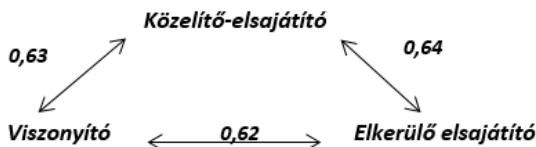
Faktorok	Átlag	Szórás
Viszonyító	3,45	0,75
Közelítő–elsajátítási	3,46	0,77
Elkerülő–elsajátítási	3,93	0,81

2. táblázat: A motivációs faktorok adatai

Az értékekből látszik, hogy az elkerülő–elsajátító dimenzió érték el a diákok a legmagasabb pontszámot. A független mintás t-próbák alapján szignifikánsan magasabb az elkerülő–elsajátító célorientáción elért átlag a közelítő–elsajátítási $t(187)=8,9115$; $p<0,001$ és a viszonyító célorientáció átlagához képest $t(187)=9,4$; $p<0,001$). Ez az eredmény összefügg a Szabó és mtsai. (2015)

által feltárt eredményekkel. A célorientációkat nemenként megvizsgálva, egyiknél sem mutatkozott az átlagok között szignifikáns eltérés, iskolák szerint összehasonlítva mind a három célorientáció szignifikánsan magasabb értéket vett fel a gimnáziumi diákoknál.

Mivel a célorientáció egyes faktorai nem kizárói egymásnak, együttesen is jellemezhetik a tanulókat, ezért megvizsgáltam, hogy a célorientációk milyen kapcsolatban állnak egymással. A három célorientációs skála között közepesen erős korrelációt (minden esetben a p-érték 0,001 alatt volt) tapasztaltam (1. ábra).

1. ábra: A célorientációs skálák közötti korrelációk

Látható, hogy a skálák értékei együttjárást mutatnak. A többszörös cél-perspektíva (Barron–Harrackiewicz 2001) leírja, hogy a célorientációk együtt alakítják ki hatásait, és az optimális motivációs mintázatba mindhárom célorientáció beletartozik. Megvizsgáltam, hogy a célorientációs alskálán elért pontszámok hogyan rendeződnek csoportokba. K-középpontú klaszteranalízist használva látható, hogy az elért értékek 3 klaszterbe rendeződnek (3. táblázat).

Faktorok és klasztertagság	Klaszter		
	1.	2.	3.
Közelítő–elsajátítási	2,28	4,1	3,44
Elkerülő–elsajátítási	2,67	4,58	3,77
Viszonyító	2,4	4,06	3,25
Klasztertagság (N=187)	27	74	86

3. táblázat: Célorientációs mintázatok a vizsgált csoportban

Látható, hogy az első klaszterbe tartoznak azok, akik mindhárom célorientációban viszonylag alacsony értéket értek el, a második klaszter a legerősebben motiváltakat tartalmazza, a harmadik klaszterbe pedig a közepes motivációs értékekkel rendelkezők kerültek. Az eredmények arra engednek következtetni, hogy a három skálán elért értékek együtt mozognak, ez az eredmény pedig megegyezik a Pajor (2013), illetve Szabó és munkatársai (2015) által feltártakkal, akik szintén az ilyen típusú együttjárást találták a célorientációs skálák értékei között.

5.1. A hipotézisek vizsgálata

Az első hipotézisnél közelítő–elsajátítási célorientáció kapcsolatát vizsgáltam a különböző konstruktumokkal. Az iskolai énhatékonyság és a közelítő–elsajátítási célorientáció Pearson-féle korrelációs együttható alapján közepesen erős szignifikáns kapcsolatban áll egymással ($r=0,504$; $p<0,001$). Az intrinzik életcélok és a közelítő–elsajátítási célorientációk között is hasonlóan erős szignifikáns kapcsolat áll fenn ($r=0,5$; $p<0,001$). A megélt értelemmel is szignifikáns korreláció tapasztalható ($r=0,368$; $p<0,001$). A tanulás iránti attitűddel közepesen erős szignifikáns az összefüggés ($r=0,524$; $p<0,001$), ami megerősíti a korábbi eredményeket. Azonban a másik a két célorientáció is gyengébb, de szignifikáns kapcsolatban áll a tanulás szeretetével (elkerülő–elsajátító ($r=0,269$; $p<0,001$), viszonyító célorientáció ($r=0,289$; $p<0,001$). Azért, hogy feltárjam, hogy a három célorientáció hogyan magyarázza a tanulási attitűdöt, lineárisregresszió-analízist végeztem. Az eredmények alapján csak a közelítő–elsajátítási motivációnak maradt meg a szignifikáns magyarázó ereje, a modell a tanulási attitűd varianciájának a 27%-át magyarázta. Az eredmények alapján a közelítő–elsajátítási célorientációra jellemző a fejlődésre és az ismeretek bővítésére törekvő attitűd. Akik ebben a célorientációban magas értékeket értek el, azok örömeiket lelik a tanulásban, és képesnek érzik magukat arra, hogy a feladatokkal megküzdjenek.

A második hipotézis vizsgálata során a viszonyító célorientáció, valamint az aspirációk és az iskolai énhatékonyság kapcsolatát tártam fel. A viszonyító célorientáció és az extrinzik életcélok között szignifikáns korreláció mutatkozott ($r=0,297$; $p<0,001$), míg a közelítő–elsajátítási célorientáció nem állt szignifikáns kapcsolatban az extrinzik életcélokkal ($r=0,14$; $p=0,053$). Feltételeztem, hogy a viszonyító célorientáció szorosabb kapcsolatban áll az extrinzik életcélokkal, mint a közelítő–elsajátítási célorientáció, mivel a viszonyító célorientációkra jellemző, hogy a személy normatív standardok alapján, másokhoz képest határozza meg a teljesítményét, míg a közelítő–elsajátítási célorientációra inkább a belső standardok használata jellemző. Ebből adódik, hogy a viszonyító célorientációra inkább jellemző az olyan általános célok követése, amelyek a külső jutalmakra helyezik a hangsúlyt. Az adatok alapján az iskolai énhatékonyság és a viszonyító célorientáció vonatkozásában is erős, pozitív és szignifikáns korreláció mutatkozott ($r=0,4$; $p<0,001$).

A harmadik hipotézisemben az elkerülő–elsajátítási célorientációt vizsgáltam. Az élet értelmének a keresésével szignifikáns kapcsolat mutatható ki ($r=0,3$; $p<0,001$). Továbbá feltételeztem, hogy az elkerülő elsajátítási célorientáció és az intrinzik életcélok szoros kapcsolatban állnak egymással. A két változó között közepesen erős szignifikáns kapcsolat áll fenn ($r=0,57$; $p<0,001$). Az elkerülő–elsajátító célorientáció és az iskolai énhatékonyság kapcsolata a vártnál eltérően alakult,

mivel nem negatív kapcsolat áll fent, ahogyan ezt az előzetes kutatások (pl. Pajeres–Britner–Valiante 2000) alapján feltételeztem, hanem szignifikáns pozitív kapcsolatot mutat ($r=0,282$; $p<0,001$). Ezt magyarázhatja az, hogy a mintában a három célorientáció egymással szoros együttjárást mutat, a másik két célorientáció is közepesen erős kapcsolatban áll az iskolai éhatékonysággal.

A különböző mértékű teljesítménycélokkal rendelkező diákok közötti különbségeket a negyedik hipotézisemben vizsgáltam meg. A mintában létrehoztam 3 csoportot mindhárom célorientáció tekintetében. A csoportokat az átlagtól való félszórásnyi eltéréssel hoztam létre, így elkülönítettem az egyes skálákon magas, alacsony és közepes célorientációval jellemezhető csoportokat, amit 4. táblázat szemléltet.

	Közelítő– elsajátítási célorientáció	Elkerülő– elsajátítási célorientáció	Viszonyító célorientáció
Skála átlaga	17,44	19,64	34,6
Szórása	3,85	4,1	7,51
1. (alacsony) csoport	≤ 15	≤ 17	≤ 30
2. (közepes) csoport	16–20	18–22	31–38
3. (magas) csoport	$21 \geq$	$23 \geq$	$39 \geq$

4. táblázat: Az egyes célorientációk magas, közepes, alacsony csoportokba sorolásának adatai

A teljes mintában 83 fő volt, aki mindhárom célorientációs skálán hasonló értékeket mutatott (ez a minta 44%-a). A mindhárom célorientációs skálán alacsony értékeket elérők száma 27 fő (a minta 14,3%), a mindhárom közepes értékekkel rendelkezők száma 30 fő (16%), és 26-an értek el (13,9%) mindhárom skálán magas értékeket. A mindhárom skálán magas értékekkel és a mindhárom skálán alacsony értékkel rendelkező csoportokat hasonlítottam össze. Független mintás t-próbát használva megkaptam, hogy a két csoport tanulmányi átlagában szignifikáns eltérés van ($t(53)=-4,216$; $p<0,001$). Az alacsony csoportban a tanulmányi eredmények átlaga 3,767, míg a magas csoportban 4,462 volt. Az éhatékonyság összesített pontszámában is szignifikáns különbségeket találtam a két csoport között ($t(53)=-4,93$; $p<0,001$). A tanulás iránt ($t(53)=-3,727$; $p<0,001$) és az iskola iránt ($t(53)=-3,61$; $p<0,001$) is pozitívabb attitűddel rendelkeztek a magas csoport tagjai, valamint magasabb intrinzik céljaik voltak ($t(57)=-4,78$; $p<0,001$), és az életcélok összesített pontszámában is szignifikánsan magasabb értéket értek el ($t(57)=-2,614$; $p=0,012$). Összességében elmondható, hogy azok, akik magas célorientációs értékekkel rendelkeztek, jobb tanulmányi átlagot produkáltak, pozitívabb attitűdjük volt az iskola, valamint a tanulás iránt, az életüket értelmesebbnek, célokkal gazdagítottnak élik meg, és inkább belső értékű célok vezérik őket.

Az ötödik hipotézisemben a beállítódás kapcsolatát vizsgáltam a közelítő–elsajátítási célorientációval és az énhatékonysággal. A közelítő–elsajátítási célorientációval szignifikáns, de viszonylag gyenge korreláció áll fent ($r=0,219$; $p<0,01$), az iskolai énhatékonysággal valamivel erősebb korrelációt tapasztaltam ($r=0,3$; $p<0,001$). A hipotézisem igazolódott, azonban a közelítő–elsajátítási célorientáció és a beállítódás között erősebb kapcsolatra számítottam. Ugyanis fejlődő beállítódásokra jellemző az, hogy hisznek az erőfeszítésekben és a kitartó, kemény munkában, valamint fontos számukra az, hogy folyamatosan fejlődjenek. A közelítő–elsajátítási célorientációra is jellemző az erőfeszítésekben való hit, valamint a két konstrukciónak hasonló elméleti alapokkal rendelkezik.

A hatodik hipotézisben feltételeztem a magyar serdülőkkel végzett kutatások alapján (Pajor 2013), hogy a tanulmányi eredmény a legszorosabb kapcsolatot a célorientációk közül a közelítő–elsajátításival mutatja. Az átlag és a célorientációk korrelációit az alábbi táblázat szemlélteti.

	Közelítő–elsajátítási célorientáció	Elkerülő–elsajátítási célorientáció	Viszonyító célorientáció
Tanulmányi átlag	0,224**	0,157*	0,257***

5. táblázat: A célorientációs skálák és a tanulmányi átlag összefüggése

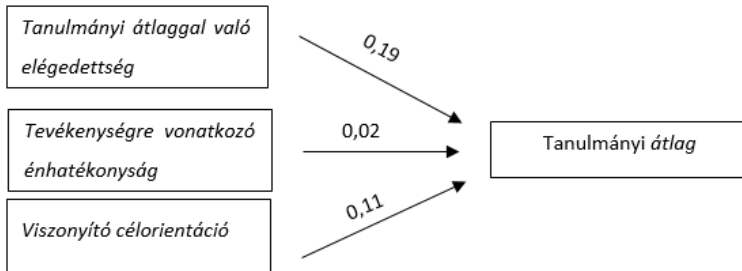
* $p<0,05$; ** $p<0,01$; *** $p<0,001$

Az adatokból láthatjuk, hogy a viszonyító célorientáció is hatással van az átlagra ($r=0,257$; $p<0,001$), sőt erősebb kapcsolatban van vele, mint a közelítő–elsajátítási célorientációval ($r=0,224$; $p<0,01$), így a hipotézisem nem igazolódott. A szakirodalomban ellentétes eredmények vannak arra vonatkozóan, hogy a célorientációk milyen hatással vannak a tanulmányi eredményekre. A kutatásomban a viszonyító célorientáció mutatta a legerősebb kapcsolatot az átlaggal, de ez a kapcsolat is gyenge.

A hetedik hipotézisemben a tanulmányi átlag és az énhatékonyság kapcsolatát vizsgáltam. A Pearson-féle korrelációs együtthatók alapján az iskolai énhatékonyság szignifikáns, de viszonylag gyenge kapcsolatban áll az átlaggal ($r=0,26$; $p<0,001$). Alskálákra lebontva is megnéztem az összefüggéseket. Egyedül a tevékenységre vonatkozó alskálán mutatkozott valamivel erősebb korreláció ($r=0,325$; $p<0,001$). A tevékenységre vonatkozó énhatékonyság alskáláján tanulásra és teljesítésre vonatkozó itemek is megjelennek, ezért nem meglepő, hogy ez az alskála korrelál legerősebben a tanulmányi eredményekkel.

A tanulmányi átlagot befolyásoló tényezőket szerettem volna feltárni, ezért lineáris regresszióanalízist végeztem. A regressziós modellbe a tevékenységre vonatkozó énhatékonyság, a viszonyító célorientáció és a tanulmányi eredmé-

nyekkel való elégedettség került, ezek a változók a tanulmányi átlag varianciájának 23%-át magyarázzák. Mindhárom független változó szignifikáns hatással volt az átlagra, a legerősebb hatást az elégedettség fejtette ki a tanulmányi átlagra. ($\beta=0,19$; $p<0,001$). A tanulmányi átlaggal való elégedettség és a tanulmányi átlag kapcsolata nem egyértelmű, lehet fordított az összefüggés is, tehát akiknek magas a tanulmányi átlaguk, azok elégedettebbek is vele. A lineáris regresszió-analízis eredményit a 2. ábra szemlélteti.

2. ábra: A tanulmányi átlagot befolyásoló tényezők ábrázolása

Az ábrán láthatjuk, hogy a változóknak a hatása igencsak gyenge. Ez következhet abból, hogy a tanulmányi eredményességet nagyon sok tényező befolyásolja és határozza meg, valamint a diákok tényleges tudása nem mindig tükröződik az elért érdemjegyekben. A kutatásomban önbevallás alapján az előző féléves tanulmányi átlagot vizsgáltam. Lehet, hogy érdemesebb lett volna tantárgyakra lebontva vizsgálni a jegyeket.

6. Összefoglalás, kitekintés

A kutatásom elsődleges célja az volt, hogy feltérképezzem serdülők körében a célorientációkat. A leíró statisztikai eredményekből kiderült, hogy a célorientációk közül a legmagasabb értéket az elkerülő–elsajátítási célorientációban érték el a diákok, ami megegyezik Szabó és munkatársai (2015) eredményeivel. A kis mintaszám ellenére is elgondolkodtató ez az eredmény. Ezek szerint a diákok körében a fő motivációs erő az, hogy ne teljesítsenek a saját elvárásaikon alul, valamint ne valljanak kudarcot. Az elsajátítási, teljesítménykerülő célról viszonylag keveset tudunk, de az eddigi vizsgálatok eredményei alapján ez a célorientáció összefügg a tesztzorongással (Elliot–McGregor 2001) és a segítségkéréstől való félelemmel. A magyar oktatási rendszerben nagy hangsúly van a lexikális tudáson, így itt értelmezhető az a motiváció, ha valaki amiatt aggódik, hogy nem ért valamit, és fél, hogy rosszabbul teljesít a korábbi eredményeinél. Ez magyarázatot adhat az elkerülő–elsajátítási célorientációban elért magas értékre.

Mindhárom célorientáció korrelált az iskolai énhatékonysággal. Általános-ságban elmondható, hogy az a diák, akire legalább az egyik célorientáció jellemző volt, képesnek érzi magát arra, hogy az iskolai feladatokat sikeresen elvégezze, megbirkózzon a kihívásokkal. Az aspirációk közül az extrinzik életcélokkal a viszonyító célorientáció állt kapcsolatban. Mindkét konstruktum kívülre helyezi a viszonyítási pontot, így a kapcsolatuk feltételezhető volt. A közelítő és az elkerülő elsajátítási célorientáció az intrinzik életcélokkal állt összefüggésben. A kapcsolat magyarázható azzal, hogy ezeknél a célorientációknál az egyén a teljesítményét saját magához viszonyítja, belső standardok alapján értékeli, és ez a belső standardok általi meghatározottság az intrinzik életcélokra is jellemző.

A tanulás iránti attitűdöt a célorientációk közül a közelítő–elsajátítási célorientáció befolyásolta a legnagyobb mértékben. Erre a célorientációra jellemző, hogy az alanyok az adott feladatban minél többet szeretnének fejlődni, valamint számukra érték a tanulás, élvezik, ha új dolgot sajátíthatnak el.

A tanulmányi eredmények és a célorientáció kapcsolatában némileg ellentétes eredmények láttak napvilágot a szakirodalomban (Elliot–McGregor 2001). A magyar kutatások alapján feltételeztem, hogy az átlaggal a közelítő–elsajátítási célorientáció lesz a legerősebb kapcsolatban. Ez a feltevés nem igazolódott be, a viszonyító célorientáció erősebb korrelációt adott az átlaggal, bár az együttjárás viszonylag gyenge. A többi változó kapcsolatát is megvizsgáltam az átlaggal: a tanulmányi eredménnyel való elégedettség befolyásolta a legnagyobb mértékben, a viszonyító célorientáció is hatott rá, valamint a tevékenységre vonatkozó énhatékonyság is. A tanulmányi átlag és az átlaggal való elégedettség kapcsolata nem tisztázott: feltehetően az, akinek jobb a tanulmányi eredménye, elégedettebb is vele, és nem az elégedettségtől lesz jobb az átlag. A lineáris regressziómodell magyarázó ereje kicsi, gyenge kapcsolatokat sikerült kimutatni. Ez feltételezhetően annak köszönhető, hogy a tanulmányi átlagot nagyon sok tényező befolyásolja, ezek közül a kutatásomban csak néhányat tudtam vizsgálni, valamint az érdemjegyek és az átlagok sokszor nem objektív mutatói a ténylegesen elsajátított tudásnak.

A közelítő–elsajátítási célorientációk pozitív hatását nem vitatta a szakma, mára a dichotomizáló, a viszonyító célorientációt negatívként beállító nézetek eltűntek. Már nem az a kérdés, hogy melyik célorientáció vezet a legadaptívabb kimenethez, hanem az, hogy ezek a célok hogyan kombinálódnak egymással, milyen teljesítmény-cél mintázatot mutatnak. A Többszörös Cél Paradigma alapján a célok nem egymás kizárói (Barron–Harackiewicz 2001). A mintámban a célorientációk értékei együtt mozogtak, ha az egyik erőteljesen jellemzett valakit, akkor a másik kettő is. Mindhárom célorientációban a magas, és mindháromban az alacsony értékeket elérő diákokat összehasonlítva markáns különbséget találtam a két csoport között. Akik a magas csoportba tartoztak, jobb tanulmányi

eredményekkel rendelkeztek. Jellemző rájuk a tanulás szeretete, és az iskola iránt is pozitívabb attitűdöket mutattak. Az életüket értelmesebbnek és célokkal átszőttnek élik meg, és a céljaik intrinzik jellegűek. Mindhárom célorientációra igaz, hogy aki magas értékeket ért el, az jobban teljesített.

A vizsgálat limitációja – ami egyben a jövőbeli kutatások irányát is kijelölheti –, hogy célorientációs személet szerint egyéni célok mellett a környezet által közvetített célstruktúrák is alakítják az egyén motivációját. A továbbiakban érdemes lenne a célstruktúrákat felmérni, hatásaikat a célorientációkra megvizsgálni. Mivel a célstruktúrákat lehet változtatni, befolyásolni, intervenciók pontként szolgálhatnak, az optimális motivációs környezet kialakításával az egyént is motiváltabbá lehet tenni.

A vizsgálatomban gimnáziumi és szakközépiskolai diákok is részt vettek, a későbbiekben érdemes lehet a más-más iskolai környezetben uralkodó motivációs tényezők további feltárása. A célorientációkat olyan kérdőívvel vizsgáltam, amely általánosságban méri fel őket. Magyar nyelven csak általános iskolásokra kifejlesztve található olyan mérőeszköz, amely egy tantárgyra specifikusan (itt a matematikára nézve) méri fel a célorientációkat, és ehhez kapcsolódik még egy célstruktúrát felmérő kérdőív, amelynek a központjában a matematikatanítás áll (a kérdőíveket Fejes József Balázs dolgozta ki). Véleményem szerint szükséges lenne idősebb korosztály számára is hasonló jellegű mérőeszköz kidolgozása, mellyel közelebbi képeket lehetne kapni az adott tantárgyon belüli célorientációk és célstruktúrák kapcsolatáról, valamint ezeknek az eredményességre való hatásáról.

Irodalomjegyzék

- Ames, C. 1992. Classrooms: Goals, structures, and student motivation. *Journal of Education Psychology*, 84/3. Washington, American Psychological Association. 261–271.
- Bandura, A. 1994. Self-efficacy. In: Ramachaudran, V. S. (Ed.): *Encyclopedia of human behavior*. New York, Academic Press. 71–81.
- Baranik, L. E.–Bynum, B. H.–Stanly, L. J.–Lance, C. E. 2010: Examining the construct validity of mastery-avoidance achievement goals: A meta-analysis. In: *Human performance*, 23/3. Philadelphia, Taylor & Francis, Inc. 265–282.
- Barron, K. E.–Harrackiewicz, J. M. 2001. Achievement goals and optimal motivation: testing multiple goal models. In: *Journal of Educational Psychology*, 80/5. Washington, American Psychological Association. 706–722.
- Blackwell, L. S.–Trzesniewski, K. H.–Dweck, C. S. 2007. Implicit theories of intelligence predict achievement across an adolescent transition: A longitudinal study and an intervention. In: *Child Development*, 78/1. 246–263. doi:10.1111/j.1467-8624.2007.00995.x.

- Coutinho, S. A.–Neuman, G. 2008. A Model of Metacognition, Achievement Goal Orientation, Learning Style and Self-Efficacy. In: *Learning Environments Research*, 11/ 2. Springer Netherlands. 131–151.
- Cury, F.–Elliott, A. J.–Da Fonseca, D.–Moller, A. C. 2006. The Social–Cognitive Model of Achievement Motivation and the 2x2 Achievement Goal Framework. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 90/4. Washington, American Psychological Association. 666–679. DOI: 10.1037/0022–3514.90.4.666.
- Dweck, C. S.–Legett, E. L. 1988. A social-cognitive approach to motivation and personality. In: *Psychological Review*, 95/2. Washington, American Psychological Association. 256–273.
- Elliot, A. J.–Church, M. A. 1997. A hierarchical model of approach and avoidance achievement motivation. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 72/1. Washington, American Psychological Association. 218–232.
- Elliot, A. J.–McGregor, H. A. 2001. A 2x2 achievement goal framework. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 80/3. Washington, American Psychological Association. 501–519.
- Fejes József Balázs 2011. A tanulási motiváció új kutatási iránya: A célorientációs elmélet. In: *Magyar Pedagógia*, 111/1. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet. 25–51.
- Fejes József Balázs 2015. *A tanulási motiváció a célorientációs elmélet alapján*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Harackiewicz, J. M.–Tauer, J. M.–Barron, K. E.–Carter, S. M.–Elliot, A. J. 2000. Short Term and Long Term Consequences of Achievement Goals Predicting Interest and Performance Over Time. In: *Journal of Educational Psychology*, 92/2. Washington, American Psychological Association. 316–330.
- Harackiewicz, J. M.–Tauer, J. M.–Barron, K. E.–Elliot, A. J. 2002. Predicting Success in College: A Longitudinal Study of Achievement Goals and Ability Measures as Predictors of Interest and Performance From Freshman Year Through Graduation. In: *Journal of Educational Psychology*, 94/3. Washington, American Psychological Association. 562–575.
- Hiesh, P.–Sullivan, J. R.–Guerra, N. S. 2007. A Closer Look at College Students: Self-Efficacy and Goal Orientation. In: *Journal of Advanced Academics*, 18/3. USA, University of North Texas. 454–476.
- Kulcsár Tibor 1982. *Az iskolai teljesítmény pszichológiai tényezői*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Li, L. K. Y. 2012. A Study of the Attitude, Self-efficacy, Effort and Academic Achievement of CityU Students towards Research Methods and Statistics. In: *Discovery – SS Student E-Journal*, 1. University of Hong Kong. 154–183.
- Lee, J. Q.–McInerney, D. M.–Liem, G. A. D.–Ortiga, Y. P. 2010. The relationship between future goals and achievement goal orientations: An intrinsic–extrinsic

- motivation perspective. In: *Contemporary Educational Psychology*, 35. ScienceDirect. 264–279. DOI:10.1016/j.cedpsych.2010.04.004.
- Moller, A. C–Elliot, A. J. 2006. The 2x2 achievement goal framework: An overview of empirical research. In: Mittel, A. (Ed.): *Focus on educational psychology*. New York, Nova Science Publishers. 307–326.
- Pajares, F.–Britner, S. H.–Valiante, G. 2000. Relation between achievement goals and self-beliefs of middle school students in writing and science. In: *Contemporary Educational Psychology*, 25/4. ScienceDirect. 406–422.
- Pajor Gabriella 2013. *Serdülők teljesítménymotivációja a célorientációs elmélet tükrében. Doktori disszertáció*. Budapest, ELTE, Pszichológia Doktori Iskola.
- Pajor Gabriella 2015. Gyorsabban, magasabbra, bátrabban – de hogyan? Teljesítménymotiváció az iskolai környezetben. In: *Iskolapszichológiai Füzetek*, 34. Budapest, ELTE, Eötvös Kiadó.
- Pintrich, P. R. 2000b. Multiple goals, multiple pathways: the role of goal orientation in learning and achievement. In: *Journal of Educational Psychology*, 92/3. Washington, American Psychological Association. 544–555.
- Roseman, I. J. 2008. Motivations and emotivations: approach, avoidance, and other tendencies on motivated and emotional behaviour. In: Elliot, A. J. (Ed.): *Handbook of Approach and Avoidance Motivation*. New York, Psychology Press. 343–366.
- Senko, C.–Miles, K. M. 2008. Pursuing their own learning agenda. How mastery-oriented students jeopardize their class performance. In: *Contemporary Educational Psychology*, 33/4. ScienceDirect. 561–583.
- Szabó Éva–Zsadányi Zsuzsa–Szabó Hangya Lilla 2015. Ki szeret iskolába járni? Az iskolai kötődés, a motiváció, az éhhatékonyság és a tanulmányifelelősségvállalás vizsgálata. In: *Iskolakultúra*, 25/10. Budapest, Gondolat Kiadó. 5–20.
- Trash, T. M.–Elliot, A. J. 2001. Delimiting and integrating the goal and motive constructs in achievement motivation. In: Efklides, A.–Kuhl, J.–Sorrentino, R. (Eds.): *Trends and prospects in motivation research*. Amsterdam, Kluwer Academic Publishers. 3–21.
- Turner, E. A–Chandler, M.–Heffer, R. W. 2009. The Influence of Parenting Styles, Achievement Motivation, and Self-Efficacy on Academic Performance in College Students. In: *Journal of College Student Development*, 50/3. USA, The Johns Hopkins University Press. 337–346. DOI: 10.1353/csd.0.0073.
- Weinberg, R.–Gould, D.– Jackson, A. 1979. Expectations and Performance: An Empirical Test of Bandura’s Self-efficacy Theory. In: *Journal of Sport Psychology*, 1. 320–331.
- Zimmerman, B. J. 2000. Self-efficacy: An essential motive to learn. In: *Contemporary Educational Psychology*, 25/1. ScienceDirect. 82–91.

A Quest for Meaning – The Role of Language and Narrative in Shaping Identity in *American Gods* and *The Dancers at the End of Time*

1. Introduction

Most of Michael Moorcock's *The Dancers at the End of Time* (1981) takes place in the most distant future of mankind: the Earth is populated by a handful of immortal and amoral human beings, who have nothing to do but banish boredom: „having inherited millennia of scientific and technological knowledge [they] use this wisdom to indulge [their] richest fantasies, to play immense imaginative games, to relax and create beautiful monstrosities” (Moorcock 2003: 7). Yet, the protagonist, Jherek Carnelian, is different from the rest: he is deeply interested in the language and customs of the past eras, mainly, those of 19th century England. At a time when „the human race [has] at last ceased to take itself seriously” (7), Jherek grapples with the concepts of morality and self-denial – his quest starts within a dictionary, looking for the meaning of the word ‘virtuous’, but remaining bewildered. Even though most of his peers too spend their time recreating the world of past eras with the help of their ‘magical’ power rings – attempting to rebuild cities, to revive ancient customs and events –, Jherek is always inclined to take things further, placing greater emphasis on the authenticity of his reconstructions. Dissatisfied with the self-repeating way of life that prevails at the End of Time, he is impelled to seek something more – and it is this quality, among others, that makes him a parallel figure of Shadow, the central character of Neil Gaiman's *American Gods* (2001).

Gaiman's novel begins when Shadow is released two days early from prison because of the sudden decease of his wife, Laura. On the flight home he encounters the mysterious Mr Wednesday, who offers him a job, which Shadow eventually accepts. His journey with his new employer, however, takes a strange new turn when he realises that the „seemingly wandering grifter” (Bossert 2012: 48) is actually „a manifestation of the Norse god Odin” (48). *American Gods*, though set in present-day America, depicts a world populated by gods and supernatural beings – the idea is that the Old World immigrants who worshipped these creatures in their home countries carried them to America in their hearts and through their faith; and „humans' belief in and worship of these gods manifests their existence as a material reality” (Olesen 2012: 120). Although these gods „lost their potency and belief in them was steadily abandoned” (120),

not all of them are willing to retire into the background and give way to the new gods in America, „gods of credit card and freeway, of internet and telephone” (Gaiman 2013: 150). Wednesday has contrived a plot to retrieve the long-lost glory of the old gods, and Shadow has a central role in his plans. Meanwhile, Shadow struggles to understand the impossible world that suddenly surrounds him; and as he attempts to find his place in it, he cannot but constantly question the gods as well as himself. As even his name suggests, there is something intangible about the figure of Shadow – his identity is problematic even before he meets Wednesday – and he continues to search for answers all through the novel: answers that he hopes would help him gain access to his past, explain what the gods really are and define his identity and role in their conflict.

Despite the many obvious differences between them, *American Gods* and *The Dancers at the End of Time* are both concerned with the questions of belief, power, morality and truth, while also sharing their central enquiry: exploring the nature of that which is ‘beyond human’, through investigating its relationship with subjectivity, language, existence and meaning. In both novels, the ‘more-than-human’ appears in worlds that are, in a certain sense, void of meaning: in *American Gods*, the loss of purpose is manifested by the derelict old gods – these creatures, needed by none and forgotten by all, have become mere metaphors, allegories in language. In the ancient past, when mythology was the single means of making sense of the world, it was these gods that gave meaning to everything; yet in the novel’s present it is the gods that cannot keep language and meaning under their control, for they have faded out of both.

Although meaning (understood as stable correspondence between a word and a mental idea) has been subject to decay in *The Dancers at the End of Time* as well, the superhuman inhabitants of the last era embrace their purposeless lives with gusto. In their case, the damages that language and collective memory have suffered are reflected in history’s gradual transformation into a tableau of interchangeable scenarios, and in the destabilisation of meaning. The inhabitants of the End of Time shift the meanings of the words they use according to their mood; thus, their authority over language is the opposite of the authority that Gaiman’s old gods once possessed, which was precisely the guarantee of anchoring meaning. For Jherek and his companions, such fixity would only spoil their pleasure.

In both novels, the central figure is, as it were, between two regions. Shadow, as it turns out by the end of the novel, is no mere human but a half-god, which might be the source of his liminal quality, his lack of belonging; while Jherek, the last „natural born baby” (Moorcock 18), seems to retain something of his fallibility – reflected in his enthusiasm for the past – among his artificially created super-human peers. The protagonists, outsiders in their own environments, both

go through an existential crisis explicitly related to the crisis of meaning; the cause of their respective quests is their ambivalent attitude towards language. Shadow mistrusts language because of his inability to control it, which is manifested by his literal reluctance to speak; while Jherék's problem is related to his realisation that while he has power over the form, the surface of language, he has no access to meaning. It is their struggle to stabilize meanings and thereby construct masterable subject positions for themselves that exposes them to the influence of two powerful 'narrator' figures: Mr Wednesday and Lord Jagged of Canaria – who fulfil paternal roles in the novels – are singular characters, because they are the only ones in their worlds who are in full control of both language and meaning.

Through investigating the influence of language and fiction on the characters' identity and worldview, and by elaborating on how meaning is constructed or disrupted in the novels, I argue that the two protagonists go through their trials and quests only to find themselves right back where they started – as the answers they eventually receive only raise more questions instead of solving their problems. In these worlds, halting the slippage of meaning or control over language seem impossible; and the characters cannot seize control over their fates until they break with the narratives they are forced into, and find a way to construct their own stories for themselves.

2. „It's called misdirection" (Gaiman 116)

In the world of *American Gods*, belief is conceptualised as a material, literal means of survival for the gods – „we feed on belief, on prayers, on love" (309). The gods want sacrifice and worship – the problem is that people now worship the new 'gods' of American reality – Media, Technology, Internet and others –, while the old gods experience a perpetual crisis of identity. Wednesday devises a plan to solve that problem: the god of war and cunning constructs a complete story in which – just as in myths – everything, including the old and the new gods, will be incorporated again, having a prescribed place and purpose. It only turns out at the end of the novel that Wednesday's real purpose is not to re-insert the old gods into „the hearts and the minds of the people" (486) by having them join forces „to fight a final battle with the new gods, a New World Ragnarök to determine dominion over America" (Olesen 2012: 125), but to regain his own power through feeding on the death that results from the gods' massacring of each other. Yet his plan could not succeed without a ruse – Shadow is the key around which his whole narrative revolves, because he „[is] a diversion ... an opportunity. [He gives] the whole affair an air of credibility [Wednesday] would have been hard put to deliver solo" (Gaiman 470).

At the beginning of *American Gods*, Shadow is still in prison, waiting for his release with dignity and patience, which, together with the quietness that is his main feature, lends him an undecipherable quality, an unnerving strangeness that is felt by those around him: „I don't get you, Shadow... You're too fucking quiet. Too polite. You wait like the old guys, but you're what? Twenty-five? ... Well, all I know is, you fucking spook me” (12) – expostulates a prison guard. His disturbing aura stems from the fact that even though „it is only by taking up the position of the subject in language that the individual is able to produce meaning” (Belsey 2005: 50) – he seems unwilling (or unable) to become a „‘function’ of the language ... a *speaking* subject ... by conforming his speech ... to the system of linguistic prescriptions” (Derrida 1973: 145). Initially, it is only through the other characters' addressing of him that the reader has glimpses of him and his past. This fractured quality is strengthened by Laura's passing; Shadow becomes a 'shadow' of himself when he loses his wife, ready to start floating like a signified without signifier as soon as he leaves prison, no more attached to anyone or anything through which his identity could be approached.

His aversion to language, among other things, might be seen as a mechanism of self-defence: „It was a survival thing: he didn't answer back ... didn't say anything funny or clever, and, to be on the safe side ... whenever possible, he didn't say anything at all. Speak when you're spoken to. Do your own time” (Gaiman 12–13). His silence establishes a protective distance between him and others. In a sense, he is also afraid to use language because he knows that as soon as he opens his mouth, he is not in charge anymore – anything he utters is open to interpretation and can be used against him. Yet his cautious approach of language is one of the things that Wednesday takes advantage of – for as soon as his period of „killing time” (3) in the vegetative „non-place of prison” (Carroll 2012: 318) ends, he unknowingly enters the realm of Wednesday's narrative.

Before their journey across America begins, Shadow returns to the town in which he and Laura lived, to say goodbye to her. He is challenged by his inability to formulate his thoughts as he stands over his wife's grave: „there was something he wanted to say to Laura, and he was prepared to wait until he knew what it was” (Gaiman 55). However, Shadow's own struggle with language – with his unsteady subjectivity – also makes him very responsive to its influence, its processes. On his way back to the motel, Shadow recalls that his cellmate once referred to the little prison cemetery ... as the Bone Orchard, and the image had taken root in Shadow's mind. That night he had dreamed of an orchard ... of skeletal white trees ... their roots going deep down into the graves. There was fruit that grew upon the trees ... and there was something very disturbing about [it], but on waking he could no longer remember what strange fruit grew on the trees, or why he found it so repellent (56–57).

Other characters' speech often comes to 'fruition' in Shadow's mind, prompting strange dreams or leaving him wondering about „Who said that?” (594) and „Where had he heard that?” (63) – certain words of others literally echo in his head; for him, what is said is inseparable from the person who utters it.

This associative compulsion also implies that meanings are far less fixed for Shadow than for others – he has not yet adopted any ideology or worldview through which he would understand things. He clings to his reservations, sensing that once he makes his decision, accepting a certain „world-building premise” (Carroll 2012: 318), it irreversibly becomes part of him. Shadow's awakening awareness of his self is also accompanied by the gradual return of his questioning nature. Through most of the novel, he challenges the authority of the gods: „Who are you? ... What are you?” (Gaiman 145) „Are you real?” (263) and „Can't you people leave me be?” (176). In his case it is literally true that „[w]hat [he] seek[s] in speech is a response from the other. What constitutes [him] as a subject is [his] question” (Lacan 2001: 64). But Wednesday does not want him to constitute *himself* as a subject, he wants him to occupy the position that *he*, *Wednesday* offers to him – which is one of the reasons why he attempts to restrain the relentless enquiries of Shadow: „You're asking too many questions. You're paid not to ask questions” (Gaiman 140). Trying to prevent Shadow from questioning is also an effort to extend his authority over him. After all, Wednesday – besides being Shadow's father, as is revealed at the end of the novel – is the All-Father, „the ultimate patriarch ... who commands” (Bossert 2012: 58), and will not tolerate any disobedience. His manipulation of meaning hinders Shadow's endeavours of finding his way in this supernatural „world with its own sense of logic” (Gaiman 100) – Wednesday, a magician with words, can do exactly what Shadow is incapable of: „weave the stories that were so necessary for belief” (63). Wednesday's love and mastery of language is apparent all through the novel – and he is playing Shadow from the very first moment that they meet. He can predict all Shadow's reactions, and rations information to him so as to ensure that Shadow will eventually fall for his manipulations. Despite the fact that he always gives elusive answers; and that what he says is never actually what he means, „the genre reader [and after a time, Shadow as well] is primed to trust Wednesday: he appears to be the archetypal wise old man who has taken the confused protagonist under his wing” (Carroll 2012: 318).

The events that Shadow witnesses in the House on the Rock, where the gods gather to discuss war at Wednesday's request, constitute a turning point in his life and in his relationship with Wednesday. Up until this point, Shadow was not willing to accept that he was surrounded by the old gods of myths, yet now he has no choice but to believe – the gods, including Wednesday, show him their true

forms. By letting Shadow glimpse his divine essence, Wednesday evokes respect in Shadow; he even attempts to withhold his questions as a sign of submission: „It's not my job to ask questions” (Gaiman 155). The clearest sign that he has finally accepted Wednesday's authority, that he „identifies with his father” (Silverman 1983: 141) is indicated by his „internalizing the latter's authority or 'voice'” (141): *So what do I want?* he asked himself. ... He wanted to understand what was going on – and to find out how it was all going to end... He wanted never to have gone to prison, for Laura to still be alive, for none of this ever to have happened. 'I'm afraid that's not exactly an option, m'boy,' he thought to himself, in Wednesday's gruff voice, and he nodded agreement (Gaiman 170–1).

His allegiance to Wednesday and his cause is further strengthened by his antipathy for the new gods: „It occurred to him that the reason he liked Wednesday and Mr Nancy and the rest of them better than their opposition was pretty straightforward: they might be dirty, and cheap ... but at least they didn't speak in clichés” (190); apparently, the old gods' approach to language is a crucial element in his value-judgment. In Shadow's case, however, what serves as a basis for judgment is rather his lack of expression; yet in spite of this, when Shadow decides to say something, it usually reveals surprising insight – suggesting that he knows far more than anyone realises, including himself.

When Wednesday dies, Shadow remarks that „[it] isn't going to end anything... His death did in an instant what he'd spent the last few months trying to do. It united them. It gave them something to believe in” (479–480). At this point, he has no idea how neatly he summarized Wednesday's aim – it is only at the final moment before the battle that Shadow discovers the truth and his part in the events that led to it: „You did everything you were meant to do, and more. You took everybody's attention, so they never looked at the hand with the coin in it. It's called misdirection” (575). Even though he is finally able to grasp the true meaning behind Wednesday's words, this is meagre consolation for the realisation „that he has been a pawn in a confidence scheme of epic proportions... [Yet] for Shadow, this realization is crucial, because it allows him, finally, to participate actively in a game he did not even know he was playing” (Swanstrom 2012: 20).

3. „taking Realism too far” (Moorcock 196)

Instead of the decay and loss of authority that the gods suffer from in *American Gods*, Michael Moorcock's novel is characterised by a different kind of decadence: *The Dancers at the End of Time* expands fin-de-siècle decadent sensibility into a condition of the world. Nothing is 'serious' in this decadent utopia, no condition, affect, meaning or identity is ever final.

Jherek Carnelian, the protagonist of the trilogy, is considered to be an extraordinary individual by all the others, due to his natural birth and the genuine curiosity that ensues from it: „But you were a child, Jherek. The questions you asked!” (29) At the beginning, these features seem to encapsulate his identity, in the same way as being quiet and „big and strong [gives Shadow] an identity” (Gaiman 225). Considered a uniquely natural being, „Son of the Earth” (Moorcock 79) in a world where natural rules are extinct – for „the rest of [his people] came into the world as adults ... or created [themselves] or were created by [their] friends” (44) –, Jherek’s originality is unquestionable and unchallenged. Perhaps that is why he does not really aspire to artistic inventiveness: he thinks that „it was much better to indulge in imaginative recreation of the periods or places” (15), which suggests that Jherek understands the decadent, postmodern condition that is the End of Time. Even if unconsciously, he seems to know that, in his world, originality is impossible, because somewhere, sometime everything has already been done. While the others make their reconstructions in the hope of originality, he, alone among them, has already discarded this delusion.

„Everything is real. Or can be made real” (208) at the End of Time, except for development – they „are the sum” (46), their „technologies, [their] tricks, [their] conceits – they all imitate the past... there is nothing left to invent” (46). Repeating the sense of surfeit that was at the root of fin-de-siècle decadence, they cannot produce anything original, their creation is limited to copies – thus their freedom is counteracted by the fact that imagination is ‘fulfilled’. Their bare existence is one of the consequences of the lack of meaning – decadence applies not only to their lifestyle but also to their attitude towards language. Yet this loss of meaning is a symptom rather than a cause: in this „holiday for the human race after millennia of struggle” (108), humanity has the chance to live in blissful ignorance and cease to care. Thus, if there is any movement in this world, it is cyclical: there is no ‘forward’, and not much of a future left – perhaps that is why these divine humans are so obsessed with the past: „condemned to seek History by way of [their] own pop images and simulacra of that history, which itself remains forever out of reach” (Jameson 25).

It seems that Jherek senses the lack of real change; that is one of the reasons why the arrival of Mrs Amelia Underwood to the End of Time is a turning point in his life, as his ennui is swept away by his instant desire for her: „I *must* have her, Lord Jagged, I think, in fact, that I shall fall in love with her. Yes! In *love*” (Moorcock 42). It is crucial that the first person with whom he shares his intentions is Lord Jagged of Canaria, his friend and role model, who „had helped form his taste” (27); as he says, a „boy needs a father [, and he] was there” (26) – this is the earliest hint to the concluding revelation that Jagged is Jherek’s biological father. As in Lacanian theory, there seems to be a „link between the

internalization of the paternal metaphor and the existence of Freud's concept of the superego, which governs all notions of morality and thus controls a person's behavior and desires" (Czarnowsky 2015: 41). Attempting to govern his son's desire, when Jherek has second thoughts about the whole play of love, Jagged encourages him to pursue Amelia: „I am interested in *your* falling in love... It will complete you, Jherek. You were *born*, do you see?" (Moorcock 44). Seeing Jagged's enthusiasm, Jherek identifies with him on a symbolic level, „with the very place *from where* [he is] being observed, *from where* [he looks at himself] so that [he appears to himself] likeable, worthy of love" (Žižek 1989: 105) – it is literally to please Jagged that he agrees to play lover, which again underscores „the [symbolic] father's role in his children's lives" (Czarnowsky 2015: 40).

Similarly to Wednesday, Jagged possesses such complete power over language and meaning that his peers cannot even begin to comprehend or imitate it; but while Wednesday enjoys his superiority and tries to use it to gain even more influence, Jagged seems to suffer from it. Having been born in the 21st century, as is revealed in the third book, Jagged cannot and will not use language as recklessly and superficially as the indigenous inhabitants of the End of Time do. Even though he usually attempts to conceal this by „[finding] pleasure in paradox, aesthetics and baroque wit" (Moorcock 7), his words often betray bitterness: „You [Jherek] are healthy! I suspect that you are the only one of us that is" (205). His slips of the tongue are no more understood by his people than the hints that Wednesday (in his infinite self-confidence) drops as to his ulterior motives – except for Jherek, whose perception and approach to language are radically altered after he meets Amelia. But even before that, he displays great insightfulness without being aware of it – like Shadow with his observation about Wednesday's death, Jherek utters the truth about Lord Jagged and does not even realise it: „Ah, Jherek, my dear, you were *born* – for *love*! 'Hm,' said Jherek ... 'I am beginning to suspect that I was born so that you might be supplied with raw materials with which to exercise your own your own considerable literary gifts'" (67).

Jagged, who can also be juxtaposed with the figure of the scientist who „plays at God" (514), is known for his interest in experiments; and his greatest project is his own son: „a creature of quality, the product of skilled craftsmanship" (192). Jagged created a child, who, together with the perfect mate, could accomplish his boldest plan: to „produce a race unfettered by Time" (534) – for in the novel, time travel is considered entirely ordinary, yet „no scientist ... has ever been able to solve [the] problem [of the Morphaill Effect]" (69–70) – which makes it impossible for time-travellers who have already visited the future to return to the past and remain there. However, as Earth is nearing its end, Lord Jagged comes up with a plan to „colonize the past" (534) by taking „certain people from the End of Time and [putting] them at the Beginning, with all their knowledge ... and their

civilization intact. Science would build [them] new cities ..., and [humanity] should have billions more years ahead of [it]" (534). In addition to this, Lord Jagged has another goal which is less overtly spelt out in the novel: he wants to recover the meanings that have been lost and incorporate them into language again, so that the End of Time people could again lead more conscious, purposeful lives; the key to success is his son – and the changes he shall set off.

Before he meets Amelia, Jherek, like the rest of his people, is unable to keep (or uninterested in keeping) meaning under his rule. The reason might be that he does not even believe in a fixed, final meaning, instead simply enjoying the free play of signifiers: „what is particularly interesting about the *truth*? ... And what is a truth, anyway? There are so many different kinds" (Moorcock 40). It is only in interaction with Amelia that he begins to doubt himself at all – as he is thwarted in his courtship by his ineptitude in conveying his meanings to her. Crucially, Amelia is the first person not to be amazed by the mere fact of Jherek's birth – she is the first who expects more of him. This makes Amelia a parallel figure of Shadow's wife Laura, as Shadow contemplates that „[he'd] been a shy, quiet, bookish kid, and that had been painful; now he was a big dumb guy, and nobody expected him to be able to do anything more than move a sofa into the next room on his own. Nobody until Laura, anyway" (Gaiman 225–6). The women of their lives initiate new forms of subjectivity, new approaches to language in the protagonists; for Shadow it is only Laura with whom he feels comfortable enough to feel a desire to express his thoughts and his feelings. It is always to her that he wants to say something; and she is the one who tells him „You're not dead... But I'm not sure that you're alive, either. Not really... You're like this big, solid, man-shaped hole in the world" (396) – which impels Shadow to rethink his approach to life, and results in the emergence of a stronger will in him.

While in *American Gods* Shadow and Wednesday work as counterparts – in contrast to Wednesday it becomes apparent how Shadow is paranoid about language, unable to master it, while Wednesday treats it with ease –; in *The Dancers*, Amelia and Jherek can be thought of as each other's complements. Jherek develops a greater degree of self-consciousness in interaction with Amelia, and even though he does not get much closer to comprehending 'virtue', he begins to form a genuine attachment to her. At the same time, seeing all Jherek's efforts to please her and make her feel at home, Amelia does not stay indifferent either; she concludes that „there were some advantages to [it] ... there had been moments in [her] life in this disgusting and decadent age when she had, for the first time ever, sensed what freedom might mean" (Moorcock 106–107). Yet when Amelia is on the verge of confessing her feelings for Jherek, she suddenly vanishes – she is sent back to her own time. This is the point when the full extent of Jherek's transformation becomes apparent – for the first time in his life, he experiences true

anger: „Everything she had had him create for her ... seemed to mock him in his grief and thus increase the pain” (113). He resolves to follow Amelia through time and space – and travels to 19th century England to get her back.

During his time in Victorian London, Jherek experiences an overwhelming existential crisis – instead of finding his Amelia, he gets caught up in a criminal scheme, which leaves him locked up: [H]e came to understand the nature of cold ... hunger and thirst... Slowly he was learning to know what fear was... He ceased to despair and began to forget Bromley and even Mrs Amelia Underwood. He began to forget that he had ever known any existence but the squalid, trunk-filled room above Jones’s Kitchen (151–152).

Yet it is not only traumatic experiences that have such a profound effect on him: observing the world of the past around him, he also finds that „his own work [his recreations] lacked a certain subtlety of detail which was difficult to define” (259).

Eventually, Jherek is saved and returns safely to the End of Time, but without Amelia; he must wait and hope that she will turn up, due to the Morphail Effect. Until then, inspired by his sojourn in the 19th century, he sets a fashion for more ‘realistic’ recreations, introducing a sense of consistency into his world which is embraced by most of his peers, but unwelcomed by some: „Soon ... we shall have recreated that age down to the finest details. It will be like inhabiting the 19th century... [But] are we not in danger of taking Realism too far?” (196). Jherek’s dissatisfaction, however, is even stronger than it ever was: „bewitched by an authenticity he knows he cannot replicate ... Jherek also becomes aware of what his world has lost, and is by no means certain of its superiority” (Freeman 2001: 5). Soon after his return it becomes obvious that the newfound meanings, his incipient consciousness do not make him happier – on the contrary, they seem to add to his confusion; for what he gains in depth, he loses in blissful, ignorant happiness. He can no more identify with the fleeting interests and constantly transforming nature of his people – for him, the meaning of happiness is now fixed: it is a condition that presupposes the presence of Amelia. Despite the fact that he relates to meaning only through her – she „give[s] meaning to [his] life” (Moorcock 614) – he can now recognize the lack of it in his own world.

Thus, Jherek suffers from missing Amelia and being misunderstood, not taken seriously by his peers – in the same way as Lord Jagged does, whose struggle he begins to understand, as he „wonder[s] if Lord Jagged of Canaria were not, under his worldly airs, quite as confused as himself” (214). Nevertheless, it seems that Jagged’s plans eventually succeed – after many vicissitudes¹, Jherek and Amelia

¹ Jherek has a second temporal adventure, which ends by most of the End of Time people paying a short visit to a café in London, thoroughly upsetting the order of time, which results in Jherek and

are reunited at the End of Time, continuing to set an example to everyone; for the End of Time people's enthusiasm for the 19th century does not seem to diminish: on the contrary, they discover more and more about that era, as Amelia remarks to Lord Jagged:

'It is astonishing that so many of our old customs are remembered, sir.'

'Oh, didn't you know? In the general confusion, with the translation pills and so forth, it seems that we are all talking nineteenth-century English. It serves. It serves.' (630)

Thus, Jagged's manipulations reach their goal: although the End of Time's inhabitants still continue to disrupt the ancient customs they now have access to, as these are incorporated in the 'new' language they speak, he has still managed to recover some of the authenticity and meanings lost through the course of time.

4. „In this sorry world, the symbol is the thing” (Gaiman 570)

Despite all the clues being right in front of them – „Anyway, it is important that you remain together. You are so rare...” (Moorcock 332); „He's hustling you... He's a hustler” (Gaiman 40) –, Jherek and Shadow are unable to join the patterns and „figure it all out ... see the big picture” (488); they are too deeply embedded in their fathers' symbolic constructions. It is only when they realise their significance, and find out about their „symbolic mandate[s]” (Žižek 1989: 113) that every small detail falls into place – the recognition works like a nodal point through which everything becomes „readable, obtained meaning” (97).

All the warnings he receives, all the signs that foreshadow what is going to happen make no sense to Shadow – he cannot put the fragments together, because he himself is in pieces; he will not see the whole narrative until he makes a commitment which will grant him some fixity. His nodal point is the vigil he decides to hold for Wednesday:

'The person on the vigil – gets tied to the tree. Just like Wednesday was. And then they hang there for nine days and nine nights... At the end they cut the person down, and if they lived... well, it could happen. And Wednesday will have had his vigil.' ...

'I'll do it,' said Shadow... 'Because it's the kind of thing a living person would do' (Gaiman 487).

His decision is prompted, in part, by Laura's words coming back to him – „You're not dead... But I'm not sure that you're alive, either” (396) –; and thus, Shadow seizes the opportunity to do something meaningful: „It wouldn't have mattered if he hadn't wanted to live, but he did want to live, and that made all

Amelia being thrown back to the Beginning of Time, where they enjoy some weeks of peace and happiness.

the difference” (488). The sacrifice he is intending to make is just as much about himself as it is about his loyalty to and respect for Wednesday: „Wednesday’s words were in his head... *You work for me. You protect me. You help me... In the unlikely event of my death, you will hold my vigil...* A deal was a deal, and this one was in his blood and in his bones” (484) – remembering the pact he made with the old god at the beginning of the novel, he again feels Wednesday’s words as part of him.

As Shadow is tied to the tree, the Virginian version of Yggdrasil², he is literally fixed into the position that Wednesday prepared for him. The old gods „need all the tradition [they] can get” (40): for them, the ritual makes all the difference. Odin’s original self-sacrifice in the myth – like Wednesday’s scheme in the book – was executed out of his own selfish reasons: he did it to gain knowledge, and he gave one eye for the things he learnt – which, in the symbolism of the novel, might as well be understood as Wednesday being ‘blindsided’ to the potentials of his son. As he journeys into the underworld during the vigil, Shadow finally realises how he was manipulated all the while, by gaining insight both into his soul and into the world around him.

The newfound knowledge endows Shadow with a more stable subject position from which to speak – he confronts Odin’s spirit at the site of the battle, who tells him: „the battle will bring me back for good. I’m a ghost ... but [I’ve] still won. The game was rigged.’ ‘Rigged games,’ said Shadow, remembering, ‘are the easiest to beat’” (Gaiman 579).³ Shadow then stops a battle by delivering a speech – revealing Wednesday’s plan, he prevents the bloodbath. But the speech is also crucial because, while he accepts the position of Wednesday’s son – „I am – I was – I am his son” (584) –, he is unwilling to become a subject of myth, and distances himself from his god identity – „I think I would rather be a man than a god. We don’t need anyone to believe in us” (584).

For Jherek, grasping the real extent of his father’s plan is far less traumatic – on the one hand, it is Jagged himself who reveals his own schemes; on the other hand, while Jherek has every right to resent Jagged for treating him like a mere pawn in his game, it is also due to him that he knows true happiness on the side of Amelia. In a sense, Jherek even ends up following in his father’s footsteps; for when Amelia tells him that Jagged „is the only one upon the whole planet who performs a useful task” (Moorcock 565), she inspires Jherek to step out of his role as a

² In Norse lore, this is „the world axis tree” on which Odin, „the high god of the Germanic world” hangs (Leeming 2003: 110).

³ Metaphors of games and gambling appear all through the text as foreshadowing elements – they allude to Wednesday’s gigantic confidence trick. His catchphrase – „rigged games are the easiest ones to beat” (Gaiman 38) – points to the direction of his secret plan; being able to turn it against him makes Shadow a worthy opponent of Wednesday in language as well.

„nominal saviour”⁴ and act independently. Thus, though he distances himself from his father, and breaks his intervention in their story, he practically realises what Jagged intended him to do – but this time, he does not do it to impress Jagged: he decides of his own accord, and for Amelia.

In both novels, the scheming, manipulative father figures eventually turn out to be the protagonists’ biological fathers. Jherek and Shadow (more or less) readily accept the authority of those figures that wish to fulfil the paternal role for them – but the final revelation that it was their actual fathers who deceived them all along undermines the illusion of the possibility of an honest bond between father and son.

5. Conclusion

It is not only the treachery of their respective fathers, and the issues arising from their problematic relationship with language that causes the destabilisation of the protagonists’ identity in *American Gods* and *The Dancers at the End of Time*; their crisis also involves the struggle to cope with the realisation that they are inscribed in a symbolic system which defines their whole being. Through their respective quests, they both attempt to free themselves from the fate that seems to be prearranged for them. Even though Shadow and Jherek eventually see through the lies and manipulative intentions of Wednesday and Jagged, and break out of the narratives of their fathers in which they have been reduced to mere assets, thus regaining control over their own actions, it does not solve the issues which put them at the mercy of those ‘masters of language’ in the first place.

With Wednesday and Laura gone, the only thing left for Shadow to do is to honour the deathly deal he made with the Slavic god Czernobog: „the only thing I’ve really learned about dealing with gods is that if you make a deal, you keep it. They get to break all the rules they want. We don’t” (Gaiman 625); but Czernobog decides to spare Shadow’s life. Shadow went to him by „his own volition” (627), and promised himself, that „after this there would be no more obligations, no more mysteries, no more ghosts” (627) – and he leaves America behind, hoping that all the things he went through will stay behind as well.

For Shadow, language is about intersubjectivity – in his case, the most important thing is not what speech is about, but to whom it is addressed. Yet as soon as he would begin to get attached and try to express himself, he is betrayed – Wednesday was not the one with whom he should have shared his words. The only person who deserves to hear his thoughts is Laura, but she is dead – so

⁴ The End of Time people associate Messianic qualities with Jherek, which has to do with his birth, but he is also a „splendid saviour”; „a martyr ... crucified ... upon the Cross of Time” (Moorcock 124) in his father’s plans, fated to save humanity.

Shadow's journey ends with him still searching for what to say – and for someone to tell it.

Jherek's experience is similar to that of Shadow – at the beginning of the novel, language has no depth nor addressee for him –, and it is through his relationship with Amelia that he begins to perceive the potentials inherent in a different approach to language. He does not want to understand morality because he wants to be able to experience it or build it into his life, but because he wants to show Amelia that he is capable of grasping meaning, even if it is only through his attachment to her. Yet they both realise that „neither [of their societies] ... concer[n] themselves with anything but the surface of things” (Moorcock 586); thus – just like Shadow – they must leave both of their societies behind. If they continued to live in either the 19th century or at the End of Time, their „stor[y] would [inevitably] conflict” (378) with that of their chosen space. Their final decision to leave the End of Time behind in favour of the Beginning of Time – the „Paleozoic” (352), their own personal paradise – suggests that they will be able to construct their own narrative – and a language of mutual understanding: „There will be so much, Jherek, that we shall have to learn together. Much that I will have to teach you. But do not ever, my dear, lose that joyous spirit. It will be a wonderful example to our children, and their children, too” (664). Their final conversation shows that it is not only Jherek anymore who approaches meaning through Amelia, but vice versa – she acknowledges Jherek's values and knowledge as well; their goal is not to change or redeem the other anymore, but to work together, bringing out the best from each other in order to realize the brightest possible future for humanity.

Bibliography

- Belsey, Catherine 2005. *Critical Practice*, 2nd ed. Routledge, Taylor–Francis e-Library.
- Bossert, Ray 2012. To Survive, You Must Believe. In: Tracy Lyn Bealer–Rachel Luria–Wayne Yuen (Eds.): *Neil Gaiman and Philosophy: Gods Gone Wild! Popular Culture and Philosophy*, 66. Chicago, Open Court. 47–58.
- Carroll, Siobhan 2012. Imagined Nation: Place and National Identity in Neil Gaiman's American Gods. In: *Extrapolation: A Journal of Science Fiction and Fantasy*, 53/3. Liverpool University Press Online. 307–326. *MLA International Bibliography*. Accessed 11. 12. 2016.
- Czarnowsky, Laura-Marie von 2015. 'The Old Man Was Gone': The Problematic Unity of Tricksters, Gods and Fathers in *Anansi Boys and American Gods*. In: *Neil Gaiman in the 21st Century: Essays on the Novels, Children's Stories, Online Writings, Comics and Other Works*. McFarland. 39–51.

- Derrida, Jacques 1973. Differance. (Tr.: David B. Allison) In: *Speech and Phenomena and Other Essays on Husserl's Theory of Signs*. Evanston, Northwestern University Press. 129–160.
- Freeman, Nick 2001. British Barbarians at the Gates: Grant Allen, Michael Moorcock and Decadence. In: *Contemporary Literary Criticism*. Gale. 236. Originally published. In: *Foundation*, 83. 35–47. Accessed 06. 01. 2017.
- Gaiman, Neil 2013. *American Gods: The Author's Preferred Text*. Headline.
- Lacan, Jacques 2001. The Function and Field of Speech and Language in Psychoanalysis. (Tr.: Alan Sheridan) In: *Écrits: A Selection*. London, Routledge, Taylor & Francis e-Library. 23–86.
- Leeming, David 2003. *From Olympus to Camelot: The World of European Mythology*. New York, Oxford University Press.
- Moorcock, Michael 2003. *The Dancers at the End of Time*. London, Gollanz.
- Olesen, Max F. R. 2012. Ambiguous Gods: Mythology, Immigration, and Assimilation in Neil Gaiman's *American Gods* (2001) and 'The Monarch of the Glen' (2004). In: „*Curious, If True*”: *The Fantastic in Literature*. Cambridge Scholars. 116–144. (Accessed 19. 12. 2015.)
- Silverman, Kaja 1983. *The Subject of Semiotics*. New York, Oxford University Press.
- Swanstrom, Elizabeth 2012. Mr Wednesday's Game of Chance. In: *Neil Gaiman and Philosophy: Gods Gone Wild! Popular Culture and Philosophy*, 66. Chicago, Open Court. 16–31.
- Žižek, Slavoj 1989. *The Sublime Object of Ideology*. New York, Verso Books.

Az apa tekintete – A gyermek eszményítése Kazinczy Ferenc levelezésében és autobiografikus szövegeiben

1. Bevezetés, célkitűzések

Dolgozatomban Kazinczy Ferenc levelezését és a *Pályám emlékezetét* vizsgálok abból a szempontból, hogy miként jelenik meg a szövegekben a gyermek eszményítése és az apaság megkonstruálása. Kazinczy fogság utáni életében a neoklasszicizmus hatása véleményem szerint nemcsak a szigorúan vett műalkotásokban (elsősorban verseiben) vagy elméleti munkákban (szövegkiadásában, az ízlésújítást szorgalmazó cikkeiben és leveleiben) jelenik meg, hanem az énalkotó szövegekben is. Az autobiografikus szövegek olvasása során bizonyosan le kell mondanunk a tények ellenőrizhetőségéről, a hitelességbe vetett meggyőződésről, az igaz és a hamis szembeállításáról. Az önéletrírói szövegekből nem az érdekel tehát elsősorban, hogy mit ír Kazinczy, hanem az, hogy hogyan és miért.

A közlés mikéntjére, a jelentésképzés folyamatára koncentrálva, a diskurzuselemzés módszerét felhasználva olvasom Iphigeniáról, az első lányáról írottakat. Mivel a gyermek egy éves korában meghalt, Kazinczy írásaiban a halálesztétika és az emlékéllátás eszményítő gesztusai is vizsgálhatóvá válnak. Az apa a második gyermek születése után is gyakran felidézi Iphigenia emlékét, így az elemzett szövegek körébe bevettem az Eugénia kisgyermekkoráról szólókat is, hiszen azokban Kazinczy az elsőszülött eszményítését továbbörökíti a második gyermekre.

2. Kontextusok – Kazinczy neoklasszicista fordulata

A fogságból való hazatérés után Kazinczy Ferenc energiáit magánélete és az irodalmi élet szervezésébe fektette. Berendezkedett anyjától kapott birtokán, feleségül vette Török Sophie-t, és 1805-ben apává lett. Levelezési tevékenysége is ekkoriban vált igazán jelentőssé: míg a Váczy János szerkesztette Kazinczy-levelezés¹ (Váczy 1890–1960) első kötete 26 év termését mutatja, a harmadik kötetet már az 1803 és 1805 közötti időszak levelezése megtölti, mindezt úgy, hogy a kötetek terjedelme közel megegyező.

Nemcsak mennyiségi változásról, hanem eszmei fordulatról is beszélhetünk a fogság után. Kazinczy szabadulása után írott első levelei egyikében olvashatjuk,

¹ (A továbbiakban: KazLev.)

hogy terveit szerint élete „hab, szél, ’s veszély után, boldog homályban fog elmúlni”². Ez a háttérbe vonuló csendesség a fogság utáni Kazinczytól mégis idegen. Irodalomszervezői munkásságának, az *ízlés* és a *szép* fogalma körül való forgásának az 1801 utáni időszak, ha nem is kezdete, de mindenképpen fokozottan intenzív időszaka. Érdeklődése ezen tárgyak iránt nem új keletű, de azoknak gazdagon dokumentált felmutatása új, és egyértelműen mutat Kazinczy neoklasszicista fordulatra.³

A neoklasszicizmus – mely nem csupán stílus, hanem ízlés és művészetfelfogás is egyben – stílusjegyei az ünnepélyes szépség, a szenvedélyek és érzelmek megtisztítása, a rend, a mérték, a szimmetria igénye és az antik műalkotások harmóniájára való törekvés (Pál 1988: 32). Szorosan kötődik hozzá az ízlés fogalma, és a képzőművészeti alkotások iránt tanúsított érdeklődés, továbbá a belőlük merített költői ihlet és alkotói inspiráció. Fontos alkotáspszichológiai tétele, hogy a műalkotás nem az intenzív, szenvedélyes pillanatban születik meg, hanem az ezután következő, nyugalomba visszatérő lelkiállapotban, lecsendesedve, az indulatok ugyanis nem lehetnek közvetlenül tárgyai a művészetnek (Pál 1988: 63–64). Az eszményítés gyakorlata Kazinczynál kiemelten fontos,⁴ és mivel dolgozatom tárgyát ennek elemzése képezi, erről bővebben gondolatmenetem későbbi szakaszában kívánok szólni.

Az, hogy egy eszmerendszer, gondolkodási és alkotási minta mind a magánélet tereit, mind pedig a művészi kifejezőmódot alapjaiban meghatározza, nem példa nélkül való Kazinczy életművében. Neoklasszicista fordulatának megértéséhez érdemes röviden megvizsgálunk Gessner hatását a fogság előtti Kazinczyra. Kazinczy Gessner-fordításáról szólva Fried megemlíti, hogy Kazinczy élethelyzete, a pálya és a karrier kezdetének időszaka hozzásegíti őt a Gessner-értelme-

² KazLev 2., 432., 485. Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak.

³ Kazinczy neoklasszicista fordulatának leghívebb lenyomataként, költészeteszménye körvonalazójaként Fried István az 1813-as, a neoklasszicista ízlés jegyében készült *Poetai berek* című gyűjteményt nevezi meg (Fried István, Kazinczy Ferenc neoklasszicista fordulata. In: *ItK*, 1982/3: 266.), mely szorosan kötődik Dayka Gábor verseinek kiadásához. Kazinczy többek között azért törekedett Dayka kanonizálására, azért fűzte hozzá a költő műveihez saját fordításait és előszavát, mert Dayka szövegeit saját jegyzéseivel ellátva egyfajta modellként mutathatta fel a kötetet az ifjú költők számára, tolmácsolva ezzel saját költészeteszményét. Dayka portréjának – szó szerinti és elvont értelemben történő – megrajzolásával pedig kettős játékot játszott: megteremtette önmaga alteregóját, eközben persze mindvégig óvta saját szövegeinek autoritását és kitüntetett pozícióját. Vö. még Hász-Fehér Katalin 2003. Levéltudomány és irodalomtörténet-írás. In: *It*, 2003/1: 43–54.; Szűcs Zoltán Gábor 2004. „Ad eum qui de tenebris protulit”: Kazinczy 1813-as Dayka-kiadásának helye Dayka értelmezéstörténetében. In: *Nympholeptusok: Test, kánon, nyelv és költészet problémái a 18–19. században*. 66–103. Budapest, L’Harmattan,

⁴ Vö. Gyapay László 2009. A műalkotások megítélésének szempontjai Kazinczynál. In: *A Szép és a Jó. Kazinczy és a művészetek. Kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2009. május 27.–2010. február 28.* Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum. Főrész Gergely 2011. Eis to kreisson! A művészi idealizáció jelmondatának értelmezései Kazinczy körében. In: *ItK*, 2011/4: 451–474.; Gergye László 1992. A kassai gráciák reinkarnációja: Kazinczy nőideáljai. In: *ItK*, 1992/3: 275–294.

zéshez (Fried 1984: 153). Ennek nyomán – triviális bár, de – szükséges megemlítenünk a mindenkori kapcsolatot szerző vagy fordító és az általa alkotott vagy interpretált mű között. Bár tudvalevő, hogy az életrajzi személy és a szövegekben képződő alak sosem esik egybe, előbbi témaválasztása, orientációja mindenképpen kapcsolatban van az őt érő impulzusokkal, világképével, személyes érdeklődésével. Gessnerhez való személyes kapcsolódásáról Kazinczy a következőképpen ír levelezésében:

„Olvastam Gesznert, kinek az írásai Nemes Lelket, szín nélkül való Virtust, ártatlan és a' méznél édesebb tiszta szerelmet illatoznak. — Olvastam mondom Gesznert, 's Ő vontt el azoktól a' veszedelmektől, mellyekre védelmére elégtelen Ifjúságunk rohan; Ő képzette szívemet mely édes tanításait ki-mondhatatlan készséggel szopta. Hozzá fogtam fordításához, hogy bennem vérré váljon; kevés idő múlva örvendezve tapasztaltam, hogy már írásának módját is magamévá kezdettem tenni.”⁵

Szövegek és a velük járó gondolkodásmód fonódik össze itt a fordító alakjával, akire az irodalom és más művészetek mindig mélyen hatottak, és aki erre rendszerint reflektált is. Ahogyan a fiatal Kazinczy élethelyzetében aktuálisá váltak a gessneri gondolatok, úgy alkalmazhatta a neoklasszicizmust fogság utáni lélethelyzetében – ezúttal azonban már védőpajzsként is.

Kazinczy hazatérése után komoly nehézségekkel küzdött (Orbán 2014: 93). Gazdálkodnia kellett, anyagi források hiányában könyvtárát is kénytelen volt eladni, rendes hivatalhoz nem juthatott. Különösen nagy szüksége volt arra, hogy az *eszményi szép* világában időzhessen. Úgy menekült a művészetbe, hogy lehozta azt a földre: egész életét művészettel telítette, sőt azt is, ahogyan beszélt róla. Az ő valóságává a művészet vált, és tudatos naivsággal látott bele ideákat az őt körülvevő világba (Fried 1982: 265). Úgy gondolom, hogy ennek a törekvésnek nem kell a mindenkori Kazinczy karakterének alapját képeznie, de fordulatának kiindulópontját jelentheti. A folyamatos és koncepciózus önalkotás mestere alternatív valóságának egész rendszerét építette ki, ám ennek tárgyalása a dolgozat további részeiben nem célom. Mindössze arra kívántam felhasználni a fenti összefüggéseket, hogy bemutassam: a művészi szép, az ideál, az eszmény Kazinczy számára kiemelt fontosságúvá, vezérfogalomává válik a fogság után.

Dolgozatomban ezen a nyomon elindulva a fentebb már említett neoklasszicista eszményítés gyakorlatát kívánom vizsgálni, azonban nem Kazinczy műalkotásaiban vagy elméleti munkáiban. Alátámasztva azt, hogy a neoklasszicista gondolkodás és látásmód Kazinczy mindennapjait is átítatta, és hogy esetében a művészettel és ideálokkal feldúsított életről (gyakorlatilag műalkotásszerű életről) valóban jogosan beszélünk, figyelmemet a *Levelezés* és a *Pályám emlékezete*

⁵ KazLev 22., 5402. Kazinczy Ferenc Szánthó Jánosnak, 11.

felé fordítom, alapvetően tehát az énkonstruáló jellegű és a személyesség hangjának nagyobb teret adó szöveganyagot vizsgálom – szem előtt tartva persze azt, hogy az önéletírás mindenekelőtt egy konstrukció, így az igaz-hamis kategóriák nem különíthetőek el ezekben a szövegekben (Lejeune 2003: 17–46).

3. Levelezés és önéletírás

3.1. Levelezés

Kazinczy Ferenc levelezése értékes forrást szolgáltat a 18–19. századot kutatók számára. A huszonhárom kötetben megjelent levelek vizsgálata során áttekinthetjük a korszak jelentős magyar alkotóinak és irodalomszervezőinek viszonyrendszerét, közelebb kerülhetünk irodalomfogalmuk és esztétikai elveik megértéséhez, és magához az irodalmi életet hosszú ideig meghatározó Kazinczy Ferenchez. Kazinczy számára a levelezés gyakorlata nagy jelentőségű, pályája kezdetén programját is levelekben fogalmazza meg.⁶ Az 1890-től 1960-ig kiadott *Levelezés* digitalizálása⁷ és a kritikai kiadások megjelenése áttekinthetőbbé teszi a Kazinczy-életmű ezen részét, és megkönnyíti a tájékozódást és a keresést a szövegekben, ezáltal vizsgálatuk és a rájuk való hivatkozás is gördülékenyebbé válik. Azok a szakirodalmi munkák, melyek vizsgálódásuk tárgyai közé a *Levelezést* is felveszik, általában valamiféle adattárként, az életrajzbeli tájékozódás eszközeként, bizonyítékok halmazaként tekintenek rá (Hász-Fehér 2003: 51–52), felhasználják más művek, események és források „állításainak” kritikájához, bizonyításhoz vagy cáfolathoz. Emellett továbbá gyakran szorítja keretek közé a levelek vizsgálatát az a tény is, hogy azokat csupán vallomásos magánszöveggént értelmezik (Hász-Fehér 2003: 43). Dolgozatomban úgy szeretnék eljárni, hogy a *Levelezést* nem a benne található adatok vélt információ-tartalma szempontjából, nem is csupán magánszöveg jellegüket figyelembe véve, hanem megfogalmazásának, leírásának módja felől olvasom.

3.2. Önéletírás

A *Pályám emlékezetének* vizsgálatakor az Orbán László által sajtó alá rendezett kritikai kiadást használom,⁸ mely a visszaemlékező szövegváltozatok egymás mellé helyezésével lehetővé teszi azok könnyebb összevetését a narratív identitásalakzatokban kimutatható korrekciók láthatóvá tétele által (Bodrogi 2016: 125). Arra is lehetőség kínálkozik, hogy a *Pályám emlékezetének* szövegrészeit a *Levelezésben* megírtakkal összehasonlítva kirajzolódjon azon jelentős életesemények

⁶ KazLev II., 320.

⁷ MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, a letöltés ideje: 2016. 12. 19. <http://irodalom.arts.unideb.hu/kutatas/textologia/digitalizalas.php>.

⁸ Orbán László 2009. Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*, kritikai kiadás. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. (A továbbiakban: PEml.)

mintázata, melyek homogének és koherensek lejegyzésükben.

A szövegrészletek mind változatosságukban, mind állandó elemeikben beszédesek, vizsgálódásaim során azonban az Iphigeniához fűződő emlékek koherenciájára való rámutatás a legfontosabb. Úgy vélem ugyanis, ez a homogenitás arra utal, hogy Kazinczy kiemelten fontosnak tartotta a gyermekről rögzítetteket, és saját apa-énjének szilárd, egyértelmű megkonstruálását. Kazinczy önéletírásjellegű szövegeire jellemző, hogy a számára meghatározó művekkel, emberekkel, jelenetekkel való találkozása és kapcsolatba lépése az élményszerűség hangsúlyozásával válik elbeszéltté (Bodrogi 2016: 141). Első gyermekéhez kapcsolódó jeles pillanatainak megörökítésekor sem mulasztja el kiemelni az események rá gyakorolt hatását, gyakran képzőművészeti, esztétikai hasonlatokkal él. Olyan szövegrészek esetén, melyek a *Levelezésben* és a *Pályám emlékezetében* is megtalálhatóak, a szövegváltozatokat egymás mellé helyezve mutatom be.

4. A vizsgálat módszere és tárgya – az eszményítés diskurzusa

A társadalom szövegszerű elgondolása (Geertz 1994: 280) feltételezi, hogy az én szövegben történő elbeszélése nem különös esemény, ritka jelenség, hanem létmódunk része: szövegekben létezünk, szöveg-létünk pedig megkonstruált. Cáfolhatatlan realitásokról nem beszélhetünk tehát, csak a különféle konstrukciók alapzatairól (Szabó 2003: 7). Mivel abszolút igazságokat a szöveg önmagában nem ad, a megszólalások mikéntjének vizsgálata jöhet szóba, mint információszerzési stratégia. A szövegek megalkotottságának körülményeire, módszereire és motiváltságára való rákérdezés juttathat el minket a megértéshez és a kevéssé transzparens tartalmak felfedéséhez is. A diskurzuselemzés módszerét alkalmazva tehát nem az információszerzés szándékával, hanem Kazinczy látásmódjának megismerése ígéretével vizsgálhatjuk a gyermekről való beszédet.

Iphigeniáról írva Kazinczy folyamatosan működteti az eszményítés gyakorlatát. Nem kell, hogy az írás tárgya bármiféle rendhagyó esemény vagy látvány legyen, a hétköznapi történéseinek leírásakor, a családi élet tereiben zajló egyszerű jelenetek megosztásakor is alkalmazza ezt a beszédmódot. Az eszményítő gesztusok különösen tisztán mutatkoznak meg a gyermekről való beszédben – a korban a gyermek és a gyermeki létezés minden vonatkozásának tárgyalása egyébként is népszerű téma volt, a gyermek mint tárgy szinte felkínálja magát az eszményítésre. Az apaság mint én-állapot pedig véleményem szerint van olyan jelentős, hogy Kazinczy fontosnak tartsa megalkotni önmagát, mint az ideális gyermek ideális apját. Az eszményítés tehát két irányban hat, a gyermek megfestése közben a háttérben létrejön az idealizált apa portréja is, aki, mint tudjuk, szerette magát életének „néhány szép scéájában”⁹ ragyogtatni.

⁹ KazLev XX., 322.

Iphigeniát rendre mint egy festmény alakját ábrázolja, és mind a gyermek szépségéről, mind feltételezett belső értékeiről szólva használja a művészi nyelvezet eszköztárát, Iphigenia műalkotásként teremődik meg az olvasó előtt. A továbbiakban konkrét levél- és naplószövegeket vizsgálok az eszményítő gesztusok példáiként.

5. Iphigenia

Kazinczy Ferenc első lánya, Iphigenia rövid élete során sok esetben vált édesapja leveleinek témájává. Kazinczy gyakran és hosszan ír a gyermek testének szépségéről és tökéletességéről, vélt ösztönös „műveltségéről”, esztétikai érzékéről, a gyermek nevelésére vonatkozó terveiről – különösen nyelvi fejlődése és ízlésének pallérozása tekintetében –, Fizsi halála után pedig saját gyászát és a halott gyermek testét esztétizálja, végül emlékéllító gesztusaiban megerősíti és megsokszorozza a kislánnyól festett kép minden elemét. Már e konkrét példákat nélkülöző felsorolásból is láthatjuk, hogy a levelekből kirajzolódó Fizsi-kép túlmutat apa és lánya kapcsolatának viszonylatán: benne Kazinczy gyermekeszménye látszik megmutatkozni.

5.1. Nevelési program – Fizsi szelleme

Kazinczy pedagógiai működéséről több szöveg is született,¹⁰ korai pedagógiai pályája ismeretes, 1786-tól 1791-ig tanfelügyelő volt (Kováts 2012: 106), az 1820-as években egy tankönyvet is készített bibliai történetek gyermekbarát interpretációból (Mészáros 1982: 528). Leveleiben is ír arról, hogy érdeklí őt a nevelés gyakorlata, saját gyermekét pedig maga szeretné kiművelni,¹¹ saját módszereit használva. Legrészletesebben Cserey Farkasnak írott levelében számol be erről:

„Míg Fizsim a’ negyedik esztendejébe nem lép, addig kószálhatok néha: azután nem örömet fogok eltávozni a’ háztól; mert azokban, a’ miket a’ gyermek tőlem tanulhat, senkitől mástól tanulni nem fogja. Ebben a’ gyermekben példáját szeretném adni, hogy miként kell nevelni lánygyermekeket. Eggy igen nagy tekintetű barátném a’ magáéból mit Teufels Gewalt eggy Madame de Chateletet akart nevelni, a’ Physicát, Mathézist, Kant Philosophiáját akarta tudatni vele, Astronomiát etc. Az én Fizsim mind azokból tanulni semmit nem fog. –

¹⁰ Ld. Jáki László 2009. A Kazinczyval foglalkozó fontosabb neveléstörténeti irodalom. In: *Könyv és nevelés*, 2009/4. (Letöltés ideje: 2016. 04. 03.) http://epa.oszk.hu/01200/01245/00044/jl3_0904.htm.

¹¹ Az apa aktív részvétele a nevelésben és a nevelési elvek dokumentálása a korban szokásban volt, ld. még: Pukánszky Béla 2002. Gyermeküket tanító apák: Az apaszerep a 19. század pedagógiai irodalmában. In: *Iskolakultúra*, 2002/3: 5–14.

Megborzadsz e szóra? – Nem, édes barátom, semmit nem! Az első dolog a' mit tanulni fog, a' Magyar Nyelv lesz, a' második a' francia. (A' Németet tanulni nem fogja – mert az tanulás nélkül is reá ragad, és el nem fogja kerülhetni, hogy azt tökéletesen ne tudja mind a' mindennapi beszéd által, mind pedig Német könyveket olvasgatván, mellyeket neki nem csak megtiltani nem fogok, hanem még úgy adom majd elébe, hogy ő a' Németek Literaturáját sok tekintetekben elébe tegye a' francziákénak.) Azután muzsika és festés lesz stúdiuma. Könyvből tanulni talán semmit nem fog, azt kivévn, hogy a' legjobb Poéták legjobb darabjait könyv nélkül fogom vele tanúltatni, mind azért, hogy emlékezete gyakoroltassék, mind pedig azért, mert az ollyat jó könyv nélkül tudni. Ezek mellett és ezek után minden dolga lesz, hogy excerptázzon. Kényére fogom ereszteni, 's magam tekintem meg mindég a' mit dolgozott. Egyéb eránt azt követem vele a' mit a' Nagy Wesselényi követ a' fíjával: megkedveltetem vele a' körültem való forgást, 's az én példám 's az Anyja példája és mind azoké, a' kiknek társaságából a' gyermeket ki nem zárom, neki mind lelkét, mind szívét formálni fogják. Ostoba, 's tisztátalan beszédű, Offizier tréfájú embereket nem fog látni, hallani mind addig, míg őket úgy fogja hallhatni 's láthatni, mint a' hogy a' Spártaiak nézetek a' magok gyermekeikkel a' barommá-részegült Hélótákat, hogy tőlök elundorodjanak. – Megengedj atyai szívem' kicsavarodásának!"¹²

A levélrészletből kitűnik, hogy gyermeke nevelésének aktív résztvevője kíván lenni, és hogy tanításának során a nyelv, a művészetek és az ízlés válnak vezérfogalmakká. Mindenképpen a gyermek közvetlen közelében akar maradni a tanulás és jellemfejlődés szempontjából intenzív időszakban, hogy kedvére és képére alakítsa a gyermek értékítéletének fejlesztését, ízlését a neki is tetsző dolgok felé fordítsa. A nevelésben Kazinczy magának vezérszerepet szán, nem egyszerűen asszisztálni, végigkísérni kívánja a nevelődés folyamatát. Alapos és koncepciózus nevelési tervétől némiképp elüt az idézet utolsó, hozzátoldott mondata – mintha Kazinczy azt akarná sugallni vele, hogy a fentiek pusztán apai örömeinek, lelkesedésének hevében, érzelmesen szakadtak ki belőle.

A levélrészletről elmondható az is, hogy benne nem a korban megszokott nőnevelési elvek figyelhetők meg, gyakorlatilag nincs olyan pont a szövegrészben, ahol utalást találunk arra, hogy Iphigenia leánygyermekként bármiben is a fiúkétól eltérő nevelést igényelne, vagy arra, hogy műveltségszerkezetének másmilyennek kellene lennie, mint egy fiúgyermekének – Kazinczy még neve-

¹² KazLev IV., 913., 133–134.

lési párhuzamként is fiúgyermek példáját hozza fel. Mindazonáltal figyelembe kell vennünk, hogy bár átgondoltnak tűnő koncepciót ír le Kazinczy, mégsem kimerítően átfogó és az egész gyermek- és fiatalkort átívelő képzési tervet vezet be levelében, így a látszólag nem semleges képzési terv¹³ még nem jelent egyértelműen nem specifikus eltérésektől mentes koncepciót.

Kazinczy azt is fontosnak véli, hogy Fizsi ízlés- és gondolkodásbeli tisztaságát megőrizze, ennek biztosítékát pedig abban látja, hogy maga válogatja meg, ki kerülhet a gyermek közelébe. Szóhasználata („a'kiknek társaságából a gyermeket ki nem zárom”) arra utal, hogy nemcsak javaslatokat kíván tenni a helyes társaságot illetően, hanem ezen a téren is élni kíván apai teljhatalmával, tekintélyével. A nem megfelelő ízlésminőséget és az „Offizier tréfájú” embereket azonban nem kívánja örökre elzárni a gyermektől, mindössze azt akarja meghatározni – pedagógiai célzattal –, hogy mikor találkozson velük. Fizsi majd akkor érintkezhet az ilyen emberekkel, amikor apja „ízlésleckéi” már hatottak, és maga utasítja majd el őket, maga látja meg érdemtelenségüket.

5.2. „Első karú szépség lesz” – Fizsi teste

Kazinczy lánya testi fejlődéséről sem mulaszt el beszámolni levelezőtársainak. Szinte minden, lányával kapcsolatos levelében méltatja Fizsi szépségét, arányosságát:

„A' gyermek ép, nagy, és gyönyörű, még pedig nem csak az én szemeimnek.”¹⁴,

írja a gyermek születése után, még a születés napján íródott első levelében.

„Sophie tegnap reggel engem egy szép alakú leány gyermek atyjává teve.”¹⁵,

meséli Wesselényi Miklósnénak. Kis Jánosnak hosszabban is ír a már nagybacska Fizsiről:

„A' gyermek holnap lesz öt hetes, és így fuzionomiája felől még nem szólhatni; de kéntelen vagyok mondani, hogy minden azt vallja felőle, hogy az, ha így marad, első karú szépség lesz, szebb metszésű sejtét kék szemet, szebb metszésű ajakokat nem látni [...]”¹⁶

Második gyermekében, Eugeniában, akinek világrajöttét türelmetlenül várja,¹⁷ azonnal látni véli ugyanazokat a vonásokat, karaktert, mint Iphigeniában, és

¹³ Vö. Jean Jacques Rousseau, *Emil vagy a nevelésről*. (Ford.: Győry János.) Budapest, Tankönyvkiadó. 1978: 363.

¹⁴ KazLev III., 796., 402.

¹⁵ KazLev III., 800., 405.

¹⁶ KazLev III., 815., 429.

¹⁷ „Sophiem még sem szült. Pedig azt hittem hogy lakodalmam visszatérő napján (11a 9br.) nekem egy kis bábikóval tesz prezentet. – Minden órán várom a' cselédet Kázmérből, hogy itt a' kis Vendég” (KazLev V., 1192., 221.).

rendre első gyermekéhez hasonlítja őt:¹⁸

„A gyermek egészséges, ép és jó nagy (...). Physionomiája, orrát 's homlokát kivéven, mellyről még nem ítélni, egészen olyan mint a' szegény Phigiemé: ugyan az a' szemöldök, szem, szemnek színe, 's kivált az az igen kedves metszésű szép kis szája.”¹⁹

Eugeniát és Iphigeniát is kiemelkedően szépnek festi le Kazinczy, leírásával a gyermeki arcok szinte angyali harmóniáját sejteti. Azt is szereti kifejezni, hogy gyermeke szépségéről nemcsak ő van meggyőződve, azt mások visszajelzései is igazolják. A *Pályám emlékezetében* is megjelenik a gyermek szépségének idegnek által való dicsérete, az őszinte tetszés bizonyíték és biztosíték a szépségre:

„A' mint a' fogadóban megállottunk, a' sok asszony nép meglátja Phigiet; protestálnak, hogy az ő szemeik nem ártalmasok; légyen szabad a' gyermeket nézni; 's körül fogták, körül ölelték. Csak az a' híja volt, hogy tömjént, mirhát és aranyat nem nyujtottak neki. Ő pedig a' szerint mosolygott-e a' Rózi karjairól reájok, mint a' Corregio' festésén a' kis Idvezítő.”²⁰

Édesapja Fizsit a gyermek Jézus mellé helyezve, pontosabban vele azonosítva eszményíti, felidézve a háromkirályok imádását, illetve megtoldja a leírás hatását egy képzőművészeti példával. Saját büszkeségét a gyermekekre is rávetíti, mintha a mosolygó Iphigenia tudatában lenne annak, hogy az ő kiváló szépségét dicsérik. Gyermeke szépsége mellett felesége érnyeit is szívesen emlegeti. Leírja, hogy Sophie viselősen sem hitte, hogy szeretni fogja majd a gyermeket,²¹ ennek ellenére maga dajkálja, sírására éjjel maga kel fel, és saját melléből eteti.²² Ezt azért fontos megemlíteni, mert Magyarországon éppen a 18. század végére kezdett elterjedni a szoptatásdajka-tartás (Deáky–Krász 2005: 308). Kazinczy ír Fizsi elválasztásáról is, amely a korban szokásos módon zajlik: az átmenet nélküli elválasztás során az anya néhány napra elutazik otthonról, ez idő alatt a család nőtagjai táplálják a gyermeket (Deáky–Krász 2005: 297–298):

¹⁸ Ld. még pl.: „Eugénia neve alatt keresztelénk-meg, hogy a' név hasonlósága is mutassa, hogy testvére Iphigeniának” (KazLev V., 1198., 235.); „Ennek születése annál édesbb öröm nekem, mivel tavaly egy ritka szépségű gyermeket vesztettem-el, 's azon való fájdalom ennek születése által el nem oltatik ugyan, de nagy mértékben enyhül” (KazLev V., 1200., 241.); „Sophie ismét szoptat. Nem engedte magát ezen szent kötelesség teljesítésétől megfosztatni, melly egyszersmind szent öröm is. De most gond nélkül vagyok, mert kisdede csendes, egészséges és így kevesebb nyughatatlanságot csinál az anyjának. Szüntelen alszik, – vagy szopik, 's ez a' két munkája a' vegetatiónak meg is tesszik rajta; olyan a' gyermek mint a' gömböc. (...) elképzelheted, milyen lesz örömöm, ha majd esztendő mulva a' gyermeket elhunyt nénye' maradványaival czipfrázom-fel. Azt fogom hinni, hogy Phigie van vissza adva szerelmünknek” (KazLev V., 1210., 264.).

¹⁹ KazLev V., 1199., 237.

²⁰ PEml, 222.

²¹ KazLev III., 812., 424.

²² KazLev III., 815., 429.

„Én Sophiet tegnap Szilváásra kísértem által. Ottan fog Gróf Vandernothenénál és testvéreinél a' B. Splényi Kisasszonyoknál addig múlatni, míg a' gyermek a' csecset egészen elfelejti. Édes barátom, az atyai érzések szent érzések. A' mint tegnap haza értem, 's láttam a' gyermek nyugtalanságát, 's sírását, jajgatását hallottam, hallottam a' sok Mamman-kiáltásait, azt képzeltem-el, hogy mint volna nekem, ha Sophie meg talált volna halni 's a' gyermek árván maradt volna. Ez a' gondolat egészen elfogott, 's nem szükség mondanom az Urnak, mint töltöttem az egész éjtszakát.”²³

A történet *Levelezés- és Pályám emlékezete*-béli változata is telítve van az érzékenység jelölőivel: sírás, jajkiáltások, az anya és feleség távollétének fájdalma és az elképzelt veszteség okozta szomorúság különösen lehangoló képet festenek, öntudatlanul előkészítve a gyermek haláláról szóló későbbi szövegrészeket.

Bár Kazinczy a halálesetről sokakat tájékoztatott, a halott test látványának részletesebb leírásával csak Fizsi halála után húsz nappal találkozhatunk a levelezésben, egy Cserey Farkasnak írott levélben:

„Bementem a' gyermekhez. Ki volt nyújtóztatva, elhintve virággal, 's a' menyasszonyi párta a' fején. Homlokának tündöklő fejjérsége már sárgulni kezdett, a' szép, egyenes lineájú, magas szőke-barna színű szemöldök és a' leghosszabb, legsűrűbb, legfeketébb pilla, még élt; meg volt még orra is való formájában, egyedül a' legszebb metszésű száj, a' mellyet gyermeknél látni lehetett, mozdult-ki állásából, mert mellye feltolta az állát, 's úgy tetszett mintha mosolygana. Ez nékem ezt kiáltá: Ne sírj, Atyám.; nem szenvedek többé! Leborultam a' gyermekekre, megfogadtam néma intését, sírás nélkül nyomtam a' hármas szent csókot homlokára 's megáldottam, 's megköszöntem az Istennek, hogy néki atyjává engemet tett. – Bementem a' vendégekhez, hol Sophie nem sírt, de pihegett; Sophienak megcsókoltam a' kezét; ő pedig némán vetette magát karjaim közzé. Mondtam neki, hogy a' gyermeket itt temettetem, és hogy a' Püspöknek írok, hogy avattasson-fel egy általam arra kimutatandó helyet. Vondernothené és Catón ellenkeztek, hogy az sebeimet fel fogja tépdelni, 's én olly hevüléssel, mellyet most szégyenlenék ha szégyenlenem kellene, a' mit magamon kívül tettem, azt feleltem, hogy azt magamtól elvételni nem ha-

²³ KazLev IV., 929., 169.; a történetet a PEml-ben is megtaláljuk: „28d. Phigie elvlasztatik a' mellytől. Sophieval reggel Szilvássa. [...] Estve felé Sophiet elhagyom, 's haza hozom Susiet. Phigie egész nap igen jól viselte magát. De estve felé el kezdé jajgatni, 's szívszakadva kiáltozta a' Mammánt. Igen sokára aludt-el. A' Gróf nem láthatta szenvedését 's az udvarra ment-le sétálni kínjában. Vacsoránál ültünk midőn felébrede. A' Gróf megparancsolta, hogy a' gyermeket hozzák-ki 's ültessék mellénk. Általellenben ült velem. Egészen elfogott a' gondolat, hogy ha Sophie nem távol hanem a' sírban volna, 's így jajgatná Fizsi, mit fognék érezni. Könnym lopva hullott-le szememből” (PEml, 226.).

gyom. Azonnal írtam a' Sógornak, 's kértem, hogy leveletem a' Püspöknek adja-meg. Negyvennyolcz óra múlva vettem a' Püspök' válaszát 's a' Sógornak azt az izenetét, hogy maga is mingyárt érkezni fog [...] – Még jelen voltak a' Splényiek, 's én lementem a' kertbe, 's elholt lélekkel, eltompulva, érzés és gondolat nélkül fel 's alá bujkáltam a' fák közt. A' Splényiek elmentek, 's Sophie felkeresett. Nem sírt. De hangját alig lehetett érteni. Jer, édes barátném, mondám neki a' Cserei fajhoz; a' gyászfűz a' gyermek feje mellett fog állani. Ki hitte volna mikor ő azt nekem adta, hogy ezt a' szolgálatot fogja tenni nálunk! – Elmentünk, 's – képzeld! – a' fa' növésének vége hanyatlani kezdett, pedig tegnap még épen volt. Azolta tökéletesen kiszáradt; vastag fájával és a' platanussal együtt. [...] 21dben a' Napám korán reggel bé fogatott, a' kocsit az útszán megállította, 's a' Pólalót egy leánycseléddel felültette 's vélek a' testet elindította. Eggy fertály múlva nékem adtak hírt, bementem Sophiehoz, szó és sírás nélkül megöleltem, 's mentem. A' Plébánussal megelőztem a' testet hozó kocsit, 's míg az ide ért, a' sír alkalmasint készen állott. A' Plebánus harang és énekszó nélkül vitte véghez a' ceremóniát; én sírás nélkül néztem azt; még eggyyszer felbontottam a' koporsót, ismét megcsókolám a' gyermek homlokát, 's ölbe vettem, 's kiindultam vele. A' sír csak 60 ölnyire van ablakomtól. Legalább hamvait bírom, látom mindennap, és az azt hiteti velem, hogy a' gyermek még enyém.”²⁴

Iphigenia halott testéről írva a gyermek szépségének mértéktelen magasztalása az egyetlen részlet, amely a felfokozottságot expliciten megjeleníti. A test látványa nem félelemkeltő, a korban természetes tapasztalat, az élő kapcsolata a halállal bensőséges és közeli (Aries 1987: 353–399). A menyasszonyként megjelenített Fizi mosolyával is azt üzeni apjának, hogy legyen mértékletes. Az egész elbeszélésre a visszafogottság, illetve a teátrális megnyilvánulások mellőzése jellemző. Lassan és tiszta fejjel veszi végig a történeteket és a látottakat. Kazinczy beszámolója szerint még Sophie sem sír, csak piheg, maga pedig szégyenkezve emlékszik vissza arra, hogy a kelletténél hevesebben jelentette ki: a gyermek maradványait közelében kívánja tartani, felvetve ezzel élők és halottak világának elválasztásának a problémáját. Ha ugyanis a halott test nem vált léteret – pontosabban léteret nemlét-térre –, az felbontja az élők területének rendjét (Machó 1988: 83). Kazinczy úgy jár el, hogy bár közel magukhoz, mégis jól elkülöníthető, rövid sétátávra levő helyre temetteti a gyermeket, megőrizve ezzel az egyensúlyt élők és holtak tereinek rendjében.

Bár szabadkozásában önkívületi állapotra utal, további cselekvései nem mu-

²⁴ KazLev IV., 989., 306.

tatnak az őrjöngő gyász jeleiből semmit. Önkívülete szelíd megnyilvánulásának talán túlzott nyugalma és fegyelme tekinthető, mely szintén egyfajta válasz az őt ért sokkhatásra. Kertben való bolyongásának említése is ehhez a csendben és méltósággal szenvedő apaképhez tesz hozzá. A gyermek halála és a fa elsorvadása közötti párhuzam mindazonáltal hordoz magában némi teatralitást. A fából, amely pusztán kedves ajándék volt, *gyászfűz* lesz, az elmúlás jelölője és elszenvédője. Kazinczy írja, „a’ fa’ növéseinek vége hanyatlani kezdett, pedig tegnap még épen volt”, akárcsak Iphigenia; a fáról szólva hangot ad gyermeke hirtelen halála okozta megrendülésének. A fa mint gazdag jelkép magában hordozza az életfával, a föld és ég, élet és halál összekötésével kapcsolatos tartalmakat, így különösen kifejezővé válik a hasonlat.

A gyermek eltemetésében aktívan részt kíván venni, maga viszi a sírhoz. A temetési ceremónia elbeszélése során figyelme a gyermek koporsójáról folyamatosan visszaugrik saját magára, mintha a szertartáson csak ő, a gyermek koporsója és a pap lenne jelen, utóbbi is hangsúlytalanul, csendesen. Sophie jelenlétéről, testi jeleiről ekkor már nem tudunk meg semmit, nem említi például, hogy vigasztalna feleségét, vagy hogy az az ő vállára borulna, Kazinczy csak Fizsi halott testével érintkezik egy búcsúcsók erejéig, aztán pedig koporsóját veszi kézbe, hogy a temetés helyére vigye. Mint az antik tragédiák egy alakját rajzolja meg magát a sír mellett. A ceremónia némasága ellenpontozza az elbeszélhetlenség tragikumát. Három hónappal Fizsi halála után így ír róla:

„Harmadik holnapja, édes barátom, hogy Fizsi megszűnt lenni: még csak harmadik holnapja, ’s az idő már is fátyolt von némelly kedves emlékezetekre! Sokszor valamelly megmagyarázhatatlan kétség száll meg, ha az a szép gyermek enyém volt e igazán, míg más szempillantásban viszont elevenebben ébred-fel egyszerű örömeim’ emlékezete ’s szívembe tört üt. Nem keresem én a’ szenvedés kényes édességét, nem tapadtam makacsul a’ bánatba, de érzem mit vesztettem, ’s természetes dolognak nézem, hogy bánkódjam. Mit használhat a’ természet’ sugallásával ellenkezni? Csak azon illő törekednem, hogy magamat a’ bánat által öszve ne tiportassam, ’s azon törekedem is. Azonban a’ gyermek emlékezete örökké fog élni szívemben; azt sem az idő, sem az a’ szerencsés poltolék, mellyet a’ Sophie kebeléből már reményleni kezdek, nem fogja soha eloltani. Bizony háládatlanság a’ megholtakat úgy nézni mint a’ kik szeretünknek tárgyai nem lehetnek.”²⁵

A három hónapi idő távlatából visszatekintve az emlékek fakulásának fájdalma és az elmúltak álomszerűsége tematizálódik a levélben. Kazinczy saját, tudatos gyászáról is ír, mellyel mintegy megtiszteli a szerencsét, hogy apja lehetett az álta-

²⁵ KazLev IV., 1027., 386.

la oly sokszor kiválóként emlegetett gyermeknek, a mértéken felül való gyászt ebben a szövegben is elveti, magát visszatartja tőle. Saját fájdalma helyébe az emlékezést próbálja helyezni, számtalan levélben idézi fel újra és újra a gyermekkel kapcsolatos legkedvesebb történeteket, szépségét, egyedülállóságát. Helyzetét az is megkönnyíti, hogy következő utódban reménykedhet, aki enyhíti fájdalmát.²⁶

5.3. Nyelv és ízlés

Dolgozatom nevelésről szóló szakaszában idéztem Kazinczy tézisszerű reflexióját a gyermek általános neveléséről.²⁷ Már ebben a szövegben nagyon hangsúlyossá válik a nyelv és ízlés kérdése, mely a továbbiakban is alapvető téma lesz a gyermekkel kapcsolatban:

„Fizsi még csak negyed napos gyermek volt, 's Sophie reggel magához szállít: Kazinczy, monda, halld csak, mit álmodtam. A' lyányod már járt, már beszélt. Kértem tőle: Szeretsz engem? 's azt felelte (tudniillik a' gyermek az anyjának): Szeretem mamácskát. 's nevedd a' boldog atyát 's nyelve' bohó szeretőjét; tudakoztam Sophiet, melly nyelven mondta azt Fizsi; 's képzel: Magyarúl!”²⁸

„Ma közelítvén az ágyához, beszél, hogy mit álmodott: Gyermeké már sétált vele. »Szeretsz engem?« kérdé Izsitől. »Szeretem Mamácskát!« felele a' gyermek. »Fogsz tanulni?« – »Fogok Mamácskám!« Sirtam, nevettem. – Álmában magyarul beszélt vele.”²⁹

Sophie álma a jövőbe tekintés lehetőségét mutatja fel, a megálmodott jövő pedig az apa vágyai szerint való. Mindkét részletben látszik, hogy Kazinczy számára nem is igazán az elhangzottak tartalma válik lényegessé, sőt nem is maga a megszólalás ténye, hanem a közlés nyelve kápráztatja el, hiszen az összhangban van tervével, miszerint Fizsi először a magyar nyelvet sajátítja majd el.³⁰ Az epizódot mint valamiféle szerencsés jóslatot, több levelében is megírja. A Szentgyörgyi Józsefnek küldött levélváltozatban és a *Pályám emlékezetében* Sophie arról is tudakozódik gyermekétől, hogy fog-e tanulni, amire ő igenlő választ ad, ezzel mintegy alávetve magát Kazinczy nevelési elképzeléseinek.³¹ A levél szövegében Kazinczy szinte gyermeki örömmel fogadja, hogy minden a terv szerint alakul. Apa-identitása és a magyar nyelvet szerető énje fonódik össze a boldog pillanatban, és erre maga is reflektál. Fizsi első „szava” aztán – apja legnagyobb

²⁶ Későbbi levelekből kiderül, hogy ezzel a magzattal Sophie elvetélt.

²⁷ KazLev IV., 913., 133–134.

²⁸ KazLev IV., 815., 429.

²⁹ PEml, 211.

³⁰ KazLev IV., 913., 133–134.

³¹ KazLev IV., 812., 424.

öröme – valóban magyar volt:

„A’ lyányomnak két foga van, és 3d. Apr. az én jelenlétemben ejtette-ki az első szó hangzású, de maga által nem értett szót. Atya, atya, ezt kezdé rebegni. Képzeled örömet, hogy az én nevezetemet mondta-ki legelébb, és hogy magyar szót monda legelébb. Azután még egynehány napig mindég mondta. Most azt elfelejtván, egyéb hangokat ejt.”³²

„Ma estve Phigie az anyja ölében ült, ’s az anyja velem együtt mélyen elhallgatott. A’ gyermek rég olta törtet már holmi hango-
kat. Atyja! Atyja! mondta most sok ízben egymás után. Feleszméltem, ’s örömmel hallgatám meg a’ hangot, ha nem csal e meg az öröm. Nem csala-meg; Phigie egynehány napig nem mondott egyebet. Az én nevezetemet mondta, és magyarul!”³³

Az apa öröme határtalan, a gyermek első szava magyar, és ráadásul az ő személyéhez kapcsolódik. Apai elragadtatása ellenére később pontosít, finomít: kiemeli egyrészt, hogy csak *szó hangzású* volt, amit hallott, másrészt pedig hogy a gyermek annak, amit kimondott, jelentését még nem érti. Sárközy Istvánnak írott levelében ezt egyértelműsíti is:

„Tudom én, hogy a’ gyermek nem értette a’ hang jelentését: de szívem gyönyörködve hallá azt így is.”³⁴

Mikor Kazinczyt elszólítják otthonról feladatai, Sophie akkor is ügyel rá, hogy az egymástól távol töltött idő ne idegenítse el Fizsit apjától:

„[...] az anyja az én vászonra olajjal festett képeket, mely addig öszve gömbörcgetve állott, 11. Novembr. [...] felakasztotta a’ falra, hogy a’ gyermek tanulja ismerni távollévő atyját, ’a mikor a’ gyermek szeme a’ képen függött, ő mindég ezt súgta a’ fülébe: Papa! Papa! így írja ezt Sophie azon levelében, mely az alatt ért Semlyénbe, míg én Kázmérba útaték. – ’s mondja osztán az ember, hogy nem boldogság férjnek lenni ’s atyának!”³⁵

Az apát ábrázoló portré és az idealizált apakép összekapcsolódása izgalmas játékot teremt meg. A festményt nézve ugyanis a kis Fizsi apja egy idealizált képére tekint, melynek a hús-vér apával való azonosság illúzióját az anya suttogása teremti meg. Sophie gyermeke elé tehát egy (képzőművészeti) megkonstruált képet állít az igazi apa jelölőjeként, a rá való emlékeztetés céljából.

A képeknek és egyéb műalkotásoknak Fizsi rövid életében – s azután is – fontos szerepük van, nem csupán emlékeztető feladatot látnak el: rajtuk keresztül véli Kazinczy megtapasztalni leánya formálódó esztétikai érzékét, rajtuk keresztül kí-

³² KazLev IV., 907., 122.

³³ PEml, 218.

³⁴ KazLev IV., 909., 128.

³⁵ KazLev IV., 848., 488.

vánja átadni, amit Winckelmann az antik műalkotásokkal kapcsolatban fogalmazott meg: a helyes látás művészetét (Kocziszky 1995: 641). Fizsi képek iránti vonzalmának első kifejeződését egy fogzás miatti gyengélkedés idején véli felfedezni:

„Az én leányom tíz nap olta olly rosszul volt, 's ötet ma úgy elfogva leltem, hogy csak úgy vethetsz kínjaimra, ha örömeimre emlékezel. Négy foga jó egyszerre. A' kis ártatlan! Minap egy este sokáig elholt lélekkel hallgattam bárányi sírását, 's a' fájdalom egyszerre tágulván kimeresztette a' kis úját a' falon függő képre, 's ezt kiáltotta: *bavá, bavá, tatt'n*. Ez az ő nyelvén annyit tesz, mint óh mi szép! 's sorba vitette magát az egyik képtől a' másikig, 's mindenikre rá meresztette az úját és bavát mondott nekik.”³⁶

Nem késik megtoldani a történeteket egy anekdotával, amely azt támasztja alá, hogy az apa személyisége mintegy beleíródik a gyermekbe, az utód pedig apja szenvedélyét szükségszerűen örökli, magában hordozza.

„Generális Orczy juta eszembe. Egy Kőműves sokáig nem vala ott-hon 's a' felesége még is szült. A' Kőműves megvakarta a' füle tövét, de elég esze volt feleségét nem prostituálni. Azonban nagyon vágyott tudni, ki lehet a' sógora. Esztendő volt a' gyermek, és még sem tudhatta meg a' szegény ember. Gyanúja egy Papra és egy Katonára esett. Előhívja a' dajkát a' gyerekekkel, s ennek egy vakoló kanalat, egy könyvet és egy kardot tett elébe. A' gyermek a' könyvhöz kapott. Hah! kiálta az Architectus; a' Pap az Atyád! – Édes barátom, Phigie az én passziómmal bír, kép és könyv minden öröme. Jó jel!”³⁷

Az ízlés mint közösségi és metafizikai megalapozottságú fogalom (Debrezeni 2009: 115) Kazinczy egész életművén végigvonul, világnézetének egyik alapvetése. A fenti jelenet azért is fontos, mert Fizsi ízlésének kezdetleges megnyilvánulásáról szól, benne a gyermek festményekhez való viszonyát határozza meg. Egyrészt az esztétikus képtárgy okozta élvezet elfeledteti a fizikai fájdalmat, egyfajta gyógyító-nyugtató, terápiás erőt tulajdoníthat ezzel Kazinczy a képeknek; ez a szempont különösen izgalmas, összevetve a művészetterápia különféle formáinak kortárs divatjával. Arra is gondolhatunk persze, hogy a képtárgy egyszerűen csak eltereli a nyugós gyermek figyelmét fájdalomairól. Másrészt a „*bavá, bavá, tatt'n*”-halandzsának értelmet az apai hatalom ad, ez az értelemadás pedig irányított és spekulatív, nem önmagáért való, célja a gyermeki esztétikai érzék meglétének alátámasztása.

Ebből a levélből az nem derül ki egyértelműen, hogy ezeket a szavakat használta-e már korábban Fizsi, és ha igen, milyen kontextusban hangzottak el, de a határozott jelentéstulajdonítás miatt vélhetjük úgy, hogy Fizsi korábban is adott

³⁶ KazLev IV., 969., 260.

³⁷ Uo.

már hasonló hangokat valamilyen – esztétikus – tárgy láttán apja jelenlétében. Egy későbbi, a gyermek halála utáni levél azonban leveszi vállunkról a találgatás terhét, a *bavá* szavacskát úgy említi, mint Fizsi által gyakran használt jelzót:

„A’ gyermek ezt a’ képet mindég csecs’ kiáltással mutogatta, melly az ő gyermeki nyelvében annyi vala, valamint a’ báva is, — mint szép. Elhányta csörgettyűjét ’s bábjait, ’s kinyitott újjal mutatott a’ falon függő olajos festésekre, ’s illykor mindég báva ’s csecs vala szava, ’s rázogatta kisdéd fejét [...]”³⁸

5.4. Halálesztétika

Kazinczy Iphigénia 1806. augusztus 18- án, kevéssel első születésnapja után halt meg. A tragédia okozta gyász és elkeseredettség Kazinczy verseiben,³⁹ önéletrajzában és levelezésében egyaránt tematizálódik (Bódi 2014: 806). Gyermeke halálát legelőször Cserey Farkasnak írja meg:

„Öszve, öszve vagyok rontva! Csak még egy csapást, csak egytet még, ’s végig lesz szenvedve szenvedésem. Oh barátom, hadd sírjam-ki magamat karjaid között, hadd panaszoljam-el néked is, mi ért: Phigie nincs többé! Egy gyilkos hurut ’s az azzal együtt járó hideg-lélés, ’s másod rendbeli fogainak ütközések eloltották epheméra-életét. – Nem, Édesem, nem vétkes békétlenség az, a’ mi én-belőlem sír. Érzem vesztésem’ becsét. Háládatlan a’ Gondviselés eránt, a’ ki illy adomány’ elvesztét mély kesergés nélkül keseregheti. Ügy jártam mint Niobe. Kevélykedtem a’ gyermekben, ’s egy bosszús Isten nékem szegezte minden nyilait. Pusztá előttem ismét a’ világ! el van oltva az a’ remény, hogy ha én sírba szálllok, lesz valaki, a’ ki Sophiet az én szent szeretetemre, barátságomra, hűségemre ’s háládatos tiszteletemre emlékeztethesse.”⁴⁰

A halott test és a temetési szertartás leírásakor tapasztalt visszafogottság ebből a levélből hiányzik. Hangvétele szenvedélyes, érzelmekkel teli, a reménytelen szomorúságot tematizálja. Itt is mitologikus, antik alakként jeleníti meg önmagát, a gyermek elvesztését pedig isteni büntetésként, sorstragédiaként értelmezi, benne saját felelősségét keresi. A halott gyermeket felesége iránti szeretetének – feladatát betölteni már képtelen – jelölőjeként is értelmezi. A halálhírré vigasztaló, résztvevő leveleket fogad, ám deklarálja vigasztalhatatlanságát:

„Tudom én mit mond Epiktét, Seneca, és azok az érzéketlen Vigasztal-

³⁸ KazLev IV., 978., 276.

³⁹ V. ö. Bartók Péter Szilveszter 2006. Kép és szöveg Kazinczy Ferenc poétikájában. In: *Szkholion*, 2006/2.; Csanádi-Bognár Szilvia, 2008. Kazinczy Ferenc és a magyar művészettörténeti nyelv. In: *Ars Hungarica*, 2008/1–2.

⁴⁰ KazLev IV., 978., 275.

lók, a' kik, hogy valamit mondjanak, a' Bibliából hordanak elő holmit az emberiség' legszentebb érzéseinek elfojtására. Mintha az háládatlan nem volna a' Gondviselés eránt, a' ki annak legbecsesbb adományát könnyű szívvel látja veszni! – Hadd ömöljön-ki a' természet' ösztöne, hadd érezzem hogy ember vagyok, 's atya voltam! hadd érezzem, a' mit nem megvakult szemmel hittem, hanem a' mit mind azok vallanak, a' kik a' gyermeket látták, ismerték, a' mit még az Anyák is mondanak, hogy az volt a' legszebb, legegéségesebb, legépebb gyermek, a' kit valaha láttak! – 's illy vesztéséget szenvedjek én csendesen? Oh a' nyomorultak!”⁴¹

6. Emlékállítás

A Fizsi halálát követő időszakban Kazinczy folyamatosan az emlékidézéssel és az emlékek elrendezésével foglalatoskodik. Szinte minden levele elején vagy végén – bármilyen témában is írjon a címzettnek – megemlíti, mennyire szenved lánya halálától. Ferenczi Lajosnak ezt írja augusztus 31-én:

„Aug. 18d. aludt el örökre a' legegéségesebb, legépebb és minden látójinak egy szájju bizonyítások szerint legszebb phisyonomiájú gyermek esztendő's és tíz napos korában. Orvosa ölte meg, az Ipám-nak protestatióji ellen az oltvar elakadása miatt beteg gyermeknek mindég hevítő szereket adván.”⁴²

Míg korábban gyilkos hurutról⁴³ beszélt, itt már az orvos személyét teszi felelőssé Fizsi haláláért, elkeseredettségében bűnösöket keres. A lány alakjának idealizálása csak még fájdalmasabbá teszi a vesztéséget. A letargikus hang akkor tűnik el, és válik szinte izgatottá, mikor Kazinczy előáll Iphigenia síremlékének tervével, és ezzel egyidőben a sírverssel is, melyet igen sikerültnek talál. A síremléktervben megmutatkozó emlékéllítási gesztus, az emlékéllítés kontextusai, a síremlék mint tárgy és Kazinczy művészeteszményének összefonódása teszi komplexszé az ügyet. Kazinczy Csereynek a sírkő tervéről hosszú és részletes levelet ír, fontosabb részeit idézem:

„Ámbár sok mondani valóm van, hagyj e' cikkelynél maradnom, Iphigenének is sírköve lesz! Halld kérlek, és engedd, hadd magyarázzak holmit, igen messze kezdvén a' magyarázatot. A' Görögök nem szenvedhettek semmi kedvetlent; ök még a' rútat is szépben adták elő. Sarcophagusaikon tánczó Geniusok láttattak. Nem egy Csontváz kaszálta-el nálok az életet — az efféle iszonyúságokat

⁴¹ KazLev IV., 985., 289.

⁴² KazLev IV., 982., 285.

⁴³ KazLev IV., 978., 276.

csak a' keresztyén Művészek tudták kigondolni — hanem Ámor maga egy megfáradt szép Ifjú, eltikkadt egyik lábszárát pihentetve, reá könyöklött a' visszára fordított fáklýára, 's szunnyadni látszott, vagy: A' még gyermek Ámor megragad egy szép leány gyermeket, 's ajakára nyomván szent csókját, azt a' maga mátkájának eljegyzí. Görögül mind a' lélek (a' mit itt a' leány jegyez), mind a' Lepe Psychének hívatatván, ezt a' mennyei Jegyest Psychének nevezték-el és Lepeszárnyakat adtak neki.

Mondtam talán, hogy Phigie minden festések felett egy Guido Reni Amórát szerette, melly enyém, de most Kázmérban falon függ. A' kép 3 lábnyi vászonra van festve és Copiája a' Bécsi Belvederben tartottnak. Ezt a' gyermek örömében majd bava, majd cseccs nevezetekkel köszöntgette. Szepesi útam alatt magam ültem a' szekérben 's ezeket forgattam. Akkor támada ezen Epigrammám.

IPHIGENIA.

K. F.nek és Gr. T. S. A.nak gyönyörúségek, egyyetlen örömök.

Szül. N. Kázmért!, 1805. Aug. 8. d.

megholt ugyan ott, 1806. Aug. 18d.

Téged nyájas Anyád' karjáról Amor ölelt-el,
's égő csókjai közt, szép Phigie, Psyche levél.
Most az Olympus' örömtájékai fognak-el immár
isteni szép Jegyessed' isteni szép Jegyését.
Jaj, de Szüléidnek szívek mély gyászba merüle,

Ah, pillants szerelemmel alá, 's mondd: Él Phigie, 's téged Kedves Atyám, 's téged nyájas anyácska, szeret.

[...]

Édes barátom, az Anthológiának egyyetlen egy Felyűlírása sincs, a' mi az én lelkemet úgy megtudta volna hatni, mint az a' harmadik distichon, a' mellyel Göthe írt a' vízbe veszett Braunschweigi Leopoldra. Miolta legelébb olvastam azt. könyv nélkül tudom, és minél többet elmélkedtem rajta, annál szebbnek leltem. [...] íme az én Kedves Fizsim' Epigrammája ennek skizzén készült. Az Aesthetica munkákban gyakorlott szem ki fogja találni, miben áll az imitatio. Az enyém közt és a' Götheé közt az a' külömbség, a' melly külömbség egy szeretetre méltó kised és egy emberiség Bajnokja között va-

gyon. Et vestigia semper adóra! Munkámmal igen meg vagyok elégedve, melly dicsekedés nélkül legyen mondva, nálam ritka eset. Egy piedestált fogok állítani a' gyermek feje felibe, de úgy, hogy a' sír és a' kő közt egy útacská csavaroghasson-el. A' piedestál' homloklapján az ide tett szók fognak márványba vésettetni. A' piedestálra pedig vagy a' Psyche Statuája, (Canova után a' Miller-Dehm Cabinetjéből,) vagy az Amor és Psyche egymást meg ölelő groupja (Görög régiség, 's 59 hüvelyk a' magassága) fog állani. Ma írtam egy barátnémnak Bécsbe, hogy tudja meg Delimtól, ha a' Canova Psychejének megkaphatom e az Öntevényét- (Abguss.) A' Görög Művész groupját megszerezhetem; 30 tallér Rostnál Leipziban.”⁴⁴

Levelében Kazinczy elsőként az antik és a keresztény halálábrázolás eltérő hagyományairól beszél. A kereszténység, mondhatni, fantáziátlan és rút kaszásával szemben felmutatja az antik halálábrázolás kifinomultságát, költőiségét, az esztétikus halálábrázolás lehetőségét az elborzadást és rémületet keltő helyett. Kifejezőmódjával, szóhasználatával állást is foglal az antik halál-elgondolás mellett, amely „a rútat is szépen adja elő”.

Az Iphigeniának való emlékkállítás szándéka nemcsak abból a szempontból vizsgálható, hogy a 18–19. század halálról és emlékezésről alkotott elképzeléseivel egybevág. A szobor, a sírfelirat és Fizsi halott teste lépnek párbeszédre az emlékkallító gesztus által. A szoborban élet és halál kapcsolódik össze a szobrászat mint művészet paradoxona (Kocziszky 1995: 655) által. A szobor az életet, és ezáltal a végtelent ábrázolja, ám az ábrázolás módja, a kimerevítés magában hordozza a végeességet – a végtelen és a véges egymásba dolgozása tehát élet és halál összeolvadását jelenti, ez az összeolvadás pedig telítve van az ellenpontok keveredése okozta feszültséggel. A szobrászat önreflexiója így olyan művekben valósulhat meg, amelyek a halál pillanatát tematizálják; a szobrok itt saját magukat ábrázolják és mutatják be (Kocziszky 1995: 655). Ilyen szobrok például a Laokoón-csoport és a Niobida-csoport⁴⁵. Utóbbi a „legmagasabb rendű szépséget a halálban ábrázolja, és [...] úgy mutatja be, mint amit a halandó a halálban nyer el” (Schelling 1991: 317).

Az Amor és Psyché történetét ábrázoló szobor a Psyché halála előtti pillanatot örökíti meg (Pál 1988: 117), így szintén a halált tematizáló szobrok közé sorolható. A történet finomítja a halált: Psyché álomba zuhan, és végül Jupiter Istenné emeli, a halál az ő esetében tehát az örökléthez vezető utat jelenti. Ez a halálkép, és az, hogy epigrammájában Kazinczy megszólaltatja a halott Fizsit, arra szól, hogy a gyászoló apa könnyebben vethessen számot a halál tényével, a

⁴⁴ KazLev IV., 1000., 325.

⁴⁵ Gyászában Kazinczy magát éppen Niobéhoz hasonlítja: „Kevély voltam a' szép gyermekben mint Niobe, 's az Istenek' nyilai engem is megsebzettek” (KazLev IV., 976., 273.).

történetekre ne mint az elmúlás véglegességére, hanem mint a halandók számára elérhetetlen szépséghez való eljutásra gondolhasson. A szobor kiválasztását Cse-reynek azzal magyarázza, hogy Iphigenia kedvenc festménye Guido Reni *Ámora* volt. Fízst Psychével azonosítva Kazinczy koncepciózusan folytatja a gyermek eszményítését annak halálában is.

7. Összefoglalás

Dolgozatomban azt kívántam bemutatni, hogy Kazinczy esetében a művészettel átítatott élet szó szerint értendő: nem csak a klasszikus értelemben vett műalkotásokról való beszéd során vagy egyes nyelvek szépirodalmi és lírai teljesítőképességét taglalva, a tudós levelezésekben jelennek meg művészetelméleti, esztétikai kérdések. Ezek a mindennapok szintjén is jelen vannak, és a Kazinczy első gyermekéről írott szövegekben eredményesen kimutathatók. Művészté és eszményítő gyakorlattá válik a gyermek kezdetleges jelzéseinek megértése, nevelésének módszertana, és gyakorlatilag minden, ami Iphigeniával kapcsolatos. Autobiografikus szövegeinek megalkotásakor tehát Kazinczy lényegében ugyanúgy jár el, mint a szigorúan vett műalkotások esetén: nem csupán narratív identitások sorát képi meg leveleiben és naplóbejegyzéseiben, de hétköznapjainak és magánélete tereinél vonatkozásaihoz és elbeszéléséhez is esztétikai minőségeket rendel.

Irodalomjegyzék

- Philippe Aries 1987. A megszelídített halál. In: *Gyermek, család, halál*. (Ford.: Csákó Mihály–Szapor Judit.) Budapest, Gondolat Kiadó. 353–399.
- Bartók Péter Szilveszter 2006. Kép és szöveg Kazinczy Ferenc poétikájában. In: *Szkholon*, 2006/2. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK. 66–82.
- Bodrogi Ferenc Máté 2016. *Soráthajlás: Interdiszciplináris irodalmi tanulmányok*. Szombathely, Savaria University Press.
- Bódi Katalin 2014. Gólyafészek és angolkert: az Árkádia-per kontextusai Kazinczy folyóirat-közleményeiben és levelezésében. In: *Irodalomtudományi Közlemények*, 2014/6. Budapest, MTA. 802–831.
- Csanádi-Bognár Szilvia 2008. Kazinczy Ferenc és a magyar művészettörténeti nyelv. In: *Ars Hungarica*, 2008/1–2. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet. 93–178.
- Debreczeni Attila 2009. *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*. Budapest, Universitas Kiadó.
- Deáky Zita–Krász Lilla 2005. *Minden dolgok kezdete: a születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)*. Budapest, Századvég Pol. Isk. Alapítvány.

- Fórizs Gergely 2011. Eis to kreisson! A művészi idealizáció jelmondatának értelmezései Kazinczy körében. In: *Irodalomtörténet*, 2011/4. Budapest, ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Magyar Tudományos Akadémia. 451–474.
- Fried István 1984. Az „érzékeny” Kazinczy Ferenc. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1984/2. Budapest, MTA. 150–162.
- Fried István 1982. Kazinczy Ferenc neoklasszicista fordulata. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1982/3. Budapest, MTA. 263–274.
- Geertz, Clifford 1994. Elmosódott műfajok: A társadalmi gondolkodás átalakulása. In: Geertz, Clifford, *Az értelmezés hatalma: Antropológiai írások*. (Ford.: Andor Eszter.) Budapest, Századvég Pol. Isk. Alapítvány. 268–285.
- Gergey László 1992. A kassai gráciák reinkarnációja: Kazinczy nőideáljai. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1992/3. Budapest, MTA. 275–294.
- Gyapay László 2009. A műalkotások megítélésének szempontjai Kazinczynál. In: *A Szép és a Jó. Kazinczy és a művészetek. Kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2009. május 27. – 2010. február 28.* Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum. 15–24.
- Hász-Fehér Katalin 2003. Levélimrodalom és irodalomtörténet-írás. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2003/1. Budapest, MTA. 43–54.
- Jáki László 2009. A Kazinczyval foglalkozó fontosabb neveléstörténeti irodalom. *Könyv és nevelés*. 2009/4. http://epa.oszk.hu/01200/01245/00044/jl3_0904.htm.
- Kocziszky Éva 1995. Laokoón: Vita az antik művészetéről a XVII–XVIII. század fordulóján. In: *Holmi*, 1995/5. Budapest, Vörösmarty Társaság. 641–662.
- Lejeune, Philippe 2003. Az önéletíró paktum. In: Z. Varga Zoltán (szerk.): Lejeune, Philippe, *Önéletírás, élettörténet, napló (Válogatás Philippe Lejeune írásaiból)*. (Ford.: Bárdos Zsuzsanna–Gábor Lívია–Házás Nikoletta–Toókos Péter–Varga Róbert–Z. Varga Zoltán.) Budapest, L’Harmattan Kiadó. 17–46.
- Macho, Thomas H. 1998. A hiányzás botránya. In: Kamper, Dietmar–Wulf, Christoph (szerk.): *Antropológia az ember halála után*. (Ford.: Balogh István.) Budapest, József Műhely. 79–101.
- Mezei Márta 1994. *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Mészáros István 1982. A tankönyvíró Kazinczy. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1982/5–6. Budapest, MTA. 527–538.
- Orbán László 2014. A szövegváltozatok öröme: Kapcsolatépítési stratégiák a Kazinczy-levelezésben. In: Cziffra Mariann–Szilágyi Márton (szerk.): *Textológia – filológia – értelmezés: klasszikus magyar irodalom*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 93–115.
- Pál József 1988. *A neoklasszicizmus poétikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pukánszky Béla 2002. Gyermekeket tanító apák: Az apaszerep a 19. század pe-

- dagógiai irodalmában. *Iskolakultúra*, 2002/3. Budapest, Gondolat Kiadó. 5–14.
- Rousseau, Jean Jacques 1978. *Emil vagy a nevelésről*. (Ford.: Györy János.) Budapest, Tankönyvkiadó.
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 1991. *A művészet filozófiája*. (Ford.: Zoltai Dénes.) Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szabó Márton 2003. *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Szűcs Zoltán Gábor 2004. „Ad eum qui de tenebris protulit”: Kazinczy 1813-as Dayka-kiadásának helye Dayka értelmezéstörténetében. In: Szűcs Zoltán Gábor–Vaderna Gábor (szerk.): *Nympholeptusok: Test, kánon, nyelv és költőség problémái a 18–19. században*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 66–103.
- Váczy János 2012. *Kazinczy és kora*, I–II. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

A katonatiszti vívósport társadalmi reprezentációja és túlélése Békessy Béla életútján keresztül

A magyar vívás történetében ilyen vagy olyan formában minden fegyvernem a nemességhez és annak katonáskodó, fegyverforgató kultúrájához vezeti vissza önmagát. Van azonban egy olyan vívó szubkultúra, amely nem csupán a múltjaként tekint a huszárokra és a lovagokra, de hivatásos katonai szolgálatot teljesítve a jelenben folytatta és folytatja jelenleg is ősei munkásságát. Ez a katonavívó közösség sajátos belső normarendszerrel és egyedi, a tagok számára teljesen internalizált kulturális eszményekkel rendelkezik mindmáig, amely elsődlegesen a magyar kard eszméjéhez és vele a nagy vívó őshöz kötődik. Ahány katonai vívóközösség van az országban, annyiféle példakép és ikon létezik, amely meghatározza az adott egyesület identitását. Ezek a közösségek azonban mind egy helyről indultak ki, az 1800-as évek végének Budapestjéről.

Van azonban egy olyan debreceni katonatiszt, akinek a hírneve jócskán meghaladja a regionális ismertséget, és aki abszolút hivatkozási és viszonyítási alapja volt a Horthy-korban minden vívónak mind sportbéli, mind erkölcsi tartás terén. Ő nem volt más, mint Békessy Béla, Debrecen első olimpiai érmese. Nevét a városban iskola, utca, vívócentrum, sportcsarnok és emlékverseny is őrzi. Emléke kiállta a Rákosi- és Kádár-korok próbáját is.

Napjainkban, amikor a társadalom fokozatosan újra felfedezi az elvesztett 20. századot, egyre nagyobb figyelem jut a szocializmus során megsemmisült kulturális mintáknak. Ezzel együtt fokozatosan illeszkedik vissza a köztudatba az 1960-as évekig szokásban lévő club-szellem és vele a tematikus, egy-egy szubkultúra értékrendje köré szerveződő egyesületek visszatérése. Tanulmányomban Békessy Béla életútján keresztül mutatom be a katonatiszti vívósport társadalmi helyzetét, és a dualizmus korában, majd Békessy halálát követően a Békessy-mítosz keletkezését és fennmaradását veszem górcső alá.

Mindezekhez forrásaimat Békessy Béla tisztii anyakönyvi kivonata, bizonyítványai, a Békessy–Dalmy család számomra kutathatóvá tett hagyatéka, illetve a Dalmy család tagjaival készített mélyinterjúk képezték. Mindezt a debreceni Békessy Béla Vívó Club, illetve Tiszti Vívó Club fennmaradt levéltári anyagai, valamint helyi és országos sajtóforrások egészítették ki. A Horthy-kori forrásaim közül ki kell emelnem dr. Pósta Sándor visszaemlékezéseit és Filótás Ferenc írását, melyek a Testnevelés című folyóiratban jelentek meg, illetve a Ferenczy Pál vívómester lánya, Ferenczy Judit által átadott hagyatéki anyagot. A sporttörténeti háttérret Dávid Sándor és Kő András sporttörténeti műveiből, illetve dr. Fésüs László sporttörténeti kronológiáiból merítettem. Mindezek mellett felhasználtam Gyáni Gábor,

Kövér György és Ungváry Krisztián Horthy-korral foglalkozó munkáit, illetve az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára által kiadott Állambiztonság és olimpia című művet. Elsődleges célom az volt, hogy rekonstruáljam, miből és hogyan alakult ki, majd hogyan maradt fenn egy nem budapesti katonatiszt vívó kultikus emléke a helyi környezetében. Mindemellett igyekeztem rekonstruálni a vizsgált személy körüli társadalmi környezetet és ezzel a katonatiszti vívósport társadalmi és vívótársadalmon belüli pozícionálását is végrehajtani.

Békessy Béla ifjúkora

Békessy Béla 1875-ben született Debrecenben egy hatgyermekes család második fiaként. Apja, Békessy László a Magyar Királyi Felsőbb Gazdasági Tanintézet tanáraként dolgozott, anyja, Tamássy Berta a híres debreceni patikus, Tamássy Károly lánya volt. A család igen jó anyagi körülmények között élt a hozományul kapott, Péterfia utcai házban. A házasságuk vegyes házasság volt, az apa katolikusnak, míg az anya reformátusnak lett keresztelve, így a dualizmus korának szokásai szerint a fiúgyermeket katolikusnak, a lányokat reformátusnak keresztelték.¹

A család a városi elithez tartozott, mind a járási igazgatóként ténykedő nagypapa, mind a felsőoktatásban dolgozó apa révén igen komoly kapcsolatrendszerrel tudtak magukénak. A gyermekek ennek megfelelően figyelmes és széleskörű nevelésben részesültek, és noha katolikusok voltak, a fiúk mégis a Debreceni Református Kollégiumban tanulhattak. Békessy iskolai bizonyítványainak vizsgálata során megfigyelhető, hogy az eredményei csak ritkán múlták felül a középezt, és az idő előrehaladtával ez inkább az elégséges tartomány felé csúszott el a testnevelésnek megfelelő testgyakorlás kivételével, amelyből mindig jeles és jó jegyeket szerzett. Ilyen bizonyítvánnyal a kor viszonyai közt a továbbtanulás és a pályaválasztás lehetőségei igencsak beszűkültek.²

Egy törvényhatósági jogú város elitje számára a gyermekek pályaválasztása és az arra való ösztönzés sokban hasonlított a klasszikus magyar nemesség és az arisztokrácia mentalitására. A városi elit általában véve olyan pályákat igyekezett választani gyermekei számára, ahol a feudális alá-fölérendeltségi viszonyok, a tekintélytisztélet, a szolgálattétel, a parancsolás lehetősége még fennmaradt. Azoknak, akiknek a tanulmányi eredményei nem tették lehetővé a gazdasági, mérnöki vagy közigazgatással kapcsolatos tanulmányok folytatását, mindez a katonai pályát jelentette. Békessyt vélhetően ez motiválta, amikor 1890-ben 16 évesen jelentkezett a Ludovika Akadémia tényleges állománybeli tisztképző tanfolyamára.³

¹ Gyáni Gábor–Kövér György 1998. *Magyarország társadalomtörténete*. Budapest, Osiris Kiadó.

² Gyáni Gábor–Kövér György 1998. *Magyarország társadalomtörténete*. Budapest, Osiris Kiadó, illetve http://nagyaboru.blog.hu/2016/07/08/in_memoriam_bekessy_bela.

³ AKVI 18467. 224. doboz.

Ez a képzési típus az 1883. évi XXXIV. törvénycikk nyomán született meg, fő célja a jól képzett hadapródok nevelése volt. Minden évben 60, még nem katonaköteles korú fiataalt vettek fel, akiket elsősorban katonai ismeretekre oktattak, de a képzésben az általános műveltség is nagy súlyt kapott. 1895-ben sor került Békessy Béla tisztté avatására és a debreceni 2. huszárezredhez történő beosztására. A tiszti anyakönyvi kivonata kiemeli Békessy különös ügyességét többek között a vívásban, az úszásban, az evezésben és a lovaglásban is.⁴

Nehezen állapítható meg, hogy mikor került először vívófegyver Békessy Béla kezébe. A párbajozás kultúráját aktívan gyakorló Magyarországon minden olyan ember, aki az érettségit meghaladó műveltségi szinttel és makulátlan erkölcsi hírnévvel rendelkezett, egyben párbajképes is volt. Ennek szellemében minden rangos középoktatási intézményben folyt ilyen vagy olyan formában vívásoktatás. Debrecenben nem kisebb nevek oktattak, mint a francia gyökerekkel büszkélkedő Chappon Alajos, majd tanítványa, Vay Lajos. A vívómesterség a korban biztos megélhetést jelentett, így szép számmal érkeztek az országba az 1890-es években az odahaza ellehetetlenített olasz Radaelli-féle vívóiskola mesterei is.⁵

A vívásban ekkor az előre bemondott akciók bemutatására korlátozódó akadémiák jelentették a leglátványosabb rendezvényt. A saját tekintélyüket (és életüket) féltő mesterek ugyanis kerültek minden olyan összecsapást, ahol esetleg alulmaradhattak volna. Komoly nehézséget jelentett a versenyszervezésben az is, hogy a párbajozáskor használt széles, nehéz kardokkal, a bandázst helyettesítő vastag védőfelszerelésben, mozgás nélkül, egyenesen állva történő vívás meglehetősen életszerűtlen volt.⁶

Magyarországra sokan úgy tekintettek, mint a kardvívás hazájára. A lovagias ügyek korában minden olyan településen, ahol a sértődés lehetőségével járó állások megjelentek, a biztos vívótudás nem csupán relatív biztonságot, de egyben belépőt is jelentett azokba a társaságokba, ahol elvárás volt az érettségit meghaladó műveltségi színvonal. Mivel a párbajkódexek mindegyike egyértelműen leszögezte, hogy erkölcsileg a párbajozásra alkalmatlan személyekkel nem folytatható párbaj, a legtöbb magasabb társadalmi kör ezeket az elemeket egyszerűen kirekesztette magából. Az eltérő gondolkodású és értékrendű társadalmi csoportok a sértődések elkerülésére és a saját értékrendjük hirdetésére, ahol megtehették, létrehozták a saját egyleteiket, melyek a megnevezéstől függetlenül több sportág művelésével is foglalkoztak.⁷ Ezek az egyesületek döntően a városi polgárság középosztályából tevődtek össze, a korabeli arisztokrácia ugyanis elsősorban magánúton tanult

⁴ AKVI 18467. 224. doboz, illetve <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6112>.

⁵ Dávid Sándor 1989. *Arany évtizedek*. Budapest, Magyar vívósövetség. 21–22., 31.

⁶ Dávid Sándor 1989. *Arany évtizedek*. Budapest, Magyar vívósövetség. 23–24.

⁷ Dávid Sándor 1989. *Arany évtizedek*. Budapest, Magyar vívósövetség. 23–24, illetve <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/573.html>.

vívni. Egy sportegyesület elnöki széke azonban már sokkal vonzóbb volt a számukra. Mivel köreikben a grófi és a bárói címek közönségesnek számítottak, divat lett számukra klubelnök úrnak vagy egyletelnök úrnak címeztetni saját magukat. Ezért cserébe örömmel vállalták el az egyes sportegyesületek díszelnöki teendőit és szívesen képviselték választott egyesületüket a nyilvánosság előtt, nem beszélve a nekik nyújtott anyagi támogatásról.⁸

A milánói vívómesterképző vezetőjeként Giuseppe Radaelli az 1870-es években szakított az Európa-szerte divatos, egy helyben állásból történő párbajozásra alapozott vívással. Ez az igen csak ókonzervatív irányzat a hátrálást a feladás és a gyávaság jelének tekintette. A mozgáselmélet korabeli eredményeit felhasználva Radaelli megalkotta a modern kardvívás alapjait. Ebben az időben jelent meg a vívóállás, az előre-hátramozgás, a fless és vele a korábbinál jóval vékonyabb, itthoni rendszerben csak „könnyű olasz kardnak” nevezett vívókard.⁹

Tanítványai, mivel hazájukban nem találtak állást, a kardvívás európai fellegvárának számító Magyarország felé indultak. A magyar vívómesterek – köztük Keresztessy József, a Keresztessy-iskolának nevezett, mára teljesen eltűnt rendszer megalkotója is – eleinte kétkedéssel, majd teljes elutasítással fogadták az új olasz vívóiskolát, amelynek képviselőit nem hívták meg a honi akadémiákra sem. Több neves hazai vívó és vívómester, így Iványi Gyula és Halász Zsiga ugyanakkor a magyar és az olasz rendszer összeházasításáról jelentettek meg írásokat, és tanulmányutakat tettek a Radaelli-módszer szerint oktató olasz iskolákba.¹⁰

A magyar kard hegemoniájának megszületése

Az olasz rendszert a korábbinál jóval hatékonyabbnak és harcászati szempontból praktikusabbnak ítélő császári és királyi hadvezetés döntései alapján 1894 óta a bécsújhelyi vívómesterképzőben Luigi Barbasetti révén már az olasz rendszerben oktattak, így a Ludovika Akadémián tanulók feltehetően megismertek az új stílus elemeivel is. A magyar és az olasz iskola összecsapására 1896-ig, a millenniumi vívóversenyig azonban várni kellett. Erre a versenyre 140 vívó összesen 232 nevezést adott le (voltak, akik mind törben, mind pedig kardban elindultak, illetve külön kategóriát hirdettek az amatőröknek és a mestereknek is). A franciák képviselőjében Lucien Merignac mester indult el és győzött törben úgy, hogy a döntőben még tust sem kapott. Ez azonban keveseket érdekelt, mindenki a kardvívásra, mint az ősi magyar virtus csillogására figyelt.¹¹

A hagyományos magyar kardiskola legnagyobb amatőr reménysége Iványi

⁸ <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/564.html>.

⁹ Dávid Sándor 1989. *Arany évtizedek*. Budapest, Magyar vívósövetség. 23–24.

¹⁰ Kö András 2004. *Pengevilág*. Budapest, Magyar Vívó Szövetség. 21–28., illetve Dávid Sándor: *Arany évtizedek* vonatkozó részei.

¹¹ Dávid Sándor 1989. *Arany évtizedek*. Budapest, Magyar vívósövetség. 26–30.

Gyula volt; azon kevesek egyikének számított, aki nem volt rest elmenni Olaszországba és tanulmányozni az olasz stílust. Ellenfelétől több találatot is elvettek azzal a magyarázattal, hogy a magyar versenyző fegyvere lecsúszott a vékony olasz kardról. Ez azonban nem változtatott a tényen, hogy a legjobb magyar kardvívótól is csak egy második hely telt. Mögötte olaszok és Barbasetti bécsi tanítványai végeztek. A mesterek versenyében Italo Santelli úgy nyert, ahogyan szeretett volna.¹²

1896 után a magyar klubok tömegével kínáltak szerződéseket az olasz mestereknek. A hagyományos kardiskola képviselői ennek hatására vagy visszavonultak, vagy az olasz mesterekkel együtt dolgozva folytatták a munkájukat, így a 21 éves Békessy Béla egy olyan közegben sportolhatott, amelyből hiányzott az előző sportolói generáció és minden – a korábbi rendszerben esetleg létező – tekintély és predominancia. Ugyanakkor az ország leendő riválisai még nem bírtak semmilyen behozhatatlan helyzeti előnnyel, nem létezett semmilyen egységes versenyszabályzat vagy a versenyek befolyásolására képes nemzetközi sportszervezet.

A felavatása után Békessy Debrecenbe kerülve is folytatta a vívást, ahol Szigeti Benedek Sándor működtetett egy vívóklubot. Ennek a klubnak, ahogyan a Carlo di Palma által vezetett utódszervezetének is, a világháború minden anyaga elveszett, így nem tudni, Békessy tagja volt-e ennek az egyesületnek, és ha igen, milyen aktivitást fejtett ott ki.¹³

Békessy pályaképe folyamán megfigyelhető, hogy viselkedésében mindig szorosán tartotta magát a huszártisztekkel kapcsolatos sztereotip viselkedésformákhoz. Vélhetően élete legfőbb céljának a mintaszerű katonai szolgálatot tekinthette, mivel mind a szolgálatban, mind a szolgálaton kívül előírászerűen viselkedett, és a személyes jó híre felett még háború idején is féltékenyen őrködött.¹⁴

Békessy jellemzése alapján feltételezhető, hogy Debrecenben is rendszeresen gyakorló vívó volt. Időközben a debreceni 2. huszárezrednél tényleges hadnagyi állományba lépett, aminek feltétele volt a feddhetetlen erkölcsi hírnév. Clair Vilmos Magyar párbaj című könyve több olyan esetet említ precedensként, ahol a lovagiasság szabályainak meg nem felelő viselkedés miatt egy tiszt lemondott a rangjáról. A dandártiszti iskola elvégzése után az ezred vezetősége úgy döntött, hogy Békessy kiváló vívómester lenne, ezért átvezényelték a bécsújhelyi vívómesterképző katonai vívómester-tanfolyamára. Bécsújhelyen a vívás oktatása Barbasetti mester irányításával tisztán olasz stílusban folyt, így Békessy vívóképét ettől a pillanattól az olasz rendszer szabályai szerint vizsgáltam tovább.¹⁵

A tisztii anyakönyvi kivonat a továbbiakban átlagos katonai pályaképet tükröz egészen 1900-ig azzal a kiegészítéssel, hogy Békessy 1899-ben a magyar királyi 4.

¹² Kő András 2004. *Pengevilág*. Budapest, Magyar Vívó Szövetség. 26.

¹³ AKVI 18467. 224. doboz, illetve a Dalmy család beszámolóí.

¹⁴ AKVI 18467. 224. doboz.

¹⁵ AKVI 18467. 224. doboz, illetve Clair Vilmos 2002. *Magyar Párbaj*. Budapest, Osiris Kiadó.

honvéd-lovasdandár tiszti iskolájában vívótanárként is működött. Ezzel együtt új állomáshelyre, Vácra került a 6. honvédhuszár-ezredhez. Az 1900-as év Békessy életében sorsfordító jelentőségű, mivel ekkor első díjat nyert a debreceni vívóversenyen. Ugyanebben az évben egy budapesti hadseregi vívóversenyen is ezüstérmét szerzett. Mindez arra utal, hogy 1900-ban Békessy regionálisan jó, de országosan még nem kiemelkedő vívónak számított, mivel a korabeli versenyeken az ezüstérem nem a győztes, hanem a fegyveres vívást megelőző formaversenyeken jól, de nem kiválóan szereplő versenyzők jutalma volt. Ugyanebből az időszakból maradt fenn forrás evezősversenyen és lovasjátékon történő szerepléséről is.¹⁶

Vácra kerülvén Békessynek lehetősége nyílt a budapesti vívóklubokat látogatnia. A versenyeken a Magyar Atlétikai Club színeiben indult, amely Budapest egyik legnagyobb presztízzsel bíró, arisztokratikus mentalitású és a vívás világában óriási befolyással rendelkező egyesülete volt. Az Esterházy Miksa által alapított klub anyagi háttere lehetővé tette, hogy a millenniumi mesterverseny győztesét, Italo Santellit szerződtessék vívómesternek. Az óriási szaktudású, a magyar életé végéig csak törve beszélő, a budapesti közéletben rendkívül közkedvelt és kiváló pedagógusnak számító olasz mester 1945-ig minden olimpiai bajnok felkészítésében szerepet játszott, később Horthy Miklós is vett tőle vívásórákat.¹⁷

Ezzel egyidőben, miként az a korban szokásban volt, Békessy több termet is látogatott. Barátjával, Filótás Ferencsel rendszeresen vettek órákat a Ludovika Akadémián vívómesterként dolgozó Borsody Lászlónál, a következő 35 év megkerülhetetlen tudású katonai vívómesterénél. Borsody Bécsújhelyen tanult, katonás, a durvaságtól sem ódzkodó, ugyanakkor rendkívül taktikus személyisége szöges ellentéte volt a gyakran tréfálkozó, kedélyes, de tisztán technikát oktató Santellinek. Békessy a szolgálati idején kívül is „jó társaságban forgott”, ahogy az anyakönyv az arisztokratikus, tüntetően keresztény és makulátlan erkölcsű hírnevű MAC-ot jellemezte.¹⁸

1901 augusztusában rövid újsághír jelent meg, amelyben Békessy Béla, immáron főhadnagyként, egy dunai átkelési gyakorlatnál a sebes folyású folyóba beleesett huszárkáplárt próbált megmenteni, sikertelenül. Ez a fennmaradt cikk az első, amely Békessy Béla szolgálatban tanúsított kivételes magatartását és bátorságát dicséri. A jellemzései ebben az időszakban kiemelik, hogy mintaszerűen viselkedő katonatiszt volt, akinek a bajtársiasságát, a legénységről való gondoskodását és az engedelmességét minden évben dicsérték a feljebbvalói. Karrierútja során utásztisztként, parancsőrztisztként és ezredsegédtisztként is szolgált, illetve 1902-től visszakapcsolódott a magyar vívóversenyek világába.¹⁹

¹⁶ http://nagyhaboru.blog.hu/2016/07/08/in_memoriam_bekessy_bela.

¹⁷ Kő András 2004. *Pengevilág*. Budapest, Magyar Vívó Szövetség. 10–57.

¹⁸ AKVI 18467. 224. doboz, illetve Kovács Dénes 2006. *A vívók apostola és a vadászat szerelme*. Budapest, Nimród Alapítvány.

¹⁹ <http://www.huszadikszazad.hu/1901-augusztus/bulvar/egy-huszar-halala>.

A magyar vívás történetében az 1900-as évtizedet Békessy–Mészáros korszaként jellemzik, mivel Békessy Béla és Mészáros Ervin az országosan nagyobbban számító vívóversenyek jelentős hányadát minden évben megnyerték. Békessy a sorban az első komoly eredményt Debrecenben, Szigethy Benedek Sándor vívóakadémiáján érte el, ahol aranyérmeket nyert. A háború előtti vívás világában a vívóversenyek formaminősítéssel kezdődtek. Ennek során a vívók párokban, az akadémiákon megszokott módon felsorakoztak, és a saját repertoárjukból bizonyos akciókat mutattak be. A zsűri a vívó mozgását és stílusát minősítette, és a legjobbkat aranyéremmel tüntette ki. Ezt követően a legjobbnak minősítettek a ma megszokott rendszernek megfelelően körmérkőzést vívtak. A verseny végén a felajánlott díjak közül először az első helyezett választott, majd a második, és így tovább. Egyes ritka esetekben vagyonos mecénások tiszteletdíjakat is felajánlottak. Ezeket a kitüntető jutalmakat a tiszti anyakönyv kiemelten is megemlíti. Pályafutása során Békessy két ízben kapta meg a honvédelmi miniszter tiszteletdíját, és József Ágost főherceg tiszteletdíját is elnyerte. 1902 és 1907 között minden évben megnyerte a magyar kardbajnokságot, 1905-ben és 1906-ban pedig a törvívásban is az ő kezébe került az aranyérem. Nemzetközi vívóversenyen 1906-ig azonban nem indult.²⁰

1904-től Békessy a központi lovasiskola, 1905-től 1907-ig pedig a bécsi királyi lovaglótanár-képző intézet hallgatója volt, amelynek elvégzése után lovaglótanárként kezdett el tevékenykedni. 1906-ban elindult Triesztben egy versenyen, ahol aranyérmeket szerzett. Élete csúcspontjában szinte törvényszerű lett volna, hogy az 1908-as londoni játékokra Békessyt mint a legjobb magyar kardvívót benevezzék. Ferenc József császár azonban nem engedélyezte, hogy a hadsereg tisztjei az olimpián magyar színekben induljanak, helyette közös, osztrák-magyar színekben óhajtotta a nevezést. Mivel sem Békessy, sem Mészáros Ervin nem voltak hajlandóak erre, így ezen az olimpián a Fuchs Jenőt is soraiban tudó polgári vívók csapata képviselte Magyarországot, és kápráztatta el a világot. Békessy az olimpiai részvétel lemondásakor a közelgő esküvőjére hivatkozott, ezzel kivonva magát a mindinkább felcsapó, Budapest-központú monarchiát követelő nacionalista érvelés holdudvarából, amely a londoni győzelem után még magasabbra csapott.²¹

A Dalmy család emlékezeiseiben Békessy Béla végtelenül szerény, minden szerepléstől és politizálástól visszahúzódó figuraként jelent meg. Házassága Lenck Delinkével nem volt a legboldogabb, mivel a feleség a család leírása szerint „elovagolta” a házasságot, és a huszártiszt-feleségnek járó társadalmi státuszt élvezve élte életét. Békessy elsősorban a családjának és az előjáróinak kívánt megfelelni, így sokszor áldozatok árán, de törekedett eleget tenni a huszártisztekre vonatkozó erkölcsi elvárásoknak akkor is, amikor ez szinte a lehetetlennel volt határos.²²

²⁰ AKVI 18467. 224. doboz.

²¹ AKVI 18467. 224. doboz.

²² Interjú a Dalmy családdal.

1910-ben Békessyt századossá nevezték ki, és Debrecenbe került régi ezredéhez, a 2. magyar honvédhuszárezredhez. Itt pótkeretparancsnokként tevékenykedett, de kevesebb sikerrel, mint Vácott. Neje követte szülővárosába, ahol a szülői házban rendezkedtek be. A családdal sok vitájuk volt, a városi elitbe szolgálataival felemelkedett Békessy–Dalmy családok ugyanis nehezen tolerálták a dámaként viselkedő Delinkét. Budapest és vele a legmagasabb szinten folyó vívásoktatás elhagyása Békessy számára egyet jelentett az élsporttól való eltávolodással.²³

1912-ben Ferenc József császár hosszas viták után engedélyezte, hogy a hadseregnek azon tisztjei, akik az állomáshelyükön vívást oktattak, induljanak az olimpián. Békessy azonban ekkoriban lovaglótanár volt, Mészáros pedig csapatszolgálatot teljesített, így ez a döntés egy szokatlanul erős, osztrák katonai vívómesterekből álló csapat indulását volt hivatott elősegíteni. A bécsi udvar szándéka mögött sokan a felfokozódó magyar nacionalizmus elleni kulturális fellépést vélték felfedezni. Az 1908-as bajnok Fuchs Jenővel felálló magyar kardcsapat ennek ellenére győzött, egyéniben pedig Fuchs sikeresen védte meg a bajnoki címét a mélyen formája alatt vívó második Békessy és a harmadik Mészáros Ervin előtt.²⁴ Az olimpia során, amikor Fuchs a döntő asszójához készülődött, a vele igen rossz viszonyt ápoló Gerde Oszkár megjegyezte: „ha Jenő nyer, megint zsidó lesz a bajnok”. Békessy erre letorkollta az egyébként szintén MAC-ista, kikeresztelkedett zsidó Gerdét azzal, hogy „mindegy, hogy zsidó vagy nem zsidó, a fő az, hogy magyar nyerjen”. Ez jól példázza Békessy szellemiségét és tudatosan vállalt semlegességét a mindinkább fellángoló és tüntetően nacionalista sportmozgalomban.²⁵ A vívótársak visszaemlékezései megegyeznek abban, hogy Békessy, eltérően sok más kortársától, semelyik riválisával sem volt ellenséges. Minden volt ellenfele nagy tisztelettel emlékezett meg róla és kedvességéről. Ez éles kontrasztban áll azzal a Fuchs Jenővel, aki 1910-ben éles fegyverekkel kardpárbajt vívott Gerde Oszkárral, a volt és 1912-ben leendő csapattársával, vagy azzal a Mészáros Ervinnel, aki az őt Stockholmban legyőző Tóth Péternek soha többé nem tudta megbocsájtani, hogy elütötte a Fuchs-szal való holtversenytől és az aranyérem esélyétől.²⁶

1913-ban Békessy Béla tisztí anyakönyvében érdekes megjegyzésre lehetünk figyelmesek. A bejegyzés, miszerint „Százada kiképzésében nem érte el azt az eredményt, amelyet tehetségénél fogva elérhetne, mert alárendeltjeire a szükséges befolyást nem érvényesítette”, árulkodik arról, hogy Békessy magánélete ekkorra már a városi pletykák körébe került. A társadalmi tekintélyére féltékenyen ügyelő huszárságnál a hatalmi helyezkedés egyik bevett eszköze volt a riválisok magánéletében való vajakálás. Az 1914-es év és vele a háború azonban mindezt elmosta.²⁷

²³ Interjú a Dalmy családdal.

²⁴ Dávid Sándor 1989. *Arany évtizedek*. Budapest, Magyar vívósövetség. 32–33.

²⁵ <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00109/03498.htm>.

²⁶ Kő András 2004. *Pengevilág*. Budapest, Magyar Vívó Szövetség. 39.

²⁷ AKVI 18467. 224. doboz.

1914. augusztus 20-án a 11. honvéd lovashadosztály alárendeltségében századával együtt Békessy is útra kelt Galíciába, ahol a lemergi csatában esett át a tűzkezeszségen. Később harcoltak a második lemergi csatában, Limanovánál és Gorlicénél is. Kiválóan vitéz és bátor magatartását, amellyel huszárjait harcról harcra lelkesen előrelendítette, valamint igen eredményes harczvezetését a Vaskorona rend adományozásával és Tiszti arany vitézségi éremmel jutalmazták”.²⁸

Az 1916-os Bruszilov-offenzíva Volhíniában (akkori írásmóddal Wollhynia) az orosz Lengyelország egy kis falvában találta, ahol napokig küzdött huszáraival a túlerő ellen. Harc közben 1916. július 6-án haslövés érte. A csatából az 50 kilométerre fekvő Galosia tábortórházába a saját lován érkezett meg. A tábortórházba érve a vérvesztéségtől ájultan zuhant le a lóva nyergéből. A seb, illetve a megerősítés okozta sebggyulladás hatására 1916. július 9-én Békessy Béla százados meghalt. Sószysszon templomfalába, egy megjelölt sírba temették el.²⁹

1917-ben földi maradványait a család hazaszállította, és a Fiumei úton található temetőben temették el. Később, az 1960-as években a sírhelyét felszámolták, és a Dalmy család közbenjárására Debrecenbe szállították át, ahol mindmáig nyugszik a feleségével egy sírban. Katonai hírneve az oroszok közt is legendás volt. Sportolóként jó barátságot ápolott angol és francia vívókkal, akiket mélyen lesújtott a szeretett ellenfél halála. A család egyik tagja, aki Szibériában egy Habarovszk melletti fogolytáborban élt, megrendülten olvasta a Timesban sógora halálhírét. Magyarországon mind Debrecenben, mind volt pesti egyesületeinél, így a váci evezősegyletnél is megemlékeztek haláláról.³⁰

Hósból legenda: Békessy helye a debreceni és a katonatiszti vívás kulturális identitás-komplexumában

A háború után 1921-ig a vívás oktatása szünetelt Debrecenben. Ezt követően Benedek László orvostanár irányításával alakult újjá a klub, amely a család engedélyével Békessy Béla Vívó Club néven folytatta a működését, ezzel tisztelegve Békessy Béla emberként, magyarként és vívóként mutatott példája előtt. Saját helyiséggel 1925-ig nem rendelkeztek, így addig egy másik egyesület helyiségében folyt úgy, ahogy a vívás oktatása. A klub mindvégig a tagjai közé számított a Békessy László okleveles mérnököt, Békessy Béla öccsét, aki a család meghosszabbított kezéeként igyekezett ápolni a Békessy-örökséget, és nagyban hozzájárult a Békessy-mítosz létrehozásához.³¹

²⁸ *Magyar vitézi tettek gyűjteménye*, II. Budapest, Magyar Királyi Hadilevéltár, 1942.

²⁹ http://nagyhaboru.blog.hu/2016/07/08/in_memoriam_bekessy_bela, illetve a Dalmy család által átadott hagyatékban található fényképek.

³⁰ http://nagyhaboru.blog.hu/2016/07/08/in_memoriam_bekessy_bela, illetve http://www.kinizsi.org/tovabbi_esemenyek/BekessyBela.pdf.

³¹ HBM. X. 301. 18.

A klub díszelnökének általában az aktuálisan regnáló polgármestert választották meg, akinek közbenjárásával a debreceni vívóversenyeket a város valamelyik kiemelt épületében, így a Megyeházán, a Vigadó udvarán vagy a Bika-szállóban rendezhették meg. Ezek a versenyek nem csupán magas tekintélyűk, de a rendezőség által biztosított hangulatuk miatt is a csonka Magyarország legrangosabb vidéki versenyeinek számítottak, indulóik között az aktuális magyar válogatott szinte minden esetben képviseltette magát. A klub mesteréül a Béc súj helyen végzett Ferenczy Pál volt katonai vívómestert szerződtette. A Békessy Béla Vívó Club rendezett több más, kisebb versenyt, így házibajnokságot és kerületi bajnokságot is, melyek hasonlóan népszerűnek számítottak a környékbeli, nyíregyházi, karcagi és miskolci vívók között.³²

A vívóklubbeli tagság egy városi család számára a közép, esetenként felső-középosztályhoz tartozás szimbóluma volt, és olyan kapcsolatteremtési lehetőségeket biztosított, amelyek nélkül a magasabbra emelkedés gyakorlatilag lehetetlen volt. A tagság ennek megfelelően nem volt automatikus, a fizetségért cserében a klub csak a termet, az edzőt és az edzési lehetőséget biztosította. A klub alapszabályát megvizsgálva feltűnő, hogy elvárt volt a hazafias magatartás, a feddhetetlen erkölcsi hírnév, illetve csak nagykorú férfiak válhattak a klub tagjává. A 18 évnél fiatalabbak iskolaigazgatói és szülői engedély birtokában jelentkezhetek, illetve létezett egy alapító tagi kategória, amely címhez 300 pengő egyszeri támogatás befizetése volt kötelező. Mindezekre azonban csak 2 aktív választmányi tag ajánlásával, titkos szavazást követően kerülhetett sor. A gyakorlatban tehát a jelentkezőnek élveznie kellett az egyesület vezetésének és a tagság legalább háromnegyedének támogatását. Ezek megszerzése már olyan kapcsolati tőkét feltételezett, amelynek birtokosa jó kapcsolatot ápolt a város gazdasági és politikai elitjével.³³ A felvétel ezek mellett megkülönböztet egy külön kategóriát, a „tényleges katonai szolgálatban álló tiszteket és hasonlóságukat”, akik minden szavazás nélkül, önálló jelentkezés vagy a seregtestük ajánlása alapján azonnal felvételre kerültek. Ez a passzus egyedülálló az ország nem tiszti kaszinókhöz köthető klubjaiban, és feltehetően a „Békessy, a vívó-katonatiszt” toposz ápolására, illetve a katonai és polgári elit tudatos összekötése céljából került az alapszabályba. Erre utal a tagsági díjak (polgári esetben 5 pengős, katonai esetben 4 pengős) megállapítása is.³⁴ A klub összetételében megtalálhatjuk a tagnyilvántartásokban az idők folyamán egyre inkább előretörő és egyre számosabb katonatiszti réteget (döntően századosi vagy magasabb rangban), a városi értelmiséget képező orvosokat, mérnököket, egyetemi tanárokat, jogászokat, tisztviselőket és a gazdasági élet vezető szereplőit,

³² HBM. X. 301. 18.

³³ Lengyel György 1993. *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.

³⁴ HBM. X. 301. 18.

kereskedőket és banktisztviselőket is. A klub neve mellett színválasztásával (kék és arany) is igyekezett Békessy emlékét kifejezni, a békebeli kék posztóból készült és aranyos zsinórozású huszáregyenruha színvilágát idéző összeállítást választottak maguknak. A zsidótörvény bevezetése után a zsidó tagságot formálisan kizárták a klubokból, de ettől függetlenül továbbra is látogatták az edzéseket.³⁵

A sporttörténet írói előszeretettel élezik ki a katonai és a polgári körök rivalizálását. A gyakorlatban ez csupán azt jelentette, hogy a mindinkább túlhajtott militarizmusba hajló katonai sportvezetés igyekezett a válogatottat katonatisztekkel feltölteni, és ennek érdekében nyomást gyakorolt a zsúriekre. Az ebből kirobbanó nyilatkozatháború mögött a sok esetben zsidó származású polgári és a tüntetően keresztény katonai vívók között teljes volt az egyetértés. Kabos Endréről több olyan kép is fennmaradt, ahol a Horthy testőrtisztjeként szolgáló Jekelfalussy-Piller Györggyel sakkozik. Különösen a pesti vívóélet jellemzője volt, hogy a vívók szívesen látogatták egymás klubjainak a nyilvános rendezvényeit. Ez a szokás egészen az 1970-es évekig fennmaradt.³⁶

A klub egyszerre jelentett önkifejezést, illetve egymásnak nyújtott kölcsönös támogatást. Ennek megfelelően a tagság feltételei is igazodtak az adott sportág színvonalához. Országosan a legtöbb vívóklubban az nem számított komoly tagnak, aki ne beszélt volna egy, de inkább több idegen nyelven, ne lett volna tisztában az aktuális gazdasági és politikai kérdésekkel, művészetről, kultúráról és történelemtől nem is beszélve. Ez a társaság tökéletes szeminárium volt minden fiatal felnőtt számára, így azok a családok, amelyek megtehették, igyekeztek gyermekeiket megismertetni a vívás világával.³⁷

Dr. Pósta Sándor, az 1924-es olimpia bajnoka visszaemlékezéseiben írt a debreceni vívóversenyekről. Leírásában egy alapvetően elfogulatlan, de a Debrecen mellett élt Tersztyánszky Ödönnek szorító publikum tűnik fel, amely a pesti közönséghez hasonló lelkesedéssel szurkolt a versenyzőknek. A debreceni versenyek azért is voltak különlegesek, mert a vegyesen a katonatisztekéből és polgári vívókból álló klub zsúrijei nem húztak egyik pesti táborhoz sem, és emiatt nagyon ritka volt a debreceni versenyen történő reklamáció vagy óvás. A versenyeknek minden nagyobb egyesület igyekezett olyan nevet találni, amely a publikum számára a verseny tekintélyét és ezzel együtt a várható nézőszámát növelte. Debrecenben épp ezért az 1923-tól kezdve megrendezett válogatók a Békessy-emlékverseny nevet viselték, és részesei lettek az új magyar válogatóversenyek rendszerének is.³⁸

³⁵ HBM. X. 301. 18., illetve Dávid Sándor 1989. *Arany évtizedek*. Budapest, Magyar vívósövetség. 35–40.

³⁶ Szarka Klára 2013. *Kabos Endre az elegáns bajnok (1906–1944)*. Budapest, Magyar Olimpiai és Sportmúzeum Nemzeti Sportközpontok.

³⁷ Dávid Sándor 1989. *Arany évtizedek*. Budapest, Magyar vívósövetség. 42–48.

³⁸ Dr. Pósta Sándor 1932–33: Huszonöt esztendő. In: Mártonffy Miklós (szerk.): *Testnevelés*. Budapest, Országos Testnevelési Tanács.

Talán Békessy vívóedzéseken és versenyeken tanúsított jelleme az oka, hogy a szerte az országban tartott sportolói megemlékezéseken újra és újra előkerült a neve. Amikor az 1924-es olimpia után az Országos Tiszti Kaszinóban a katonatisztek számára vívóklubot hoztak létre (1931-től ez lett a Honvéd Tiszti Vívó Klub, azaz a HVTK), Békessy Béla munkássága és személye lett az az etalon, amelyet a katonatiszt vívójelöltek elé példaként állítottak. A Nemzeti Sport 1928-ban úgy említi, mint „a hősi halált halt Békessy Béla”, kiemelve őt az ekkorra már elhunyt, de hozzá hasonló hírű vívónak számító társai közül.³⁹

Az első világháború után felerősödtek és sokáig fennmaradtak a társadalom militarista tendenciái. Az 1930-as évekig a háború előtt megszokott lovagias ügyek is szokásban maradtak, sőt időnként valóságos párbajláz dúlt, miközben különféle állami és regionális szervezeteken, így a leventemozgalmon, a cserkészmozgalmon és a különféle sportklubokon belül állami támogatással folyt a gyorsan mozgósítható és valamilyen módon előképzett legénységi és tiszti állomány rejtett felkészítése. A klebelsbergi kultúrfőlény sportra vonatkoztatott, testkultúrájának nevezett oldalát az állam mindenhol erőteljesen támogatta, ennek hatására gyorsan növekedett a sportolók száma.⁴⁰

A Magyarország társadalomföldrajzát érő változások miatt Budapest egyfajta vízfejet képzett az országon belül. Ez kihatott a társadalomra, a gazdaságra, a kultúrára és vele együtt a sportéletre is. Budapesten létesült minden sportegészségügygel kapcsolatos kutatóintézet, itt székelték az országos sportszervezetek, illetve a fizetőképes kereslettel lépést tartva itt rendezkedtek be a leghíresebb és legnagyobb tekintélyű vívómesterek is. Mindez a „vidéket” gyakorlatilag kizárta az élsportból, mivel a legmodernebb edzés módszerek és a legmagasabb szakmai színvonal bezáródott a mindezt finanszírozni képes fővárosba. Ennek ellensúlyozására szakfolyóiratok indultak, melyeknek fő célja a vidéki sportszakemberek megismertetése volt a legmodernebb kutatási eredményekkel.⁴¹

A vívás, mint a vitézi és nemesi tendenciák megtestesítője, óriási presztízsnek örvendett, a vívótermék az 1920-as évek második felére szinte minden városban úgy megteltek, hogy arról a nemzetközi sporttörténet is megemlékezik. A kardjával felszerelt vívó a magyar érdekekért csatába induló katonát, illetve a modern kori lovagot testesítette meg a köztudatban. Ez óriási vonzerőt jelentett mind a magát a magyarság erkölcsi letéteményesének tekintő nemesi és polgári családok, mind a magyarsághoz asszimilálódó zsidóság körében. Az állami propaganda szívesen kapcsolódott be a vívás népszerűsítésébe, mivel ez volt az a sportág, ahol a

³⁹ Kő András 2004. *Pengevilág*. Budapest, Magyar Vívó Szövetség. 56–57.

⁴⁰ <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/581.html>, illetve a valóságot némileg eltorzítva ábrázoló Lovagias ügy, valamint A napfény íze című filmek.

⁴¹ <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/581.html>, illetve Dávid Sándor 1989. *Arany évtizedek*. Budapest, Magyar vívószövetség. 36–38.; Leonard Greenspoon 2012. *Jews in the gym: Judaism, Sports and Athletics*. Purdue University Press. 125–175.

közvetlen rivális kisantanttal szemben egyértelmű volt a magyar fölény. A dr. Pósta Sándor által szerzett 1924-es olimpiai kard aranyat a köztudat úgy ítélte meg, mint visszavágást a Trianon óta negatív megítélés alá eső, a magyarokhoz hasonlóan vívőnemzetnek számító franciák saját hazájában.⁴²

Párizs kapcsán fontos kérdés az amatőrizmus ügye. Az olimpián ugyanis eredendően csak azok a sportolók indulhattak el, akik amatőrnek számítottak, tehát a sportágukból soha nem származott megélhetésük. A vívást oktató katonatisztek ebből a szemszögből kettős megítélés alá estek, különösen akkor, ha valamelyik vívómesterképzőben végeztek. Az összeférhetlenséget úgy oldották fel, hogy azok az altisztek, akik vívómesterként végeztek és a legénységi állomány kiképzésével foglalkoztak, nem számítottak amatőrnek. A vívómesterré képzett főtisztek ugyanakkor megtartották az amatőr státuszukat.⁴³

Az 1930-as évekre az olasz és a német sikereket mindinkább megirigyelő katonai körök az élet minden területén igyekeztek növelni a befolyásukat. Ebben segítségükre volt az a tény, hogy míg a katonai klubok költségvetése a Honvédelmi Minisztérium költségvetéséből táplálkozhatott, a legtöbb sportklub csupán a saját tagságára számíthatott pénzügyei rendezésében. Már az 1928-as olimpia után megjelentek olyan nyilatkozatok, melyek szerint a zsűri a legrangosabb versenyeken a katonatisztek javára követ el tévedéseket. Míg a hadsereg forrásai lehetővé tették, hogy Budapestre vezényelhessék a legjobb vidéki katonai vívókat, a polgári kluboknak – Italo Santelli kivételével – nem volt lehetőségük arra, hogy vidéki tehetségeket fedezzenek fel és képezzenek.⁴⁴

A katonatiszti vívás személyi állománya tehát növekedett, sikerekre szomjazott, és igyekezett saját magának olyan erkölcsi mintákat felfedezni, amelyek mintaként és meghaladandó elődökként állnak a tagjai előtt. Ezen a téren Békessynek a korban sokáig nem volt alternatívája sem sikerek, sem pedig morális mintaadás terén. A korábbi győztesek közül Fuchs Jenő 1924-ig teljesen elzárkózott a vívó-sport rendezvényeitől (ekkor is csak egy vita kedvéért állt szóba a sportvezetéssel), vívóversenyre csak 1927-ben ment el. A harmadik nagy név, Mészáros Ervin Fuchshoz hasonlóan különc, nehéz természetű embernek számított. Az 1924-es győztes, dr. Pósta Sándor elzárkózott a sajtó elől, az 1928-as győztes Tersztyánszky Ödön katonatisztként alternatívája lehetett volna Békessynek, de nem sokkal az olimpia után motorbalesetben meghalt. A Békessy-legendának így volt egy bő évtizede, hogy országos szinten is megszilárduljon. Békessy Béla alakja a Magyar vitézi tettek gyűjteménye című, 1939-ben és 1942-ben megjelent kétkötetes műben is szerepel, ahol katonai tetteit mutatta be a szerző.⁴⁵

⁴² A helyzetet jól példázza az alábbi cikk: <http://www.nemzetisport.hu/sportnaptar/horthy-el-a-tomeg-zug-sportsarnokot-2082011>.

⁴³ Kó András 2004. *Pengevilág*. Budapest, Magyar Vívó Szövetség, 50–51.

⁴⁴ Dávid Sándor 1989. *Arany évtizedek*. Budapest, Magyar vívószövetség, 30–34.

⁴⁵ *Magyar vitézi tettek gyűjteménye*, II. Budapest, 1942.

A Horthy-rendszer szemében Békessy Béla emléke egy végtelenül vonzó figuraként jelent meg. A kiváló katonatiszt, aki sportolóként is az erkölcs és a tisztaság megtestesítője volt, a lehető leghősiesebb körülmények közt, a kommunizmussal és a keleti fenyegetéssel összemosott orosz hadsereg ellen bekövetkezett halála megtestesítette a mindinkább elitista és etatista keretbe illesztett magyar vívósport számára a tökéletes, eszményi kardvívót. A korabeli újságok jellemzéseikben gyakran hasonlították az aktuális bajnokot Békessy Bélához.⁴⁶

Noha a Békessy-mítosz országos szinten az 1930-as években komoly konkurenciát kapott katonai oldalról az 1932-es győztes Jekelfalussy-Piller György és polgári oldalról az 1936-os győztes Kabos Endre személyében, Debrecenben a Békessy-örökség kikezdehetetlennek bizonyult. A Békessy és a vele rokon Dalmy családok mindent megtettek, hogy Békessy Béla emlékét a város ápolja. A vívóklub nevén és díszelnökén keresztül minden évben emlékversenyen emlékeztek meg Békessyről. A verseny fődíja, a Békessy-vándorszerleg általában pesti vívókhoz került, ez pedig azt jelentette, hogy amikor új érdeklődő érkezett az adott klubba, az illető a díj megtekintésekor hallotta Békessy Béla történetét is. Ily módon Debrecen, a maga – a fővároshoz képest – korlátolt eszközeivel képes volt a lokális ikonjának reputációját Budapesten és ezzel országosan is fenntartani.

A háború és a vele kialakuló létbizonytalanság az 1940-es évek elején gyakorlatilag felszámolta a polgári vívósportot Debrecenben. 1943-ban a Békessy Béla Vívó Club megszűnt, és a helyébe a Békessy Béla Honvédtiszti Vívó Club lépett, melynek tagságát már meghatározó részben katonatisztek adták. A klub a Honvédelmi Minisztérium keretéből működött mint Magyarország legsikeresebb vidéki sportegyesülete. A polgári szféra képviselői közül az izraelita származásúak eltűntek a klub tagjai közül, ahogyan az egyetemisták és a katonaköteles korú férfiak is egyre kisebb számban fordultak elő 1944-ben és 1945-ben.⁴⁷

Békessy Béla emlékezete a szocializmusban és napjainkban

Mivel a klub nem tett eleget a 1945. évi 20.165/1. B. M. rendeletnek, és nem nyilatkozott arról, hogy milyen tevékenységet fejtett ki 1939 és 1945 között, a Békessy Béla Honvédtiszti Vívó Clubot feloszlatták. A korábban Ferenczy Pál egyetemi vívómester irányításával folyó munka ezt követően változó neveken, de változatlan személyi állománnyal folyt tovább. Az 1950-es évekre a Debreceni Vasutas Sport Club égisze alá került a vívósport oktatása, ahol azonban megszűnt a korábbi, versenyorientált vívósport. A kezdeti túlélésben nagy szerepe volt az ekkor Békessy Lászlót is a soraiban tudó Debreceni Kereskedő Társulat-

⁴⁶ Filótás Ferenc 1933. Időszerű teendők a magyar vívósportban. In: Mártonffy Miklós (szerk): *Testnevelés*. Budapest, Országos Testnevelési Tanács.

⁴⁷ HBM. X. 301. 18., illetve HBM. X. 301. ad. 18.

nak, amely hónapokon át termet biztosított az edzéseknek. A DVSC-be olvadással a Békessy-kultusz aktív gyakorlásának vége szakadt.⁴⁸

A Békessy-család a hagyatékait a mára megszűnt Békessy Béla Általános Iskola, illetve a Debrecenben állomásozó katonai erők emlékezetébe örökítette át. 1960. június 15-én emellett egy újságcikk mutatta be Békessy Béla életútját és sikereit a debreceni közönségnek. Ezt követően szinte minden olimpiai évben világot látott egy vagy több hasonló cikk, ezzel lehetetlenné téve a Békessy Béla név teljes elfelejtődését. Az 1970-es évek elején, amikor a magyar olimpiai csapat már nagyon közel járt a 100. olimpiai aranyérem megszerzéséhez, Lukács László és Szepesi György nekiláttak összegyűjteni a korábban sikeres, de csak helyi szinten ismert sportolókat, így Békessy neve újra ismertté vált, de tartós kultusza ekkor még nem alakult ki. Az 1990-es év a sportéletben is sorsfordítónak számított. A megszűnő Békessy Béla Általános Iskola helyett a család ebben az időben keresett egy olyan szervezetet, amely kész és képes is felvállalni a Békessy-örökséget. Közülük a Debreceni Honvéd Sportegyesület keretébe lépő párbajtörvívók voltak azok, akik felkarolták Békessy Béla emlékét. Munkásságuk eredménye az, hogy a debreceni Bocskai-laktanyában felavatásra került Békessy Béla emléktáblája, illetve a laktanya sportcsarnoka felvette a Békessy Béla Sportcsarnok nevet.

Miután a vívóklub hozzájutott egy saját ingatlanhoz, megindult a Békessy Béla Vívócentrum kialakítása, ezzel együtt ma Debrecenben a Békessy Béla az a név, amelyről Kossuth Lajos után a legtöbb intézményt neveztek el. A Békessy-emlékversenyek fő célja a sportág népszerűsítése lett és maradt napjainkig is. A Debreceni Vívóklubba alakult DHSE-PMD a 2016-os évet Békessy-emlékévnek nyilvánította, és 2016 őszétől ismételten Békessy Béla Vívó Klubként működik tovább.

Irodalomjegyzék

- Bohn Ferenc 1941. A testnevelés története. In: Mártonffy Miklós (szerk.): *Testnevelés*. Budapest, Országos Testnevelési Tanács.
- Clair Vilmos 2002. *Magyar Párbaj*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Dávid Sándor 1989. *Arany évtizedek*. Budapest, Magyar vívósövetség.
- Dr. Fésüs László 1997. *Debrecen versenysportjának bölcsője, a Debreceni Tornaegylet*. Debrecen, Debreceni Torna Egyesület.
- Dr. Fésüs László 1994. *Hajdú-Bihar megye és Debrecen város sport kronológiája különös tekintettel az olimpiákra*. Debrecen, Debrecen megyei jogú város polgármesteri hivatal, Oktatási és kulturális iroda.
- Gyáni Gábor–Kövér György 1998. *Magyarország társadalomtörténete*. Budapest, Osiris Kiadó.

⁴⁸ HBM. X. 301. ad. 18., illetve Hajdú-Bihari Néplap 1946–1947-es évfolyamok.

- Kovács Dénes 2006. *A vívók apostola és a vadászat szerelmese*. Nimród alapítvány, Budapest.
- Kő András 2004. *Pengevilág*. Budapest, Magyar Vívó Szövetség.
- Leonard Greenspoon 2012. *Jews in the gym: Judaism, Sports and Athletics*. Purdue University Press.
- Lukács László–Szepesti György 1976. *100+1. A magyar olimpiai aranyérmek története*. Budapest, Sport.
- Szarka Klára 2013. *Kabos Endre az elegáns bajnok (1906–1944)*. Budapest, Magyar Olimpiai és Sportmúzeum Nemzeti Sportközpontok.
- Németh István 2012. Helene Mayer olimpiája in Hitler olimpiája. In: *Rubicon*, 2012/7. Budapest, Rubicon Kiadó.
- Dr. Pósta Sándor 1932. *A sport és az orvos*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Dr. Pósta Sándor 1932–33. Huszonöt esztendő. In: Mártonffy Miklós (szerk.): *Testnevelés*. Budapest, Országos Testnevelési Tanács.

Felhasznált filmirodalom

A napfény íze
Lovagias ügy

Interneten elérhető források

- Békessy Béla életrajza a Kinizsi TE oldalán: http://www.kinizsi.org/tovabbi_esemenyek/BekessyBela.pdf.
- Egy huszár halála: <http://www.huszadikszazad.hu/1901-augusztus/bulvar/egy-huszar-halala>.
- Kollega Tarsoly István: Magyarország a XX. században: <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/564.html>; <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/581.html>.
- Topor István: In memoriam Békessy Béla: http://nagyhaboru.blog.hu/2016/07/08/in_memoriam_bekessy_bela.
- Beszámoló a margitszigeti Vívó Európa Bajnokságról: <http://www.nemzetisport.hu/sportnaptar/horthy-el-a-tomeg-zug-sportcsarnokot-2082011>.
- Fuchs Jenő életrajza a Magyar Olimpiai Bizottság honlapján az olimpiai éremszerzések történetével: http://olimpia.hu/fuchs_jeno.
- Beszámoló a Magyar Kard Napjának programjáról: <http://www.szon.hu/kozlemleny-a-magyar-kard-napja-a-muzeumban/2820858>.
- Nádas Sándor: Fuchs Jenő: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00109/03498.htm>.
- Szüts János életrajza: http://www.magyarszablyaeger.hu/galeria/album/mesterek_eletrajza/slides/szuts_janos_alezredes.pdf.

Felhasznált levéltári anyagok

HBM. X. 301. 18.

HBM. X. 301. ad. 18.

AKVI 18467. 224. doboz.

Agglutinációval keletkezett határozóragok a Jókai-kódexben

1. Bevezetés

Munkámban a magyar nyelv határozóragjainak egy fontos csoportját, az agglutinációval alakult ragokat kívánom áttekinteni, történeti és alaki jellemzőikre egyaránt hangsúlyt fektetve. A bemutatás során elsőként a határozóragok keletkezési típusait tárgyalom, s ezekkel kapcsolatban részletesen foglalkozom az agglutináció folyamatával, mivel a grammatikalizáció e típusa játszott szerepet a magyar határozórag-rendszer egy jelentős kategóriájának kialakulásában. Ezt követően az ilyen módon létrejött elemekről, azok történetéről szólok. Ennek alkalomával betekintést nyújtok e ragok keletkezési körülményeibe és folyamatába.

A szakirodalmi áttekintést követően önálló feldolgozásban mutatom be az e körbe vonható morféma-elfordulásait, illetve alaki jellemzőiket a szövegmélekekben, különös tekintettel a Jókai-kódexre. A bizonytalan, illetve valamilyen elméleti problémát felvető elemek esetében az adott morféma más kódexekbeni elfordulásaira is igyekszem figyelmet fordítani. A vizsgálatok történeti ívét biztosítani s egyfajta kontrollanyagként pedig a korai kis szövegmélekeket is bevonom az elemzéseimbe. Ezt a forrásanyag-bővítést főképpen az indokolhatja, hogy az agglutináció folyamata az egyes határozóragok esetében nem egyidejűleg és nem párhuzamosan zajlott le, s akár még az etimológiailag összetartozó ragok esetében is mutatkozhatnak jelentősebb eltérések a raggá válás ütemében. Így pedig egy nagyobb időintervallumot átfogó, s éppen a folyamat legproduktívabb időszakára irányuló vizsgálat feltétlenül indokolt lehet. Mindazonáltal az elemzéseim középpontjában a Jókai-kódex áll, s ezt írásom címében is jelezni kívántam.

2. A határozóragok keletkezési típusai; az agglutináció fogalma

2.1. A magyar határozórag-rendszer igen gazdagnak tekinthető, ami nyilvánvaló összefüggésben áll a magyar nyelv agglutináló jellegével. A névszóragok keletkezésének különböző okai lehetnek. Ezek között említhető meg például az alakok és funkciók közötti egyensúlyhiány, vagyis az a jelenség, hogy „nagyon kevés alaknak kell nagyon sok funkciót kifejeznie” (Sárosi 2003a: 170). Az erős polyszémia kiküszöbölése érdekében indult meg már az ősmagyar korban a ragrendszer bővülése. Ez a folyamat többféle módon is realizálódhatott, de a ragrendszer kialakulását és bővülését illetően alapvetően három keletkezéstörténeti típusról szokás beszélni. Az eredeti primer ragok mellett a primer ragokból raghalmozással alakult

újabb ragok és harmadik ragkeletkezési típusként az önálló jelentésű szavakból alakult ragok különíthetők el (Berrár 1967: 403). Ez utóbbi tekinthető a legjelentősebb kategóriának, mivel e folyamat eredményeként született a magyar ragrendszerben a legnagyobb számú új elem. Munkámban én magam is ezzel a folyamattal és az eredményeként létrejött ragokkal kívánok foglalkozni.

2.2. Fontos hangsúlyoznunk, hogy az önálló szóból magyarázható ragok keletkezése igen hosszú folyamat volt: a változás a kései ómagyar korban zárult le, de már az ősmagyar korban megindultak azok a folyamatok, amelyek eredményeképpen számos új elemmel bővült a ragrendszerünk (Sárosi 2003a: 172). Az önálló szavak, illetve névutók raggá válásának három kritériumát jelöli meg a nyelvtörténeti szakirodalom: egy szótagú, hangrendileg illeszkedik, emellett egybeírandó az alapszóval (Korompay 1991: 291). Már itt megjegyzem, de később részletesebben is kifejtem, hogy ez utóbbi kritérium nem tűnik a másik kettővel azonos súlyúnak, és az alkalmazása tévedésekhez vezet, ezért helyette megítélésem szerint másokra kell a figyelmünket irányítani.

A folyamatban, mivel nem hirtelen következett be a ragként funkcionáló elemek kialakulása, különböző stádiumokat szokás elkülöníteni. Kezdetben a helyviszonyt egy szerkezet fejezte ki, melynek mindkét tagja önálló jelentéssel bírt, pl. **ház belen* 'ház belsejében', melynek egyik eleme rendszerint tartalmazta valamilyik primer helyviszonyt jelölő ragot (az említett példában: *bél* 'belső rész' főnév + *-n* locativusrag). Ezt követően a hangsúly fokozatosan áttevődött az első szótagra, melynek következtében a második tag a hangsúlytalan pozíció miatt elkezdett rövidülni, az eredeti jelentése elhomályosult, s a viszonyjelentése lett a meghatározó. Ez az állapot (az tudniillik, hogy a szerkezetnek az első eleme önálló szó, a második pedig viszonyjelentéssel bíró névutó) viszonylag sokáig maradt fenn, ezért az így keletkezett ragokat névutói eredetű ragoknak is nevezik. A jelentésbeli változást követően végül bekövetkezett az alaki redukció, illetve az alapszóval történő egybeírás, emellett többnyire a hangrendileg illeszkedő formák is kialakultak. A folyamat a szakirodalom szerint teljes egészében akkor zárul le, amikor ezek a raggá váláshoz szükséges kritériumok maradéktalanul teljesülnek.

2.3. Arra, hogy egy rag önálló szóból, agglutinációval alakult, több bizonyíték is utal, ráadásul ezek némelyikét a mai nyelvi jelenségek között is ott találjuk mint igazoló tényezőket. Különleges sajátosság a személyes névmási határozószó megéléte, például: *-ban/-ben* → *benne*; *-ról/-ről* → *róla* (ugyanaz a névutóknál is megfigyelhető: *alatt* → *alatta*). Ez azonban csupán a régen keletkezett ragokra jellemző, a később alakult *-kor*, *-szer* esetében nincs a nyelvünkben ilyen párhuzam (megjegyzem: szemantikailag ez nem is feltétlenül minden esetben lehetséges). Másik nyilvánvaló bizonyíték az önálló szóból való eredetre az lehet, ha kimutatható az a lexéma, amelyből az adott rag keletkezett: pl. *-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből* <: *bél* 'belső (ház)rész'; *-tól/-től* <: *tő* 'közelség'; *-szor/-szer/-ször* <: *szér* 'sor, rend'

(Korompay 1991: 290). Nem szabad azonban azt sem elfelejtenünk, hogy ezek a morféimák nagyon régi elemei a ragrendszernek, tehát számos helyen bizonytalanság merülhet fel az eredetükkel kapcsolatban (lásd pl. a *-val/-vel* ügyét), emellett olyan eset is előfordul, hogy már csak magát a toldalékot lehet elemeire bontani, s az eredeti szó nem lelhető fel a szókincs elemei között. Az alapszó a legtöbb határozórag esetében azonban rekonstruálható akkor is, ha ma ez a forma már nem él a nyelvünkben: *-tól/-től* < *tő* 'közelség'; *szor/-szēr/-ször* < *szēr* 'sor, rend'; *-kor* < *kor* 'eltelt idő'; *-ra/-re, -ról/-ről* < **roy* 'közelség' vagy ug. **rajz* 'felszín'; *-nak/-nek* < ur. **nä* 'ez'; *-hoz/-höz/-höz* < ug. **kučz* 'oldal, szél'; *nál/-nél* < ug. **nä* 'közelség'. Ezeket az elemeket azonban kiemelt óvatossággal és körültekintéssel kell kezelniük, mivel nagyfokú a bizonytalanság velük kapcsolatban, ez pedig arra mutat – ahogyan ezt Korompay Klára is jelzi –, hogy „a megszilárdult ragos alakulatok rendkívül régiek. Előfordul az is, hogy a hajdani ragos névszó morfematikai szerkezetéből csak a rag elemezhető világosan: *-ért* < *-t* locativus rag; a korábban említett paradigmikus megfelelés azonban a rag idetartozását kétségtelenné teszi” (1991: 290). Mindezek figyelembevételével a ragelőzményként jelen lévő névutói alakok az ősmagyar kor idején a következőképpen adhatók meg: **belen, *belé, *belől; *royá, *royol; *naryal; *tiryül ~ *tübüül; nek; ért; szērën, szერთ; koron, kort*.

A névutóknak ez a fejlődése alapvető változást hozott az akkor meglévő rendszerben, s ennek egyfajta ellensúlyozásaként megindult a névutók újratermelődése. Ezt a folyamatot Zsilinszky Éva a következőképpen jellemzi: „a mind differenciáltabb viszonyjelentés kifejezésének igénye újabb névutók létrejöttéhez vezet, ezek alkotásában pedig már részt vesznek a raggá vált korábbi névutók is” (1991: 456). Ez a folyamat hívta életre például a *számból, számba, számára, részére* stb. névutóinkat (ezek történetéhez lásd Zsilinszky 1992: 701–702).

3. Az agglutinációval alakult határozóragok rendszere és történetük

3.1. Az agglutinációval keletkezett ragok egy részének a története az ősmagyar kor második felében kezdődik: ezek ez idő tájt bizonyosan kialakultak, minthogy legkorábbi szövegemlékeinkben már ott találjuk őket (bár még nem feltétlenül az itt megadott változatban): *-nak/-nek, -ban/-ben, -tól/-től*. A *-nak/-nek* elem a Halotti beszédben ugyan még egyalakú (s csak a palatális *-nek* változata használatos: *muga nec, foianec*), a másik három korai szövegemlékünkben azonban kivétel nélkül illeszkedik, pl. ÓMS. *viragnac*. Ezenkívül az egybeírás is – mint nem túl meghatározó kritérium – általánosnak tekinthető, ez alól pár kivétel akad csupán (pl. HB. *muga nec*). A *-ban/-ben* toldalékunk előzménye a **belen* névutó, ez azonban már a korai ősmagyar kori emlékeinkben sem található meg, így a raggá válás ezt megelőzően ugyancsak bizonyosan bekövetkezett. Mivel ez a folyamat ennyire

korán lezajlott, nehéz megmondani, pontosan hogyan ment végbe. Elképzelhető szabálytalan alaki rövidülés, illetve a *benne* névmás változását követően analogikusan is kialakulhatott (Korompay 1991: 291). Fontos megemlítenünk, hogy az ehhez a ragcsaláddhoz tartozó (tehát belső helyviszonyt kifejező) *-ba/-be*, *-ból/-ből* elemek a korai ómagyar kor elején még névutói alakban szerepelnek a nyelvemlékekben, pl. HB. *nugulmabeli*, *uruzagbele*; *timnucebelevl*. Az ősmagyar korban jött létre végül a *-tól/-től* rag is, amely a korai ómagyar kor szövegemlékeiben már feltétlenül egy szótagú, az alaki redukción átesett elemként jelentkezik: pl. ÓMS. *fyodumtul*. E nyelvi elemnél nehézséget okoz ugyanakkor az *u – ú* és *ü – ű* hangok adott korszakban szokványos azonos (*u*-val, *v*-vel történő) jelölési módja (pl. ÓMS. *Walasth vylagumtul sydou fyodumtul* ezes *urumemtuul*), mivel így az illeszkedés kérdésében nem tudunk döntésre jutni.

3.2. Akadnak olyan elemek is az ómagyar kor határozórag-rendszerében, amelyek kialakulásának megítélése korántsem egyértelmű. Ilyennek tekinthetők a *-hoz/-höz/-höz*, a *-ról/-ről*, illetve a *-nál/nél* ragok. Ezekben az esetekben ugyanis a betűérték többféleségéből adódó bizonytalan olvasat miatt az illeszkedés nem (vagy nem minden esetben) bizonyítható.

Összességében ezért azt kell hangsúlyoznunk, hogy a raggá válás kapcsán a jelentésabsztrahálódás, illetve az alaki redukció tekinthető általánosan és objektíven érvényesíthető kritériumnak, az illeszkedést önmagában mindig kritikus szemmel kell nézni (és nem szabad némileg történetietlen módon az adott morfológiai elem későbbi, pl. mai nyelvi státuszával, alaki jellemzőivel összemérni az ómagyar kori helyzetét és sajátosságait), az egybeírás kérdése pedig – a korabeli írásszokások e téren is megnyilvánuló kiforratlansága miatt – a korai ómagyar korban véleményem szerint egyáltalán nem vehető meghatározó módon figyelembe. Az ómagyar kor elején mindazonáltal az ősmagyar korinál jóval letisztultabb funkciókkal és precízebb jelentéskörrel találkozhatunk a legtöbb rag esetében.

A korai ómagyar korban a raggá válás stádiumaival kapcsolatban jellegzetes átmeneti kép tárul elénk. Találunk ugyanis olyan elemeket, melyek már egyértelműen ragként funkcionálnak, számos helyen azonban még egyfajta átmenet mutatkozik meg az adott nyelvi elem névutói és rag státusza között. Ezt figyelhetjük meg pl. a *-ra/-re* esetében, ahol a jelentésabsztrahálódást és a hangalaki redukciót követően az illeszkedés a 12. század végére alakul ki, az egybeírás pedig csak a 13. század végén lesz általános. Egyértelműen névutóként találjuk meg viszont a *-belé ~ -belí* formát; vö. HB. *vilagbele*, a kései ómagyar kor elején azonban már illeszkedő ragként szerepel (pl. JókK. 080/08: *ablakba*). Ehhez hasonlóan a *-ból/-ből* is előrehaladott állapotban van az agglutinációs folyamatban, esetében a raggá válás a korai és a kései ómagyar kor határán következik be, HB. *timnucebelevl*, de JókK.: *halalbol*, *langbol*. Mindezek a példák azt mutatják, hogy a rendszer ekkor még lezáratlan, különféle fejlődési stádiumok élnek egymás mellett.

3.3. A kései ómagyar korban tovább folytatódnak az alaki redukciós folyamatok. A *-ba/-be* toldalékunk is ekkorra nyeri el végleges formáját, feltehető fejlődését a következőképpen adhatjuk meg: *-belé > -belë > -bel > -bé > -bë > -be*, bár az efféle módosulások távolról sem feltétlenül ilyen lineáris rendben realizálódtak. A *-ból/-ből* alakulása tovább elhúzódik, a Jókai-kódexben nemcsak hogy a hosszú *belől* formát is fellelhetjük, hanem – névutóknál egyedülálló módon – az illeszkedő *balól* változatát is megtaláljuk (pl. 43: *langbalol*). Mivel ennek a morfémanak a sajátos jellemzőiről önálló egységben szövegek, itt e kérdést nem részletezem.

Az illeszkedés három típusa is a kései ómagyar korban teljeseedik ki. Elkülöníthetünk egyalakú, tehát nem illeszkedő ragokat (*-kor*, *-ért*), kétalakú ragokat, ahol a palato-veláris illeszkedés megfigyelhető (*-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-ra/-re*, *-nak/-nek*, *-nál/-nél*, *-tól/-től*), illetve háromalakú ragokat, ahol a palatális alaknak labiális és illabiális változata is van (*-szor/-szër/-ször*, *-hoz/-hëz/-höz*) (vö. Korompay 1992: 370).

A raggá válási folyamatok a kései ómagyar korban zárultak le, a középmagyar korban jelentős változás e téren már nem történt. Ez a fejlődés ugyanakkor elindított egy újabb folyamatot: a raggá vált névutók helyén ugyanis egyfajta hiány lépett fel, s az egyes funkciók betöltésére ennek következtében újabb elemek keletkeztek.

4. Az agglutinációval keletkezett ragok helyzete és jellemzői a Jókai-kódexben

4.1. Az agglutinációval keletkezett, korábban bemutatott határozóragok előfordulási gyakorisága a régi magyar nyelvben (csakúgy, mint napjainkban) igen változó képet mutat. Az alábbiakban több ómagyar kori nyelvemlékünkben, a korai ómagyar korból származó kis szövegemlékekben, illetve a 14. század végén létrejött (de csak 15. századi másolatban ránk maradt) Jókai-kódexben vizsgálom meg e ragok helyzetét, majd a valamilyen szempontból különleges helyzetű elemekkel önálló egységben és több forrás bevonásával részletesebben is foglalkozom. A vizsgálataim elsősorban a Jókai-kódexbeli helyzet jellemzésére irányulnak tehát, de a korai kis szövegemlékeinkben szereplő alakokat is felhasználom fontos kontrollanyagként. A Jókai-kódex kapcsán Jakab László számítógépes nyelvtörténeti adattárát használtam forrásként (2002), a korai kis szövegemlékek szövegét és olvasatát pedig Benkő Loránd Árpád-kori szövegemlékeinkről készült monográfiájából merítettem (1980).

Az alábbi táblázatban azt mutatom be, hogy a vizsgált nyelvemlékekben milyen előfordulási gyakorisága van az adott ragoelemeknek. A Jókai-kódex kapcsán számadatokat közlök, a kis szövegemlékek esetében viszont + jellel jelzem, hogy az illető rag (bármilyen alakváltozatban) megvan-e a nyelvemlékben, illet-

ve az adatokat ugyancsak feltüntettem. A *-val/-vel* ragot a táblázat alján szerepeltetem, elkülönítve a többi elemtől, mivel ennek az idetartozása bizonytalan.

Határozórag típusa		Jókai-kódex (1372 u./ 1448k.)	Korai kis szövegemlékek			
			<i>Halotti beszéd</i> (1120 k./ 1192–95)	<i>Ómagyar Mária-siralom</i> (1250 k./ 1300 k.)	<i>Königsbergi töredék és szalagjai</i> (1200 k./ 1350)	<i>Gyulafehérvári sorok</i> (1250 k./ 1310 k.)
1.	<i>-nak/-nek</i> (genitivus)	578	+ (<i>halalnec</i> 2x, <i>pukulnec</i>)	+ (<i>viragnac</i> , <i>iumhumnok</i>)	+ (<i>wylag(noc)</i> , <i>fcuzjegnec</i> , <i>leannac</i>)	+ ¹
2.	<i>-ban/-ben</i> (inessivus)	376	+ ²		+ (<i>uleben</i>)	+ ³
3.	<i>-ra/-re</i>	266				
4.	<i>-nak/-nek</i> (dativus)	166	+ (<i>kinek</i> , <i>fianec</i> , <i>muga nec</i>)	+ (<i>fymeonnok</i> , <i>fyomnok</i> , <i>mogomnok</i>)		
5.	<i>-ról/-ről</i>	134				
6.	<i>-ba/-be</i> (illativus)	119	+ (<i>vilagbele</i> , <i>nugulmabele</i> , <i>uruzagbele</i>)	+ (<i>egembelu</i>)		
7.	<i>-ért</i>	115	+ (<i>lelic ert</i> , <i>lilki ert</i>)			
8.	<i>-tól/-től</i>	85	+ ⁴	+ (<i>vylagomtul</i> , <i>fyodomtul</i> , <i>urume(m)tul</i>)	+ (<i>kezdetuitul</i>)	

¹ A Gyulafehérvári sorokban előforduló adatok a következők: *walacknok* (3x), *eleeknek*, *ehezeucnec*, *tonohtuananac*, *aschunnac*, *nepenech*, *uarasanac*, *fianach*, *halalanoch*, *ígen(e)c*, *miuín(e)c*.

² A Halotti beszédben előforduló adatok a következők: *milofiben*, *paradijumben*, *gimiljben*, *ioyben*, *kebeleben*.

³ A Gyulafehérvári sorokban előforduló adatok a következők: *habrosagben*, *koorsagbon*, *sciuksegeben*, *ieltuiben*, *tonosagaban*, *kepeben* (2x).

⁴ A Halotti beszédben előforduló adatok a következők: *gimilcictul*, *gimilcetyl*, *gimilftwl* (2x), *iftientvl*, *ildetuivl*, *kínzotvjarwl*.

9.	-ból/-ből	72	+ (timnucebelevl)	+ (buabeleul)		
10.	-hoz/-hez/ -höz	37	+ (ozchuz, uromchuz)			
11.	-nál/-nél	15				
12.	-ba/-be (inessivus)	15				
13.	-kor(on)	3				
14.	-ban/-ben (illativus)	2				
15.	-val/-vel	380	+ (zumtuchel 2x, halalaal, kegilmehel)	+ ⁵		+ (zaiauval, scemehel)

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy a két nyelvemlékcsoport közötti viszonylag nagy időbeli eltérés és a jelentős területi különbség együttesen magyarázza a bennük előforduló határozóragok nagyságrendjében mutatkozó igen jelentős eltéréseket. Alapvetően ez a jó 200 év (sőt, ha a másolatokat tekintjük, kb. 250 év), ami a nyelvemlékek keletkezése között fennáll, a határozóragok alakulásának e fontos időszakában hatalmas időbeli eltérésnek számít, s ezt a táblázat adatai is tanúsítják. A Jókai-kódexben vizsgált 15 rag közül a Halotti beszédben csupán 8 fordul elő valamilyen (olykor névutói) formában, az Ómagyar Mária-siralomban 6, a Königsbergi töredék és szalagjaiban 3, a Gyulafehérvári sorokban szintén 3, és persze ezek is sokkal kisebb számban jelentkeznek, mint a kódexben, ami a korai kis szövegemlékek rövidegéből egyébként is adódik.

A Jókai-kódex korának magyar nyelve már pusztán e nagyvonalú összevetés alapján is jóval komplexebb toldalékkészletről tanúskodik, mint amit a korai ómagyar kori nyelvemlékekben tapasztalhatunk. Ez idő tájt jórészt már jellemző a ragjelleg, azaz a legtöbb önálló szóból agglutinálódott elem már nem névutóként, hanem ragként jelenik meg.

A következőkben a ragok Jókai-kódexbeli előfordulásának gyakorisági rendjében mutatom be a kódexben és a korai kis szövegemlékekben az agglutinációval alakult határozóragok alaki sajátosságait. Ettől a bemutatási rendtől csak abban az esetben térek el, ha ezt a ragok etimológiai vagy funkcionális összefüggései így kívánják.

⁵ Az Ómagyar Mária-siralomban előforduló adatok a következők: *buol*, *kunuel*, *fcegegkel*, *ualallal*, *halallal*, *kynaal*, *fyaal*.

4.2. A vizsgálat során a leggyakoribb ragnak a *-nak/-nek* bizonyult a Jókai-kódexben, mégpedig genitivusi funkcióban, azonban dativusi szerepben is a negyedik helyen áll a gyakorisági listában. Erről a ragról alapjában véve azt mondhatjuk el, hogy a kései ómagyar korra palatális és veláris változatai kialakultak, a Jókai-kódexben már következetesen illeszkedő alakokkal találkozunk. Az alaki redukció e rag esetében jóval korábban bekövetkezett (hiszen már a korai kis szövegmélekekben is ezt látjuk), illetve ez idő tájt már egyértelműen egybeírandó az alapszóval. Minden jel arra mutat tehát, hogy a *-nak/-nek* rag kialakulása és kiteljesedése erre a korra lényegében lezártnak tekinthető, ahogyan ezt a következő példák is világosan mutatják: 002/05: *belczesegnek*, 013/14: *betegnec*, 030/03: *helynek*, 051/05: *karhozattacnak*, 126/10: *egyhaznak*, 130/07: *akaratnak*. A *-nak/-nek* határozórag már a korai kis szövegmélekekben is megjelenik, csak a Halotti Beszédben összesen 9 alkalommal: *halalnec* (2x), *puculnec*, *kinec*, *foianec*, *muga nec*, *intetuinec*, *gimilfnek*, *nemenec*. Az adatok ugyanakkor azt is nyilvánvalóan jelzik, hogy ebben a nyelvemlékben még nem alakult ki a rag veláris illeszkedő párja, az alaki redukció azonban – mint fentebb is utaltam rá – kétségkívül megtörtént. A toldalék többnyire egybeírva áll az alapszavával (pl. *foianec*, *puculnec*), de ettől való eltérést is megfigyelhetünk (pl. *muga nec*). A további három korai szövegméleünkben azonban már ott találjuk a határozórag veláris illeszkedő párját is, illetve az egybeírás is következetesnek mutatkozik: ÓMS. *viragnac*, *fyomnok*; KTSz. *leannac*; GyS. *aschunnac*, *nepenech*.

Az e keletkezési típusba tartozó második leggyakoribb határozórag a Jókai-kódexben a *-ban/-ben*, amely ma is az egyik legtöbbször használt toldalékmorféma szerepét tölti be a nyelvünkben. Ez az elem kifejezetten korán kialakult, megtörtént esetében az alaki redukció is, s korai kialakulásából adódóan nem meglepő, hogy a tárgyalt kódexben már illeszkedő párja is létrejött, és palatális-veláris alakváltozatainak a használata következetes (pl. 017/01: *nezeseben*, 053/18: *erdewben*, 139/03: *mezewben*; 031/26: *czudakban*, 039/17: *agakban*, 042/20: *napokban*). A morféma 376 alkalommal jelenik meg, ebből 212 alkalommal – a szó hangalakjából, hangrendjéből adódóan – palatális alakváltozatban. Az Ómagyar Mária-siralom kivételével a korai kis szövegmélekekben is megtalálható ez a határozórag. A Halotti beszédben még tisztán láthatóan egyalakú: HB. *paradifumben*, *milofiben*; a Königsbergi töredék és szalagjaiban erre vonatkozóan azért nem foglalhatunk állást, mert csak palatális tőhöz kapcsolódva találjuk a toldalékmorfémát: KTSz. *uleben*. Az alaki redukció ugyanakkor ekkorra már biztosan végbement, s a rag egybeírása az alapszavával ugyancsak következetesnek mutatkozik. Illeszkedés e nyelvemlékek közül kizárólag a Gyulaférvári sorokban figyelhető meg: *kepeben*, *tonosagaban*, azonban itt sem teljesen következetes formában: pl. *habrosagben*.

Érdekes megfigyelni a *-ban/-ben* raggal azonos eredetű másik két belső helyhatározóragot is: a *-ba/-be*, illetve a *-ból/-ből* alakokat. Ennek kapcsán arra mu-

tathatunk rá, hogy ugyanabból a töből az irányhármasság elvének értelmében mindhárom alak kialakult, erre más rag esetében nem találunk példát. Az etimológiai gyökök ellenére e toldalékelemek fejlődése azonban nem teljesen párhuzamos. Azt hamar észrevehetjük, hogy az utóbb említett két alak előfordulása ritkább, a *-ba/-be* összesen 134 alkalommal jelenik meg a Jókai-kódexben, míg a *-ból/-ből* csupán 72 alkalommal. A *-ba/-be* elem a Jókai-kódexben már egyértelműen rag, végbement az alaki redukció, kialakult az illeszkedő veláris párja, s a két alak következetes használatot mutat a nyelvemlékben, emellett mindig egybeírva áll az alapszóval: 061/17: *egbe*, 152/23: *bekesegbe*, 156/02 *testembe*, 042/05: *magassagaba*, 048/23: *celladba*, 075/06: *monostoraba*. Ez az elem a korai kis szövegmélekek közül mindössze kettőben, az Ómagyar Mária-siralomban és a Halotti beszédben fordul elő. Mindkét nyelvemlékünkben tisztán látható, hogy ekkor még nem következett be a morféma alaki redukciója, ez a nyelvi elem tehát névutói státuszban áll, *belé*, *belí* és *belű* variánsokban egyaránt jelentkezve, pl. HB. *vilagbele*, *nugulmabeli*; ÓMS. *egembelu*.

Gyakran előfordul a Jókai-kódexben a *-ra/-re* elem is, amely ekkorra már egyértelműen ragnak tekinthető, esetében az alaki redukció szintén végbement, és következetesen illeszkedik palatális-veláris tekintetben, például: 073/16: *adasara*, 085/05: *aytora*, 112/10: *haragra*; 065/11: *engedelmere*, 142/08: *mysere*, 162/15: *eletre*. A *-ról/-ről* ugyancsak teljes értékű ragként jelenik meg: 068/10: *gonozsagarol*, 094/22: *baratokrol*, 153/21: *kerestfarol*; 116/05: *bezedrewl*, 077/11: *ketsegrewl*, 063/19: *fewldrewl*. A korai kis szövegmélekekben egyik elem sem fordul elő.

A *-nál/-nél* rag a Jókai-kódexben összesen 15 alkalommal tűnik fel (pl. 005/12: *lampasnal*, 091/15: *varasnal*, 093/02: *paranczolonál*), de mindössze egy ízben jelentkezik a palatális forma: 026/15: *embernel*, viszont ez az aránytalan megoszlás is világosan jelzi, hogy a toldalékelem illeszkedik (ráadásul láttuk is a korábbiakban, hogy éppen a palatális variáns az elsődleges). A *-kor* elem ettől annyiban tér el, hogy mindhárom előfordulásában még két szótagú (*-koron*), illetve máig nem alakult ki illeszkedő párja, valószínűleg a kései fejlődése miatt (162/16: *efelkoron*). A másik, mai napig egyalakú ragunk az *-ért*, amely 115 alkalommal fordul elő a Jókai-kódexben (059/24: *nugodalmaert*, 068/26: *alazatossagaert*, 080/05: *kedueert*, 117/09: *peldaert*, 142/13: *latogatasert*, 152/17: *uysagaert*), ezzel viszonylag gyakorinak tekinthető. A 115-ből csupán 14 alkalommal látható különírva (081/26: *alamizna ert*, 117/06: *Alamysna ert*, 105/21: *alazatossagtok ert*, 117/10: *neresege ert*), így fővariánsnak az egybeírt alak mutatkozik, azonban a raggá válásnak ez a kritériuma – mint utaltam rá – a legkevésbé meghatározó. A korai szövegmélekekben ez a toldalékelem csupán a Halotti beszédben jelenik meg, azonban ott is kifejezetten ritka, emellett ugyanahhoz a szóhoz járul mindkét alkalommal, jellemzően különírva: *lelic ert*, *lilki ert*.

A *-tól/-től* a Jókai-kódexben csupán 85 alkalommal fordul elő. Itt már egyértelműen illeszkedik, egy szótagú, tehát ragnak tekinthető, pl. 005/15: *zentlelektewl*, 060/11: *emberektewl*, 062/26: *ehsegtewl*; 114/08: *baratoktol*, 132/02: *buzgosagtol*, 159/01: *anyatol*. A korai kis szövegmélekeket tekintve ez a morféma a Gyulafehérvári sorok kivételével minden nyelvemlékünkben megtalálható: HB. *gimilcictul*, *kinzotvjatwl*; ÓMS. *vylagomtul*, *fyodumtul*; KTSz. *kezdetuitul*. Az illeszkedést azonban ezekben a nyelvemlékekben nem tudjuk megállapítani, mivel ekkor a helyesírás még nem tesz különbséget a két szóba jöhető hang között, így a két alak nehezen (vagy egyáltalán nem) különíthető el. Az alaki redukció viszont már kétségkívül bekövetkezett, előfordulása általánosnak mondható, emellett egybeírva találjuk meg minden esetben az alapszóval, ahogyan ezt a fenti példák is mutatják.

Az agglutinációval keletkezett ragjaink között van két olyan elem is, amelyekre a háromalakúság jellemző. A *-szor/-szër/-ször* mellett ilyen a *-hoz/hez/-höz*. Ez utóbbi esetben a három változat közül a *-hoz* fordul elő leggyakrabban, a *-höz* pedig a legritkábban, ami a kialakulásuk sorrendjét is mutatja. A kódexben már ragnak tekinthető a korábban említett kritériumok alapján, különlegességét a labiális-illabiális illeszkedésnek köszönheti: 107/26: *baratokhoz*, 024/24: *halalahoz*; 067/15: *bewnehez*, 036/14: *emberhez*; 087/16: *mely fewlthewz*, 015/07: *hewshewz*. Ez a határozórag már a korai kis szövegmélekekben is előfordul, azonban kizárólag a Halotti beszédben. Igaz, ott az illeszkedést a csak veláris szótöveken való jelentkezése miatt nem tudjuk megállapítani: *ozhuz*, *uromchuz*.

Az egyik legtöbb problémát felvető határozóragunk a *-val/-vel*, keletkezése ugyanis komoly vitát váltott ki a nyelvtörténeti szakmunkákban. A magyar nyelvtörténeti szakirodalomban a *-val/-vel* rag keletkezésével kapcsolatban alapvetően két számottevő elképzeléssel kell számolnunk. Az egyik elmélet szerint a *-val/-vel* önálló szóból agglutinációval alakult elem, így a fent részletesen tárgyalt határozóragokhoz hasonló stádiumokon ment keresztül a raggá válás folyamatában (s ez esetben e dolgozatban is helye van). Ezt az álláspontot vallotta pl. Szinnyei József. A rag eredetét a vogul *βāyl* 'erővel', illetve a finn *väike* 'erő' szavakból magyarázza (1900: 230, 1926: 258). A másik meghatározó vélemény szerint ez a ragem az ősi primer *-l* ablativusragból alakult, amelyhez hozzákapcsolódott az előtte álló tövéghangzó, illetve utóbb a *v* (a korai ómagyar korban nyilván ennek előzményeként a *β*) mint hiátustöltő (ez esetben nincs köze tehát az agglutinációval keletkezett határozóragok problematikájához). Ennek az elméletnek az egyik meghatározó képviselője Mészöly Gedeon volt (vö. pl. 1930).

Én magam úgy látom, hogy a társ- és eszközhatározó *-val/-vel* ragja nem tartozik az agglutinációval keletkezett ragjaink közé, s annak kialakulásában az *-l* ablativusrag játszott szerepet. Emellett számos érv szól, de ehelyütt erre nincs mód kitérni. Azért tartottam fontosnak mégis megemlíteni, mert azt is lényegesnek gondolom, hogy egy-egy nyelvi jelenség, nyelvi kategória köréből (jelen

esetben az agglutinációval keletkezett határozóragok közül) kiiktassunk olyan elemeket, amelyek vélhetően más utat járhattak be.

Látható tehát, hogy a korai szövegelemleinkhez képest néhány száz év alatt jelentős mértékben változott a magyar határozóragok rendszere, sőt azt is tapasztalhatjuk, hogy még a Jókai-kódexben is vannak olyan elemek, melyek fejlődése nem zárult le (elég csupán itt a *-ból/-ből* ~ *-balól/-belől* helyzetére utalunk). Ezt a jelenséget a következőkben külön pontban, az elemzésbe több szövegelemlet bevonva kívánom tanulmányozni.

5. A *-balól/-belől* és a *-ból/-ből* problematikája

Az itt tárgyalt elemek közül a *-balól/-belől* és a *-ból/-ből* problematikája feltétlenül kitüntetett figyelmet érdemel, ez a morféma ugyanis speciális határhelyzetet képvisel a névutói és ragstádium között.

A nyelvi változások alapvető természetéhez tartozik az a tényező, hogy az átalakulás mindig hosszabb folyamat eredményeként realizálódik, s egy-egy nyelvtörténeti változás akár évszázadokig is elhúzódhat. Az itt tárgyalt agglutinációs folyamatok kapcsán ez azt jelenti, hogy a változási folyamat egy-egy időszakában az adott nyelvi elem határhelyzetben áll, hiszen a ragokra és a névutókra jellemző tulajdonságokkal egyaránt bír.

A *-balól/-belől* és a *-ból/-ből* morfémák esetében az okozza a megítélés bizonytalanságát, hogy tulajdonképpen egyedülálló módon kialakult a veláris illeszkedő pár még az alaki redukció bekövetkezése előtt, márpedig ez a folyamat a többi elem esetében kizárólagosan az egy szótagúvá válás után történt meg. Az is jól látható a következő példákból, hogy viszonylag hosszú ideig élt egymás mellett nyelvünkben a hosszú és a rövid alak ebben a sajátos átmeneti helyzetben.

Ez az elem a korai kis szövegelemleinkben egyértelműen névutói előzményével szerepel, de csupán ritkán, és csak két nyelvemlékben: HB. *timnucebelevl* 'tömlöce belől', azaz tkp. 'tömlöcéből'; ÓMS. *buabeleul* 'búja belől', azaz tkp. 'bújából'. Ahogyan a példák is jelzik, a 12–13. század fordulóján a névutó teljesen „szabályosan”, azaz illeszkedetlen alakban kapcsolódik az alapszóhoz, de a kor helyesírásának esetlegességéből adódóan – amint erre már a fentiekben is utaltunk – egybeírva azzal. A korai ómagyar korban tehát (már amennyire ezt a kisszámú adatból megállapíthatjuk) az agglutinációs folyamatnak az első stádiumában áll ez a nyelvi elem (vagyis a jelentésabsztrahálódáson átesett, az alaki redukción nem), s a változási folyamatában semmilyen kivételes jelleget nem tapasztalunk.

A kései ómagyar korban s kifejezetten a Jókai-kódexben azonban sajátos helyzetben találjuk a morfémát. E nyelvemlékünk tartalmazza ugyanis névutóként is ezt az elemet, de ott találjuk már az egyértelműen ragként funkcionáló *-ból/-ből* formákat is. Az alakváltozatok arányára vonatkozóan azt jegyezhetjük

meg, hogy e nyelvelméünkben „a fővariáns még a hosszú. Minden más kódexben a rövid alak van túlsúlyban” (Korompay 1992: 368). Ez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy a *-ból/-ből* agglutinációs történetének időtartama gyökeresen eltér a másik két, vele etimológiai kapcsolatban lévő határozóragétól.

Ez az arányszám ugyanis arra világít rá, hogy ez az elem még a Jókai-kódexben is közelebb áll a névutókhhoz, mint a ragokhoz: esetében az alaki redukció még nem zárult le, ugyanis két szótagú *-belől* alakok (045/15: *menbelewl*, 094/05: *zerelembelewl*, 099/23: *testewnkbelewl*) és egy szótagú *-ból/-ből* alakok (016/06: *menbowl*, 104/24: *kewnewrewletbowl*; 001/18: *tarsbol*, 040/18: *langbol*) egyaránt előfordulnak a nyelvelméünkben. Ez a részben még névutói helyzetű elem azonban ekkorra az illeszkedő, veláris változatot is kialakította: 111/16: *zayabalol*, 125/11: *yutalmabalol*, 134/14: *orzagabalol*. Emellett azt is megfigyelhetjük, hogy a hosszú és a rövid alakok használata nem következetes, a két variáns ugyanahhoz az alapszóhoz kapcsolódva is fellelhető: 043/18: *langbol*, de: 044/01: *langbalol*; 016/06: *menbowl*, de: 043/17: *menbelewl*; 001/18: *tarsbol*, de: 038/25: *tarsimbalol*.

Látva e morfológiai eszköz egyértelműen átmeneti jellegét a Jókai-kódexben, igyekeztem a helyzetét más kódexekben is feltérképezni: arra voltam ugyanis kíváncsi, a néhány évtizeddel később keletkezett nyelvelmékekben e téren tapasztalunk-e valamilyen mértékű elmozdulást. A vizsgálathoz a 15. század végéről–16. század elejéről származó Apor-kódexet (15. század vége–16. század eleje; vö. Madas 2009, illetve Haader–Kocsis 2014: 27) és Guary-kódexet (1508 e.; vö. Lázs 2009) választottam ki. Döntésemet elsősorban az a praktikus tényező magyarázza, hogy mindkét kódexnek elkészült ugyanolyan struktúrájú számítógépes adattára, mint amilyenre a Jókai-kódex kapcsán is támaszkodhattam (Jakab–Kiss 1994, Jakab–Kiss 1997), s ennek köszönhetően az adott morfémat tartalmazó valamennyi nyelvi adathoz könnyedén hozzáférhettem.

A Guary-kódexben összesen 127 alkalommal fordul elő a morféma, s ebből 12 esetben még a *-balól/-belől* alakváltozat található meg, pl: 060/02: *biztonsagabalol* (e szó esetében a rövid *biztonsagbol* alak is előfordul, mégpedig összesen háromszor); 035/13: *tömlöczbelöl*, de 033/19: *tömlöczböl* (összesen 5 előfordulás); 107/07: *orzagbalol*, 064/01: *peldabalol*. Látható, hogy ebben a kódexben a rövid alak nem tekinthető ugyan kizárólagosnak, de egyértelműen dominánsnak mutatkozik (pl. 005/18: *eleuensegböl*; 061/19: *malazdbol*, 096/13: *dologbol*).

Az Apor-kódexben a tárgyalt elem előfordulásai jelentősen eltérnek a Jókai-, sőt még a Guary-kódexbeli megjelenésektől is. Ebben a nyelvelméünkben ugyanis a rövid alak használata már kizárólagos, s a *-balól/-belől* variáns egyetlen alkalommal sem fordul elő (043/12: *menbvl*, 100/17: *kezekbvl*; 067/09: *hamisagbol*, 125/19: *arradatbol*). Megállapítható tehát, hogy ekkorra az alaki redukció biztosan végbement, a toldalékelem illeszkedése következetes, így kétségtelenül ragként jelenik meg.

Azt gondolom, hogy a három kódexben tapasztalható megoszlásokat látva joggal vethetjük fel annak a lehetőségét is, hogy a rövid és a hosszú variánsok használatában nemcsak az időbeli különbségekkel kell számolnunk, hanem esetleg arra is gondolhatunk, hogy az egyes kódexek más-más nyelvjárásokhoz kapcsolódnak. A nyelvi változások lezajlásában ugyanis nemcsak az időbeli tényezőnek van fontos szerepe, hanem legalább ilyen súllyal esik latba a térbeli dimenzió szerepe is: az tudniillik, hogy a változások a magyar nyelvterületen nem egyszerre, nem egyidejűleg történnek meg, hanem e téren akár jelentős eltérések is mutatkozhatnak. Az időbeliség és a térbeliség dimenzióját egyaránt szem előtt tartva talán nem ok nélkül vetjük fel annak az esélyét, hogy a *-balól/-belől* és a *-ból/-ből* elemek használatában (sőt talán az illeszkedő *-balól* alak kialakulásában) nyelvjárási különbségekkel is érdemes számolnunk.

Végezetül pedig azt kell ismételtelen hangsúlyoznunk, hogy e morfológiai elem speciális helyzetét az biztosítja, hogy a rag jellege és a névutó jellege mellett egyaránt sorakoztathatók fel érvek. Hosszúságát tekintve például feltétlenül névutóként viselkedik, az a tulajdonsága azonban, hogy a névutói helyzetű *-belől*-nek (igen kivételes módon) illeszkedő változata is létrejött a kései ómagyar kor elején, kétségkívül a ragokra emlékeztet bennünket. A *-balól/-belől* sajátos határhelyzetet képvisel, mivel sem a névutók, sem a ragok közé nem sorolható be egyértelműen, így véleményem szerint – az átmeneti státusz hangsúlyozásaképpen – leginkább talán ragszerű névutóként utalhatunk rá.

Irodalomjegyzék

- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei emlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Berrár Jolán 1967. (A) A viszonyító eszközök története. a) A névszók paradigmája.) A névszóragok. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 403–413.
- Haader Lea–Kocsis Réka 2014. A kódex története. In: *Apor-kódex*. Régi Magyar Kódexek, 33. Budapest, Székely Nemzeti Múzeum–OSZK–ELTE. 25–31.
- Jakab László–Kiss Antal 1994. *A Guary-kódex ábécérendes adattára*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár, 6. Debrecen, Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- Jakab László–Kiss Antal 1997. *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár, 7. Debrecen, Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Jakab László 2002. *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár, 10. Debrecen, Magyar Nyelvtudományi Intézet.

- Korompay Klára 1991. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana, I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 284–318.
- Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana, II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 355–410.
- Lázs Sándor 2009. Guary-kódex. In: Madas Edit (szerk.): „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 274.
- Madas Edit 2009. Apor-kódex. In: Madas Edit (szerk.): „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 261.
- Mészöly Gedeon 1930. A vogul vuil névutónak és változatainak eredete. *Magyar Nyelvőr*, 59: 77–80.
- Sárosi Zsófia 2003a. (Az ősmagyar kor. Morfématörténet. A ragok.) A névszóragok. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 169–172.
- Szinnyei József 1900. A -vel rag eredete. *Nyelvtudományi Közlemények*, 30: 230.
- Szinnyei József 1926. II. Alaktan. *Magyar Nyelv*, 22: 258–259.
- Zsilinszky Éva 1991. A névutók raggá válása. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana, I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 455–456.
- Zsilinszky Éva 1992. A névutók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana, II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 696–715.

Videojátékok az oktatásban: akadémiai kontextus, tanórai keretek, kritikai vizsgálatok

1. Bevezetés

Magyarországon egyre gyakoribb téma az oktatás modernizálása, amelyet módszertani újításokkal vagy technikai korszerűsítéssel igyekeznek elérni, hogy a magyar diákok egyre jobban fel tudjanak zárkózni a nyugati oktatási színvonalhoz. Azt viszont mind az újságírók, mind a politikusok elfelejtik megemlíteni, hogy ezeknek a reformoknak mindössze egyik lépcsőfoka az, hogy modernizálják a számítógépparkokat az iskolákban, vagy digitalizálják a tananyagokat, illetve különböző technikai támogatást nyújtanak a diákoknak (például a tabletet biztosítanak mindenki számára). Az igazi reformok ott kezdődnek, hogy az oktatók egyre jobban figyelembe veszik azokat az újabb és újabb produktumokat, amelyeket a diákok mind szélesebb körben használnak akár szórakozásra, akár aktív tanulásra, és ezeket valahogyan integrálják a tanórákba is, ezzel erősítve a tanulóknak azt a látásmódot, hogy tanulni bárhol és bárhogyan lehet. Az egyre gyorsuló ütemben fejlődő szórakoztatóipar kihat az élet minden területére, így az oktatásra is, mivel ezeknek a termékeknek a fogyasztói köre legnagyobb részben a középiskolai-egyetemi korosztályhoz tartozik. A sorozatok, filmek, könyvek, képregények és talán legnagyobb részben a videojátékok azok az eszközök, amelyekből a diákok a legtöbbet tanulhatnak idegen nyelveket, de akár történelmet is.

Jelen tanulmány viszont nem a különböző interdiszciplináris lehetőségeket kívánja bemutatni, hanem az oktatásban felhasználható potenciált. Annak is először elméleti hátterét, korábbi szakirodalmát röviden megemlítve, valamint egy gyakorlati felhasználási lehetőséget, amelyet Alfred Martin Wainwright vitt végbe az Ohio állambeli Akron Egyetemen 2011-ben és 2014-ben. Az általa vezetett szeminárium alapján megírt tanulmányt megvizsgálva és kritikai megvilágítás alá helyezve pedig az esszé megmutatja, hogy miért is volt korszakalkotó Wainwright szemináriuma. Nem beszélve arról, hogy a vizsgálat a korábbi szakirodalmak tükrében történik, így az olvasó kontextusban láthatja a *games studies*-ban rejlő lehetőségeket. Sajnos a megadott keretek nem elégségesek arra, hogy a kritikai vizsgálatot követően az általam megalkotott négy kategóriát ismertetni tudjam, ám aki esetleg érdeklődne a téma iránt, azok számára más cikkekben már foglalkoztam a videojátékok oktatásban felhasználható négy kategóriájával.

Előzetesen megjegyzendő még, hogy a felhasználás rizikós folyamat, hiszen a videojátékok esetében érdemes erősen kritikai megvilágítás alá helyezni mind a felhasznált történelmi anyag hitelességét, mind pedig azt, hogy ezeket az alko-

tásokat mennyire és milyen szintig lehet forrásként kezelni. Külön vizsgálandó az is, hogy milyen formában lehet ezeket integrálni a tananyagba, mennyi időt lehet az órákból ezeknek a feldolgozására fordítani, valamint hogy milyen határai vannak a videojátékok felhasználásának. Érdekes megvizsgálni ezekben a kérdésekben magukat a játékmechanizmusokat is, azt, hogy mit szeretnének elérni a játékosokkal, mennyire szeretnék bevonni őket a különböző történelmi korok átélésébe, valamint hogy mennyi interakciót és szabadságot kíván a narratíva biztosítani a játékosoknak: ők irányítsák-e szabadon a történet fonalát, vagy pedig meghatározott pályán haladnak-e a narratív elemek.

Bár kutatásom jelenlegi fázisában még nem volt lehetőségem hasonlóan szakszerű szeminárium létrehozására, mivel még hallgató vagyok, nem pedig doktori iskola tagja, de mindenképpen szeretném majd a kutatásomat a gyakorlatba is átültetni, akár középiskolai gyakorló órákon, illetve egyetemi kereteken belül is.

2. Elméleti áttekintés

2.1. A '80-as évek

A digitális korszak termékeit és azoknak az oktatásban elfoglalt szerepét vizsgáló szakirodalom külföldön már csaknem negyvenéves múltat tekint vissza (Vas 2016). Mivel monográfia terjedelmű ismeretanyag áll a témából rendelkezésre, így a szakirodalom ismertetésének zöme itt csak utalás szintjén szerepel, a legfontosabb szakmunkák rövid összefoglalásával, ami segíti az elmélyülést a témában. A szakirodalmat három nagy csoportra lehet bontani. Míg a '80-as évek leginkább a játékokat pszichológiai értelemben vizsgálta, valamint az ezekben a programokban lévő erőszak pszichológiai hatásait elemezte, addig a '90-es években már szélesebb diszciplináris felhasználásokkal lehet találkozni. A 2000-es évek pedig egy robbanásszerű növekedést hoztak, szinte mindenütt megjelentek a videojátékok mint kutatási lehetőség, legyen az akár irodalom, akár szakdidaktika, akár közgazdaságtan. Ez a folyamat egyébként a mai napig tart, külföldön és egyre inkább Magyarországon is megjelennek játékokkal foglalkozó kutatók és publikációk.

2.1.1. Általános tanulmányok

Mint fentebb említettem, a témával már 1980-tól elkezdtek foglalkozni, ekkor leginkább a pszichológusokat érdekelték a videojátékok egyénekre gyakorolt hatásai. Néhány fontosabb mű ebben a korszakban: *Video Games, Television, Violence and Aggression in Teenagers* 1984-ből J. R. Dominick tollából, de Anderson és Ford 1986-os tanulmánya is megemlíthető itt *Affect of the Game Player: Short-Term Effects of Highly and Mildly Aggressive Video Games* címmel. Ugyanebben az évben jelent meg Cooper és Mackie közös tanulmánya a *Journal of Applied*

Social Psychology című szaklapban *Video Games and Aggression in Children* címmel (Vas 2016: 162).

2.1.2. R. F. Bowers 1982. Pac-Man-tanulmány

Ezektől függetlenül viszont már 1982-ben R. F. Bowman oktatás-módszertanilag vizsgálta meg a Pac-Man-t. Tanulmányában a Pac-Man-t hasonlította össze a *traditional schooling* rendszerével, azon belül is Csíkszentmihályi Mihály és Larsson 1980-as írásában a *flow* állapotához hasonlította a folyamatot, valamint azt vizsgálta, hogy ez az állapot hogyan használható az iskolarendszerben, hiszen az elköteleződés, valamint a diákok érzelmi bevonása a sikeres oktatás egyik legfőbb kulcsa. Mint ahogyan Csíkszentmihályi 1990-ben írt tanulmánya nyomán Kurt Squire *Video Games in Education* címet viselő tanulmányában összefoglalja: „a *flow state* az egyik legmagasabb fokú állapot, amikor is az ember nem a külső jutalmakért teszi, amit tesz, hanem pusztán a tevés gyönyöréért, ilyenkor még az időérzékelés is eltorzul, sőt akár az önérzékelésünket is elveszthetjük” (Squire 2003: 52, saját fordítás).¹ Ezt a folyamatot hasonlítja össze Bowman is a tanulmányában a Pac-Man-nel, hiszen mint írja, „a Pac-Man is egy cselekményrendszer, amelyben a képességek és a kihívások is megfelelő mértékben kiegyensúlyozottak, a célok világosak, a visszacsatolás azonnal megtörténik és a releváns megfelelően elválasztott az irrelevánstól” (Bowman 1982: 15, saját fordítás).²

2.2. A '90-es évek: Provenzo tanulmányai

A digitális média oktatásban elfoglalt szerepét először az 1990-es években kezdték el behatóbban vizsgálni, mint például Gredler *Educational Games and Simulations: A Technology in Search of a Research Paradigm* című munkája 1996-ból, vagy Provenzo több tanulmánya is az 1990-es évek elejéről, mint például a *Video kids: Making sense of Nintendo* vagy a *What do video games teach?* (Vas 2016: 162) Ezekben a tanulmányokban Provenzo nem feltétlenül pozitív hangnemben beszélt a programokról, hiszen több olyan problémát is felvetett, amelyek valóban szerepet játszanak a videojátékokban, és a mai napig nem találtak rájuk megoldást, mivel ezek a programok alapmechanizmusába szinte teljes mértékben beleépültek.

¹ „Csíkszentmihályi (1990) describes flow as a state of optimal experience, whereby a person is so engaged in activity that self-consciousness disappears, time becomes distorted, and people engage in complex, goal directed activity not for external rewards, but for simply the exhilaration of doing (Squire 2003: 52).

² It [Pac-Man] is an action system wheres kills and challenges are progressively balanced, goals are clear, feedback is immediate and unambiguous, and relevant stimuli can be differentiated from irrelevant stimuli. Together, this combination contributes to the formation of a flow experience (Bowman 1982: 15).

Az egyik ilyen kategória számára az, hogy a játékok „erőszakos, agresszív viselkedéshez vezethetnek” (Provenzo 1991; 1992), ami részben igaz, viszont mint ahogyan a pszichológiai tanulmányok is többször megállapították, nem feltétlen a játékok teszik erőszakossá a játékosokat. Ez az érv egyébként indokolt is, de például egy alapvetően lövöldözésre kihegyezett játékban még mindig a Squire által használt *kill or be killed* elv érvényesül, ami felveti annak a szükségességét, amit fentebb is említettem, hogy a tanárnak muszáj több szempont alapján is megvizsgálnia az adott programot, mielőtt felhasználja a tanórán.

Provenzo további kategóriái is valamilyen szinten megerősítik az általam emlegetett vizsgálat szükségességét, hiszen a továbbiakban szerepel még az erőteljes gender sztereotípiák felépítése³ – ez a fajta sztereotip megközelítés egyébként az 1980-as évek fantasy filmjeiben is tökéletesen megjelenik (lásd: *Conan*) –, valamint az egészségtelen és deviáns viselkedés⁴ egyfajta promotálása. Ezzel egyébként nem feltétlen értek egyet, hiszen vannak olyan irodalmi alkotások is, amelyek a különböző deviáns viselkedéseket állítják a középpontba, és mégis felhasználják a tanórán őket: például a *Zabhegyező* Salinger tollából, de a Magyarországon nem tanított, viszont Amerikában indián klasszikus és Pulitzer-díjat nyert Momaday *House Made of Dawn* című alkotásában is a főszereplők inkább ittasok, mintsem józanok.

Itt is, mint mindenütt, nagyon fontos a felhasználni tervezett videojáték vizsgálata különböző szempontok alapján, mint például a korhatár-besorolás, valamint az is, hogy a célcsoport diákjai lelkileg elég érettek-e a különböző erőszakos jelenetek vizuális befogadására. A történelemoktatásban viszont vannak események – mint a háborúk például –, ahol a tökéletes reprezentációhoz vagy csatarekonstrukcióhoz elkerülhetetlen különböző erőszakos vagy éppenséggel deviáns viselkedés bemutatása a korszak tökéletes megértéséhez. Ilyen szempontok alapján Petőfi bordalai is a deviancia promotálásának tekinthetőek, hiába tudja mindenki, hogy ebben a korszakban a bor erősen vizezett állapotban került felhasználásra a víz nem éppen higiénikus jellege miatt.

Provenzo tanulmányai – valamint valószínűleg más is írt némileg visszafogottabb, árnyaltabb képet adó tanulmányt a videojátékok felhasználásáról –, viszont arra mindenképpen jók, hogy rávilágítsanak, hogy nem minden arany, ami fénylik, így a tanároknak tényleg rengeteg aspektust figyelembe kell venniük a különböző felhasználhatóságot vizsgálva. Valamint abban is nővumnak számítanak ezek a munkásságok, hogy már elméleti-gyakorlati szinten foglalkoztak a '90-es évek végén a videojátékok oktatásban felhasznált szerepeivel.

³ employ destructive gender stereotyping (Squire 2003: 56).

⁴ promote unhealthy „rugged individualist” attitudes (Squire 2003: 7).

2.3. A 2000-es évek

2.3.1. Általános tanulmányok: Jeremiah McCall, *Gaming The Past* és más szakkönyvek

A témával kapcsolatos szakirodalom száma ugrásszerűen megnövekedett, hiszen a 2000-es években a videojáték-ipar egyre nagyobb szeletet hasított a szórakoztató-ipari cikkek globális eladásaiból, ami 2001-re elérte a hatmilliárd dollárt (Kurt 2013). Köztük van a Wainwright által is felhasznált 2011-es monográfia Jeremiah McCall tollából (*Gaming the Past: Using Video Games to Teach Secondary History*), de megemlíthető még a 2012-ben a Springer által kiadott Johannes Fromme és Alexander Unger szerkesztésében megjelent csaknem 650 oldalas tanulmánykötet, a *Computer Games and New Media Cultures: A Handbook of Digital Games Studies*, csakúgy, mint a szintén 2012-ben megjelent Matthew Wilhelm Kapell és Andrew B. R. Elliott által szerkesztett *Playing with the Past – Digital Games and the Simulation of History* címet viselő kötet (Vas 2016: 162).

Ezek a tanulmánykötetek, illetve monográfiák szinte minden aspektusból próbálják megérteni a videojátékok játékmechanizmusait, a narratív elemek hátterét, nem beszélve a különböző informatikai vagy éppenséggel fejlesztői kommentárról, vagy szociológiai megközelítésről. Ezek miatt nem szeretnék kiemelni egy fontosabb tanulmányt sem, hiszen minden tudományos munka, amely a videojátékok elismert platformmá való minősítésére születik, ugyanolyan fontos elbírálás alá kell, hogy essen a téma viszonylagos újdonsága miatt.

A témával kapcsolatban PhD-disszertációk is megjelentek, mint a holland Connie Veugen 2011-es *Computer Games as a Narrative Medium* című munkája. Szakirodalom tehát akad bőven, és ez is csak egy kis szeletét mutatta be az elérhető komoly munkáknak. Ezen kívül megannyi folyóirat (*Digital Humanities*, *International Journal of Gaming and Computer-Mediated Simulations*) foglalkozik nem csupán a videojátékoknak a tanulásban betöltött szerepével, de a németországi Heidelbergi Egyetem által kiadott elektronikus *Heidelberg Journal of Religion on the Internet* folyóirat az egyes vallásos tartalmak videojátékokban betöltött szerepét vizsgálja különböző tematikus kiadványaiban (Vas 2016: 163).

2.3.2. A szakirodalom ugrásszerűen megnövekedett számának okai

Miként lehetséges az, hogy a 2000-es évek végétől megnőtt a számuk azoknak a kutatóknak és történészeknek, akik a tudományos vizsgálódásuk tárgyát a videojátékokban látták? A válasz abban kereshető, hogy ők voltak nagyjából az első olyan generáció, akik gyermekkorukban már aktívan éltek a videojátékokkal mint a szórakoztatás eszközeivel, és nagy valószínűséggel ők maguk is igyekeztek aktívan tanulni belőlük, megpróbálva választ keresni a miértekre, valamint

innovatív kutatókként megpróbáltak új fejezeteket nyitni mind a historiográfia, mind pedig a történetészeti kutatások széles spektrumában, tovább gyarapítva ezzel az interdiszciplináris munkák egyre növekvő számát.

3. Martin Wainwright és az Akron Egyetem

Amiben Wainwright tanulmánya korszakalkotó, az az, hogy ő egész szemináriumokat szentelt a különböző történelmi mechanizmusok, fogalmak, alapkonceptciók videojátékokkal történő bemutatásának az egyetemi diákok számára. Ahogyan Wainwright a munkája előszavában írja is, eddig a kutatók mindig a marginális helyekre szorították a videojátékok tanító szerepét (például a már említett McCall-monográfia is, de ott van még Simon Egenfeldt-Nielsen *Educational Potential of Computer Games* című munkája), vagy esetleg úgy használták fel a videojátékokat, ahogyan Wainwright fogalmaz: „demonstrate the use of games to create an immersive historical experience with counter-factual options.” (Wainwright 2014: 579). Kutatási témám elején én magam is inkább periférikus módszerekkel szerettem volna integrálni a történelemoktatásba a videojátékokat, és bár még a magyarországi középiskolai lehetőségek vizsgálata a további kutatásom célja, az előzetesek alapján a középiskolai keretek között csak így lehet integrálni a programokat az oktatásban (Vas 2016).

Mielőtt azonban rátérnék a tanulmányra és annak aspektusaira, szeretném kicsit bemutatni mind a szemináriumot tartó Wainwrightot, mind pedig a helyszínt, ahol ő maga tartotta a kurzust, valamint magát a szemináriumot is néhány szóban.

3.1. A. Martin Wainwright: szakmai életút

Alfred Martin Wainwright a Georgai Egyetemen szerzett alapszakos történelem-diplomát, majd pedig tanulmányait mesterszinten folytatta brit történelem szakirányon a Wisconsin-Madison Egyetemen. Itt folytatta PhD-tanulmányait, a képzés ideje alatt kutatási területének két fő helyszínére látogatott cserediák-program keretében, az egyik volt az angliai Warwick Egyetem, majd pedig a Fulbright-ösztöndíj segítségével jutott ki az indiai Delhi Egyetemre. Kutatási területe alapvetően nem a videojátékokkal kapcsolatos, hanem annál jóval empirikusabb téma, ez pedig a modern India, a Brit Birodalom, illetőleg a brit-indiai kapcsolatok. Mint ahogyan az önéletrajzában is írja: „My research centers on the interaction of Britain, India, and the British Commonwealth during the nineteenth and twentieth centuries”.⁵ A témában több tanulmánya és könyve is megjelent, köztük 1994-ben az *Inheritance of Empire: Britain, India, and the Balance of Power in Asia, 1938-*

⁵ Az önéletrajz elérhető itt: <https://www.uakron.edu/contentAsset/raw-data/7d009d84-cac3-417d-8d89-aae08df91e0d/fileAsset>.

55 című, amelyet 2008-ban követett a *'The Better Class' of Indians: Social Rank, Imperial Identity and South Asians in Britain, 1858-1914*.

Ettől függetlenül szívesen kitekint másféle történelmi tudományágak felé, hiszen tartott már kurzust a második világháborúról is, de az ősi civilizációkról is, nem beszélve a különböző szórakoztatási ipari alkotások és a történelem kapcsolatáról, hiszen a szóban forgó *Special Topics: History in Video Games* mellett a *Film and History: Britain and the Empire at the Movies* elnevezésű óráján a brit birodalmat is megvizsgálta különböző filmekben keresztül. Sokszínűségét jól mutatja, hogy gyakran tart globális történelmi kohéziókról szemináriumokat, ahogyan ő fogalmaz: „I also teach courses examining general aspects of historical global interaction” (Wainwright 2014: 1). Ilyen kurzus volt számára a *History in Video Games* is. PhD-tanulmányainak 1989-es befejezése óta az Ohio állambeli Akron Egyetemen tanít, 2012 óta pedig ő a Történelem Tanszék vezetője is. Jelenleg harmadik könyvén dolgozik, *Royalty, Race and Empire: How the Empire / Commonwealth Saved the British Monarchy* címmel.

3.2. Az Akron Egyetem

Munkahelyét, az Akron Egyetemet 1870-ben alapították Buchrel College néven, ám 1913-ban az akroni önkormányzathoz került, melynek folytán átnevezték Municipal University of Akron-ra. Manapság az egyetem csaknem 27 ezer fő befogadására képes, és az egyik legnagyobb Ohio állambeli intézmény, műanyagkutatásai révén eléggé elismert is az Egyesült Államokban. Wainwright a tanulmánya elején kitér a tanulók és az egyetem általános helyzetére⁶, mivel az egyetem honlapja nem tartalmaz elég információt azzal kapcsolatban, hogy milyen jelenléti helyzete alapján az Akron Egyetem, főleg statisztikai szempontból nem. Az egyetemnek egyébként 2016-ban pénzügyi nehézségei adódnak, amely miatt a Moody's leminősítette az intézmény pénzügyi stabilitását.

3.3. A *Special Topics: History in Video Games* szeminárium

Mindez azonban kevésbé lényeges, sokkal inkább a szeminárium, amely *Special Topics: History in Video Games* címmel először 2011-ben került meghirdetésre, ezt egy nyári kurzus követte 2012-ben, majd 2014 tavaszán ismét (Wainwright 2014: 579). A tanulmány legfőképpen a 2011-es szeminárium tapasztalataival foglalkozik, hiszen az tartott egyedül tizenöt hétig, míg a másik kettő egy intenzív

⁶ „Most of its students live in the region and commute to campus. Many work in full- or part-time jobs. The social backgrounds of the students generally include medium-income families in the factory and service industries. Few of them come from elite backgrounds. The gender balance of new students was roughly even. During the same period, African Americans formed about a quarter of the student body, with other minorities totaling less than a tenth” (Wainwright 2014: 580).

öthetes kurzus formájában került meghirdetésre (Wainwright 2014: 579). A sillabuszokat megvizsgálva a kurzus a manapság általánosnak mondható értékelést vette figyelembe, hiszen a diákoknak két tesztet kellett írniuk a félév során, valamint egy beadandót kellett elkészíteniük egy általuk kiválasztott játékról, amelyet prezentáció formájában elő kellett adniuk a félév folyamán, plusz még egy kis esszét is kellett írniuk a diákoknak. Wainwright négy hiányzást engedélyezett a tanulóknak, amely valószínűleg azért nagyobb, mint a Magyarországon megszokott három, mivel ott tizenöt hétig tartott egy félév. A tizenöt hetet pedig felosztotta az általa meghatározott hét téma mentén, egy-egy témának például több időt hagyott, ami természetesen a téma nagyságának is betudható.

A rövidebb kurzusokon előre meghatározott kérdésekből választott ki néhányat, amelyek viszont korán sem olyan könnyűek, mint ahogyan azt sztereotip módon el lehetne képzelni. Wainwright itt meg is jegyzi, hogy ezek a kérdések a 2011 tavaszán tartott első szeminárium *mid-* és *end-term* kérdéseinek az alapjai voltak. A kérdések valóban a Wainwright sillabuszában szereplő kategóriák mentén haladnak, de nem érheti az a vád, hogy ne tartalmazna elég gondolatot, valamint komplex gondolkodást mellőző válaszadási lehetőségeket. Mindezt úgy, hogy szinte minden kérdésre feltett válasznak alkalmaznia kell az általa megkövetelt szakirodalomból gondolatokat. Példának okáért álljon itt egy esszékérdés is: „Compare *Civilization IV* to another strategy video game of your choice. How does each game allow you to explore counter-factual historical scenarios? Which game presents the more plausible historical alternatives? At what point do these alternate timelines become so speculative as to be useless as counter-factual simulations? Your essay should refer to Geoffrey Parker’s essay as well as any relevant essays in *What If? 2*” (Wainwright 2014: 612).

Ha pusztán az esszékérdést nézzük, láthatjuk, hogy meglepően komplex és sok írást megkövetelő választ kell ahhoz adni, hogy helyesen tudjanak a diákok válaszolni. Hiszen nem csak a kötelező *Civilization IV*-ről kell írni, hanem egy plusz játékról is, amelyet össze kell hasonlítani különböző érvek mentén, amelyek mind gondolkodást igényelnek. Mindezek felett pedig még a *What If? 2* bármelyik tanulmányára is reflektálniuk kell a diákoknak, amely az egyik kötelező szakirodalom a kurzus során.

Talán már ennyiből is látni, hogy egyáltalán nem egy szabadon választható tárgy szintjén volt a szeminárium megtartva, hanem viszonylag komoly követelményrendszer mentén. Erre legjobb példa a *grading policy*-ban is leírt csaknem 90%-os jeles arány; az amerikai rendszer szerint az igazán kiváló értékeléshez például 95% szükséges, ez az A+. A szeminárium részletezése (erősségeiről, valamint problémáiról való értekezés) előtt viszont érdemes megvizsgálni azt is, hogy milyen kérdések és problémák merülhetnek fel egy ilyen szeminárium tartása előtt, mik jelenhettek meg Wainwright fejében a sillabusz kidolgozása kapcsán. Vala-

mint röviden megvizsgálom a tanulók profilját is – legalábbis Wainwright tanulmánya alapján –, ugyanis a tanár számára az is fontos és befolyásoló tényező, hogy milyen közegből és helyzetből jönnek a diákok a szemináriumra, amely miatt akár lehet, hogy muszáj lesz idő közben változtatnia is az előzetes terven.

3.4. A szeminárium előtti alapvető kérdések, a diákok profilja

Az esetleges kritikák keresztüzében ugyanis ott állnak a történelmi didaktika bebetonozott alappillérei, minthogy a történelem alapvetően könyvközpontú, valamint a legújabb kutatásokra épül, és a Nemzeti Alaptanterv eléggé kötött formájában kerül az oktatásban részt vevő tanárok és diákok látóterébe, nem is beszélve a rendkívül nagyszámú történelmi témájú tanulmányokról és egyéb szakmunkákról. Személyes meglátásom szerint a kettőt tökéletesen lehet koordinálni, hiszen mind a középiskolában, mind pedig egyetemi keretek között lehet megfelelő egyensúlyt kialakítani a kettő között (Vas 2016).

Továbbá a videojátékok vizuális ingerként hatnak a játékosokra és a tanulókra egyaránt, hiszen nem csak látják és hallják, amit a fejlesztők szeretnének elmesélni a játék segítségével, hanem interaktív résztvevőként képesek átélni ezeket a narratív elemeket. Ezek pedig segítenek abban, hogy az információ – legyen az bármennyire absztrakt vagy éppen nehezen megfogható, mint ez a hidegháború tanításánál látható lesz, vagy didaktikus – könnyebben megragad az egyénben. Mint ahogyan ezt remekül összefoglalta Clement Reisner, amikor a játékok felhasználói interaktivitását tekintve felhasználta James Newman „online” és „offline” terminusát és az őket összekötő folyamatot, amelyet Newman csak *ergodic continuum*-nak nevez. Röviden ezt úgy lehetne összefoglalni, hogy amikor a játékos az „online” fázisban van, akkor sokkal nagyobb a beleélési affinitása, ez főleg a játszható részekre igaz. Míg a különböző narratív elemeknél, mint az átvezető jelenetek vagy videók, az „offline” kerül előtérbe, vagyis ilyenkor a játékos beleélése pusztán a nézelődésre fókuszódik, ahogyan Reisner fogalmaz.⁷ Ez a fajta élmény pedig az egyik legjobb érv arra, hogy a többszörösen is beérkező ingerek hatására a diákok miért fognak jobban megjegyezni valamit, amit nem csak elolvastak, hanem megannyi látószögből akár asszociatívnak is tarthatnak. Ettől függetlenül az előnyök még nem elég érvek ahhoz, hogy miattuk helyettesíteni kellene más-más be-

⁷ Audio-visual elements and gameplay elements can be situated within a spectrum, with on- and offline sequences as its opposing poles. The classification „online” denotes a high level of player involvement as it can be found in playable sections, whereas „offline” refers to sections of no direct player involvement, such as cutscenes. In the overall experience, however, the player rarely engages with the game in a state of either pure on- or offline reception. James Newman has coined the term „ergodic continuum” in order to describe sections in the game where the player is experiencing a state between being on- or offline, i. e. between direct involvement and mere observation” (Reisner 2013: 253).

betonozott „didaktikai kliséket”. Hiszen az esetleges elméleti kereteket természetesen az alapidokumentumok megismerésével, elolvasásával lehet megszerezni ahhoz, hogy a gyakorlatban felhasznált vizuális körítés maximális hatást érjen el a tanulóknak vagy a hallgatóknak. Szóval az alapkérdés nem az, hogy hogyan lehet ezeket felhasználni, hanem az, hogy hogyan lehet a kettőt olyan módon összekapcsolni, hogy az maximális határfokot tudjon elérni nem csak a hallgatók érdeklődésének felkeltésében, hanem a szürkeállományba való bejutásban is.

Mert valljuk be, manapság a könyvalapú oktatásnak az egyre fejlődő világ miatt egyre inkább csökken a hatékonysága és a határfoka is. Nem szabad megfelelkezniünk a módszer gyakorlati hasznáról, mert bár még mindig az egyik legjobb tájékoztató forma a könyvek meghitt világa, de pusztán erre támaszkodni mind didaktikai, mind pedig tanítói szerepköri szempontból lassan végzetes lehet a sikerességet tekintve. Tény, hogy az iskola és az oktatási rendszer alapvetően az oktatásról szól és nem a szórakozásról, de nem minden rossz, ami kötelező, hogyha megfelelően használják ki az *edutainment* adta lehetőségeket. Mint ahogyan az a syllabuszokból és Wainwright tanulmányából is kitűnik, ő sem szórakoztatni akarta a tanulóit, hanem tanítani, de azt egy fokkal modernebb formában, ami kicsit túlmutatott a megszokott kereteken, amiből a diákok nem csak komolyan tanulhattak, de közben akár szórakozhattak is. A diákok pedig egytől-egyig élvezték a helyzetet, mint ahogyan erre Wainwright rá is világít: „[...] generally positive student assessment of this course (Wainwright 2014: 603); sőt volt olyan is, aki kötelezőnek érezte azt, hogy ilyen formában foglalkozzanak a tananyaggal: „Video games are becoming more and more popular. As historians it is imperative [eredeti kiemelés] that we are prepared to analyze this medium in the same way we view other media” (Wainwright 2014: 581).

Mielőtt azonban belemélyülnék a szeminárium bemutatásába, fontosnak tartom röviden megvizsgálni, milyen diákok vették fel alapvetően a szemináriumot. A vizsgálódás, igaz, a Wainwright által elmondottakra épül, de ebből is képet kapunk arról, hogy kiket érdekelt a kurzus. Azt Wainwright is leszögezte, hogy alapvetően történész hallgatókat érdekelt a szeminárium, de fontos megjegyezni, hogy a három különböző kurzus más-más képzési szinten lévőket szólított meg. Az első, 2011-es szemináriumot elsőéves hallgatóknak tartotta, míg a nyári kurzus duális, senior és már diplomát végzett egyetemistáknak szólt, míg a 2014-es kurzus ismét a megszokott keretek között zajlott. A tanulók száma az első szemeszterben 19 volt, köztük négy női hallgató, valamint egy afro-amerikai férfi. A nyári kurzusban viszont mindössze 11 diák vett részt, ezek közül egy kisebbségi hallgató sem volt, de három nő is, ami elég jó arány. 2014-ben ismét 19-en voltak, köztük három színesbőrű és négy nő. A többiek minden esetben fehér férfiak voltak, ami, mint Wainwright is írja, nem meglepő, hiszen a kisebbségi hallgatóknak van a legkisebb esélyük normális eszközökön elérni a tanuláshoz szükséges számítógépes

anyagot. És bár a női hallgatók növekvő számban használják a videojátékokat, ez még alapvetően mindig a férfiak szórakozása (Wainwright 2014: 580).

Ha megnéznénk egy esetleges magyarországi szeminárium ilyen szintű megoszlását, körülbelül én is ilyen arányt becsülnék, talán kevesebb női hallgatóval, ugyanis talán a bölcsészképzésben hiába vesz részt több női hallgató, mint férfi, a fiatalabb korosztály még mindig nem olyan szinten tekinti magát gamernek – a szokásos tömegprogramokon kívül, mint a *Sims*, esetleg *Counter Strike*, vagy mint a *World of Warcraft* –, mint esetleges külföldi társaik. Habár ez a kijelentés sztereotipnak tűnhet, a jövőbeni kutatásom remélhetőleg rációfol erre a jelenlegi kijelentésemre akár a statisztikák, akár a gyakorlatbeli tapasztalatok révén. A kisebbségekre kitérve talán nem áll távol a valóságtól, amit Wainwright is említ, hogy ők kevésbé használják a számítógépes piac termekéit, annál inkább viszont a különböző *hand-held* platformokat, mint a tabletek vagy mobiltelefonok.

Az egyetemi szakok megoszlásában talán nem meglepő, hogy szinte mindhárom kurzuson a történész hallgatók voltak túlsúlyban, egy-egy kósza természet- vagy társadalomtudományi képzési területen tanuló diákkal, esetleg néhány tanárszakos hallgatóval szemben. A 2014-es szemináriumon viszont már a történész és a tanárszakos hallgatók száma viszonylag kiegyensúlyozott volt, legalábbis arra alapozva a feltevést, hogy egyenrangúként voltak megjelölve, nem pedig csak a többi hallgató között feltüntetve. Wainwright így kommentálta a történész hallgatók túlsúlyát, amivel nagyon releváns gondolatot fogalmazott meg: „[...]indicates that historical video games help history majors to reflect on their field of study” (Wainwright 2014: 581). A hallgatók általános motivációja a kurzus felvételéhez kapcsolódóan a szokásos, mindkét kutatási területhez kötődő érdeklődés volt.

Wainwright nem foglalkozik részletekbe menően a diákok háttérével, hiszen alapvetően, mint írta is, ez nem kísérletező jellegű óra volt, tehát nem kutatási céllal tartotta, így az emlékei is vegyesek, mint írja: „both anecdotal and empirical” (Wainwright 2014: 580). A tanulmány ezek után magára a kurzusra és annak aspektusaira tér ki, ami szintén inkább az én érdeklődési körömbé tartozik, így a továbbiakban én magam is ezekre fókuszálok, kiegészítve ezeket személyes megjegyzésekkel és másféle megközelítéssel.

3.5. Tanulságok, megfigyelések a szeminárium kapcsán

Előljáróban kijelenthető, ami talán a legfontosabb is, hogy Wainwrightnak a szemináriumaival tökéletesen sikerült megtalálnia az egyensúlyt a szakirodalom mennyisége és a szórakoztató produktumok között, hiszen mint írja, a játékelmény egyéni alapon történt és a tanórán kívül. A tanóra ezzel szemben a prezentációkra,

a megbeszélésekre és az analízisekre épült.⁸ Tehát a hallgatók nem az órán játszottak a kötelező játékkal, hanem azon kívül, és ez csupán egyfajta katalizátort adott ahhoz, hogy a hallgatók jobban megérthessék azokat a komplex kérdéseket, amelyeket a szeminárium során a tanár szeretett volna bemutatni nekik. Ettől függetlenül a játékok mindvégig szervesen jelen voltak az oktatás folyamatában, nem beszélve arról, hogy a *Civilization IV* – magáról a játékról a tanulmány későbbi részében írok – kötelező volt minden tanuló számára, erre külön időt is szánt.⁹ A játék kiválasztásakor figyelembe vette a pénzügyi és szociális igényeket is.¹⁰ Ez több szempontból is szerencsés. Az első szeminárium évében a *Civilization IV* már egy csaknem hatéves játék volt, a program eredetileg 2005-ben jelent meg, de ha még a teljes, összes kiegészítővel megjelent kiadást vesszük is, akkor is hároméves. Stratégiai játékként ráadásul a gépigénye is elég alacsony, ezért, mint ahogyan azt írja is, könnyen elfutott szinte bármilyen olcsóbb konfiguráción is.

Magyarországon tehát, ha figyelembe vesszük az évek múlását, a sorozat következő darabja, a *Civilization V* is elérhető lenne a játékosok jó része számára, hiszen egy viszonylag gyengébb laptopon is (amelynek az ára 60-70 ezer forint körül van) a minimális beállításokkal könnyen futna. A sorozat legújabb, 2016 októberében megjelenő darabja viszont már modernebb gépigényekkel rendelkezik, amit nem várhatnánk el a magyarországi egyetemisták egy részétől, főleg a hátrányosabb helyzetű diákoktól, akik a laptopot általában az egyetem által adott támogatásból vagy pályázati pénzekből veszik meg. Tanulmányában figyelembe veszi a Macintosh operációs rendszer meglétét is, amely az amerikai tanulók számára már akkor sokkal elérhetőbb volt, mint a magyar diákok számára valaha lesz.

Azt viszont a tanulókra bízta, hogy a csaknem tizenöt oldalas esszét, vagy a nyári kurzusokon a néhány oldallal rövidebbet (Wainwright 2014: 582), mely játékok alapján írják meg a syllabusban ismertetett hét téma mentén.¹¹ Ezzel két fontos buktatót is képes elhárítani, amelyek problémát jelenthetnének. Egyszóval, kötelező „anyagnak” egy már akkorra híres, de régebbi játékot kér, amely a magyar gamer körökből vett szóhasználattal élve „még egy kenyérpíró is elfutna”, míg az esszében mindenkitől a saját hardveres igényeinek megfelelő játékot kér esszé-témaként. Ráadásul a syllabusban azokra is gondol, akik esetleg nem laptopon ját-

⁸ „Gameplay is on an individual basis and occurs outside class. The classroom instead serves as a venue for presentation, discussion, and analysis. I introduce students to various games that illustrate each of the themes as we discuss them” (Wainwright 2014: 581).

⁹ „Before addressing the course’s major themes, however, students learn to play Sid Meier’s *Civilization IV*, the one game required of the entire class” (Wainwright 2014: 581).

¹⁰ „It is technologically accessible old enough to work on most computers and operating systems produced over the past ten years, but new enough to work on the latest operating systems as well. It also comes in editions for both Windows and Macintosh” (Wainwright 2014: 582).

¹¹ „However, students are required to explore other historical games of their choosing, which they review in the light of the seven major course themes” (Wainwright 2014: 582).

szánának, mivel nem csak a laptopot pártolja, hanem más játékokra alkalmas eszközöket is.¹² Röviden tehát a diákok akár úgy is végighallgathatják a kurzust, hogy a tanórán kívül semmit sem foglalkoznak a videojátékkal. Ez persze felveti a kérdést, hogy akkor ennek mégis mi értelme lenne. Ismerve egyes tanulók motivációit, hogy minél könnyebben teljesítsék a kurzusokat, nem meglepő módon kiskaput is kínál a kevésbé motivált tanulóknak. Az opcionális játék pedig erősíti a motivációt azokban a hallgatókban is, akik esetleg nem szeretik a stratégiai játékokat, és akár egy FPS-en – belső nézetű lövöldözős játékon, mint a *Call of Duty*-széria – vagy egy RPG-n – szerepjátékon – keresztül is bemutatathatják a tárgyalt témákat.

A történezmunkák és a videojátékok megosztására vonatkozóan is lényeges tapasztalat, hogy Wainwrightnak itt is sikerült megtalálni az arany középutat, hiszen számos történész monográfiáját beleépíti a kurzus követelményrendszerébe, mindezt úgy, hogy ezek szervesen illeszkednek egymáshoz. Megemlíthető például a Robert Crowley szerkesztésében megjelent alternatív történelmi elméleteket összegyűjtő *What If? 2: Eminent Historians Imagine What Might Have Been* című tanulmánykötet néhány írása, de a tanulóknak olvasniuk kellett Alfred W. Crosby *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492, 30th Anniversary Edition* címet viselő könyvéből is. A játék mechanizmusa alapján fontos műként forgatniuk kell Jared M. Diamond *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies* című művét is, amely ráadásul még vita- és gondolatébresztő könyv is, hiszen a környezettörténelmet választja témájául. A könyv magyarul is megjelent *Háborúk, járványok, technikák* címmel a Typotex Kiadó jóvoltából 2001-ben, és 2010-re már a negyedik, javított kiadását élte meg. Továbbá általános ismeretterjesztő kategóriában Pulitzer-díjat is nyert 1998-ban. Egyszóval Wainwright nem csak az elfogadott történelemtudomány szakirodalmát építi be a kurzusába, hanem újabb, még vitatott megítélésű,¹³ de annál gondolatébresztőbb irodalmakkal is megismerteti a hallgatókat. Wainwright további szakirodalmat is kér a diákoktól, amelyek közül többet nem is említék; a Wainwright-tanulmány függelékében részletesen láthatjuk a sillabuszokban közölt tanulmányok listáját.

4. Összegzés

Összegezve az eddig olvasottakat tehát van egy videojátékokkal foglalkozó szeminárium, amely megfelelően integrálja a történelmi szakirodalmat az órákba, mindent egy mindenki által könnyen elérhető „kötelező” és egy szabadon választott já-

¹² „You are welcome and even encouraged to bring laptops to class, but doing so is not essential if you run your games on a desktop or other game device” (Wainwright 2014: 608).

¹³ „Nevertheless, environmental history is a relative newcomer to the historical discipline and remains controversial, in part because of its apparent determinism and denial of agency to human actors and societies” (Wainwright 2014: 584).

ték segítségével. Wainwright ezen kívül hét nagy tematikus szekcióra¹⁴ osztja a kurzusát, amelyek között találhatóak a játék mechanikájára, annak rendszerére, valamint a világtörténelemre, de a kereskedelemre és a harcokra, valamint a genderre vonatkozó részek is. A csaknem tizenöt – a nyári kurzusok esetében öt – hétig tartó kurzusok során ezeket a témákat beszélik meg a hallgatók, mindezt meglepően komplex gondolatok kíséretében. A *Game Mechanism* nem is annyira történelmi, mintsem inkább játékefejlesztési téma, de mint ahogyan Wainwright írja, ez szükséges ahhoz, hogy jobban megérthető legyen a történelmi tartalom a videojátékokban, ha megvizsgálják a mechanizmusokat (Wainwright 2014: 583). Így kontextusba helyezik azokat a mechanikai elemeket, amelyeket a játékok közölni akarnak. Például a *Call of Duty*-sorozat leginkább egyszerű koncepcióra épül, de jobb grafikára van kihegyezve, és főleg a gyors szem-kéz koordinációra helyezi a hangsúlyt (Wainwright 2014: 583). De megemlíti még a különböző RTS-ek – valós idejű stratégiai játékok –, mint az *Age of Empires* vagy a már tárgyalt *Civilization IV* közötti különbségeket is, amelyek eleve megkötik a fejlesztők kezét.

Wainwright tehát ismerte a programokat, amelyek segítségével tanítani akart, de a legfőbb az, hogy a hozzá tartozó szakirodalmat is, melynek segítségével valóban felmérte, hogyan is lehet egy mondhatni egyedi és személyes habitusra támaszkodó szórakoztató-ipari produktumot bevonni az oktatásba úgy, hogy az alapvető didaktikai elemek nem sérülnek. Persze nem minden gondolatával értettem egyet, ami viszont lehetőséget teremtett számomra, hogy magasabb szintre emeljem Wainwright diskurzusát, és létrehozhasam a saját négy kategóriámat.

Irodalomjegyzék

- Anderson, C. A.–Ford, C. M. 1986. Affect of the Game Player: Short-Term Effects of Highly and Mildly Aggressive Video Games. In: *Personality and Social Psychology Bulletin*, 12/4. Washington DC, SAGE Publishing. 290–402.
- Bowman, R. F. 1982. A Pac-Man Theory of Motivation. Tactical Implications for Classroom Instruction. In: *Educational Technology*, 22/9. New York, Springer. 14–17.
- Cooper, J.–Mackie, D. 1986. Video Games and Aggression in Children. In: *Journal of Applied Social Psychology*, 16/8. New York, Wiley Online Library. 726–744.
- Cowley, R. (Ed.) 2001. *What If? Eminent Historians Imagine What Might Have Been*. New York, Putnam Adult.

¹⁴ „The course comprises seven thematic units covering in order: (1) Game Mechanics; (2) Economics and Environment; (3) Cultural Bias; (4) World Systems and World History; (5) Determinism and Contingency; (6) Combat and Brutality; and (7) Gender” (Wainwright 2014: 581).

- Crosby, W. A. 2003. *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492, 30th Anniversary Edition*. Westport, Praeger Publishers.
- Csikszentmihályi, M.–Larson, R. 1980. Intrinsic Rewards in School Crime. In: M. Verble (Ed.): *Dealing in Discipline*. Omaha, University of Mid-America.
- Diamond, M. J. 1999. *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. New York, W. W. Norton & Company.
- Diamond, M. J. 2000. *Háborúk, járványok, technikák*. Budapest, Typotex.
- Dominick, J. R. 1984. Videogames, Television Violence, and Aggression in Teenagers. In: *Journal of Communication*, 34/2. New York, Wiley Online Library. 136–147.
- Fromme, J.–Unger, A. 2012. (szerk.) *Computer games and new media cultures: A handbook of digital games studies*. Berlin, Springer Science & Business Media.
- Gredler, M. E. 1996. Educational games and simulations: A technology in search of a research paradigm. In: Jonassen, D. H. (Ed.): *Handbook of research for educational communications and technology*. New York, MacMilan. 521–539.
- Kapel, M. W.–Elliott, A. B. R. (Eds.) 2013. *Playing with the past: Digital games and the simulation of history*. USA, Bloomsbury Publishing.
- McCall, J. 2013. *Gaming the past: Using video games to teach secondary history*. New York, Routledge.
- Provenzo, E. F. 1991. *Video kids: Making sense of Nintendo*. Cambridge, MA: Harvard.
- Provenzo, E. F. 1992. What do video games teach? In: *Education Digest*, 58/4. Ann Arbor, Education Digest. 56–58.
- Reisner, Clemens 2013. „The Reality Behind It All Is Very True”: Call of Duty: Black Ops and the Remembrance of the Cold War. In: Kapel, M. W.–Elliott, A. B. R. (Eds.): *Playing with the past: Digital games and the simulation of history*. USA, Bloomsbury Publishing. 247–261.
- Simon Egenfeldt, S.–Nielsen, S. 2007. *Educational Potential of Computer Games*. London, Continuum.
- Squire, K. 2003. „Video games in education.” In: *Int. J. Intell. Games & Simulation*, 2/1. Wolverhampton, University of Wolverhampton Press. 49–62.
- Vas János 2016. Elméleti kérdések a videojátékok felhasználásáról a történelem oktatásában, valamint a külföldi szemináriumokon történő alkalmazásuk kritikai vizsgálata. In: Dr. Koncz István–Szova Ilona (szerk.): *XIII. PhD. – Konferencia előadásai (Budapest, 2016. október 10.)*: Budapest, Professzorok az Európai Magyarországiért Egyesület. 161–171.
- Veugen, C. 2011. *Computer Games as a Narrative Medium. Computer Games and New Media Cultures*. Hollandia, Springer.
- Wainwright, M. A. Curriculum Vitae. <https://www.uakron.edu/history/faculty-staff/bio-detail.dot?identity=1657033>. (Letöltve: 2017. június 25.)

- Wainwright M. A. 2004. Teaching Historical Theory through Video Games. In: *The History Teacher*, 47/ 4. Long Beach, Society for History Education. 579–612.
- Zamudio-Suaréz, F. 2015. május 11. „University of Akron’s Financial Outlook Is Downgraded to ‘Negative’ by Moody’s” *Chronicle of Higher Education*: <http://www.chronicle.com/blogs/ticker/u-of-akrons-financial-outlook-is-downgraded-to-negative-by-moodys/111261>. (Letöltve: 2017. június 10.)

A határozott névelő használatáról üres névmási (*pro*) birtokos mellett a magyar nyelvben

1. Bevezetés

A tanulmányom témája a határozott névelő használata üres névmási birtokos mellett a magyar nyelvben. A magyarban a névmási birtokost a határozott névelő mindig megelőzi (1). A névmási birtokos elhagyható, ha annak nincs diskurzusfunkciója (Szabolcsi 1994: 8).

(1) János az ÉN hűgomat kedveli (és nem a tiédet).

A magyar nyelvben a határozott névelő elhagyható a birtokos szerkezetek előtt, amennyiben a birtokos üres névmási alakban (*pro*) szerepel (2b).

(2) a) Hétvégén meglátogatom a hűgomat.

b) ? Hétvégén meglátogatom hűgomat.

(2a) mindig elfogadható a sztenderd magyarban, míg (2b)-ben a határozott névelő elhagyhatósága kontextustól függ, és egyes beszélők között is eltér a szerkezet megítélése. Hasonló jelenségek az olaszban és a brazil portugálban is megfigyelhetők. Az olaszban a birtokos szerkezetek mindig a határozott névelővel állnak, ez alól a szabály alól kivételt képeznek azok a szerkezetek, amelyekben a főnévi fej rokonságnév (Bernardi–Egerald 2006: 102). Berns (2008) amellet érvel, hogy ez a rokonságnevek köznevektől jól elkülönülő, szemantikai/pragmatikai jegyeinek köszönhető. Felméréseim során a hipotéziseimet elsősorban összehasonító nyelvészeti alapon állítottam fel; az olasz nyelvben meglévő hasonló jelenségekből kiindulva vizsgáltam a magyar nyelvet.

A tanulmányom célja annak meghatározása, hogy milyen körülmények befolyásolják a határozott névelő elhagyhatóságát a magyarban. A dolgozat a következőképpen épül fel: a 2. rész a probléma elméleti háttérét tekinti át, a 3. rész az olasz nyelvvel foglalkozik, míg a 4. rész a felmérésem módszertanát és eredményeit tárgyalja. Végül az 5. rész összegzi a munkámat.

2. Elméleti háttér

2.1. A magyar birtokos szerkezet szintaktikai szerkezete és a határozott névelő szerepe

A magyar birtokos szerkezet DP és névmási birtokos esetében a birtok és a birtokos közötti szám-, illetve személybeli formai egyeztetést tartalmaz. A magyar nyelvben kétféle birtokost különböztetünk meg; a nominatívuszi és a datívuszi

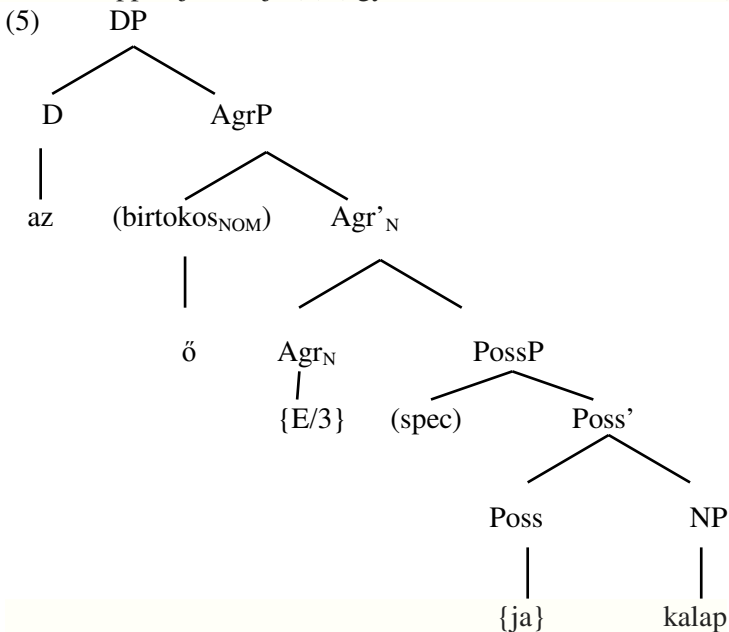
birtokost. A határozott névelő csak az előbbi esetében hagyható el, ezért dolgozatomban csak ezt a szerkezetet tárgyalom. A nominatívuszi birtokos esetében a határozott névelő elhagyható a birtokos elhagyása mellett (3b).

- (3) a) Hétvégén az ÉN anyámat látogatom meg.
 b) Hétvégén meglátogatom *pro* anyámat.

Dolgozatomban a magyar birtokos szerkezetet a Batos (1999) által javasolt modell szerint elemzem, mely alapján a magyar birtokos szerkezetekben a birtokos az Agr-projekció specifikációját foglalja el, a birtokot jelölő N az Agr-fejvel kerül asszociációs viszonyba, hozzácsatolás vagy morfoszintaktikai egyesítés útján (Bartos 1999: 25). Ez az Agr a vele asszociálandó Poss-fejvel együtt adja a nominatívuszt a birtokosnak (Bartos 1999: 26). Az Agr-kategória, melynek specifikációja a birtokos egyeztetési (és nominatívuszi esetadási) pozíciója, alacsonyabban helyezkedik el, mint a D, mivel a magyar nyelvben a határozott névelő megelőzi a nominatívuszi birtokost (4) (Bartos 1999: 27).

- (4) az ő kalapja.

Mindezek alapján Bartos (1999) a birtokos szerkezet szintaktikai reprezentációját a következőképpen javasolja (5) (egyszerűsített birtokos szerkezet):

A névmási birtokos elhagyhatósága a szám- és személybeli formai egyeztetésnek köszönhető (6a). Ha a birtokos fókuszpozícióban áll, akkor a személyes névmás kitétele kötelező (6b). A személyes névmás ige utáni pozícióban is meg-

jelenhet (6c), de ekkor kitételének nincs külön szemantikai vonzata, használata tisztán stilisztikai jellegű (Rákosi 2014: 550).

- (6) a) János a KÖNYVEMET vitte el
- b) János az ÉN könyvem vitte el.
- c) János elvitte az (én) könyvem.

Szabolcsi (1994) amellett érvel, hogy a határozott névelő nem a birtokoshoz, hanem az egész birtokos szerkezethez tartozik. A mai magyarban a határozott névelő mindig megelőzi a névmási birtokost (Szabolcsi 1994: 19), de nem előzheti meg a magában álló személyes névmást (8a).

- (7) a) az én könyvem
- b) *én könyvem
- (8) a) *Az én játszom.
- b) Én játszom.

Az (7) és a (8) példákból arra következtethetünk, hogy az *a/z* az egész birtokos szerkezethez tartozik, és nem a birtokos része. A sztenderd magyarban a személynevek a határozott névelő nélkül állnak. (9) bizonyos dialektusokban elfogadható.

- (9) % A János játszik.

- (10) a János labdája.

(9) agrammatikus a sztenderd magyarban, míg (10) teljesen grammatikus, ami Szabolcsi érvelését támasztja alá. Továbbá Szabolcsi (1994) amellett érvel, hogy a determináns teszi lehetővé egy főnévi csoport számára, hogy argumentumpozícióba lépjen. Az üres D csak határozatlan NP-k esetében állhat a szerkezet élén, a határozott NP-ket mindig határozott névelő vezeti be. Tehát a D fej (és a DP) mindig jelen van, ha a főnévi csoportnak (NP) határozott interpretációja van.

- (11) János kedveli anyámat.

Kétféle magyarázat van a (11)-es példában végbement jelenségre; a determináns a szerkezetben jelen van, csak kiejtetlen marad, vagy a birtok a Longobardi (1994) által leírt N-to-D mozgáson megy keresztül (amely során a főnév a determinánspozícióba emelkedik, ezzel kitölti a determinánspozíciót lehetővé téve a szerkezet argumentumpozícióba lépését). Az utóbbira az olasz nyelvből vett példát a 3. fejezetben tárgyalom, majd a magyar birtokos szerkezetekre vonatkozó felmérésem eredményeit a 4. fejezetben ismertetem. A fentiekben leírt mozgás illetve a határozott névelő ki nem ejtésének lehetősége függ a főnévi fej szemantikai/pragmatikai jegyeitől, befolyásolja a birtok elidegeníthető, illetve elidegeníthetetlen jellege. A következő alfejezetben az elidegeníthető, illetve elidegeníthetetlen főnevek közötti legfőbb különbségeket mutatom be.

2.2. Az elidegeníthető és az elidegeníthetetlen birtokok

Az elidegeníthetlenség állandó viszonyra utal a birtok és a birtokos között. A fogalomnak nem lehet egységes jelentéstani jellemzést adni, mert egyes nyelvek között eltérések vannak abban a tekintetben, hogy mely szemantikai kategóriákat tekintik idetartozónak. Széles körben elfogadott, hogy a következő kategóriák rendszerint az elidegeníthetetlen főnevek közé tartoznak; rokonságnevek, testrészek, rész-egész viszonyt vagy térbeli viszonyt kifejező főnevek (Laczkó 2008: 415).

A családi kapcsolatokat kifejező főnevek és a rokonságnevek másképp viselkednek a birtokos szerkezetekben. Mivel egy ember csak valakinek a bátyja vagy nővére lehet, ezeknek a főneveknek nincs elidegeníthető interpretációjuk. Továbbá a rokonságnevek relációs volta miatt az *'anyja'* természetes módon be tudja vezetni az anyát a diskurzusba (12a), egy nem relációs főnév esetében ez nem lehetséges (12b) (Laczkó 2008: 425).

(12) a) Egy férfi lépett be. Anyja szorosán mögötte jött.

b)[#]Egy férfi lépett be. A kamionja jól látható volt az ablakból.

Ebből arra következtethetünk, hogy a rokonságnevek elidegeníthető és relációs voltak miatt a köznevektől jól elkülöníthető csoportot alkotnak. Ezek a különbségek a szemantikai jegyeikben is megmutatkoznak.

2.3. A személynevek és a rokonságnevek

A személynevek eredendően határozottak, és sok tekintetben hasonlítanak a rokonságnevekhez. Ezért esetükben a határozott névelő, illetve egyéb determináns elhagyható lehet (Dahl–Koptjevskaja–Tamm 2001: 206). A személynevek és a rokonságnevek hasonlósága a megegyező szemantikai jegyeikkel magyarázható.

(13) Szituáció: Judit az anyám.

a) Hétvégén meglátogatom Juditékat.

b) Hétvégén meglátogatom anyámékat.

c) Hétvégén meglátogatom ?(a) szüleimet.

A (13a) illetve a (13b) példamondatok jelentése között nincs különbség, az *'anyámat'* és a *'Juditot'* tárgyi argumentumok felcserélhetőek ebben a kontextusban anélkül, hogy a mondat igazságértéke változna. Ugyanez igaz a (13a) és a (13c) mondatokra is, de a (13c) kevésbé elfogadható a határozott névelő nélkül, amiből arra következtethetünk, hogy a rokonságnevek között is jelentős különbségek figyelhetőek meg.

Ezt az érvelést a különböző nyelvekben megfigyelhető jelenségek is alátámasztják, amelyek egyértelműen arra utalnak, hogy a személynevek és a rokonságnevek viselkedése elkülönül a köznevekéétől, és a rokonságneveken belül is különbségek vannak. Például a lengyel *-owie* alanyesetű, többes számot jelölő

toldalék csak a személynevekhez (14a) és a rokonságnevekhez (14b) kapcsolódhat, a köznevekhez nem (14c) (Dahl–Koptjevskaja-Tamm 2001: 207):

- (14) a) Jan: Janowie,
b) ojciec: ojcowie,
'apa: apák',
c) student: studenci,
'tanuló: tanulók'.

A sztenderd németben csak a személynevek és a rokonságnevek bizonyos csoportjai (vertikális, felmenő családi kapcsolatokat jelölő főnevek) állhatnak a főnévi fej (birtok) előtt a birtokos szerkezetekben (15b) (Dahl & Koptjevskaja-Tamm 2001: 208):

- (15) a) Peters Buch,
'Péter könyve,
b) Vaters Auto,
'apa autója',
c) das Auto meiner Schwester,
'nővérem autója',
d) das Fenster des Hauses,
'a ház ablaka'.

Az olasz nyelvben megfigyelhető hasonló jelenségek leírásából kiindulva állítottam a felméréseim hipotéziseit. Ezeket a jelenségeket a következő fejezetben mutatom be, illetve egyéb nyelvekből származó adatokat tárgyalok.

3. Az olasz birtokos szerkezetek és nyelvek közötti tendenciák

3.1. Univerzális tendenciák

Haspelmathtól a nyelvek funkcionális tipológiai általánosítása:

- **'determináns-genitívusz' nyelvek:** a névmási birtokosnak determinánsi státusza is van (angol: my book, *the my book),
- **'melléknévi-genitívusz' nyelvek:** a névmási birtokos mellett megjelenhet a determináns is (olasz, magyar: il mio libro, az én könyvem) (Haspelmath 1999: 228).

A magyar nyelv a 'melléknévi-genitívusz' nyelvek közé tartozik, többek között az olasszal és a brazil portugállal együtt. Haspelmath (1999) példái olyan nyelvekre, amelyekben a birtokolt főnévi csoportok (NP) előtt mindig megjelenik a határozott névelő, kivéve, amikor a főnévi fej rokonságnév, a következők:

- (16) **Olasz**
a) il mio libro
ART enyém könyv
'a könyvem'

b) mia sorella
enyém lánytestvér
'lánytestvérem'

(17) Brazil portugál

a) (*a) minha mae
az enyém anya
'anyám'

b) (a) minha casa
az enyém ház
'az én házam'

További nyelvek, ahol hasonló jelenségeket figyelhetünk meg: a bolgár, az izlandi és a szomáliai. Haspelmath (1999) a következő univerzáléban foglalta össze a kutatásai eredményeit:

(18) Univerzálé: Ha a rokonságnévi főnévi fejjel álló NP-t megelőzi a határozott névelő, akkor a nem rokonságnévi főnévi fejjel állót is (Haspelmath 1999: 235).

Haspelmath (1999) ezt azzal magyarázza, hogy a rokonságnevek esetében in-herens a birtokviszony; a rokonságnevek nem teljeseek, amikor nem birtokoltak. A rokonságnevek egy része csak ritkán vagy nem is használatos nem birtokos formában. Ezért a határozott névelő használata redundánssá válhat az esetükben.

Haspelmath mellett érvel, hogy a beszélők igyekeznek gazdaságossági okokból rövidíteni a szerkezeteket. Ha nagyon magas az esélye, hogy határozott a szerkezet, a határozott névelő kiejtése/kitétele redundánssá válik (Haspelmath 1999: 227). Ezért a beszélők előnyben részesítik a kiejtett determináns nélküli főnévi csoportokat. A rokonságnevek esetében nincs szükség pragmatikai linkre a kontextusban, hogy a címzett azonosítani tudja a birtokos kapcsolatot és a határozottságot.

3.2. Rokonságnevek az olasz birtokos szerkezetekben

Az olasz nyelvben a többes számú, illetve a köznévi főnévi fejjel álló birtokos szerkezetek esetében a határozott névelő kitétele kötelező (19–20) (Bernaldi–Egerland 2006: 102).

(19) i mie fratelli
ART enyém fiútestvérek
'a fiútestvéreim'

(20) il mio libro
ART enyém könyv
'az én könyvem'

A rokonságnevek megjelenhetnek a határozott névelő nélkül (21).

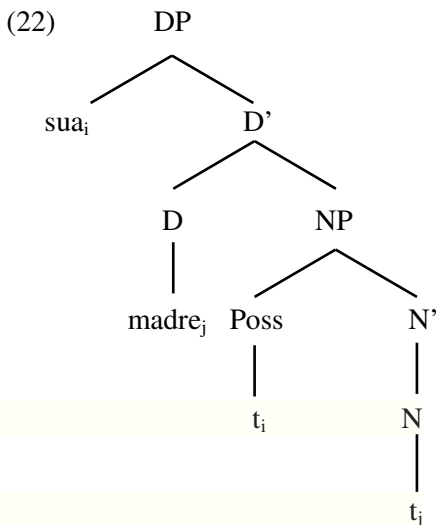
- (21) mia sorella
 enyém lánytestvér
 'az én lánytestvérem'

Berns (2008) az olasz korpusz vizsgálatával arra a következtetésre jutott, hogy a közeli családi kapcsolatokat jelölő főnevek esetében a határozott névelő elhagyása kötelező. Minden családi kapcsolatot jelölő főnév megjelenhet határozott névelő nélkül, ami a köznevek számára nem lehetséges (Berns 2008: 39).

3.3. Az olasz birtokos szerkezet elemzése

Longobardi (1994) vetette fel a kérdést; ha a determináns teszi lehetővé a főnévi szerkezet számára, hogy argumentumpozícióba lépjen, akkor a személynevek miért állhatnak argumentumpozícióban a determináns nélkül? Az olaszban az üres determináns az S-szerkezetben csak többes számú, megszámlálhatatlan főnévi fej mellett vagy határozatlanként értelmezett szerkezetekben jelenhet meg (Longobardi 1994: 617). A személynevek egyik előbb felsorolt kategóriába sem sorolhatók, ezért esetükben az üres D nem foglalhatja el a D-pozíciót. Longobardi (1994) ebből arra következtetett, hogy a személynevek esetében maga a főnév foglalja el a D-pozíciót, amely egy főnévből determinánsi pozícióba történő mozgáson megy keresztül.

Delfitto és D'hulst (1995) amellett érvelnek, hogy ez a főnévi pozícióból determinánsi pozícióba történő emelkedés a rokonságnevek számára is lehetséges az olaszban. Berns a következő szerkezetet javasolja (22) (2008: 36).

Ezt a mozgást az olaszban csak a nem modifikált, egyes számú rokonságnevek váltják ki. Berns (2008) úgy véli, hogy azoknak a főneveknek a halmaza nagyon korlátozott, amelyek megengedik ezt a mozgást, és szigorúan egyes számú főnevekből áll. Továbbá ez nemcsak a főnevek szemantikai jegyeitől, hanem a pragmatikai jegyeiktől is erősen függ. Például ha egy embernek egy lánytestvére van, hajlamosabb a *'mia sorella'* főnévi csoportot határozott névelő nélkül használni.

4. A felmérés módszertana, eredményei és az eredmények értékelése

4.1. A felmérés módszertana és eredményei

Felméréseimhez az adatgyűjtést online-kérdőívekkel végeztem. A hipotéziseimet a Magyar Nemzeti Szövegtárból¹ gyűjtött adatokban megfigyelhető tendenciákra és az olasz nyelvvel feltehetően fennálló hasonlóságokra alapoztam. Három online-kérdőíves felmérés adatait ismertetem a következő alfejezetekben (4.2.–4.4.).

4.2. A határozott névelő használatáról üres névmási birtokos mellett a magyarban

Az első kérdőíves felmérésemben a határozott névelő elhagyhatóságának feltételeit vizsgáltam. A kérdőív 20 mondatot tartalmazott. 51-en töltötték ki, az ellenőrző mondatokra adott válaszok alapján 4 kérdőívet kizártam a felmérésből, így ebben a részben 47 kitöltő válaszait ismettem. A változóim a következők voltak:

- i. Főnévi fej: rokonságnév, köznév.
- ii. Birtokos száma és személye: E/1. és E/3.
- iii. A birtokos szerkezet pozíciója a mondaton belül.

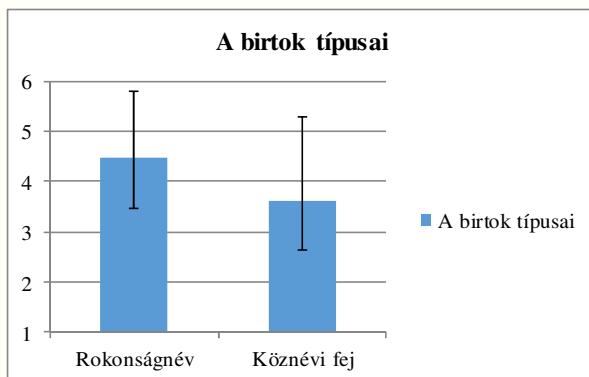
Az olasz nyelvvel feltételezetten fennálló hasonlóságok, illetve saját grammatikalitási ítéletem alapján a következő hipotéziseket fogalmaztam meg:

- i. A határozott névelő elhagyása elfogadhatóbb a birtokos szerkezetek előtt, ha a főnévi fej rokonságnév.
- ii. A határozott névelő elhagyhatóságát befolyásolja a birtokos személye (E/1. vagy E/3.).
- iii. A határozott névelő elhagyását befolyásolja a birtokos szerkezet pozíciója a mondaton belül (ige előtti vagy ige utáni).

A felmérésem eredményei alapján a rokonságneveket tartalmazó birtokos szerkezetek szignifikánsan elfogadhatóbbnak bizonyultak a határozott névelő nélkül, mint a köznévi fejjel álló birtokos szerkezetek.²

¹ Oravec, Csaba–Váradí, Tamás–Sass, Bálint: The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC, 2014*. Rejkjavik, European Language Resources Assotiation (ELRA). 2014.

² Párosított t-teszt, $t(375)=8,019$; $p<0,5$, átlagok: rokonságnév (4,47), köznévi fej (3,62), szórás: rokonságnév (1,4), köznévi fej (1,6).

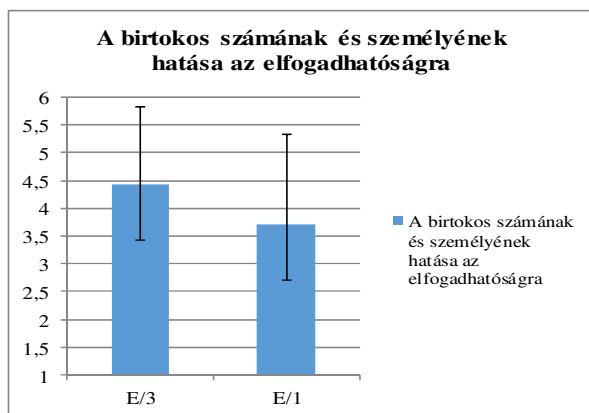
1. ábra: A különböző szemantikai/pragmatikai jegyeket hordozó birtokok közötti különbségek

(23) *Unokahúgomat nézem a tévében minden este.* (4,361702)

(24) *Ruhámat viszem a varrónőhöz igazításra.* (2,659574)

A (23)-as mondatban a főnévi fej rokonságnév, míg a (24)-es példa esetében köznévi. A (ii-iii) változók rögzítése mellett a (23)-as példa szignifikánsan elfogadhatóbbnak bizonyult. A felméréseim eredményei igazolták az előzetesen megfogalmazott hipotézisemet, mely szerint a határozott névelő elhagyhatóságát befolyásolják a főnévi fej szemantikai/pragmatikai jegyei. A rokonságnévi főnévi fejjel álló mondatok, az olasz nyelvhez hasonlóan, sokkal elfogadhatóbbak a magyarban a határozott névelő nélkül.

A felmérésem eredményei alapján az E/3-ú birtokos szignifikánsan elfogadhatóbb, mint az E/1-ű birtokos.³

2. ábra: Az E/3. és az E/1. birtokos közötti különbségek.

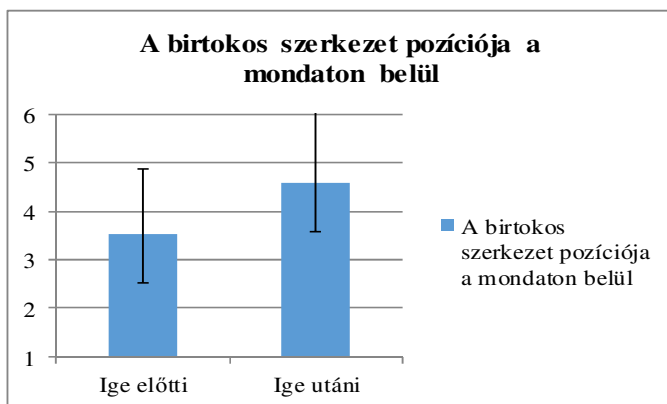
³ Párosított t-teszt, $t(375)=8,3425$; $p<0,05$, átlagok: E/3. (4,43), E/1. (3,72), szórás: E/3. (1,4), E/1. (1,6).

(25) *Ruhámat* viszem a varrónőhöz igazításra. (2,659574)

(26) *Ruháját* csak egyszer viselte, mégis tönkrement. (4,319149)

A (25)-ös és (26)-os példák a birtokos személye tekintetében térnek el egymástól, az E/3 személyű birtokos esetében a (26) mondat szignifikánsan elfogadhatóbbnak bizonyult. A felmérésem igazolta a következő hipotézisemet; a határozott névelő elhagyhatóságát befolyásolja a birtokos személye.

Végül a birtokos szerkezet mondaton belüli pozíciójának hatását vizsgáltam az elfogadhatóságra: a birtokos szerkezet szignifikánsan elfogadhatóbbnak bizonyult a határozott névelő nélkül ige utáni pozícióban, mint ige előtti pozícióban.⁴

3. ábra: A birtokos szerkezetek pozíciójának hatása az elfogadhatóságra.

(27) *Kutyámat* viszem sétáltatni először, amikor este hazaérek. (2,319149)

(28) Ferire bízom *kutyámat*, arra az időre, amíg külföldön leszek. (3,744681)

A (27)-es és (28)-as példák közötti elfogadhatóságbeli különbség és a kérdőív eredménye motiválták a következő kérdőíves felmérésemet, amelyben a fókuszpozíció elfogadhatóságra gyakorolt hatását vizsgáltam.

4.3. A fókuszpozíció hatása a birtokos szerkezet elfogadhatóságára

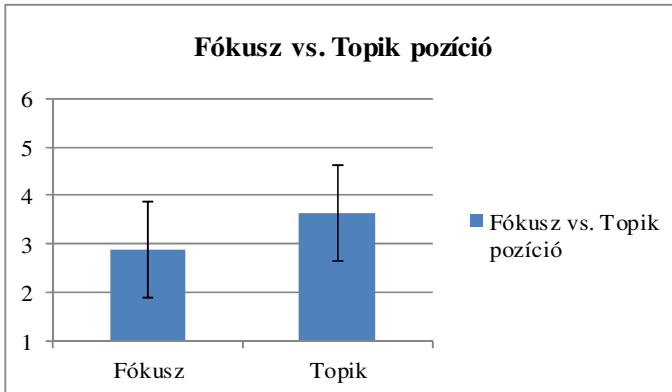
A második kérdőíves felmérésben minimálpárokat teszteltem. A kérdőív 10 mondatot tartalmazott. Ezek mindegyikében a birtokos szerkezet ige előtti pozícióban volt. A birtokos szerkezetek fókusz, illetve topikpozícióban álltak, továbbá a kérdőív tartalmazott kvantoros kifejezéseket. Céлом az volt, hogy meghatározzam, a birtokos szerkezet fókuszpozícióba kerülése hogyan befolyásolja a ha-

⁴ Párosított t-teszt, $t(375)=11,754$; $p<0,05$, átlagok: ige utáni pozíció (4,58), ige előtti pozíció (3,52), szórások: ige előtti (1,34), ige utáni (1,66).

tározott névelő elhagyhatóságát. Az első kérdőíves felmérésemre alapozott hipotézisem a következő volt:

i. a határozott névelő elhagyása kevésbé elfogadható fókuszpozícióban, mint nem fókuszpozícióban.

Az 55 kitöltőből 3 kérdőívet nem fogadtam el, így ebben az alfejezetben 52 résztvevő válaszait ismertetem. Az eredmények alapján a birtokos szerkezetek a határozott névelő nélkül nem fókuszpozícióban szignifikánsan elfogadhatóbbak (29), mint fókuszpozícióban (30).

4. ábra: A fókusz- és a topikpozíciójú birtokos szerkezet elfogadhatósága közötti különbségek⁵

(29) Niki az esküvőre *öccsét* is magával hozza. (4,134615)

(30) *Öccsét* hozza magával Niki az esküvőre. (3,211538)

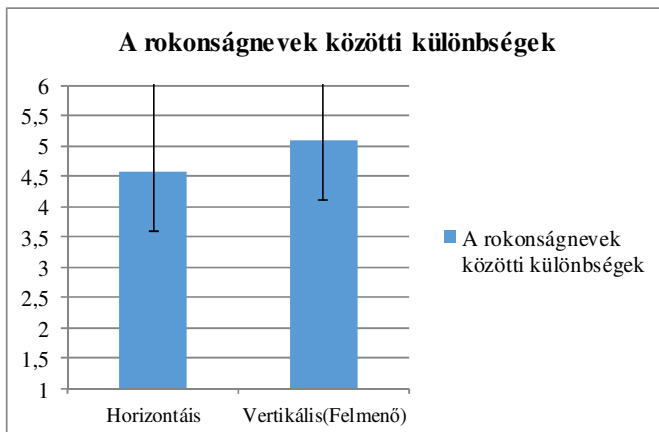
4.4. A rokonságnevek halmazán belül megfigyelhető különbségek

A harmadik kérdőívben a horizontális és a vertikális rokonságnevek közötti különbségekre fókuszáltam. Az előzetesen, a Magyar Nemzeti Szövegtárból végzett adatgyűjtések alapján fogalmaztam meg a hipotézisemet, amely a következő volt:

i. a rokonságneveken belül a vertikális családi kapcsolatokat jelölő rokonságnevek előtt a határozott névelő elhagyása elfogadhatóbb, mint a horizontális rokonságnevek esetében.

A felmérés során minimálpárokot teszteltem. Az elfogadható kérdőívek száma 51 volt. Az eredményeket a következő oszlopdiagram szemlélteti:

⁵ Párosított t-teszt, $t(414)=4,94$, átlagok: fókuszpozíció (2,86), topikpozíció (3,63), szórások: fókuszpozíció (1,6), topikpozíció (1,59).

5. ábra: A rokonságnevek közötti különbségek

A vertikális (felmenő)⁶ családi kapcsolatokat kifejező rokonságnevek szignifikánsan elfogadhatóbbak voltak a határozott névelő nélkül (31), mint a horizontális rokonságneveket tartalmazó birtokos szerkezetek (32).⁷

(31) Tisztelem *apámat*, mindig példát mutatott nekem. (5,18)

(32) Tisztelem *bátyámat*, ő a példaképem. (4,75)

4.5. Az eredmények értékelése

A magyarban a határozott névelő elfogadhatóságát elsősorban a főnévi fej szemantikai/pragmatikai jegyei határozzák meg. Bizonyos szemantikai/pragmatikai jegyeknek a megléte hozzájárul a határozott interpretációhoz, ezért a beszélők igyekeznek gazdaságossági okokból rövidíteni a szerkezeteket. Ha nagyon magas az esélye, hogy határozott a szerkezet, a határozott névelő kiejtése/kitétele redundánssá válik (funkcionális motiváció: Haspelmath 1999: 227).

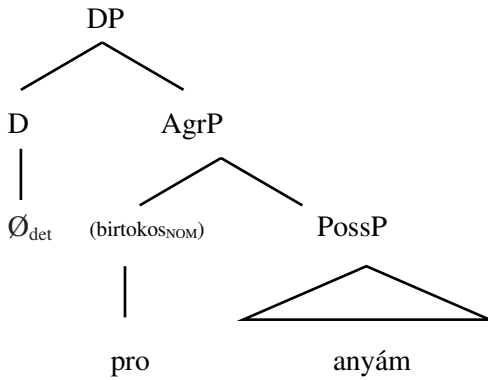
(33) Hétvégenként meglátogatom anyámat.

Kétféle magyarázat van a (33)-ban végbement jelenségre: a determináns a szerkezetben jelen van, csak kiejtetlen marad (34), vagy a birtok a Longobardi (1994) által leírt N-to-D mozgáson megy keresztül (35) (amely során a főnév a determinánspozícióba emelkedik, ezzel kitölti a determinánspozíciót lehetővé téve a szerkezet argumentumpozícióba lépését).

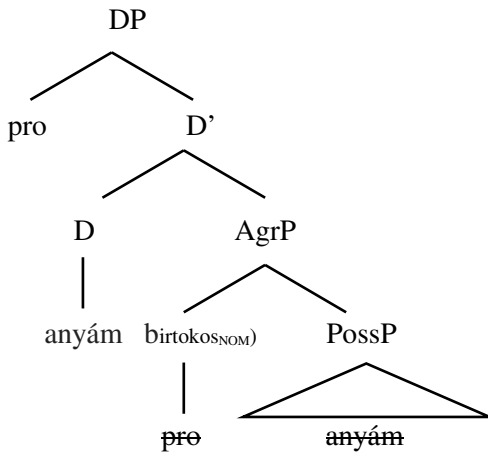
⁶ Olyan családi kapcsolatok, ahol a jelölt generációja megelőzi az ego generációját Dahl–Koptjevskaja-Tamm (2001: 202).

⁷ Párosított t-teszt, $t(199)=4,46$; $p<0,05$, átlagok: horizontális (4,58), vertikális (5,095), szórás: horizontális (1,1), vertikális (1,46).

(34) **Bartos (1999), egyszerűsített szerkezet**

(35) **Bartos (1999), egyszerűsített szerkezet**

Ha a (33)-as példa esetében a főnévből determinánsi pozícióba történő mozgást feltételezzük, akkor ugyanezt a mozgást feltételezhetnénk (36) esetében is. De ekkor a melléknévi módosítószó ('szegény') elhelyezése a szerkezetben a főnév előtti pozícióban nem lehetséges. (37) nem grammatikus a magyar nyelvben, ami a (35)-ben felvetett mozgásnak ellentmond.

(36) Meglátogatom szegény anyámat, mert beteg.

(37) *Meglátogatom anyámat szegény, mert beteg.

Dolgozatomban ezért amellett érvelek, hogy a magyar nyelvben a determináns mindig jelen van a birtokos szerkezetben, csak bizonyos esetekben kiejtlen marad (33–36). Érvelésemet az is alátámasztja, hogy a magyarban a határozott névelő elhagyásának elfogadása beszélőről-beszélőre változik, nem kötött

olyan szigorú szabályokhoz, mint az olasz nyelvben. Továbbá az egyes beszélők esetében is a birtok szemantikai/pragmatikai jegyeitől, a kontextustól, a birtokos szerkezet mondatban elfoglalt helyétől, illetve a birtokos számától és személyétől függ a határozott névelő elhagyásának megítélése.

Továbbá a rokonságnevek csoportján belül is jelentős különbségek figyelhetők meg a magyarban. A családi kapcsolatokat jelölő főnevek két, egymástól különbözően viselkedő csoportra oszthatók: a horizontális és a vertikális (felmenő) családi kapcsolatokat jelölő főnevekre. A birtokos szerkezetben a vertikális rokonságnevek megjelenhetnek birtokosként a birtokos személyrag nélkül (38).

- (38) a) Ez *Miklós* autója.
- b) Ez *apa* autója.
- c) *Ez *báty* autója.

A vertikális rokonságnevek használta sok hasonlóságot mutat a személynevekéhez. A személynevek alapvetően határozottak, ezért argumentumpozícióba kerülhetnek a határozott névelő kitétele nélkül. Dolgozatomban azon az állásponton vagyok, hogy ez a rokonságneveknél is lehetséges, de a különböző szemantikájú családi kapcsolatokat jelölő főnevek különbözően viselkednek (39). Nevezetesen a felmenő (vertikális) családi kapcsolatokat jelölő főnevek jobban megengedik a határozott névelő elhagyását, mint a horizontális családi kapcsolatokat jelölők.⁸

- (39) a) Ebben az évben sok dolgom lesz, de a nyáron meglátogatom *anyámat* (átlag: 4,8).
- b) A héten sok dolgom van, de a hétvégén meglátogatom *húgomat* (átlag: 4,0).

A horizontális rokonságnevek többes számban is állhatnak (húgaim, bátyáim). Az olaszban a többes számú rokonságnevek a köznevekhez hasonlóan viselkednek, míg az egyes számú rokonságnevek esetében elhagyható a határozott névelő. Ez a jelenség a felmérésem eredményei alapján a magyarban nem figyelhető meg.⁹

További érdekes eredmény, hogy a szórásnégyzet a horizontális rokonságneveket tartalmazó mondatok esetében jelentősen nagyobb, mint a vertikális családi kapcsolatokat tartalmazókéban.¹⁰ Ebből arra következtethetünk, hogy esetükben a határozott névelő elhagyásának elfogadása változékony, beszélőről-beszélőre eltér. Ez magyarázható azzal, hogy nem minden beszélő esetében rendelkeznek a [+egyedi] szemantikai jeggyel. Egy embernek ugyanis több húga vagy bátyja is lehet.

⁸ Párosított t-teszt, $t(45)=2,64$; $p<0,05$.

⁹ Párosított t-teszt, $t(149)=1,15$, $p>0,05$, (3 minimál pár alapján, további érdekes adat lehet, hogy a többes számú kinship főneveket tartalmazó mondatok mind a 3 esetben alacsonyabb átlagot kaptak.)

¹⁰ f-teszt, $F(119)=0,56789$; $p<0,05$.

5. Konklúzió

Dolgozatomban a határozott névelő elhagyhatóságának problémájával foglalkoztam magyar birtokos szerkezetekben üres birtokos mellett. Az eredményeim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a határozott névelő elhagyása a magyar birtokos szerkezetekben elsősorban a fej szemantikai/pragmatikai jegyeitől függ. Minél egyedibb, specifikusabb és azonosíthatóbb a kapcsolat a birtokos és a birtok között, a határozott névelő annál elhagyhatóbb. A rokonságnevek a személynevekhez hasonlóan viselkednek, és megjelenhetnek a határozott névelő nélkül birtokos szerkezetben argumentumpozícióban. Ez a köznevek számára kevésbé lehetséges. Ugyanakkor a rokonságnevek halmazán belül is különbségek vannak. A horizontális családi kapcsolatokat jelező főnevek másképp viselkednek, mint a vertikális rokonságnevek. Ezek a különbségek az eltérő szemantikai/pragmatikai jegyeikkel magyarázhatók.

Irodalomjegyzék

- Bartos Huba 1999. Morfoszintaxis és interpretáció: A magyar inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. (Doktori disszertáció. ELTE, Elméleti Nyelvészeti Doktori Program, 1999.)
- Bernardini, Petra–Verner, Egerland 2006. Acquisition, variation, change: On the definite article and kinship nouns in Italian. In: *Quaderni di Lavorodell’ASIS*, 5. Róma, C. N. R. 101–133.
- Berns, Renske 2008. *Evolution of the definite article in the Italian possessive construction: The case of kinsip terms*. Amsterdam, University of Amsterdam.
- Dahl, Osten–Koptjevskaja-Tamm, Maria 2001. Kinship in grammar. In: *Typological studies in language*, 47. Amsterdam, John Benjamins Publishing Co. 201–226.
- Delfitto, Denis–D’hulst, Yves 1995. On the syntax of null possessive anaphor. In: *Reserches de linguistique francaise et romane d’Utrecht*. Utrecht, Université d’Utrecht. 13–38.
- Haspelmath, Martin 1999. Explaining Article-Possessor Complementarily: Economic motivation in Noun Phrase Syntax. In: *Language*, 75.2. Washington, DC, Linguistic Society of America. 227–243.
- Laczkó Tibor 2008. Relációs főnevek. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*, 4. Budapest, Akadémiai Kiadó. 323–503.
- Longobardi, Giuseppe 1994. Reference and Proper Names: A Theory of N-Movement in Syntax and Logical Form. In: *Linguistic Inquiry*, Vol. 25., No. 4. Cambridge, The MIT Press. 609–665.
- Oravec, Csaba–Váradi, Tamás–Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC*. Rejkjavik, European Language Resources Assotiation.

- Rákosi, György 2014. Possessed by something out there: On anaphoric possessors in Hungarian. In: *Argumentum*, 10. Debrecen, University Press. 533–547.
- Szabolcsi, Anna 1994. The Noun Phrase. In: Kiefer, Ferenc–E. Kiss, Katalin (Eds.), *The Syntactic Structure of Hungarian*. New York, Academic Press.

Függelék

Az első felmérés mondatai

- Mostanában írom könyvem a legújabb genetikai kutatásomról. 3.319149
- Ferire bízom kutyámat, arra az időre, amíg külföldön leszek. 3.744681
- Felelősségre vonom öcsémet, amiért nevetlenül viselkedett. 4.914894
- Támogatom unokanővéremet az egyetemi éveim alatt. 4.787234
- Ruhámat viszem a varrónőhöz igazításra. 2.659574
- Kutyámat viszem sétáltatni először, amikor este hazaérek. 2.319149
- Unokahúgomat nézem a tévében minden este. 4.361702
- Nővéremet vállalja a rendőr a történetekkel kapcsolatban. 3.659574
- A fiú türelmesen lapozgatja könyvét, amíg a váróteremben ül. 5.255319
- A megengedettnél jóval gyorsabban vezeti autóját a fiatal férfi. 4.680851
- Juli a helyszínen buzdítja nővérét a versenyeken. 4.702128
- Judit telefonon keresi unokaöccsét, hogy elmondja neki a jó hírt. 5.212766
- Kutyáját viszi sétálni, ha van szabadideje. 3.595745
- Ruháját csak egyszer viselte, mégis tönkrement. 4.319149
- Nővérét ápolja a baleset óta, ezért nem dolgozik. 4.489362
- Húgát kíséri az oltár elé Feri az esküvőn. 3.659574

A második felmérés mondatai

- Anna macskáját a szomszédra bízta, ha elutazik. 3.500000
- Péter kutyáját bízta rá a szomszédra, ha elutazik. 2.115385
- Nővéremet látogatom meg a kórházban a hétvégén. 3.730769
- Nővéremet a hétvégén meglátogatom, mert kórházban van. 4.0000
- Könyvem is magammal viszem a hétvégi kirándulásra. 2.903846
- Könyvem viszem magammal a kirándulásra. 2.384615
- Niki az esküvőre öccsét is magával hozza. 4.134615
- Öccsét hozza magával Niki az esküvőre. 3.211538

A harmadik felmérés mondatai

- Tisztelem apámat, mindig példát mutatott nekem. 5.18
- Tisztelem bátyámat, ő a példaképem. 4.75

Tisztelem nővéreimet, ők a példaképeim. 4.66
Támogatom nagyapámat a nyugdíjas évei alatt. 5.4
Támogatom nővéreimet az egyetemi évei alatt. 4.85
Támogatom húgaimat az iskolai éveik alatt. 4.5
Ha tanácsra van szükségem, megkérdezem nagyanyámat. 4.92
Ha tanácsra van szükségem, megkérdezem unokabátyámat. 4.48
Ha tanácsra van szükségem, megkérdezem nővéreimet. 4.42
János kedveli anyámat, tisztelettel beszél róla. 4.88
Anna kedveli húgomat, nagyon jó barátok. 4.28

A szerzők

Bajnay Flóra (I. anglistika MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Angol nyelvű irodalom a századfordulótól napjainkig

Témavezető: dr. Bényei Tamás

Helyezés: I.

Bodnár Noémi (II. magyar nyelv és irodalom MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Szociolingvisztika

Témavezető: Mosoni Krisztina

Helyezés: II.

Bodnárné Harmati Katalin (II. szociálpolitika MA)

Társadalomtudományi Szekció

Tagozat: Szociális munka, szociálpolitika II.

Témavezető: dr. Csoba Judit

Helyezés: III.

Csepregi Dávid (III. politológia BA)

Társadalomtudományi Szekció

Tagozat: Politikatudomány 3.

Témavezető: dr. Balogh László Levente

Helyezés: III.

Greskó Martina (III. pszichológia BA)

Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció

Tagozat: Szociálpszichológia

Témavezető: Molnárné dr. Kovács Judit

Helyezés: III.

Kiszely Zsófia (I. magyar nyelv és irodalom MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: A 20. század első felének magyar irodalma

Témavezető: dr. Takács Miklós

Helyezés: III.

Kocsis Zsófia (II. neveléstudomány MA)

Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció

Tagozat: Nevelésszociológia

Témavezető: dr. Pusztai Gabriella

Helyezés: I.

Krek Norbert (I. magyar nyelv és irodalom MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Színháztudomány

Témavezető: dr. Takács Miklós

Helyezés: III.

Kurdi Krisztina (II. német nyelv, irodalom és kultúra MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Fordítástudomány

Témavezető: dr. Csatár Péter

Helyezés: különdíj

Lengyel Emese (I. kommunikáció- és médiatudomány BA)

Társadalomtudományi Szekció

Tagozat: Média- és kommunikációtudomány 3.

Témavezető: dr. Keszeg Anna

Helyezés: különdíj

Mászlai Olga (II. andragógia MA)

Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció

Tagozat: Kultúra és közösség

Témavezető: dr. Juhász Erika

Helyezés: II.

Molnár Adrienn (III. pszichológia BA)

Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció

Tagozat: Pedagógiai pszichológia

Témavezető: dr. Péter-Szarka Szilvia

Helyezés: III.

Novák Zsófia (I. fordító és tolmács MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Amerikai irodalom és kultúra

Témavezető: dr. Bényei Tamás

Helyezés: I.

Szolyka Hajnalka (I. magyar nyelv és irodalom MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Klasszikus magyar irodalom

Témavezető: dr. Bódi Katalin

Helyezés: II.

Szücs Gábor (II. történelem-informatika tanári MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Legújabb kori magyar történelem 1945 előtt I.

Témavezető: dr. Barta Róbert

Helyezés: I.

Ternován Barbara (III. angol-magyar OMA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Fonológia, nyelvtörténet, finnugrisztika

Témavezető: dr. Tóth Valéria

Helyezés: III.

Vas János (IV. angol-történelem OMA)

Tanulás- és Tanítás-módszertani – Tudástechnológiai Szekció

Tagozat: Játékok a tanulásban

Témavezető: Bradács Gábor

Helyezés: II.

Virovec Viktória (III. angol-matematika OMA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Általános és magyar nyelvészet

Témavezető: dr. Rákosi György

Helyezés: III.